

СЕРГЕЙ ГРИГОРЬЕВ

МАЛАХОВ
КУРГАН

ЎЗДАВНАШР

Г83

СЕРГЕЙ ГРИГОРЬЕВ

P2
Г-83

1957

МАЛАХОВ КУРГАН

ТАРИХИЙ РОМАН

1957

БИБЛИОТЕКА КГПИ

Инв. № 34335

07

БИБЛИОТЕКА КГПИ

Инв. № 42297

195 г.

ЎЗБЕКИСТОН ССР ДАВЛАТ НАШРИЕТИ
ТОШКЕНТ - 1956

Одил Раҳимий таржимаси

Биринчи боб

ҚОРА БУЛУТ

Веня ўз уйларининг қизил черепица томида мўри тру-
басини ушлаб, денгизга қараб турарди.

Лукул бурунидан чапроқда, Севастополь бухтасига
кираверишдан норд-норд-ост¹да, кўкимтир-қора булут ўнг
томонга силжиб келар, тарқалиб, йўқ бўлиб кетарди. Ден-
гиз юзида бундан бошқа ҳеч нарса кўринмайди. Веня
томдан сакраб тушиб, денгиз тепасида булутга ўхшаган
тутун пайдо бўлганини дарров Наташа опасига етказди,

Тўр тўқиб ўтирган Наташа ҳатто бошини кўтариб қа-
рамади ҳам. Чевар бармоқлари билан коклюшкаларни²
тез-тез алиштирар экан, фақат бошини силкитибгина қўя-
қолди:

— Тагин нима бор экан? Яна қара-чи.

Наташани ҳеч ҳайратда қолдира олмайсан, жаҳлини
ҳам чиқара олмайсан. Маринка уйда бўлганда эди, Веня
билан дарров томга чиқарди-да, то уришиб кетишмагу-
ча тортишаверган бўларди. У осмоннинг бир четида бу-
лутга ўхшаб турган тутун ичидан елканлар ва пароход
трубалари кўриняпти деган бўлар ва ҳатто флотнинг қан-
ча вимпелдан³ иборат эканлигини ҳам биламан деб даъ-
во қилган бўларди. Аммо, елканни Веня олдин кўриб қол-
гудек бўлса, Маринка қота-қота куларди: у елкан эмас,
қорайиб турган булут-ку, ҳатто булут ҳам эмас, шунчаки
куз ҳавоси қовоғини солиб турипти, норд-ост⁴дан қаттиқ
шамол турса керак, деган бўларди. Сентябрда шундай
ҳам бўлади: жазирама иссиқ, офтоб ҳамма ёқни қизитиб
туради-да, бирдан шамол қўзғалиб, аллақаяёқдан совуқ
ёмғир келтириб қуяди.

Маринка ҳозир уйда йўқ: эрта саҳарда елканхонага
қетган. Бугун ҳеч ким тинч ухлай олмади, одатдагидан
анча вақтли туришди. Отаси бир бокал чойини ҳам ичиб

бўлмасдан, қопқоғини ёпди-да, оғир уҳ тортиб: «Энди нима бўларкин» деди ва штабга хизматига кетди. Нимага у бугун ҳамма медалларини тақиб олдийкин? Онаси билан «энага» Хоня, худди байрам арафаси келиб қолгандай, тонг отмасданоқ дунёнинг кирини ювишга киришиб кетишди. Улар бир талай кирни ювиб, икки бандли саватга босишди-да, чайгани олиб кетишди. Зил-замбил саватни ердан узишар экан, улар ҳам: «Энди нима бўларкин-да!» деб, уҳ тортишди.

Бир бўлак нонни рўмолчага тугиб олган Ольга ҳам, Маринканинг кетидан югуриб чиқиб кета туриб, опаларига ва онасига:

— Оҳ, бир гап бўладиганга ўхшайди, жонгиналарим!— деб чиқиб кетди.

Веня унинг кетидан эргашиб:

— Нима бўлади, Ольга, айтсангчи?— деб сўраган эди. Ольга:

— Бўладигани бўлади-да, нима бўларди!— деб жавоб берди.

— Узинг қаёққа кетаётибсан?

— Узим биламан!

Веня уйда Наташа билан ёлғиз қолди. Наташадан бир гапни сўраб билиш қийин, қайтангга ўзи: «Тағин нима? Тағин нима?» деб гап сўрайверади.

Венянинг ўртоқлари ҳам тарқалишиб кетишган. Қаёққа? Қаёққа бўларди: Граф пристанига, бульварга, рейдга кетишган-да. Флотда нималар бўлаётганини кўргани кетишган. У ерда ҳамма нарса маълум. Бу ердан, томдан эса Веняга фақат мачталарнинг учи кўринади. Веня «Уч авлиё» кемасининг мачталарини қидириб топмоқчи бўлади: эскадра қўмондони вице-адмирал Нахимов ўз байрғини шу кемада кўтарган. Нималар бўлганини, нималар бўлаётганини ва нималар бўлишини шу одам билади. У билгандан кейин, Венянинг акаси Миша ҳам билади. Веня билан хайрлашар экан, Михаил акаси: «Нахимовнинг қўлида ишлаган матрослар ҳамма нарсанинг ипидан игна-сигача билишлари керак» деб кетган эди. Энди Миша анчагача қирғоққа тушолмайди.

Қатта бухтадаги мачталардан бирида Веня «рейддаги кемалар старшийсининг тайёргарлик» сигнали кўтарганини кўрди, бу сигнал барча кемалардан диққат қилишни талаб этар ва: «Ҳозир команда бераман» деган маънони биядирарди.

Мачтани паға-паға бұлиб чиқаётган қора тутун ұраб олди. Венянинг юраги гупиллаб уриб кетди: пароходлар-сафарга отланмоқда эди. Эҳтимол, флагман ҳозир денгизга, душман қаршисига чиқишга сигнал берар. Турган гапки, «Владимир» пароходи флагман⁶ кемасини шатакка олиб, бухтадан олиб чиқади. Венянинг акаси Трифон «Владимир»да. Трифон ҳамма нарсани Венядан олдин кўради, аммо Венядан жуда каттами у? Кеча кечқурун овқат устида Трифон жуда керилиб ўтирди, отаси билан худди катта одамлардай гапиришди:

— Биз антрацит⁷ юкладик. Чакки бўлди!

— Нимага?

— Антрацит билан буғ босимини ошириб бўлармиди! Роса қийналасан!

— Кардифчи⁸, йўқ эканми?

— Инглиз кўмирини эҳтиёт қилмаса бўлмайди. Бошқа келмайди...

Шамол пароход тутунини ўнг томонга, Қора дарё водийси томонга учуриб кетди. Яна флагман кемасининг мачтаси кўринди. Семафор икки марта «А» ҳарфини ишора қилди.

— Аз! Аз!— деб такрорлади Веня, сигнални.— Демак: «Тушундим, аниқ кўриб турибман» дегани. Аммо, нимани кўряпти экан?

Веня атрофга қаради. Шаҳар томонда, баланд тепаликдаги Денгиз кутубхонаси биносининг манорасида икки киши турипти. Биттаси узоқни кўрсатадиган труба⁹ маноранинг панжараси устига қўйиб, денгиз томонга кўз узмай қараб турипти. Иккинчиси унга қўли билан аллақай қўни кўрсатиб турипти.

«Владимир Алексеевич Корниловнинг ўзи бўлса керак!» деб ўйлади Веня.

— Демак, «ҳазил тамом»,— деди овоз чиқариб Веня, бу гапни отаси кўп ишлатарди.

Сал ўнгроқда, шаҳар телеграфининг манорасида «шапп» гир айланиб, қанотларини силкитади. Телеграф худди нима қилишини билмай қолган одамга ўхшайди: гоҳ икки қўлини осмонга кўтариб, нажот сўрайди, гоҳ икки сонга уради, гоҳ ҳайрон бўлгандай қўлларини икки ёнга керади. Телеграф қўлини яна бир марта силтади-да, кейин шалпайиб жим қолди. Сигнал шу қадар тез берилдики, Веня яхши уқиб тушуна олмади. Аммо Қрим ярим оролидаги қўшинлар бош қўмондони князь Меншиковнинг

Петербургга, подшонинг ўзига юборган депешаси Бельбекка ва ундан нарига узатилаётганлиги равшан эди.

Телеграфнинг Севастополдан кейинги манораси Бельбек тоғига жойлашган. Кўм-кўк тиниқ осмонда манора аниқ кўриниб туради. У ерда ҳам телеграф, қўлларини гоҳ силтаб, гоҳ кериб, Севастополдан берилган депешани такрорлайди. Учинчи манора Альмада, бундан ўн беш чақирим нарида, бу ердан кўринмайди. Шундай тарзда депеша⁹ юз марталаб такрорланиб, узоқ масофалардан ҳатлай-ҳатлай, ахир туманли Нева қирғоқларига етиб боради. У томонларда, Питер атрофларида, Новгороднинг нарёқларида ҳозир ёмғир ва туман бўлса керак. Ҳазрати олий князь Меншиковнинг депешаси бирон ерга, қалин туманли жойга бориб таққа тўхтаб қолади*. Севастополдан то Новгородгача қўйилган ҳамма сигналчилар бу депешани сувдай ичиб юборадилар. Аммо Новгородга етиб тўхтаб қолиши аниқ! Депеша гербли қоғозга кўчирилади-да, телеграф бошлигининг столига келиб тушади. Телеграф бошлиғи, подшоҳ номига юборилган депешани ҳеч кимга айтиб қўймасин ва даҳшатли хабар ҳеч кимнинг (ҳаттоки губернаторнинг ҳам) қулоғига етиб қолмасин деб, сигналчини манорага қамаб, устидан қулфлаб қўяди. Телеграф бошлиғи трубкасини тутатиб, ўзидан мамнун бўлиб ўтиради: пойтахтда ҳеч ким, ҳатто император Николай Павловичнинг ўзи ҳам унинг столида ётган хабарни билмайди. Телеграф бошлиғи эса билади. Депешанинг гоҳ: «Император ҳазратларига камол эҳтиром билан маълум қилғайманким...» деган дастлабки сўзларига, гоҳ «князь Меншиков» деган имзога қараркан, телеграф бошлиғи махфий хабарни ўз кўзидан беркитиш учун қоғознинг ўртасига тутун пуркайди-да, депешани апир-шапир пакетга солиб, устига: «Уни бундан нарига телеграф орқали беришнинг иложи бўлмаганидан, Санкт-Петербургга, император ҳазрат олийларининг ўз қўлига топшириш учун фельдъегер орқали юборилди» деб ёзади, кейин пакетнинг тўрт бурчагига икки бошли бургут сурати солинган тўртта кичкина муҳир, ўртасига эса катта муҳир босади. Шундан кейин фельдъегер депешани сумкасига солади-да,

* Илгари вақтларда телеграф маълум масофаларга ўрнатилган икки қанотли семафордан иборат бўларди. Сўзлар бир семафордан маълум ишоралар воситаси билан иккинчисига етказилар, иккинчиси учинчисига, учинчиси тўртинчисига ва шу тарада охириги маъзилга етказилар эди.

чопқир тройкага¹⁰ миниб, туман ичига кириб кўздан ғойиб бўлади...

Нарва қопқасига етганда, шлагбаумнинг ёпиқлигини кўриб:

— Оч! — деб бўкиради.

Чаққонгина инвалид югуриб келиб, олачипор ходани кўтарди. Тройка яна келиб кетди. Одамларни чўчитиб, пойтахт кўчаларидан тарақлаб ўтди. Сарой олдига қушдай учиб келди. Фельдъегерь уч зинадан бир ҳатлаб, қаддини букмай турган одамлар ёнидан елиб ўтиб, тўппа-тўғри Флигель-адъютант¹¹ ҳузурига киради. Генерал шошиб-пишиб паркетдан юриб, подшоҳ ётоқхонаси эшигини тақиллатди. Подшоҳ чўчиб ўрнидан турди, елкасига шинель ташлаганча чиқди. Генерал унинг қўлига депеша тутқизди. Николай муҳирларни синдириб, қоғозни очди. Бармоқлари қалтираб кетди.

«Инглиз, француз ва туркларнинг олтмишта кема, ўттизта пароход ва қўшин тушган бирталай транспортдан, ҳаммаси бўлиб уч юзга яқин вимпелдан иборат бўлган душман флоти бугун Севастополь яқинига келди...»

Наташа «Веня томда жимиб қолди, яна нима бўлдийкин?» деб, ташқари чиқди. Веня эса том тепасида бошини икки тиззасининг орасига олиб, ухлаб ўтирар эди...

Опаси, уйқусираб яна томдан йиқилиб тушмасин деб, уни секин чақирди:

— Ухлаб қолибсан, опаси жонидан! Денгизга қара, денгизда нималар бўлаётган экан, — деди Наташа ва хомизак тортиб, яна уйга кириб кетди.

Замбарак гумбурлади. Веня кўзларини ишқалаб қараган эди, замбаракнинг Александр батареясидан отилганини кўрди. Замбаракдан чиққан қалин тутун денгиз томонга, тўлқинлар устидан аллақандай пароходнинг қаршисига елиб борар эди; тутун ёйилди-да, шамолнинг зўри билан орқага қайта бошлади. Пароходнинг ёт пароход эканлигини Веня дарров пайқади: бизнинг флотда бундай узун, уч мачтали, икки трубали, винтли фрегат¹² йўқ. Ҳамма елканларини ёйган бегона фрегат елиб келарди, оппоқ трубаларидан билинар-билинмас тутун чиқиб турарди. Фрегат кетидан кўпирган оппоқ сув худди фаранг рўмолга ўхшайди. Замбарак пароходни тўхтата олмади. Пароход ҳеч қаёққа бурилмасдан, тўппа-тўғри бухта томонга елиб келмоқда. Бегона пароход қаршисига рейддан елканларини йиғиштирган бизнинг пароход чиқиб, сувни кўпирти-

риб ела кетди. Веня дарров уни таниди: бу «Владимир» эди.

— Эҳе. Тришка ахир пароходини юритипти-ку! Тағин «антрацит» деб нолийди-я! Қани, бўш келма! Илгак ташла! Абордажга¹³,— деб қичқиради Веня, том тепиниб. У назарида томда эмас, балки пароходнинг капитан кўприкчасида тургандай, том мўрисини эмас, балки муздек мис бандни ушлаб тургандай ҳис қилар эди.

Пароход тумшуғи билан ёрган тўлқиннинг оппоқ кўпиклари «Владимир»нинг бакига¹⁴ қуйилади. Бегона фрегат тобора яқинлашиб келаверди. Веня фрегат командасининг вантларга¹⁵ югуриб тарқалганини кўриб турди, бир дамдан кейин бегона фрегат «ўнг бортга бурул» деб команда беради, елканларини туширади-да, бир айланиб, бутун бортидан¹⁶ «Владимир»ни ўққа тутади. Веня душманнинг маккорона ҳийласини дарров пайқади.

Веня иккала қўлини оғзига карнай қилиб, тумшуқдаги замбарак командорига¹⁷:

— Ҳой, тумшуқдаги замбарак! Бомба билан ўт оч!— деб қичқирди.

Мортира¹⁸ оғзидан оппоқ тутун бурқситиб, ўкириб орқага тисланди. Бегона пароходнинг биринчи мачтаси тепасидаги юқориги стеньга¹⁹ қулаб тушди. Бегона фрегат елканларини йиғиштирди, аммо ўт очишга улгуролмади. «Владимир» ёни билан ўгирилиб, бутун бортдан залп берди. Веня қўлини чап кўзига дурбин қилиб қаради: бегона пароход орқага қайрилиб, жавоб бермасдан, денгизга, вест²⁰ томонга кетди.

— Ҳа-ҳа, думингни қисдингни! Қўрқдинг-а! Ура, оғайнилар! Биз ютдик! Ура!

Венянинг қулоғига бутун бортдан отилган залпнинг гумбура-гумбуридан кейин «Владимир» командасининг «ура» садолари эшитилиб кетгандай бўлди. . . Бироқ, бирдан капитан кўприкчасининг банди Венянинг қўлидан сирғаниб чиқиб кетади. Шундай бир тўлқин келиб урдик, Веня том тепасидан умбалоқ ошиб пастга думалаб тушди. Веня тарновни ушлаб қоламан деб эди, ушлай олмади, узумлари қоп-қора бўлиб пишиб ётган ток новдалари ичида ўралишиб қолди-да, кейин ерга сакраб тушди.

— Биз мана шунақамиз! Ура!— Веня ирғиб туриб чоп-галича уйга кириб кетди.

Салқин ва ярим қоронғу уйда, дераза олдида Наташа холстдан энлироқ турни гўё тезроқ тўқиб битирмоқчи бўл-

гандай, коклюшкаларни одатдагидан кўра илдамроқ алиштиради эди: ахир, тўрни уч йилдан бери тўқир эди-да!

Наташа, бирталай игна санчиб қўйилган ястиқ жилдидан бошини кўтармай, секин ва бэмайлихотир:

— Нимага тўпбозлик бўлди?— деб сўради.

— Нимага дейсанми? Вой, сени қара-ю!— деб қичқирди, опасининг бемалол ўтирганидан жаҳли чиққан Веня.— Бизнинг рейдимизга Британия фрегат-пароходининг бостириб киришига сал қолди...

Аллақаердан отилган замбарак гумбуридан дераза ойнаси дириллаб кетди... Яна тўп отилди... яна...

— Бир чиқиб қарайчи, нима гап ўзи,— деди Наташа, коклюшкаларини йиғиштириб.

Наташа узумдан бир шингил узиб, татиб кўрди-да:

— Узум узиладиган бўпти... Юрчи, опаси, меҳмонхонага кириб ўтираминиз. Томдан бир марта йиқилиб тушганинг етар. Мен тўр тўқиб ўтираман, сен менга эртак айтиб берасан...

— Опажон, эртак айтгим келмаяпти, яхшиси, Граф пристанига борай, «Владимир»га ўқ тегдими-йўқми — шунни билиб келаман.

— Йўқ, бормайсан, дадам тайинлаб кетган.

— Дадамга айтмагин-да!

— Айтмасам ҳам билади.

— Барибир қочиб кетаман.

— Қочиб кўрчи!

Наташа Венянинг қўлидан ушлаб уйга судради. Веня оёқларини тираб олди, қочмоқчи бўлди, чинқирди...

Ҳовлига бушлат²¹, оёғига қўнжи узун этик кийган бир матрос кириб келди:

— Нима жанжал, нима шовқин?— деб сўради у.

— Стрёма, бормисан!— деб қичқирди Веня.— Ура! «Владимир» уларни роса боладими!..

Наташа Венянинг қўлини қўйиб юборди. Веня Стрёманинг олдига югуриб келиб, уни турта ва торта бошлади.

— Яхшимисан, оғайни!

Матрос Веняни сал нари итариб, бошидан шапкасини олди-да, таъзим қилди:

— Яхши ухлаб турдиларми, Наталья Андреевна?

— Раҳмат. Сизчи?

— Саломат бўлсинлар, ёмон эмас.

— Дадам олдига иш билан келгандирсиз ё ўзингиз шундайми?

— Узингизда ишим бор эди, Наталья Андреевна.

— Менда қандай ишингиз бўларди, Пётр Иванович?— деб сўради Наташа, ерга қараб.

Стрёма бошига шапкасини кийиб, ток чирмашиб ётган деворга қаради-да:

— Узумингиз пишипти. Узса бўлади,— деди.

— Ойим айтсалар...

Стрёма бир оз жим қолди, яна шапкасини ечди, бошини эгиб шапкасининг ичига қаради, унинг астарига 232-номер билан «Стрёмин» деб унинг фамилияси ёзиб қўйилган эди.

Наташа муғомбирона жилмайди.

— Ишингиз бўлса — айтинг. Менинг вақтим йўқ: тўр тўқишим керак... Қани, ичкари кириг.

— Иш-ку бор-а,— деди Стрёма, Наташанинг кетидан киришга ботинмай.— Ёнингиздан ўтиб кетаётган эдик, штабга юборишган эди, йўлимиз тушгани учун... Тўрингизни бир томаша қилсам дедим. Денгиз тўлқинлари, кемалар жуда яхши чиқипти.

— Арзимаган иш экан... Неча марта кўргансиз ҳам! Веня,— деди Наташа, укасига қараб,— томга чиқиб яна бир қара-чи...

Веняни бу қармоққа илинтириш осон эмас.

— Яна томга чиқ эмиш! Йиқилиб тушдинг деб ўзинг уришмадингми боя!— деди-да, матросга қараб кўзини қисди.— Сизлар бу ерда ундан-бундан гапиришиб бўлгунларингча мен ғизиллаб Граф пристанига бориб келардим-у, йўқ деяпсан-да.

— Укангиз бориб кела қолсин,— деб илтимос қилди Стрёма, Наташадан.

Наташа қовоғини солди:

— Мумкин эмас. Хайр, бўлмаса.

Наташа қайрилиб, ичкари кириб кетди, эшик очиқ қолди.

Стрёма Наташанинг кетидан уйга кирди. Матрос кетидан Веня кирди. Наташа дераза тагига бориб ўтириб, тўрини тўқий бошлади. Стрёма унинг орқасига келиб тўхтаб, ингичка бармоқларига қараркан, уҳ тортиди:

— Жудаям ажойиб тўр бўпти!

Кўк ястиқ бетига жимжима тўрлар билан бешта кема сурати солинган. Кемалар жингалак-жингалак тўлқинлар устида шамолда елканларини очиб, елиб боради, тип-тиниқ денгиз суви остида дельфинлар бир-бирлари билан

ўйнашиб ва ўткир орқа қанотларини сувдан чиқариб кемалар кетидан эргашиб борадилар.

Наташа тўқиган кемаларидаги елканларнинг таранг тортилиб туришига қараб, Стрёма шамолнинг қандайлигини аниқлади ва бир хўрсиниб:— Бейдевинд²² кучли экан! Ҳамма елканлари жойида-я! Ҳаммаси тўппа-тўғри!— деди.

— Ўтиринг! Нимага турибсиз?— деди меҳрибонлик билан Наташа, матросга.

— Шошиб турибмиз, тўғриси айтганда... Бизни штабга юборишган эди, йўлимиз тушиб қолиб...

— Ҳа ўтира қолсанг-чи!— деб буюрди Веня, матросга. Матрос Наташа олдидаги скамейкага ўтирди.

Ўртага чўмган жимликни фақат коклюшкларнинг шақиллаши ва матроснинг хўрсинишигина бузарди. Наташа ишдан бошини кўтариб жилмайди-да:

— Флотда нима гаплар, Пётр Иванович?— деб сўради.

— Ишлар пачава! Матрос оғайниларики жиги-бийрони чиқиб ётипти. Чиқади ҳам-да! Душман бизнинг қирғоққа бирталай куч тортиб келяпти. Аскар туширмоқчи...

— Флотдан ҳам кўп одамни тушириб бўлармиди?.. Унчалик эмасдир, Пётр Иванович!

— Шубҳангиз ноўринроқ бўлса керак, Наталья Андреевна. Инглиз флоти жуда катта. Телеграф хабарларига қараганда, кемаларидаги одамларнинг сони олти миш мингча келармиш, бутун бир қўшин деса бўлади!

— Қирғоқ ёнига яқин йўлатманглар-да. Вой, сенларни қара-ю!— деб койий кетди Веня.— Ана, «Владимир»га ўхшатиб...

— Адмираллар ҳам, жаноб офицерлар ҳам, командалар ҳам худди шундай фикрдалар: туширтирамайлик дейишади. Адмираллар оқшомлари тўпланишди. «Бу қандай шармандалик!— деди Владимир Иванович Истомин...— Душман жуда кўп куч тўплаб Қрим бўйларига келиб турган бўлса-ю, Қора денгиз флоти рейдга беркиниб олса! Денгизга чиқиб, душман флотини тор-мор этиш керак. Аскар тушган ҳамма транспортларини ёндириб, чўктириб юбориш керак».

— Шунча одамни-я? Ахир, улар ҳам одам-ку!— деди Наташа, бошини ишдан кўтармай.

— Муштлашишгача ҳамма ҳам одам. Босқинчи деразангизни бузиб, бостириб кираётган бўлса-чи, Наталья Андреевна?

— Қўйинг, бундай гаплар билан одамни қўрқитманг, Пётр Иванович! Юрагим орқасига тортиб кетди.

Коклюшкаларнинг шақиллаши тинди.

— Уша заҳоти юрагим ёрилиб ўлардим,— деди Наташа, бир оз ўйлаб туриб.

— Мен бўлсам қўлимга дазмол олиб, душманнинг бошини уриб ёрардим,— деди Веня.— Қўрқма, Наташа!

— Биттаю-битта ишонган тоғим — сенсан,— деди Наташа жилмайиб ва яна тўрини тўқий бошлади.

— Ҳатто ёш-ёш болалар ҳам ўз уйларини ҳимоя қилишни хоҳлайди. Аммо сиз ташвиш тортманг, Наталья Андреевна, сизнинг Венядан бошқа ҳам ҳузур-ҳаловатингизни ҳимоя қиладиган одамлар топилиб қолади,— деди ҳаяжон ичида Стрёма, шапкасини кўкрагига босиб.

— Павел Степанич адмираллар билан нимани гапиришди?— деб сўради Наташа.

— У-ку Владимир Иванович билан бир фикрда-я. «Севастополь — бизнинг уйимиз,— деди у.— Денгизчининг иши — денгизда. Шундай бўлса ҳам, қирғоқни ўйламаган денгизчи — денгизчи эмас». Тўғри айтади. Биз денгизда туриб Севастополни, ўз уйимизни қўриқлаймиз. Ўз оти билан қирғоқ-да. Масалан, мени олинг. Нима учун биз Синоп жангида Туркия флотини тор-мор этдик, барини ёндириб юбордик? Инглизлар билан топишиб, бизнинг қирғоққа келмасин учун. Шахсан мен ўзим жанг маҳалида крЮйт-камерадан²³ картуз* олиб бериб турдим. КрЮйт-камера деб, мен сизга айтсам, порох омборини айтадилар.

— Ўзи билади!— деди Веня, бошини силкитиб.

— Палубанинг люки²⁴ очиқ турипти. Бирдан бомба келиб тушиб, тепадаги брезентни ёндириб, тилка-тилка қилиб юборди. Мумланган брезент ловуллаб ёнганича биз турган крЮйт-камерага тушаверди...

— Мен сиздан Нахимовни сўрасам, сиз нуқул ўзингиздан гапирасиз Пётр Иванович! Сизнинг қаҳрамонлигингизни кўп эшитганмиз...— деди Наташа, муғомбирона кулиб.

Стрёма лоладай қивариб кетди, шапкасини скамейкага бир уриб:

— Павел Степанич нима бўлса, мен ҳам шу!— деб қичқирди.— Барибир! Портда бекорга ўлиб кетгандан, денгизга чиқиб жангда ўлган яхши! Яхши қолинг, На-

* Уқ, снаряд солинган халта.

галья Андреевна!— деб гапини тугатди Стрёма ва ўрнидан сакраб турди.

Шапкасини бошига бостириб кийди-да, эшик томонга юрди. Веня унинг йўлини тўсди:

— Шошма, Стрёма, олдин гапириб бўл. Сен, Наташенька, қўй уни ўз холига, гапириб бўлсин... Шундай қилиб, крўйт-камерадаги порох портлаб кетмадимиз?

Стрёма кулиб тўхтади.

— Портласа сен билан биз бу ерда гапиришиб турмаган бўлардик. Опанг ҳам мени мунча масхара қилмаган бўларди. Бизнинг «Мария»миз ҳам асфаласофинга қараб кетган бўларди! Унинг билан бирга Павел Степанич ҳам, унга қўшилиб беш юз киши ҳам кетарди...

— Кейин сен нима қилдинг, Стрёма?— деб ҳамон қўймасди Веня.

Стрёма худди истамайгина Наташанинг олдидаги скамейкага келиб ўтирди ва унинг қалтираб турган бармоқларидан кўзини узмай, ҳикоясини давом этдирди:

— Майли, бу кишининг эшитгилари келмаса — эшитмасинлар, агар эсингдан чиққан бўлса, сенга айтиб бера қолай.

— Ҳеч эсимда йўқ! Ҳеч нарса!

— Ростдан-а? Хўп, майли. Қарасам, мумланган брезент парчалари худди печкага тушган пўстлоқдай ловуллаб ёнапти. Матрослар трапга²⁵ қараб югуриб қолишди. «Тўхта!»— деб уларнинг олдини тўсдим мен. Дарров люкни беркитдим, оғайнилар ҳаммамиз крўйт-камерада, ёниб турган ўт ичида қолдик. Уч юз пуд порох билан-а! «Ушла, йигитлар!» деб бақирдим. Латтани қўлим билан ушладим-да, эзиб, оёғим билан босиб ўчирдим. Ҳаммамиз ўтни босиб ўчирдик, кеманинг портлаб кетишига йўл қўймадик! Ўзимизнинг тутундан бўғилиб ўлишимизга сал қолди. Люкни очдик. Тепадагиларнинг биронтаси бизда бўлиб ўтган ҳодисани пайқамади, нуқул: «Порохдан бер! Сенларга нима бўлди, ухлаб қолдингларми?» дейишади.

— Кафтларингни кўрсатчи,— деб сўради Веня.

Стрёма шапкасини қўлтиғига қистириб, ўтда куйиб тиришиб кетган кафтларини очиб кўрсатади.

— Наталья, бунга қара!— деб буюрди Веня, опасига.

Наташа Стрёманинг қўлларига қаради. Худди нордон узум егандай, лаблари буришиб кетди.

— Бунга қандай юрагингиз борди, Пётр Иванович?.. Азизим!— деди-да қип-қизариб кетди.

Унинг кўзларида ёш кўринди. Бошини икки қўли билан ушлади.

— Полундра!— деб қичқирди Веня, кулиб.

— Денгиз уставига тўғри келмайди!— деб Венянинг гапини тўзатди Стрёма.— Крюйт-камерага ўт тушса, ўт туши деб бонг урмайдилар, балки люкларни маҳкам беркитиб, шоналарни уриб чиқарадилар-да крЮйт-камерага сув қўйиб юборадилар. Насос ҳам ишлатилмайди. Бекорга кўз ёши тўкаётибсиз, Наталья Андреевна. Кўкрагимда шунақанги аланга ловуллаб ёняптики, уни катта насос билан ҳам ўчира олмайсиз.

— Сен ҳам уставни бузгансан: ўтни қўл билан ўчирадиларми?— деди Веня.

— Тентак экансан-ку, ахир, ивиб қолган порох билан тўпни ўқлаб бўладими? Буни бир билиб қўйинг, Наталья Андреевна.

Наталья йиғидан тўхтади, кўзларини арти-да, яна ишига киришди.

— Наталья Андреевна!— деди Стрёма.— Шу чўпларингизни бир пас қўйинг. Тақдиримизни ҳал қилинг. Кўкрагимдаги ўтнинг шунча ўртаниб ёнгани ҳам етар!

— Нима истайсиз мендан, Пётр Иванович?

— Сизнинг қонуний матросингиз бўлишни истаймиз!

— Ййе! Ййе! Гапни жуда ҳам буриб юбордингиз-ку! Шундай гапларнинг вақтими ҳозир? Уруш бўлиб турган бўлса, сиз ўт мижоз одамсиз, Пётр Иванович, бирдан, худо кўрсатмасин, ўлдиришса, мен матрос беваси бўлиб қолавераманми... Яхши бўлмас!

— Эҳ, Наталья Андреевна: матросдан қолган ёш бева ширин мева билан баравар!

— Ошиқманг, Пётр Иванович, яқинда бундай мевалар жуда кўпайиб кетади. Тўйгунингизча ейсиз!

— Яхши қолсинлар, Наталья Андреевна!

— Сиз ҳам яхши боринг, Пётр Иванович.

Стрёма ачиқланиб чиқиб кетди, Веня скамейкадан ирғиб турди-да меҳмонхонада гир айланди, кейин опасини келиб қучоқлади.

— Қотирдинг, Наталья! Боплаб жўнатдинг! Топган гапини қара: уйланамаң эмиш!

Укасини нари итараркан, Наташа йиғи аралаш:

— Йўқол кўзимдан! Кўчага чиқсангчи!— деди.

Веня кўчага югуриб чиқди-да, Стрёманинг кетидан:

— Жадал сузиб бора туриб, саёзликка роса тикилдинг-да!— деб қичқирди.

Стрёма орқасига қайрилиб қарамади. Унинг рўпарасидан Наташанинг онаси Анна Могученко билан опаси Хоня бир сават кирни чайиб, икки кишилашиб кўтариб келишмоқда эди.

Матрос шапкасини олиб, уларнинг ёнларидан ўтиб кетаверди. Аёллар дам олгани ва Стрёма билан у ёқ-бу ёқдан пича гапиришгани оғир саватни энди ерга қўймоқчи бўлиб туришган эди.

— Стрёма нимага кепти?— деб сўради онаси Венядан, қўрага кира туриб.

— Уйланмоқчи эмиш.

— Вой ўлай! Обба шум-ей!

— Ойижоним, ойижон!— деб қичқирди Наташа ва хўнграб йиғлаб юборди.

Қўрадан аллакимларнинг овози келди. Онаси эшикдан қаради-да, кула-кула Наташага:

— Яна битта куёв келди!— деди.

Веня ҳовлида суюнганидан чинқира-чинқира, янги меҳмонни кутиб олмоқда эди.

— Митя! Ручкин! Менга қара... Қандай депешалар юбординг? Подшоҳга депеша бориб етиптими? Князга жавоб келдим!

— Шошмай тур, Венька, сенинг навбатинг кейинроқ келади. Олдин Февронья Андреевна билан сўрашиб, гапиришиб олай...

— Мен билан кўп гапиришнинг кераги йўқ, Митрий Иванович,— деб жавоб қилди Хоня,— меҳмонхонага киринг, ойим билан Наташа ўша ерда ўтиришипти.

— Менга сиз билан гапиришиш кўпроқ ёқади... Қаранг, ҳамма ёққа ёйиб ташлаган кирингиз худди байроққа ўхшайди, худди Синоп ғалабаси муносабати билан флотда байрам бўлаётгандай!

Хоня лабларини қаттиқ қисди, Ручкиндан юзини ўгирди-да, гўё бир нарсани тузатмоқчи бўлгандай, қўранинг энг олис бир бурчагига қараб кетди.

Ручкин Синоп жангини ножўя тилга олгани учун ўзини:

— Вой, аҳмоғ-е!— деб сўка-сўка, ичкари кириб кетди.

— Дежурликдан бўшаб, уйга кетаётган эдим, йўлдан бир кириб кетай дедим...— деди Ручкин, оғзи қулоғига етиб.

— Нима бало, бугун ҳамманинг йўли бизникига тушиб қолдими,— деб жавоб берди Анна,— ҳадемай Мокроусенко билан Погребов ҳам келишиб қолмаса эди.

— Мокроусенкони боя кўрувдим, айтувди, Ольга Андреевнани бир кўрмасам бўлмайди девди.

— Кеча кунни бульварда кўришишган эди,— деди Наташа.

— Ҳозир уруш вақти. Бир соат бир кеча-хундуз билан баробар. Бугун инглизлар Евпаторияга аскар туширади деб кеча кимнинг хаёлига келган дейсиз?

— Қўйинг ёлгонингизни!— деб Ручкиннинг сўзини кесди, Анна.

— Менинг ёлгон гапиришга ҳақим йўқ, Анна Степановна, мен присяжный одамман. Бельбекдан берилган депешани ўз қўлим билан қабул қилиб олдим ва бланкка ўз қўлим билан кўчириб, князга жўнатдим... Комендант майор Браницкий Евпаториядан Симферополь йўлига чекинган... Инглизлар уч минг аскар билан ўн иккита тўп туширипти.

— Нега энди майор жанг қилмасдан чекинади? Шармандалик-ку!

— Унинг қўлидан нима ҳам келарди? Унинг икки юз кишилик командаси бор, холос. Шунча қўшинга бас кела олармиди! Инглиз адмирали парохотда шаҳарга яқин келипти-да, агар шаҳар таслим бўлмаса, ўт қўйдираман деб қўрқитпти!

— Князь қўшинни нима қилмоқчи экан?

— Князь қўшинни эҳтиёт қилмоқда. Қўшин Альма дарёси бўйида марра эгаллаб турипти. Қуруқликдан флотга яқинлашиб бўлмайди. Жой ҳам яланг жой. Князь ҳаммаси қирғоққа тушиб бўлсин, ана шундан кейин бир зарба билан тор-мор қиламиз, деб ўйлаяпти.

— Князь ўз фикрини сенга айтибмиди?— деб пичинг билан сўради Анна.

— Князь билан шахсан ўзим суҳбатлашганим йўқ-ку-а, аммо ҳамма нарса бизнинг қўлдан ўтади. Миям бутун, ақлим етади! Бизнинг телеграфда...

— Телеграфингдаги ишлардан камроқ гапирсанг бўларди,— деб койиб берди уйга кириб келган Хоня.

Ручкин хафа бўлиб, жим қолди. Билган-эшитганларини ҳозир, айниқса Хоня киргандан кейин гапириб бериб, роса мақтангуси келиб турган эди.

Наташа яна коклюшкаларини шарақлата бошлади.

Анна Ручкинни назар-писанд қилмасдан, худди у бу ерда йўқдай, печка ёнида ғивирлаб аллаималар қила бошлади. Хоня эса, гўё Ручкин унинг йўлини тўсиб тургандай, бир-икки марта ёнидан четлаб ўтди.

— Саломат бўлсинлар! — деди хафа бўлган Ручкин.

— Яна пича ўтирсангиз бўларди?

— Йўғ-е, шундай, йўлим тушган эди.

Ручкин хотинлар гапга ўч бўлади, яна уруш хабарларидан сўраб қолишар деб пича кутди. Бироқ аёллар ломим демас эди.

Веня меҳмоннинг қўлидан ушлади-да, секин қулоғига:

— Нега хотин-халажлар билан гаплашасан-а? Сен менга гапир гапларингни. Бундай ишларга уларнинг ақли етармиди!.. Юр, мен сени бир оз кузатиб қўяман,— деди.

Ручкин уй ичига яна бир кўз ташлаб чиқди. Уйнинг тўрт девори тагида тўртта сандиқ турарди, сандиқларда Могученколарнинг тўртта қизи: Хоня, Наташа, Ольга ва Мариналарнинг сеплари бор. Тўртта сандиқ бутун меҳмонхонани тўлдириб турарди. Хонянинг сандиғи каттагина бўлиб, денгиз сафарига мослаб чармдан ясалган, қопқоғи букир, тасма бандли, устига қора темир қоқилган инглиз сандиғи эди, уни Хонянинг чўқинтирган отаси адмирал Нахимов ҳада қилган эди. Қўш қулфли, каттагина, бақувват сандиқ.

Наташанинг сепи Тюменьда ишланган ва устига оқ тушука қоқилган катта сандиқда турар эди.

Ольганинг сандиғи ҳамманикидан балоид, Мокроусенконинг қайиқсозлик ишхонасида эман дарахтидан ясалиб, алифланган оддий сандиқ эди. Қайиқсознинг сандиқни жуда ҳафсала билан ясагани кўриниб турарди. Ҳаттоки сандиқ билан қопқоқ ўртасида тирқиш борлиги ҳам билинмасди. Мокроусенко агар кема фалокатга учраб, сандиқни сувга ирғитганингда ҳам ичига бир томчи сув кирмайди, ўзи ҳам чўкмайди, қуруқлигича чиқади, деб Ольгага мақтанарди.

Мокроусенколарнинг энг кичик қизи Маринанинг сандиғи ҳаммасиникидан ҳам кўркам: тўртта ғилдиракчага қўндирилган полтавача сандиқ эди. Сандиқнинг шакли ва ҳажми худди кўмир конидаги вагонеткага ўхшайди: паст тамони тепасидан анча энсизроқ, фақат қопқоғи бор. Сандиқнинг тўрт томони ва қопқоғи қип-қизил қилиб

бўялган, устига яна жуда ғалати ўтлар ва гуллар солинган. Ғилдираклари эса кўм-кўк. Сандиқни қўлда кўтаришнинг ҳожати йўқ, текис йўлдан ғилдиратсанг — ўзи юриб кетаверади!.. Айниқса, ўт тушиб қолса қулайлиги катта!

Анчадан бери кўриб юрган бу сандиқларнинг тўртталаси ҳам Ручкинга ёқарди. Опа-сингилларнинг ҳам тўртталаси ёқарди. Агар совчи юборса, тўрттала қиздан хоҳлаганини йўқ демасдан беришларига Ручкин шубҳа қилмасди. Аммо, қайси бирига совчи юборсин? Олыгагами? Мокроусенко нима дейди?

Қайиқсознинг ваъдага вафо қилиб сандиқни битириб олиб келгани Ручкиннинг эсида; Мокроусенко, сандиқ гўё ўзиникидай, устини силар, уриб-уриб қўяр эди. Сувда чўкмайдиган, жуда қойил сандиқ, бундай сандиқнинг бўлса, ҳаёт денгизига қўрқмасдан шўнғийверасан!

Наташанинг сандиғи ҳам ёмон эмас. Телеграфда ишлаб, бирон мансаб эгаси бўлиб чиқишига Ручкин қаттиқ ишонар эди. Албатта, коллегия регистратори²⁶ Ручкин бармоқлари нозик қизга уйланса ёмон бўлмайди. Тўр тутилган ястиклар-чи? Голландия полотносидан тикилган, учлари попукли сочиқлар-чи? Тюмень сандиғида бундайлардан қанчаю-қанчайикин! Бироқ Стрёма бор-да! Бир куни Ручкин бульварда Наташани бир гала опа-сингилларидан ажратиб, олиб кетди-да, гапга сола бошлади. Бирдан ёнларига Стрёма келди-да, бир сўз ҳам демасдан, Ручкиннинг тумшугига муштини келтириб кўрсатди...

Ручкин умидсизлик билан кўзларини Маринанинг гулдор сандиғига тикади. 'Қўйсанг-чи, ўша читтакни! У сўлоқмон Погребовни ёқтиради Гарчи Погребов Ручкинга мушт дўлайтирмаган бўлса-да, қўлни сиққанда шунақанги дўстона сиқиб кўришадикки, бармоқларинг бири-бирига ёпишиб қолади, кейин анчагача қўлингга пуфлаб юрасан. Бадқовоқ одам!

Йўқ, ҳамманикидан Хонянинг сандиғи яхши! Жаноби олийлари билан ҳам танишиб олардинг: «Марҳамат, танишинг, менинг рафиқам — адмирал Нахимовнинг чўқинтирган қизи» деб юрардинг. Қойил! Ручкин, кўзини инглиз чемоданидан узолмай, адмирал амал ҳам, орден ҳам олиб беради деган хаёлга кетди. Ана, бир маҳал титуляр советник²⁷ Ручкин ёшгина хотини билан (хотини ўзидан уч-тўрт яшар катта бўлса ҳам, бунинг зарари йўқ) Петербургда кетаётган бўлади. Тарантаснинг орқасига каттакон инглиз чемодани бойлаб қўйилган бўлади. Утган-

кетганлар кўриб қолиб: ажойиб гўзал хотини билан бирга Петербургга кетаётган ким экан? деб ҳайрон бўлади. Анча юргандан кейин орқасига қайрилиб қарайди ва сариқ чемоданни кўриб: катта амалдорга ўхшайди, балки коллегия ассесоридир, ё статский советникдир, деб ўйлайди.

Ручкиннинг хаёли жуда тез учарди, шу қадар тез учар эдики, айтаман десанг улгура олмасдинг. Ручкин бир минутча хаёл суриб қолди-да, бирдан кетиш кераклиги эсига тушиб, бошини кўтарган эди, кўзлари Аннанинг кўзларига дуч келди.

— Ручкин дейман, назаримда Хонянинг чемодани ёқиб қолганга ўхшайди-а?— деди Анна.

Ручкин хўрсиниб туриб:

— Феврония Андреевнани жуда ҳурмат қиламан ва, албатта, ўзимни бахтли деб ҳисоблардим. . . аммо сипоҳлигим туфайлидан. . .

Анна кулиб юборди.

— Айтмадимми, бунинг муддаоси шу деб! Гапир, Хоня, тегасанми?

Ҳамма Хоняга қаради.

— Бўйи бир оз ўссин, тегаман!

Ручкин уялганидан ва ғазаби келиб кетганидан йиғлаб юборишига сал қолди.

Жиғи бийронни чиқиб:

— Хавронья!— деб пичирлади, аммо шундай секин айтдики, ҳатто ўзи ҳам эшитмади. Югурганича уйдан чопиб чиқиб кетди.

Веня унинг кетидан эргашиб, француз ва инглизлар тушган эски истеҳком ёнида нималар бўлганини айтиб бер деб шунча ялинса ҳам, бўлмади.

Уй ичида Хоня онаси билан бақаришиб уришмоқда. Яхшиси, ҳозир уларнинг кўзига кўринмай қўя қолиш. Веня яна томга чиқмоқчи бўлди.

Томдан ҳам ҳеч нарса кўринмайди. Бурун ортидаги булутга ўхшаш тутундан асар ҳам кўринмайди. Жимир-жимир этиб турган денгиз юзига худди кумуш танга сочилганга ўхшайди. Балиқчиларнинг турк фелюгаларига²⁸ ўхшаган елканлари ўткир бурчакли қайиқлари денгиз томондан эсаётган енгил шабада остида бухтага қайтиб кирмоқда. Кун ботишда шамол тинади, кечаси эса қирғоқ томондан шамол туриб, эрталаб кун чиқаргача тўхтамай уриб туради. Балиқчилар кечаги тонг отиши биланоқ қирғоқ шамоли остида денгизга чиқиб кета-

дилар... Бугун улар нечукдир эрта қайтишибди: инглизлардан кўрқишдимикан ё ҳаво айишини пайқашдимикан? Шамол рейддаги кемаларнинг вимпелларини ҳилпиратади. Шаҳар телеграфи қимир этмай шалвираб турипти. Ёзнинг мулойим ва илиқ дайди шамоли бирдан зўйд томонга оғиб, кучайиб кетди. Денгиз тепасини қора парда боса бошлади, аммо у тутун пардасига ўхшамайди. Осмоннинг узоқ чекасидан қирғоқ томонга аллақандай қорамтир парда сузиб кела бошлади. Балиқчиларнинг қайиқлари тўлқин чўққиларида силкина бошлади ва қасирғанинг уриб бериши билан ўнг томонга қийшайиб қолди. Бўрон қирғоққа етиб келди-да, денгиз бўйи қояларига урилиб, чанг-тўзон кўтарди... Япроқлар чирпирак бўлиб уча бошлади. Барглар билан бирга қарғалар ҳам осмонда умбалоқ оша бошлади. Қасирға ўтиб кетди, аммо денгиз худди вайсагандай шовуллай бошлади. Дастлабки қасирғадан кейин иккинчиси, кетидан учинчиси келиб урди, қасирғалар ахир тинимсиз қаттиқ шамолга айланди. Денгиз юзи қорайди. Чорак соат ҳам ўтмасдан бутун осмонни қора парда қоплаб олди. Кун кўринмай кетди. Қиялаб жадал ёмғир қуя бошлади. Денгиз даҳшатли бир суратда бўжира кетди. Тўлқинларнинг қирғоққа келиб ургандаги товуши худди замбаракдан берилган салют овозларидай, денгиз ҳайқириғига жўр бўлар эди. Рейдга тўлқин бостириб кира бошлади. Кема мачталарининг чўққилари чайқала бошлади. Ёмғир чанг-тўзонни бостирди.

Денгиз бўмбўш. Ёмғир пардасидан олислар кўринмайди. Денгизда фақат икки-уч кабельтов²⁹ жой кўринади, ундан нарисини кўз илғамайди. Энг ботир адмирал ҳам бундай пайтда нотаниш, бегона қирғоқларга ҳужум қилишга журъат этолмайди. Ундан кўра очиқ денгизга чиқиб тургани яхши. Инглизлар билан французлар ҳам, эҳтимол, шундай қилишгандир, балки ҳамма қўшин ва тўпларини туширишга улгурмай, денгизга қайтиб кетгандир...

Қўрага югурганча брезент бушлат кийган Марина кириб келди. Тўхтамасдан:

— Венька, нимага ёмғирда ивиб турибсан? Туш пастга! — деб қичқирди.

Марина меҳмонхонага елдай учиб кирди-да, ўзини скамейкага ташлади ва иккала қўлини тизза орасига олиб, хахолаб кулиб юборди:

— Ойижон, опаларим, Погребенко! Оҳ! Ҳозир ўламан... Ха-ха-ха! Келяпти!

— Қаёққа келяпти?

— Келяпти, келяпти, ойижон! Буёққа келяпти! Менинг кетимдан... Кўприкдан ўтиб келаётсам — у кетимдан келяпти. Тепага югуриб чиқсам, у ҳам кетимдан югуриб чиқди. Ўзимни кўчага урувдим, яна кетимдан қолмади. Мени бирон жойга беркитинглар, жон опалар!..

Марина хахолаб кула-кула ўрнидан сакраб турди-да, онасининг иккала елкасидан ушлаб, уй ичида айлантира бошлади, сўнгра эшик томонга буриб, ўзи унинг орқасига беркиниб олди.

Эшик очилди. Уйга матрос кириб келди-да, шапкасини қўлига олди.

— Ҳаммагизга соғ-саломатлик тилайман,— деди у, шўх овоз билан. Унинг шўх овози қовоқлари солиқ ва кескин қиёфасига мос келмас эди.

— Саломатмисан, Погребенко,— деб ҳамманинг номидан жавоб берди она.— Нима иш билан келдинг?

— Марина Андреевнани бир кўриб кетай деб келдик. Назаримда, уйга киргандай бўлдилар шекилли.

— Йўқ, уйда йўқ, матрос! Ҳали келгани йўқ!

— Чинингизми ё ҳазилингизми, Анна Степановна? Ўз кўзим билан кўргандай бўлувдим...

Марина, онасини матрос олдига итарди. Матрос эшик томонга тислана бошлади.

Анна матрос устига бостириб бораркан:

— Бу нима деган гап, ҳой матрос, қиз болани кўчада қувиб юрибсанми? Ё бундан бошқа ишинг йўқми?

— Ахир ўзлари менга обед маҳалида кўприкка кел деганлар, жавобини бераман деб ваъда берган эдилар-да, Анна Степановна...

— Қиз бола қандай жавоб бериши мумкин?

— Ҳамманинг олдида очигини айтиб қўя қолай: мен у кишига бутун юрагимни очиб ташладим. У киши менга шу бугун, нақ уч склянка³⁰ урганда, кўприк олдида учрашамиз, мени яхши кўрадиларми ё шунчаки майна қилиб юрибдиларми, анигини айтишга ваъда берган эдилар...

— Розиман! Яхши кўраман! — деб шивирлади Марина, ойсининг елкасига қараб ва боши билан бир сузиб олди.

Бу турткидан Анна худди сакрашга шайланиб турган мушукдай букчайди-да:

— Вой, беҳаё одам, сени қара-я! Уйда уч қизнинг бўйи етиб турган бўлса-ю, сен кичкина қиз боланинг кетидан судралиб юрсанг!

— Менинг гамимни еманг, ойи,— деб овоз берди Хоня.— Мен ҳеч кимга ҳалақит бермайман.

Погребенко Хоняга: «Ҳа, сиз менинг ёнимга тушинг» дегандек назар билан қаради. Наташа, атрофда бўлаётган гапларга эътибор бермай, ҳамон коклюшкаларини шақиллатиб ўтирарди. Погребенконинг кетидан кирган Вения совуқдан ва завқдан титраб, одамларнинг оғзига маҳлиё бўлиб қараб турарди. Гоҳ скамейкага ўтирар, гоҳ Маринканинг кўйлагидан тортиб ойисининг теварагида айланар, гоҳ Маринканинг қаердалигини Погребенкога имлаб кўрсатар, гоҳ Наташанинг ёнига югурар эди.

— Бор ишингга, отахон,— деб қичқирди Анна, Венияни қўли билан нари итариб.— Маринанинг ҳали сепи ҳам йўқ. Сандиғи бўш турипти!

Маринка нақ комендорнинг рўпарасида турган Аннанинг орқасидан итарар эди, бироқ Погребенко худди кемада командир олдида тургандай, иккала қўлини ёнига қўйиб тик илжайиб турар ва бир қарич ҳам орқага силжимас эди.

Марина онасининг орқасидан туриб хахолаб кулиб юборди.

Унинг кулгисини эшитган Погребенконинг юзи ёришиб кетди. Меҳрибон кўзлари чақнаб кетган Хоня бир хўрсинди-да, секингина:

— У Маринкани сандиқсиз ҳам олаверади. Мариниш-камизнинг бахти кулди,— деди.

— Жуда тўғри айтдингиз, Феврония Андреевна,— деди жиддий оҳангда Погребенко.— Инсоннинг бахти сандиқда эмас.

Чехраси очилиб кетган Марина комендорнинг юзидан кўзларини узмай қараб турар ва ўзига ҳам зўрға эшитилган овоз билан:

— Бугун кечқурун бульварга музыка эшитгани келинг! — деб шивирлар эди.

— Саломат бўлинглар! Хайр, Марина Андреевна...

Погребенко орқасига тислана-тислана, эшикдан чиқиб кетди.

— Уҳ! — деб оғир нафас олди Анна Степановна.— Келмаган энди битта Мокроусенко қолди... Вой!..

Анна вой деганича қолди. Погребенко энди эшикни

ёпиб чиққан эдики, эшик яна секин очилиб, уйга Мокроусенконинг калласи суқилди:

— Қирсак бўладими ё йўқми?— деб сўради Мокроусенко, кўзларини муғомбирона қисиб.

У ҳўл шапкасини ерга текизиб, Анна Степановнага эгилиб таъзим берди.

— Саломат бўлсинлар, марҳаматли Анна Степановна!

Кейин Хоняга ҳам худди шундай эгилиб таъзим қилди, кейин Наташага сал эгилиброқ салом берди, Маринка билан бошини силкитиб кўришди.

— Утиринг,— деб таклиф этди Анна.— Меҳмонимиз бўласиз... Агар Ольгани йўқлаб келган бўлсангиз, Тарас Григорьевич, ўзингиз кўриб турибсиз, ҳали келгани йўқ.

— Нега Ольгани йўқлаб желей? Ольгани бугун кўрдим. Анна Степановна, азизим, қадирдонимсиз! Эшик орқасида туриб, ҳамма гапни эшитдим. Жуда тентак экан-ку, улар! Шундай улуғ айём кунда уйланамиз дейишадими? Мокроусенко сизникига келган бўлса, бу иш билан келгани йўқ... Сизни ҳам, ўзини ҳам хафа қилмасдан айтиб қўя қолай: Мокроусенко сизнинг олдингизга яхши ният билан келди. Могученколар отлана бошлашгандир деб ўйладим. Мол-бисотлари бирталай, ортаман деса, уч аравага ҳам сиғмайди, йиғиштириш керак, тугиш-бойлаш керак, ҳар ҳолда, бу — аёлларнинг иши эмас, деб ўйладим...

— Отланиш дейсизми? Қаёққа отланамиз? Нимага отланамиз?— деб ховотирланган она ва қизлар бирдан сўрашди.

— Ҳали эшитганларинг йўқми? Қирғоққа ёв тушганини-я? Бунинг сири йўқ, қарийб эллик мингга яқин... Замбараклари ҳам бирталай... Қуруқдан айланиб келса, бу ерга эртас-индин келиб қолади...

— Қўшинларимиз нима қилар экан? Ёвни биратўла тор-мор қилиш учун қирғоққа тушишига йўл қўйилган эди-ку? Денгизда уларга кучимиз етмайди: кемаларининг деярлик ярми пар билан юрармиш.

— Модомики ҳазрати олийлари уларнинг қирғоққа тушишига йўл берибдими, шаҳарга ҳам йўл очиб беради...

— Йўғ-е, ундай бўлмас, жонларим!

— Бўлмасачи? Уларнинг ҳамма аскарлари минг қаддам наридан мўлжални уриб туширадиган штуцерлар³¹ билан қуролланган. Роса рождество кунини душман биз-

нинг Шимолий томонга бостириб келмаса, мени аҳмоқ экансан денглар.

— Шимолий томонни олиш унга йўл бўлсин! У ерда қанча истеҳкомлар бор! — деди Хоня.

— Гапингизга ҳеч ҳам эътироз билдира олмайман, маликалар маликаси Феврония Андреевна, бирон эътироз билдира олмайман, истеҳком бор деганингиз тўғри! Аммо у истеҳкомлар қандай истеҳком, мен сиздан сўрасам? Одамлар айтишайпти, мен ҳам ёлғон айтмайман: ўтган ҳафта гарнизон инженери Шимолий томондан рапорт юборипти. Рапортдан: менинг қўлим остидаги мудофаа истеҳкомларида Антошина деган бир матрос бевасининг эчкиси ўтлаб юради. Шохини истеҳком деворига суриб қашинган эди, девор қулаб тушди, деб ёзипти.

Хотинлар кулиб юборишди.

— Роса гапларни топасиз-да, Тарас Григорьевич! Сиз гапирсангиз-у, биз эшитсак!

— Ёлғон айтган бўлсам, дўзахда ётай. Истеҳком девори бир ғиштли, аммо инженерлар ўзларига шунақанги мустаҳкам уйлар солиб олишганки, замбарак ўқи тегса ҳам ёрилмайди.

— Ўғирлик бу!

— Бизнинг флотда ўғирлик деган нарса йўқ. Раҳматлик адмирал Михаил Петрович Лазарев флотда ўғирликка барҳам берган... Назаримда, ҳали отланишга киришмаганга ўхшайсизлар. Тезроқ бўлинглар, Боқчасарой йўли беркилиб қолмасин...

— Бизга нимани раво кўраётибсиз, Тарас Григорьевич? Биз матрос хотинлари ва қизларига эр ва қаллиқларингни ташлаб, ўзларинг қочиб қолинглар демоқчисииз?

— Мен бундай деганим йўқ, қимматли Анна Степановна. Агар мен шундай демоқчи бўлсам, бетимга туф денг. Биз сизлардан ажралиб, қаерга борардик? Ҳеч ҳам бундай хаёл қилганим йўқ! Мен мол-бисотларни айтаман... Йиллаб тўпланган мол-бисотдан бир нафасда ажралиш мумкин: уйингизга битта бомба тушса — бас, чанг-тупроқ қолади, холос!

— Вой-бо-о-й! — деб завқланиб кетиб қичқирди Вениа. — Бирданига учта бомба тушса-чи?

— Биринчисини қўлинг билан ушлайсан-да, пастга думалатиб юборасан, йигитча! Иккинчисини шапканг билан беркитсанг — дарров ўчади: майли, сатқий сар,

нафаси қайтса зарари йўқ! Учинчисини жомашовга ташла: маъзава тиқилиб ўлсин!

Қия очиқ эшик олдида турган Веня яна бир нимани сўрамоқчи бўлиб:

— Агар бомба...— деб энди оғиз очган эдики, бирдан эшикни биров зўр билан итариб юборди, Веня меҳмонхонанинг ичига учиб тушди, кетидан уйга Ольга елдай кириб келди.

Ольга тўхтамасдан Веняни кўтариб турғизиб қўйди, югуриб печка ёнига борди. печканинг ичида турган алланимани жойидан суриб қўйди, печка оғзидаги пардани ёпиб, ўзини ойнага солиб қаради, бошидаги рўмолини юлиб олди-да, қалин сочларини қўли билан силаб, кўкрагига тушиб турган ва йўғонлиги кема арқонидай келадиган бир ўрам қалин сочидаги лентани тўғрилаб қўйди.

— Нимага ҳаммаларинг қаққайиб турибсизлар?— деб дарғазаб бўлиб қичқирди Ольга.— Сизлар билан бўладиган иш доим хунобгарчилик! Мен бўлсам ҳаммаларингиз кетгандирсизлар деб ўйлабман...

— Қаёққа кетишимиз керак?— деб сўради шошиб қолган Анна.

— Қаёққа деб сўрашади-я! Ойижон, қопларимиз қаерда?

— Қопни нима қиласан?

— Қоплар қани? Белкурак қаерда? Метин қаерда?

— Хужрада. Ҳа, метинни нима қиласан, жинни-пинни бўлдингми ўзинг?

— Сизлар билан турган одам жинни бўлмай қолмас!

Ольга қозикдан калитни олди-да, югуриб даҳлизга чиқиб кетди. Хужрадан темир-терсақларнинг тарақлагани эшитилар эди.

— Қиз эмас, ўт! — деди Мокроусенко, томоғини қириб.— Назаримда, худди олти пудли мортира оғзидан учиб чиққандай бўлади-я!

— Ойижон! — деб пиқиллай бошлади Веня, тиззасини ишқалаб.— Ольга мени ўлдирди-ку!

Ольга уйга қайтиб кирди. Қўлтиғига буклаб боғланган қопларни қистириб олган, бир қўлида — отга сув ичирадиган челак билан курак, бир қўлида — белкурак.

— Нимага отланмай турибсизлар?

— Қаёққа отланади ахир, тушунтириб гапирсангчи, хой қиз ўлмагур! — деб ўшқириб берди онаси, Ольгага.— Нимага отангинг этигини кийиб олдинг?

Ҳамма Ольганинг оёғига қаради: хужрага кирганида отасининг шим билан киядиган қўнжи сариқ ва юзи қора этигини кийиб олган эди, бу этикни отаси фақат байрам кунлари кийгучи эди.

— Ростдан эшитмадингларми ё ҳазил қияпсизларми? Бутун ёшу-қари Пересипнинг ортидаги тепаликка қараб кетяпти-ку!

— Нимага энди, бир нима бўлдимиз? Нимага?— деб сўради Наташа, ишини эски латта билан беркитиб.

Наташа ўрнидан турди, эшик ёнидаги қозиққа югуриб, кофтасини олиб кийди ва қалтираган бармоқлари билан тугмаларини қадаё бошлади.

— Бутун шаҳарда аврал³² бошланди: қалъа қуриш, валлар қуриш керак. Веня, ол белкуракни, мен билан бирга борасан!

Веня Ольганинг қўлидан белкуракни юлиб олиб:

— Ура! — деб қичқирди.

Белкуракни худди милтиқ ўхталгандай ушлаб, учи билан эшикни бир уриб очди-да, оқсоқланиб югуриб чиқиб кетди. Унинг кетидан челақни тарақлатиб Ольга югурди, Ольга кетидан устидаги кийими билан Марина ҳам чопиб чиқиб кетди. . .

— Ёш болани қаёққа судраяпсизлар?— деб қизларининг кетидан қичқирарди, эшикдан кўчага чопиб чиққан она.— Уст-боши ҳўлку! Венька! Сенга айтаман, қайт!

Венька зинғиллаганича қочиб қолди.

Анна ҳовлига қайтиб кирди. Хоня шамол учуриб туширган кирларни олиб, қоқиб яна арқонга ёймоқда эди.

— Ё биз ҳам борсакмикан-а, Хоня?— деб иккиланиб сўради Анна.

— Бизсиз ҳам одам етиб ортади! — зарда билан жавоб берди қизи.— Бари бир, ҳаммага белкурак ҳам етишмайди. Бекор гап сотишади. . . Яхшиям, ёмғир тинди. . .

— Ҳа-а! — деб қизининг гапига қўшилди Анна ва уйга кириб кетди.

Наташа кофтасини ечиб қозиққа илди, ойна олдига келиб бошидаги оқ рўмолини бошқатдан ўради-да, ишга ўтирди.

Мокроусенко скамейкада бошини эгиб ўтирарди. У алланималарни ўйлаб, бахтиёр илжаярди.

— Сен нима қилиб ўтирибсан, Тарас?— деб бақириб берди Анна.— Ё қиладиган ишинг йўқми?

— Жуда тўғри айтдингиз-да, қимматли Анна Степа-

новна: энди ҳаммага ҳам иш етиб ортадиган бўлди... Эҳ, бирам қизингиз борки, Анна Степановна, қиз эмас, ўт-а! — Эҳ-ҳа, ҳали бошингда ёнғоқ чақади... Тур, кет кўзимдан, Тарас Григорьевич!

— Кўзимга кўринма, Тарас, денг! Ҳа майли, кетсак кетаверамиз! Биз ҳам бекорчи эмасмиз. Яхши қолинглар!

Кечга бориб шамол тинди, ҳаво илиб, сукунот чўкди. Осмондаги булутлар тарқалди. Ёмғир чанг-тупроқни босиб кетган, қуёш ҳам денгизга худди олтиндай товланиб ботмоқда. Қуёшнинг сап-сариқ шуъласи анчагача ўчмай турди. Кундуз куни қуёш кетидан билдирмасдан қувиб келаётган ёш ой кун ботгандан кейин атрофдаги тоғлар ва денгизга ўз ёруғини сочиб юборди. Севастополга сутдек ойдин кеча кирди.

Оқшом ёз оқшомларига ўхшаб кетди. Худди ёз фаслидагидек, тепаларда чигирткалар чириллай бошлади. Докларда³³ темирчи ва қозончилар болғаларининг овози тинмасданоқ, Қора дарё қамишлари орасидан қурбақалар сайрай кетди, кўлбуқанинг овози эса худди темир қозонга каттакон болга билан ургандай жарангларди. Кузги денгиз шамоли тинди, Малахов қўрғондан кема-созлар слободкасига³⁴ эрман ўтининг кучли ва хушбўй хиди келиб урилди.

Кун ботиш пайтда Ольга билан Маринка чарчаб, сочлари чангга беланган ҳолда уйга қайтдилар. Қудуқ ёнида анчагача кула-кула ювинишди, улар дам ўтмай муздек сувдан ичар эдилар. Усти-бошларини ечиб ювдилар, арқонга ёйиб, яланғоч ҳолда уйга чопиб кирдилар-да, тоза ва қуруқ усти-бош кийиб олдилар.

— Қоплар қани?— деб сўради Анна, қизларидан.

— Қопларни ташлаб келдик. Тупроққа тўлдириб. Ҳаманинг қопи ҳам ўша ерда қолди: амбразурлар³⁵нинг атрофи беркитилди. Тур³⁶ етишмади, тупроқ ҳам етмай қолди. Шағалгача ковлдик.

— Унақа ишга ҳазина қоп берсин. Билсам — бермасдим! — деди Анна, жаҳли чиқиб.

— Ойижоним,— деб жавоб берди Ольга,— қопларимиз йиртиқ эди-ку! Қайтангга, бизни мақташганини айтмай-сизми! Жийрон от минган бир сапёр қисмлар полковниги келиб қолди. Жуда бақувват киши экан, гавдаси худди от билан бирга қўшиб қуйилганга ўхшайди. Ҳаммадан ҳам қизларнинг яхши ишлаётганини кўриб: «Баракалла, қизлар! Энди бу батареянинг отини «Қизлар бастиони»

деб қўямиз!» деди. Сиз эса уйда ўтирибсизлар, қизлар, биз ана шундай мақтовга сазовор бўлдик!

— Веняни қаерга ташлаб келдиларинг?

— Ҳали келгани йўқми? Вой, шўрим! Уёққа кетаётганимизда, йўлдаёқ бир бола билан топишиб, аллақаяққа қочиб кетган эди: рейдда тентираб юргандир. . .

— Қанақа опасизлар ўзи, кичкина болани ёлғиз ташлаб келибсизлар! Билганимда, сира ҳам юбормаган бўлардим,— деб пўнғирларди Анна.

— Арзандангни биров бошига урадими, ойижон? Қелиб қолар! Қачон қарасанг «кичкинтой. . . кичкинтой» деяверар экансан-да. . . Қачон катта бўлади? Ана, ўзи ҳам келиб қолди! Венька, қаерга йўқолдинг? Ойи, бунга бир қара, ҳамма ёғи — смола. . . Қўллари қоп-қора. . .

— Стенкага блокишив³⁷ тортдик. . . Биз ҳам бекор ўтирганимиз йўқ, оғайни. Энди ҳаммага иш кўпаядиган бўлди! Одам етишмайди. Ҳамма ёқ иш, иш! . .

— Дадаг келсинчи, ишнинг қандай бўлишини кўрса-тиб қўяди. . .

— Дадам бугун келмайди. Мени кутманглар, кечки овқатни ўзларинг еяверинглар деб айтиб юборди, ойижон. Штабда ётиб қоларкан. . .

— Қаерда кўра қолдинг?

— Штабда кўрдим. Граф пристанида кўрдим. Шимол томонда кўрдим. «Уч авлиё»да кўрдим. Деловой двор³⁸ да кўрдим. . .

— Тентирамаган жойинг қолмапти!—деб койиди онаси.

— Тентираган мен эмас, дадам! Мен дадамнинг кетидан эргашиб юрдим. Ёлғиз мен эмас. Ёнимда Митька ҳам бор эди.

— Қайси Митька?

— Қайси Митька бўларди! «Владимир»даги механик офицер Михайловнинг ўғличи! . . Тришкани ҳам кўрдим. Машиналарни кўрсатди. Бирам қизиқ экан-ей, опаларим!

— Михайлони ҳам кўрдингми?

— Нега кўрмас эканман? Уни ҳам кўрдим. Отам билан бирга атайлаб унинг кемасига бордик.

Опа-сингиллар, укаларининг гапини тинглашар экан, ўз аро ва оналарига кулиб қараб-қараб қўяр эдилар. Бу табассумдан улар бир-бирларига жуда ўхшаб кетдилар. Осмондан қуйилиб турган сутдек ойдин Анна юзидаги ажинларни текислаб юборган, ҳозир у она эмас, балки Маринканинг опасига ўхшарди.

Хонянинг жиддий юзи ой шуъласида майин ва содда бўлиб кўринар, ингичка бичим қирғий бурни (Веня шунинг учун уни «Қирғий» деб атарди) ҳам Маринканинг «чекушка»сига ўхшаб кетарди. Ольганинг олтин сочларини оқшом қоронғусида Наташанинг қорамтир сочларидан ажратиш қийин эди.

— Ҳаммасини бирма-бир айтиб бер, Веня, нималарни кўрдинг?— деди Наташа.

— Мен жуда кўп нарсаларни кўрдим!

— Мени чўқинтирган оғамни ҳам кўрдингми?— деб секин сўради Хоня.

— Бўлмасачи! Ҳамма кўрган нарсаларимни айтиб бераман.

— Кўрмаганингни ичингдан тўқи,— деб маслаҳат беради Ольга.

Кечки овқатдан кейин Анна:

— Чироқ ёқмай пича ўтирайлик, қизлар!— деди.— Жудаям ўтиришли бўпти!

Ҳовлидаги қайин дарахти тагига скамейка олиб чиқиб қўйдилар. Анна скамейка ўртасига, юзини ойга қаратиб ўтирди. Веня худди беланчакка жойлашгандай ойисининг тиззалари орасига жойлашиб олди.

— Мен-ку Маринка ва Ольгалар билан қалъа қургани борар эдим-а, бироқ йўлда Митька учраб қолди. «Қаёққа кетаётибсан?» деб сўради, Митька. Мен: «Қалъа қургани. Сенчи?» дедим. Митька: «Штабга. Соатнинг ичидаги каккуқуш бузилиб қопти. Менга Ручкин айтди, ўзи каккуни тузатгани кетди. Бориб кўриб келиш керак!» деди. Кейин Митька иккимиз ўша тарафга югурдик. Штабга ҳовли томондан кириб бордик. Буфетга калламизни суқиб қарасақ, рост, соат олдида стулда Ручкин турипти. . .— Веня Хонянинг елкасини секин туртиб қўйди.— Боя уни бекор мазах қилдинг-да, Хоня: у ёмон одам эмас. Ўзи пакана бўлса нима қилти. . . Механик! . . Қарасак, ростдан ҳам какку бузилиб қолган экан. Ручкин қопқоғини очиб, ипни тортиб кўрган эди—какку индамади. Соат стрелкалари худди ўн яримда тўхтаб қолган экан. «Бутунлай бузилитими, Ручкин?» деб сўрадим мен. Ручкин менга қайрилиб қаради-да, бир хўрсиниб қўйди. Ипни яна тортган эди, соатнинг ичи вишиллаб, дарчаси очилиб, какку бошини чиқарди-да, «Ку-ку!» деди, кейин яна соатнинг ичига беркиниб олди. . . Бундан чиқди — ҳали тирик экан! Ишлар экан! Ручкин стрелкаларни буради. Ўн иккига қўйди.

Шундан кейин какку сайрай кетди. «Кү-кү! Кү-кү!» Митька иккимиз санаб турдик: «Бир, икки, уч...» Ручкин ҳамон стулда ғамгин, хаёл суриб турар эди... Ҳатто, раҳмим келиб кетди бечорага... «Ўн икки, ўн уч...» Какку йигирма уч марта сайради. Шу пайт залдан дадам катта патнис кўтариб чиқиб қолди. Патнисда битта шиша билан чашкалар турибди. Дадам патнисни қўйди-да, Ручкин турган стулни оёғи тагидан тортиб олди. «Нимага бу ерда каккулаб қолдинг?— деб бирдан Ручкинга бақириб берса бўладими!— Жаноби флагманлар ичкарида Қора денгиз флотининг тақдирини ҳал қилиб ўтиришса-ю, сен бу ерда какку-какку қиласан!» «Ҳа, каккуни тузатиб бер деб ўзингиз айтмадингизми, Андрей Михайлович!» деди Ручкин. «Мен сенга тузатгин дедим, какку бўлиб сайра леганим йўқ!» Ручкин шапкасини бошига кийди-да, қаттиқ хафа бўлиб чиқиб кетди.

— Бугун Ручкиннинг иши юришмаган кун экан,— хўрсинди Хоня.— Дадам сенга нима деди?

«— Бу ерда сенлар нима қилиб юрибсанлар? Жўналаринг, қаердан келган бўлсанглар ўшаққа!» деди. Митька иккимиз энди эшикдан чиқиб кетаётган эдик, дадам: «Тўхта! Буйруқ кутинглар!» деди.

Кейин чашкаларни чайиб, чой қўйди. Столда самовар қайнаб турипти... Шкафдан битта шиша олиб оғзини очди, патниснинг ўртасига қўйди-да, залга олиб кириб кетди. Мен югуриб бориб эшикни очиб бердим. Залнинг ичига мўралаб қарадим. Ҳаммалари жам экан! Залнинг ичини тутун босиб кетган денг! Ҳамма бир-бирига гап бермай гапиради, ҳатто қулоқларим битаёзди. Дадам кириб кетгандан кейин кетидан эшикни ёпиб қўйдим. Бирпасдан кейин дадам бўш патнисни кўтариб чиқди, бир қўлида пакет. «Мана буни ушланглар, югуриб пристанга бординглар-да, яликка³⁹ тушиб, пакетни «Громоносец»га элтиб беринглар. Бу — жаноби олийлари адмирал Нахимовнинг князь Меншиков ҳазратларига ёзган шошилич хати. Башарти, нега одатдан ташқари ип тақилган дафтар билан бирга олиб келинмади, нега ёш болалардан бериб юборди деб сўраб қолишса, вестовойларнинг ҳаммаси иш билан кетган, бошқа одам йўқ экан деб айтинглар. Жўналаринг!» «Есть!» дедик биз.

Ҳовлига, ҳовлидан кўчага чопдим. Митька — кетимдан югурди. Уч зинадан биттадан ҳатлаб чопдик. Бахтимиздан бўлиб, пристанда битта ҳам ялик йўқ экан!

«Громоносец» қирғоқ бүйида эмас, балки бухтанинг ўрта-сига, ўнг биқини билан рейд бўғози томонга қараб лангар ташлаб турибди. Люклардан замбаракларнинг оғзи чиқариб қўйилган. Митька билан икки кишилашиб: «Хой, «Громоносец»дагилар! Қайиқ келтиринглар! Жаноби ҳазратларига шошилишч пакет бор! Эй! «Гро-о-мо-но-о-сец!» деб шунча бақирамиз, ҳеч ким индамайди! Қарасак, капитан вельботи¹⁰ сув юзида турипти, вельботда эшкакчилар ҳам ўтирибди. Трапда фалрепчилар¹¹ турибди. Вахта начальниги шканци¹²да юрибди, ёнида флаг-офицер¹³ ҳам бор. Ҳозир ҳазрати олий чиқади-ю, қайиққа ўтириб, Шимоллий томонга қараб жўнаб қолади деб қўрқамиз. Аҳволимиз жуда тан! Бахтимизга, пристанга Ануфрий Деревяга деган бир қайиқчи келиб қолди. Қайиғи бўш. Устун ёнига бориб тўхтади. Қайиқдан тушди. Югуриб олдига бордик: «Дарҳол бизни «Громоносец»га олиб бор! Нахимовдан князга шошилишч хат бор!» дедик. У бизга: «Ёлғонингни қўйсангчи! Сенга ким пакет берарди!..» дейди. «Мана, пакет қўлимизда!» дедим-у, лип этиб қайиққа сакраб тушиб олдим. Кетимдан Митька ҳам сакради. Дарров устундан арқонни ечдим-да, қайиқни итариб юбордим. Деревяга войдод деганича қолаверди. Митька эшкак ҳайдади, мен — қайиқнинг кетида рулда ўтирибман. «Громоносец» ҳам жуда узоқда эмас эди.

Деревяга сув лабида у ёқдан-бу ёққа югуриб, нуқул: «Войдод! Қайиғими ўғирлаб кетишди! Тутинглар ўғрини!» деб бақиради. Бирдан Митька эшкакларни йиғиштирди. «Нимага ундай қилдинг?» деб сўрасам: «Шошма, иккимиздан қайси биримиз — курьер?» деб сўради. «Курьер албатта мен-да! Пакет менинг қўлимда-ку!» дедим мен. У бўлса: «Йўқ, оғайни, бу ҳийланг ўтмайди! Даданг нима деди? Мана буни олиб, элтиб беринглар деди. Агар сен курьер бўлганингда эди, унда мана буни элтиб бер деган бўларди. Уёғини суриштирсанг, сендан мен каттаман ҳам. Менинг дадам офицер!» «Менинг дадам Нахимовнинг тутинган акаси ва оғайниси бўлади!». Шунча қилсам ҳам Митька қайиқни ҳайдамайман деб туриб олди! Қайиқ турган жойида гир айланади денг. Қўлимдан нима ҳам келарди? Хўп, майли дедим. Ўрнимдан шартта турдим-да, пакетни баланд кўтариб: «Хой, «Громоносец»дагилар! Ҳазрати олийларига пакет бор!» деб бақирдим. «Громоносец»нинг вахта бошлиғи кема четига келди-да, оғзига карнайини қўйиб: «Хой, қайиқдагилар! Нима гап?»

деб сўради. «Ҳазрати олийларига шошилич пакет бор!» деб бақирдим. «Олиб кел!» деб қичқирди у. «Менинг командам қўзғолон кўтарди!» деб бақирдим. Вахта бошлиғи: «Ийя, Қора денгиз флотида исён? Шошмай тур! Ҳозир исён кўтаришни бир кўрсатиб қўяйлик!» деди. «Тумшукдаги замбаракни ўт очишга ҳозирлансин!» деган команда берилди. «Нима қилишяпти улар?» деб сўради Митька. Юраги шув этиб кетди, назаримда. «Сен исён кўтарганинг учун ҳозир бизни замбаракдан ўққа тутишади! Қисқичбақаларга ем бўласан!» дедим мен унга.

— Вой, шўрим!— деб қичқириб юборди Наташа, даҳшат ичида.— Чиндан замбаракдан ўққа тутишмоқчи бўлдим-а?

Опа-сингиллар кулиб юборди.

— Бўлмасачи!— деб унинг гапини маъқуллади Венья.— Нега куласизлар? Фақат Митька кўрқиб кетди, ранглари оппоқ оқариб кетди, дарров эшкакларни қўлга олди-да, бирпасда «Громоносец»нинг ёнига элтди. Бизни кемага чап томондан чиқаришди. Пакетни фалгребной⁴⁴ қўлига топширдим. У вахта бошлиғининг қўлига тутқизди. Вахта бошлиғи каюта⁴⁵ юнгасини чақиртирди. «Громоносец»даги каюта юнгасини танийсизларми? Мокроусенконинг кичик укаси Олесьчи.— Венья, Ольганинг сочидан бир тортиб қўйди.— Эшитганмисан? Олесь Мокроусенко... Пакетни ўша қўлимиздан олди-да, анчагача йўқ бўлиб кетди. Митька иккимиз кута-кута жонимизга тегди. Фалрепчага: «Ҳазрати олийларига айт. Нима қилиб бизни бу ерда ушлаб турибди? Жавоби бўладими ё йўқми? Курьер жавоб кутиб турибди де!» дедим. Матрослар кулиб қўйди. «Бўлмаса, хайр!» дедим мен. Ушлаб туришди, сира қўйиб юборишмади... Бир маҳал қарасам, тавба қилдим, ҳайроп бўлиб қолибман! «Громоносец»нинг панжараси ёнидан бир генерал парадга кийиб чиқиладиган мундирини кийиб келяпти. Устида оқ шнурлар тақилган қизил мундир, елкаларида зар эполетлар. Лекин калласи йўқ. Устида оппоқ иштонун, этиклари кўринмайди...

— Яланг оёқ эканми?— деб сўради Наташа.

— Нега яланг оёқ бўлади? Бутунлай оёғи йўқ. Узи юриб келяпти-ю, шимининг почалари ликиллайди. Битта генерал кетидан иккинчиси келяпти: унинг ҳам калласи йўқ; оқ гардишли фуражканин мундирининг ёқасига кийиб олган. Кўк иштонининг четига қизил ҳошия солинган. Иккинчи генерал кетидан адмирал чиқди. Адмирал

кетидан бешинчи генерал кўриди, ҳаммасининг калласи йўқ, бари бирин-кетин ют⁴⁶ томонга ўтиб кетди. Мен: «Митька, кўраяпсанми?» деб сўрадим. Унгимми, тушумми дейман. Кемадагилар генераллар келяпти ҳам демайди, биронтаси қарамайди ҳам! Қизиқ! Генераллар яна қайтиб чиқди. Қарасам, вестовойлар мундирларни ёғочга илиб олишган экан. Олд томондан бизга яхши кўринмаган-да!.. Ютдан тўртта мундир қайтиб чиқди, бешинчисини князь олиб қолган бўлса керак. Князнинг «катта чемодаларидаги» мундирларини ўзига танлатгани олиб келишган экан. Олесь менга қараб: «Князнинг ўн саккизта мундири бор, шимага десанг у, ўн саккиз мансабга эга. Қайси мансабдалигини кўрсатмоқчи бўлса, ўша мундирини княди. Жангга чиқмоқчи; бироқ қайси мундир кийиб жанг қилишини билмай турибди» деди. Генераллар қайтиб ўтиб кетгандан кейин флаг-офицер шканцидан туриб: «Нахимовдан келган курьер ҳазрат олийларининг ҳузурига кирсин...» деб қичқирди. Мен яликдан трапга сакраб ўтдим. Олесь мени каютага олиб кирди. Князь стол ёнида ўтирипти, диванда — генерал..

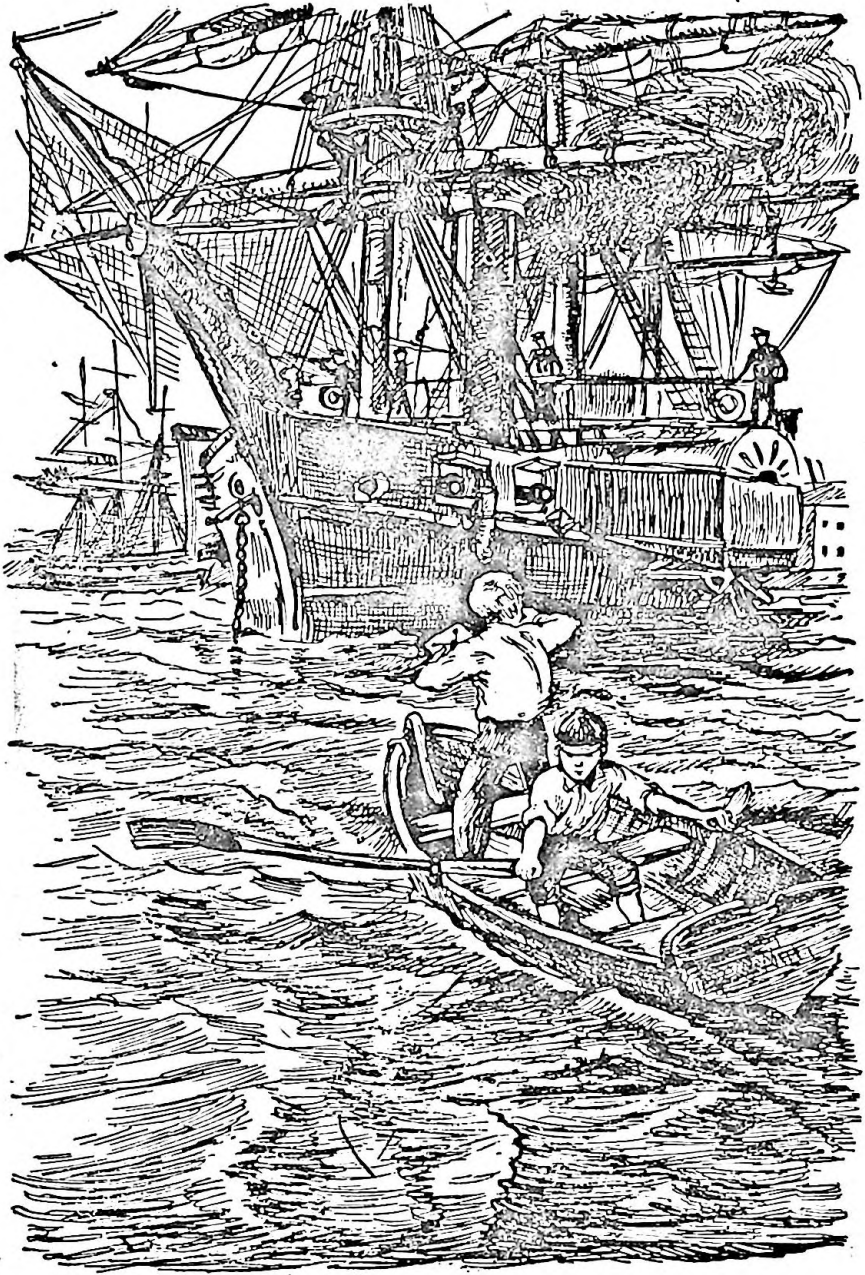
— Генералнинг калласи бор эканми?— деб сўради Маринка.

Опа-сингиллари ва онаси бирдан кулиб юборишди.

— Шошмай туринглар. Кирдим-да, бошимдан шапкамин олдим. Остонада тўхтадим. Ҳазрат менга бир қаради-да, кейин генералга: «Мана, кўрдингизми, юборган курьерининг аҳволи бу. Эскадрага қўмондонлик қилиш қўлидан келармиди, арқонга смола суришни ҳам зўрға эплайди!» деди. Нахимовни айтади-да. Саловат босганидан мен индамай туравердим. Мендан гап сўрамаганидан кейин, жавоб беришимни ҳам билмайман... Ҳазрат менга пакет тутқизди. Олдинга бир қадам босиб, пакетни олдим. «Дарҳол етказ!» деди. Мен оёғимнинг учи билан орқамга бурилдим-да, чиқдим... Яликка ўтиб: «Ҳайда!» деб команда бердим. Митька яликни пристанга қараб ҳайдаб кетди. Қарасак, ҳамон Деревяга бизни кутиб турибди. Энг пастки зинада бир оёғини сувга осилтириб ўтирибди: қуриб қолмасин деб, ҳўллаб ўтиргандир-да...

Венянинг гаплари пойма-пой бўла бошлади. У мудрай бошлаган эди.

Денгиз томонга оға бошлаган ой кумуш рангини йўқотиб, олтиндай товлана бошлади. Веня қўлини денгиз томонга чўзиб:

— Ойижон, ойга бир қара, худди тилла кемага ўхшайди. Ҳозир сузиб кетади! Вой! Вой! Қара, қара... Денгизга қўнаман дейди-я.

Венянинг кўзлари юмилди. Ойга чўзган қўли осилиб тушди. Бола қаттиқ-уйқуга кетган эди.

— Чарчапти, бола бечора. Кўрганларининг ўндан бирини ҳам айтиб беролмади. Уйга кира қолайликми, қизлар? Веня, тур, кириб ётамиз!

— Эх-ха-а, энди қулоғи тагида тўп отсанг ҳам уйғонмайди! Эртага ҳаммасини унутади!— деб жаҳли чиқарди Маринканинг.— Бирон тузукроқ нарса ҳам билиб ололмадик...

— Ойижон, яна пича ўтира турайлик,— деб ялинди Хоня.

Худди тип-тиниқ кемага ўхшаган ой сув бетига қўнди, қўнди-ю, бироқ сузиб кетмади, балки қуйруқ томонидан сувга чўка бошлади. Бир оздан кейин бутунлай кўринмай кетди. Қоронғу тушди. Осмондаги юлдузлар чароқлаб кўрина бошлади.

— Туринглар, қизлар, кириб ётайлик,— деди Анна, хомизак тортиб.

Ҳаммадан олдин Хоня турди.

Жинчироқ ёруғида Могученко онласи ётишга тайёрлана бошлади. Веняни ечинтириб, ухлаб ётгани ҳолда, отасининг жойига, чодир тагига ётқиздилар. Ольга билан Наташа ёндаги ҳужрага кириб кетишди ва анчагача бир-бирлари билан алланималар тўғрисида баҳслашиб, уришиб ётишди. Уларнинг шивир-шивиридан опа-сингилни ажратса бўларди: Ольга томоғини тақиллатиб ва ғазабланган кўрмага ўхшаб пишқирар, Наташанинг овози эса жаҳли чиққан ғознинг вишиллашига ўхшар эди. Хоня билан Маринка сўрининг устига чиқиб ётишди. Маринка опасини қучоқлаб, юзларидан, кўзларидан ва лабларидан чапиллатиб ўпарди. Хоня сингисининг бу эркалатишларини эринчоқлик билан ва лоқайд: «Бўлди, бас!» деб қайтарар эди.

Анна жинчироқни пуфлаб ўчирди-да, маза қилиб хомизак торта-торта кроватга, Венянинг ёнига чўзилди.

— Бизга яхши, биз-ку иссиқ уйда ётибмиз, аммо очик даладаги солдатларнинг ҳоли нима кечдийкин... Лой, совуқ. Армия ҳозир қаерда турипти? Бастионда⁴⁷ дейишади, шекилли.

— Качанинг нарёғида, Альма бўйида эмиш-ку,— деб

жавоб берди Маринка.— Ҳазрат олийлари ўша ерга кетган бўлсалар керак. Нима бўларкин-а?

— Пешонага ёзгани бўлади.

— Ҳазрат флагманларнинг гапига кирганда, душман қирғоққа тушмаган бўларди.

— Қандай қилиб туширмас эди?

— Денгизга чиқиб, жанг қилмашар, портлатиб юборишарди!— деб ёндаги ҳужрадан жавоб берди Ольга.— Князь уларнинг гапини эшитгуси ҳам келмади!

— Бош қўмондон бўлганидан кейин, кимнинг гапига кирарди. Ўзи билади.

Ён ҳужрада Ольга билан Наташанинг овози тинди. Анна бир ёндан иккинчи ёнга ағдарилар экан, оғир хўрсинди.

— Ойижон, Коладан пича гапириб бер,— ширинсўзлик билан ялинди Маринка.

— Нимани ҳам гапириб берай? Ҳаммаси эсимдан чиқиб кетган... Билганларимни мияларингга қуйиб бўлганман.

— Дадамга текканингни гапириб бера қол.

Маринка оёисидан эшитмоқчи бўлган ҳикоя аҳил оилаларда болаларга ўн ва юз марталаб айтиб бериладиган ҳикоялардан эди. Минг марта бўлса ҳам майли! Бундай хотираларни бирон сўзини ўзгартириб бўлмайдиган қизиқ ва ажойиб эртакни эшитгандай завқ билан эшитасан.

Эртакчи дарров кўна бермайди.

— Ойижон, дадамини биринчи марта қаерда кўргансан?

— Петербургда.

— Петербургга қандай бориб қолгансан?

Маринка қўярда-қўймай, ахир кўндирди.

Анна дастлаб қиссасини истар-истамай бошлади, аммо онасининг овозидан ҳозирги хотирали кунда ўз ўтмишини хотирлашидан онасининг завқланаётганини қизлари дарров пайқаб олишди.

— Петербургга қандай бориб қолдинг дейсанми? Қандай борардим! Ўзимнинг шкунамда⁴⁸ бордим...

— Шкунангда ким шкипер⁴⁹ эди?— ҳар сафар ҳикояни эшитганда, мана шу савол албатта берилмай қолмас эди.

— Ким бўларди, ўзим эдим!

— Вой, ойижон, қандай қилиб ўзинг шкиперлик қилардинг? Шкиперлик ҳуқуқинг ҳам йўқ эди-ку?

— У вақтларда биздан ҳеч ким ҳуқуқ суриштирмасди. Ўзимнинг шкунам бўлгандан кейин тошга олиб бориб

ураманми, бошқа қиламанми — ўзимнинг ишим эди! Денгиз ўқув юртларини битириб чиққан шкиперлар савдогарларнинг кемаларига талаб қилинар эди. Биз бўлсак, ҳамма ишни ўзимиз эплардик. Дадам ўлгандан кейин менга шкуна билан Коладаги уй қолди. Учта укам билан қолдим: катта укам ўн еттидан ўн саккизга қадам қўйган, энг кичиги худди мана бу Венядак келар эди. Уларни боқини керак, тарбиялаш керак, раҳматлик онамга қарашим керак эди. Колада нима бор эди? «Олдингга қарасанг — сув, орқанга қарасанг — юрагинг шув, ўнг томонинг — мўх, чап томонинг — ўх! — Нонложликдан шкуна ҳайдай бошладим. Бу аёлларнинг иши эмас, аммо биз томонларда кўп аёллар шкуна ҳайдарди: Грумант ва Янги Ер томонларгача боришарди. Бинойидай эплашарди. Мен ҳам укаларимни матрос ўрнига қўйдим, энг кичиги Васяни зүёк этиб тайинладим-да, шкунамизга треска ортиб, Варяг денгизи орқали Васин шаҳрига қараб йўл олдик. Ёз кезларида биз томонларда қирғоқ бўйлаб сузиш қийин эмас: кечаси-ю кундузи кун ботмайди. Бир марта бориб келдим, икки марта бориб келдим, яна бориб келдим, қарасам, сандиқчам пулга тўлиб қопти. Ҳамма кўрадики, Аннушканинг ишлари юришиб кетди. Аннушкага совчилар кела бошлади: унинг шкунаси билан уйига унашмоқчи. Совчи юборганлар орасида арзийдиган одамлар бўлса ҳам, Аннушка эрга тегишга шошилмасди. Тақдир буюрганни кутиб, аёллик эркини сақлаб келарди.

Аннанинг гапи қизларини аллалаб ухлатди. Она қизларнинг ухлаб қолганини сезмасдан, ҳамон ҳикоясини давом эттиради: қизлар эшитаяптими-эшитмаяптими, энди унга бунинг фарқи йўқ эди.

— Аннушка анча дадил бўлиб қолди. Варгуевгача қатнайдиган бўлди. Қарасаки, у ерларда ҳам сузиш мумкин. Аннушка: қани, денгиз муюшидан нарёққа ҳам бир ўтиб кўрайчи, у ернинг одамлари, денгизи қандай экан деб ўйлади. Денгиз — оддий денгизлардан, одамлари ҳам ҳаммага ўхшаш одамлар экан. Қаерга бормаин — бизнинг смоланинг баҳоси баланд экан. Қаерга бормаин — балик мойи борми дейишади. Кейин тресканинг ҳам бозори чаққон экан, ҳидланган бўлса ҳам.

Аннушканинг шон-шавкатли шаҳар Петербургни кўргуси келиб қолди. Укалари ҳам йўқ дейишмади. Варяг денгизига қараганда, Болтиқ денгизида сузиш қайтанга осонроқ экан: хатарли жойдан лоцмансиз⁵⁰ ўтказишмай-

ди, саёз жойларга буёклар⁵¹ қўйилган, тош чиқиб турган жойларга маяклар қуриб қўйилган. Анна нақ вақтини пойлаган эди-да: шамол йўқ, ёп-ёруғ. Ёзнинг ёруғ кечаларидан бирида пойтахтга етиб келди. Расмият ишларини битирдик. Лоцман шкунани Невага олиб кирди. Аннушка трескани жуда яхши пуллаб, Мурманга балиқ овлаш асбобларини кира қилди.

Аннушка қайтишга отлана бошлади. Худди шу кезде шкунага бир денгизчи келиб қолди. Сизларнинг дадангиз Ондре Могучий. Бўйи унча баланд бўлмаса ҳам, қомати келишган, чиройликдан келган, қисқаси зейман А. В*нинг худди ўзгинаси. Уша кезларда у отпусага чиққан экан. Ўзи «Крейсер» деган кемада хизмат қиларкан-у, энди узоқ сафардан қайтиб келиб турган экан. Моҳир матрос бўлганидан ватанига, Қандалакшага бориб келишни, ўзини ҳам одамларга кўрсатишни орзу қиларкан. . . Ондре Аннушкадан шкунада олиб кетишни сўраб қолди. Аннушка жон деди. Ҳар ҳолда, ҳамтупроқ, помор⁵², қорнини силаб ётмайди, қайтанга йўлда қарашади. Бекорчилар бизга ортиқча: гарчи пул тўласа ҳам, кечаси-кундузи каютадан чиқмай ётади, аммо бундайлар йўл кирасини меҳнат билан тўлайди: арқон тортади, лангар ташлайди, елканларни кўтаради,— иш қилиб шкиперга мадад беради-да! Аннушка денгизчини ўз шкунасига олди-ю, қизлик эркидан айрилди-қолди! Ондре Аннушканинг бошини айлантирди. Колага етиб келдилар. Ондре уйимга бормайман, тўй қиламиз деб туриб олди. Пиво пиширдик. Аннушканинг дугоналари қўғирчоқ ясашди. Аннушкага кимхоб тўн кийгизишди, қошига тилла қош тақишди. Аннушка билан куёв Могучийни гарчи қор бўлмаса ҳам, чангага ўтқазишди. Иккаловининг ўртасига қўғирчоқни ўтқазишди-ю, халқ-халойиқ пивохўрлик ва ўйин-кулги қилгани тепаликка олиб чиқиб кетишди. . .

Анна пиқ этди-ю, жим бўлди, юзини ястиққа буркаб олди.

— Ойижон, сенга нима бўлди?— деб турта бошлади онасини Веня.— Ўйин-кулги дейсану, ўзинг йиғлайсан. . .

— Ҳа, уйғоқминдинг, ўғлим? Мен ҳаммаларинг қотиб ухлаб қолгандирсизлар дебман. :

* Зейман — денгизчи. А. В. «анча бақувват» деган инглиз сўзининг бош ҳарфлари. Англияда матрослар ёлланганда, агар денгизчи кемада ишлашга лойиқ топилса, рўйхатга «А. В.» деб ёзиб қўйиларди.

— Мен ухлаб тўйдим. Ҳамма гапларингни эшитиб ётдим... Пиво кўпмиди?

— Пиво бир чан** эди. Юз челақча келар. Одам ҳам кўп эди-да: бутун шаҳардан тўпланган эди. Мен бадавлат ҳисобланар эдим, савдогар хотиндан қолишмасдим.

— Юз челақча, ойи, вуй-бў-ўй!.. Қандай қайнатдинглар шунча пивони: қозондами?

— Нимага қозонда бўлар экан? Чанда қайнатардик.

— Чанда ҳам қайнатиб бўлармиди! Чан бир пасда ёниб кетади-ку, ёғочдан бўлгандан кейин.

— Ҳа, ёғочдан қилинарди. Чанни тўлдирдик. Сал нарига гулхан ёқдик, гулханга катта-катта харсон тошларни ташлаб қиздирдик. Тошлар қизиб бергандан кейин паншаха билан ўт ичидан тортиб олдик-да, чаннинг ичига ташладик, сув қайнай бошлади.

— Оббо сизлар-ей!— деди Веня ва ёғоч чанда сувнинг қайнашини кўз олдига келтириб, хаёлга кетди.

Анна жим ётарди.

— Ойижон,— деб туртарди Веня, мудраб кетган онасини.— Яна бир нарсани сўрамоқчи эдим. Биз боя дадам билан Михайлонинг кемасига боргандик. Вуй-бў-ўй, ойичи, у ердаги нарсаларни кўрсанг! Оғайниларнинг кўзлари қонга тўлиб кетган. Ҳаммалари очиқдан-очиқ князни сўкишади. Бу Меншиков эмас, Изменшиков**, душманга қирғоққа йўл очиб берди, дейишади: Бакда ғала-ғовур, худди бозорга ўхшайди. Корнилов, дадамга буйруқни капитан Заринга ўзингиз элтиб беринг деб буюрди. Буйруқнинг қанақалигини дадам ҳам билмайди.

— Балки билар, болам.

— Билмайди! Билганда ҳеч кимга айтмаса ҳам, менга айтган бўларди.

— Айтмадимми? Ундай бўлса — тўғри, даданг ўзи ҳам билмас экан. Бундан чиқди, буйруқ махфий экан-да. Мен ҳам билмаган нарсамни айтолмайман-да.

— Сендан бунга сўраётганим йўқ. Кемада дадам Михайлови шкафутга⁵³ чақириб олди-да, секин: «Бўйнингдаги қарз эсингдами, Михайло? Яқинда қарзни тўлаш вақти келади?» деди. Миша дадамга: «Бўйнимдаги қарзим яхши эсимда, дада» деб жавоб берди. Кўзлари чарақлаб ёниб кетди. «Унутма, қарзни тўлаш — марднинг иши...»

* Чан — катта ҳажмли идиш.

** Бу ерда сўз ўйини: изменшик — хонин.

деди дадам. Ойижон, айтчи. Мишанинг кимдан қарзи бор? Дадамдан сўрашга қўрқдим: бугун дадам жуда жиддий кўринади.

— Даданг жуда андишали одам. Қарзни ўзи тўлашга насиб қилмади, тўнғич ўглининг зиммасига юклади.

— Қарз каттами? Мишанинг кучи етармикин? Бўлмаса, ҳаммамиз тўплаб берайлик, тўласин.

Анна кулиб юборди. Веняни қучоғига маҳкам босдида, қулоғига:

— Унинг қандай қарзлигини айта қолай сенга, болам. Сен ҳам катта бўлиб қолдинг. Аммо, худо хоҳласа, бу қарз сенинг бўйинингга тушмас. Эсингдами, даданг денгизда чўкиб ўлай денганида, Павел Степанович қутқариб қолган деб айтарди? Хоняни чўқинтирган отаси у вақтда мичман⁵⁴ эди...

— Биламан.

— Ҳа балли болам. Павел Степанович дадангни қарздор қилиб қўйган. Даданг ҳам пайти келганда уни ўлимдан қутқариб, қарзни узаман деб онтичган. Эҳтиёт бўл, яна бировга айтиб қўйма: даданг ҳеч ким билмасин деган. Менга ҳам тўйдан бир неча кун ўтгандан кейин айтган. Қарасам, тўйдан бир ой ўтмасданоқ эримнинг қошқовоғи солиқ. «Ўзи нима гап? Ё мендан кўнглинг қолдим, ё сени хафа қилдимми? Айт, жоним» деб сўрадим. «Йўқ, Аннушка, бор-йўғим — сен, бутун оламини сенга алишмайман. Аммо, мен онт ичганман» деди. Шундай деди-да, бўлган ҳамма воқияни айтиб берди. «Бу Нахимов деган мичман шунақанги тап тортмас йигитки, мен бўлмасам бошини ейди, шундай бўлгандан кейин ўла-ўлгунимча ўзимни Каин* деб юраман. Петербургга қайтиб бормасам бўлмайди. Нахимов қаёққа борса мен ҳам шуёққа бораман» деди. Мен йиғладим, сиқтадим, бироқ кўз ёшларим тошга тушгандай эди. Ондра ота-онасини ҳам бориб кўрмади, мени ҳам олиб бориб кўрсатмади. Мен билан хайрлашди-ю норвеч шкунасига тушиб жўнаб кетди. Дили каптарим учди, кетди! Ўша-ўша, Лазарев қаерга борса кетидан Нахимовни судрайди, Нахимовнинг кетидан менинг ботириб қолмайди. Павел Степановични айтмайсанми: ўзини нуқул хатарли жойларга ташлайди. Ондра ҳам ундан қолмайди: йигирма саккизинчи йилдаги Наварин жангида Ондра «Азов» кемасида штурвалда⁵⁵ турар эди. Кемани тўппа-

* К а и н — хонн.

тўғри туркларнинг фрегати ёнига тақаб олиб борибди: тўппончадан ўқ отса бемалол етаркан. Шундан кейин раб-бимсан деб ўқ уза беришибди. Битта кема бешта кемага бас кепти-да. Ушанда Нахимов ҳам, даданг ҳам ярадор бўлган. Нахимовга крест беришган⁵⁶, дадангга — медаль. Бунни мен бир неча йил ўтгандан кейин билдим. Етти йил Колада якка ёлғиз яшадим, дадангдан дом-дарак бўлмади. Миша олти ёшга қадам қўйганда дадангдан хат келди, уйни ҳам, шкунани ҳам сотиб, Қора денгизга, Севастополга кел, шу ерда турадиган бўлдик дебди. Павел Степанович Лазаревнинг қўлида ишларкан — Қора денгизда флот яратишлари керак экан-да. Ондра ҳам шулар билан бирга бўлиши керак экан. Айтгандек қилдим: уйни сотдим, шкунани ҳам сотдим-да, туғилиб ўсган ватаним билан умрбод хайрлашдим. Миша иккимиз бу ерга бутун оламни кезиб келдик-да, ўзимиз ҳам. У вақтларда мен кўп денгизларни кўргандим, бу ерга келиб қарасам, оламда нима кўп — ер кўп экан. Олдинига бу ер кўнглимга ёқмади. Уй ҳам, шаҳар ҳам, одамлари ҳам, тоғлари ҳам, денгиз ҳам ёқмади, — ҳеч ҳам ўзимизникига ўхшамайди. Йўқ, кейин-кейин ўрганиб кетдим. Даданг Нахимов билан бирга кемадан тушмасдан нуқул денгиз сузади: қарзимни қачон узарканман деб пайт пойлайди. Аммо, бу ерларда кўпам сузиб бўлмайди: океан эмас-да. Сузиб-сузиб, уйга қайтишади. Бирин-кетин болалар кўпайди. Анча вақтгача бир-биримиздан ажралмай турдик. Қарилик ҳам келиб қолди. Наваринда еган жароҳати ҳам кучини кўрсатарди: ўқ дадангнинг кўкрагидан тешиб ўтиб кетган-да. Мишенька улғайгандан кейин даданг қарзини Мишанинг бўйнига ўтказиб, ўзи кемадан бўшаб, штаб хизматига ўтди. Мана ўн йил бўптики, ҳали-ҳали тинчимайди, андишали одамда. Қарзни ҳеч кимга айта кўрма, болам, даданг мендан хафа бўлади.

— Нахименко биладими?

— Билмаса керак, балки пайқагандир. Бўлмаса, «матрос нега менга ёпишиб олди?» деб ўйламайдими?

— Унга ҳамма ёпишади, ойижон: Назаримда, ундан ҳамма қарзми дейман-да.

— Анна Венянинг бошини бағрига босди.

— Тўғри болам, ундан ҳамма қарздор! Ойлигини ҳам ишдан чиқиб қолган мўйсафид ва бева-бечораларга улашиб беради.

— Сенчи, ойи, Нахимовни яхши кўрасанми?

- Яхши кўриш ҳам гапми, болам!
- Ойи, кемаларда гюйс⁵⁷ кўтаришган. Биласанми?
- Биламан: «Бушпритга⁵⁸ гюйс кўтарилган бўлса — кема жангга тайёр» дегани бўлади. . . Кел, болам, ухлайлик энди, тонг ҳам ёришиб қолди.

Могученколар оиласининг бошлиғи Андрей Михайлович олис Шимолый поморли эди. Аммо аслда у шимолда эмас, балки Италияда, Палермо портида, ўз отасининг шкунасида туғилган. Отасининг ўзига қарашли шкунаси бўлиб у томонларга тузланган треска балиқ олиб борарди. Хотинининг яқинда кўзи ёриши кутиларди, шу сабабдан уни уйга ташлаб кетишни кўзи қиймасдан ўзи билан бирга олиб кетганди. Хотинининг омон-эсон кўзи ёриди: дунёга келган янги меҳмон Андрей Могучий умрида биринчи марта бутун Европани айланиб сузиб, уйига омон-эсон қайтиб келди. Могученколарнинг асл фамилияси Могучий, Россиянинг ўрта минтақаларида Иванов деган фамилия қанча кўп тарқалган бўлса, Поморьеда Могучий деган фамилия шунча кўп учрайди. Қора денгизда унинг фамилиясини украинчага айлантириб, Могученко деб атайдиган бўлишди. Қора денгизда ўзи шундай одат бор. Қора денгиз денгизчилари ҳатто ўз адмираллари Лазарев, Нахимовларни ҳам севиб: Лазаренко, Нахименко деб атар эдилар.

Поморлар туғилган кунлариданоқ ҳарбий флотга тиркаб қўйилар эдилар. Могучий ҳам улғайгандан кейин, я'ни 1810 йилда, Болтиқ флотига тушади. Машҳур рус адмирали Фаддей Фаддеевич Беллингсгаузен Жанубий қутб океани экспедициясига энг бақувват ва эпчил матросларни таълағанда, улар орасида Андрей Могучий ҳам бор эди. Беллингсгаузеннинг экспедицияси ҳаммаси бўлиб иккита кичкина кемадан иборат эди; аслини суриштирганда, бу кемаларни елканли қайиқлар деса бўларди. Кемаларнинг бирига Беллингсгаузеннинг ўзи, «Мирний» номи иккинчи кемага эса лейтенант Михаил Петрович Лазарев қўмондонлик қилар эдилар. Андрей Могучий шу кемада рулевой бўлиб хизмат қиларди. Рус байроғи остидаги бу икки қайиқ Жанубий ярим шарнинг ҳамма сувларини кезиб, Антарктиканинг энг юксак кенгликларигача бориб етди. Машҳур Кук бу тарафларга қилган сафаридан кейин музларнинг кўплигидан бу ерларда сузиб бўлмайди деган хулосага келган эди. Руслар бунинг нотўғри эканлигини исбот этдилар.

Андрей Могучий ёш болалигидаёқ отаси билан бирга денгизда «зуёк» сифатида, — Поморьеда елканли шуна юнгаларини «зуёк» дейишади — сузиб юрар эди. Муз океанида сузишнинг қанчалик хавф-хатарли эканлигини Могучий ёшлигидан биларди. Антрактикада бундай руле-войнинг фойдаси кўп тегди.

Кронштадтга омон-эсон қайтишгач, 1821 йилда Лазарев эндигина қурилиб бўлган «Крейсер» кемасида дунё сафарига жўнайдиган бўлди. «Крейсер»га командир этиб тайинланган Лазарев, одат бўйича, кемани узоқ сафарга тайёрлай бошлади. Матрос Андрей Могучий Лазаревдан «Крейсер»га хизматга олишни илтимос қилди ва штурман унтер-офицери мансабида, я'ни «Крейсер»даги старший рулевойлардан бири мансабида сафарга жўнади.

«Крейсер» офицерлари орасида яқиндагина денгиз кадет корпусини битириб чиққан ўн тўққиз яшар мичман Нахимов ҳам бор эди. Тўғри мактаб партасидан дунё сафарига жўнаш ҳар қандай мичманга ҳам насиб бўлавермайди. Ҳар бир мичман, ўзининг бевосита вазифаларидан ташқари, кемадаги қайиқлардан бирига командирлик вазифасини ҳам ўтайди. Қайиқ командири унинг ҳамиша намунали тартибда сақланишига, буйруқ берилган заҳотиёқ сувга туширилишга тайёр туришига жавобгар бўлади. Қайиқда эшкак, эшкак ҳалқалари ва узун чангаллардан ташқари, брезент филофга солиб қўйилган улама мачта билан елкан, бир неча анкерк — кичкина-кичкина бочкалар бўлади; бочкаларнинг бирига чучук сув тўлатиб қўйилган бўлади, бошқалар бўш туради. Елкан билан сузилган вақтда балласт вазифасини бажариш учун бочкаларни денгиз суви билан тўлдирадilar. Қайиқнинг доимий эшкакчилар командаси бўлади. Мичман Нахимов ихтиёрига қизил ёғочдан ясалган ва капитанга қарашли олти эшкакли қайиқ берилди. Капитан қайиғига қўмондонлик қилишнинг ўзи катта шараф эди. Нахимов бу қайиққа кадетлар корпусини аъло баҳо билан битиргани, елкан машқларида эса «таптортмас кадет» деган ном чиқаргани учун командир этиб тайинланди.

Бу кичкина ва жажжигина кемача ёш командирнинг ҳам, вельботга бириктирилган матросларнинг ҳам юрагини шодликка тўлдирад эди: сафарга жўнаш олдидан Маркиз лужада* бўлиб ўтган эшкакли қайиқлар пойгаси-

* Маркиз лужаси — Петербург яқинида кўлча.

да Нахимов бошчилигидаги вельбот ҳамма шлюпкаларни орқада қолдириб, маррага биринчи бўлиб етиб келди. Севинчи ичига сигмаган мичман ўзининг энг биринчи марта олган маошининг ҳаммасини, бир тийинини ҳам қолдирмасдан, вельбот эшкакчиларига бўлишиб берди. Унинг бу ҳиммати Лазаревнинг қулоғига бориб етди. Капитан ҳам қовоғини солиб, ҳам кулиб туриб Нахимовни койиди.

— Мичман, бунда одамларингизни эркалатиб лоборасиз. Бир қадаҳдан қуйиб берсангиз ҳам етарди. Аммо, тагини суриштирганда, мичманга маошнинг нима ҳам кераги бор? Қирғоққа чиққанда ичкилик қилиш учунми? Ё картабозликками? Биламан, сиз ундайлардан эмассиз: майхўр ҳам эмассиз, картабоз ҳам. Агар муҳтож бўлиб қолгудай бўлсангиз, ёдингизда бўлсин: менинг картмоним сизга доим очик, мичман!

Пойгадан кейин «Крейсер» матрослари Нахимовни «ажойиб мичман» экан деб қўйишди.

«Крейсер» вимпел кўтарди,— бу эса сафарнинг бошланганини билдирар эди,— гавандан катта Кронштадт рейдига қараб йўл олди. Кемада, аниқ жадвалга солинган оддий ҳаёт бошланди.

«Крейсер»нинг сафари умуман бехатар ўтди. Одатда тинмай тўлқинланиб турувчи Шимолий денгиз кемани анча нари олиб бориб, бери олиб келди. Тажрибаси йўқлар, жумладан мичман Нахимов, денгиз касалини ҳам татиб кўрдилар.

— Немис денгизи матросни тоблаш учун бино этилган,— деб далда беришар эди кекса матрослар, ёшларга.— Океанга чиқайлик, у ер бошқача. У ер тинчроқ.

Шимолий денгизнинг сурранг сувлари олдин яшил-сурранг, кейин зумрад тусга кира борди, Рок бурунидан ўтилгандан кейин эса ультрамарин⁵⁹ тусга айланди. Океанга чиққандан кейин «Крейсер» бемалол сузиб кетди, йўлда Мадера оролида тўхтаб ўтди, йўлдош шамолдан фойдаланиб, Жанубий Америка қирғоқларига яқинлаша борди. Экватор яқинида кема шамолсиз бир жойга кириб қолиб, бир неча кунгача қимир этолмай қолди, бироқ шундай бўлса ҳам, океан аҳён-аҳёнда иссиқ нафасидан пуркаб турарди. Шулардан фойдаланиб, «Крейсер» Бразилия қирғоқлари сари аста-секин силжиб борди. Тўсатдан бир неча марта келиб урган кучли бўрондан кейин «Крейсер» даҳшатли шторм⁶⁰да қолди. Лазарев бундан

хурсанд эди; шторм, қутурган бўрондан кейин Горн бурунига қадар йўлдош шамол туришидан дарак берар эди, у ердан кема Оловли Ер ёнидан ўтиб, Тинч океанга чиқиб олар эди.

Бироқ шторм тобора зўрая борди. «Крейсер» фақат шторм елканларини очиб сузиб борар эди. Устига нам ўтмайдиган плашч кийиб олган Лазарев кўприкчадан тушмасди. Капитан Бразилия қирғоғига яқинлашишдан хавфсирар эди. Шторм уч кундан бери тинмай қутуриб ҳайқирарди. Кеч кира бошлади. Тўлқинлар зўрайиб, катталашиб борди, бу эса қирғоқнинг яқинлигидан дарак берар эди. Дамбадам палубанинг чап томонидан ўнг томонига тўлқинлар ошиб тушар эди. Кема гоҳ ўнг томонга оғар, гоҳ чап биқинга қийшайиб кетар эди.

Мишман Нахимовга учинчи вахта тўғри келди. У билан бирга Андрей Могучий ҳам рулевой шогирди ёнида вахтага турди.

Могучий руль гардишининг бандини ушлаб, курсга⁶¹ бир қараб олайин деб нактоузга⁶² энгашди. Ойнага сув сачраганидан карта зўрға кўринарди. Андрей оёқларини кериб туриб олди-да, бир қўлини штурвалдан бўшатиб, енгги билан ойнани артмоқчи бўлган эди, шу онда чап томондан каттакон тўлқин келиб, Андрейни ўнг фальш-борддан⁶³ денгизга учуриб кетди. Ҳаммадан олдин буни кўриб қолган сигналчи:

— Денгизда одам!— деб бақирди.

Нахимов ўйлаб ўтирмасдан:

— Фок грот на гитови! Марса фали отдать!— деб команда берди.

Марсчилар⁶⁴ елканларни йиғиштиришга югурдилар.

— Бекор нобуд бўлди-да, одам!— деб қичқирди Лазарев.— Ким эди ўзи?

— Андрей Могучий,— деб жавоб берди Нахимов.— Михаил Петрович, рухсат этинг, вельбот туширайлик.

— Бўлмаган гап! Қайтганга яна етти киши нобуд бўлади. Штормни қаранг... Сигналчи, кўринмадими?— деб қичқирди Лазарев.

— Кўринади!— деб жавоб берди сигналчи ва Могучийнинг калласи кўринган тўлқин томонни қўли билан кўрсатди.

— Вельбот туширилсин!— деб берухсат команда берди Нахимов ва капитанга қўрқа-писа қаради.

Лазарев қўлини силтаб, розилик билдирди.

Нахимов вельбот ёнига югуриб келганда матрослар арқонларни бўшатиб бўлиб, қайиқни тушира бошлаган эдилар. Вельботга олти киши тушиб ўтирди. Нахимов қайиқнинг қуйруқ томонидаги скамейкага сакради.

Уч минут ўтди. «Крейсер» дрейфга турди⁶⁵. Вельбот, худди тахта полга бориб теккандай, сув бетига тақ этиб тушди. Келиб қолган тўлқин қайиқни кемадан анча ерга улоқтириб ташлади. Рулни бошқаришнинг аҳамияти йўқ эди. Тиккатик туриб олган мичман команда берарди:

— Унг томондагилар, ҳайда! Чап томондагилар, тўхта!

Вельботнинг биринчи эшкакчиси бақириб қолди:

— Утир жойингга, жаноби олийлари! Утир дейман, кўзимиз олдида қаққайиб турма, ўзимиз ҳам биламиз...

Кеманинг қаердалигидан нишон бериш ва фарқ бўлаётган кишига нажотнинг қайси томондан келишини кўрсатиш учун «Крейсер»нинг четидаги фальшфейерни⁶⁶ ёқишди. Фальшфейернинг қоронғуликни ёриб ўтувчи шуъласи каттакон ёруғ доира шаклини олди, аммо кўпикли туман ичида кеманинг ўзи кўринмас эди. Вельбот, гоҳ тўлқин сиртига учиб чиқиб, гоҳ пастга учиб тушиб, тинмай сак-сар эди.

— Мо-а! Гу-у-у!— деб қичқирар эди Нахимов.

— Жим турсангчи, жаноби олийлари!— деб ўшқириб берди биринчи эшкакчи, мичманга.

Нахимов жим қолди.

Яқин бир ердан:

— О-о-о!— деган жавоб эшитилди ва шу ондаёқ Нахимов қайиқнинг бош томонида, сал ўнгрсқда тўлқин тепасида Могучийнинг қоп-қора сочларини кўриб қолди.

Могучий, қўлларини кучининг борица силтаб, вельботнинг чап томонига сузиб келмоқда. Эшкакчилар тўхтадилар, Могучий сочларини бир силташда орқага қайтариб, чап қўли билан қайиқнинг четини ушламоқчи бўлган эди, ушлай олмади. Нахимов кўкрагици қайиқнинг четига бериб энгашди-да, Могучийнинг қўлтиғидан ушлаб олмоқчи бўлди.

— Сочидан ушла! Бўлмаса, сени ҳам сувга тортиб кетади, жаноби олийлари!— деб маслаҳат берди, биринчи эшкакчи.

Нахимов Могучийнинг сочидан ушлаб олди.

— Вой, вой!— деб юборди сувдаги матрос.

— Ха-ха-ха!— деб кулишди эшкакчилар: улар, вельботга сув кирмасин учун ҳаммалари ўнг томонни босиб

Ўтирар эдилар.— Ушла сочидан!.. Иккинчи денгизга сакрамайдиган бўлади!

Қутуриб, ҳайқириб турган денгиз шу топда мичманнинг ҳам, матросларнинг ҳам эсига келмасди. Эшкакчиларнинг бутун диққати ва кучи вельботни тўлқиннинг қоқ белида тутиб туришга қаратилган эди. Эшкакчилардан биронтаси ҳам қўлидаги эшкакни ташлаб, Нахимовга мадад бера олмас эди. Мичман ҳарсиллаб, Могучийни қайиққа тортарди. Ахир Андрей қайиқнинг четини иккала қўли билан ушлаб олди. Нахимов матроснинг қоқ белидан ушлаб, худди катта балиқни ағдаргандай, қайиқнинг ичига ағдариб олди. Могучий вельботнинг тагига ўтирди-да, кўзларини ишқалаб, зорланган бир товуш билан:

— Огайнилар! Наҳотки биронталарингдан ром топилмаса?— деди.

Шиша қўлдан қўлга ўтиб, Могучийга тегди. Могучий бир қултум ичди-да, шишани Нахимовга узатди:

— Сен ҳам ич, жаноби олийлари, энди ака-ука тутунамиз. Сен ҳам совуқ қотгандирсан?

— Рост айтасан!— деди мичман ва шишани олди.

Ромдан бир қултум ичди-да, шишани Могучийга қайтариб берди.

— Сув илиқ-ку,— деди Могучий, шишани ёнидаги эшкакчига узата туриб,— аммо шамолда дарров одам дилдираб қоларкан.

Эшкакчилар бир қўллари билан ишлаб, шишадан бир қултумдан ром хўплашар, сўнг нарига узатишар эди. Биринчи эшкакчига жуда оз ром қолибди. Эшкакчи зарда билан туфурди-да, шишани денгизга улоқтирди.

Тун кира бошлади. Шторм ҳамон қутурар, денгиз ҳайқириб эди, аммо тўлқинларнинг келиб урилишидан қутурган шамол ўз кучини сарфлаб бўлгани кўринарди: тўлқинларнинг усти текис ва худди мой суркалгандай ялтирарди.

— Яхши шамол бўладиганга ўхшайди! Биз боп шамол!— деди Могучий, штормдан қаноатланиб.— Михаил Петрович жуда хурсанд бўлади. Горн бурунигача «Крейсер»имиз ўн узелдан⁶⁷ босади...

Энг орқадаги скамейкада ўтирган эшкакчилардан бири, ёшгина матрос ҳайрон бўлиб ва алам билан:

— Ҳа, биз-чи?— деб қичқирди.

— Биз-чи дейди-я! Қайиққа ҳаммадан олдин сакраб

тушиб олдинг, ўзингдан кўр! Сени ким чақирди? Ўзинг шу қайиқнинг эшкакчисимсан?

— Йўқ!

— Нега тушдинг бўлмаса? Ким чақирди сени?— деб пўнғирлади Могучий, чайқалиб турган денгизнинг туманли олисларига кўз тикиб.

«Крейсер» кўринмасди. Кемада ҳамон фальшфейер ёқиқ бўлса керак-у, аммо кема билан қайиқ бир-биридан жуда узоқлашиб кетганидан, тун қоронғусида чироқ кўринмаётган бўлса керак.

— Сен ҳам бекор аралашибсан бу ишга, жаноби олийлари,— деб давом этди Могучий.— Мардлингини кўрсатмоқчимидинг? Меннинг-ку, сувда чўкиб ўлиш пешонамга битмаган экан. Мана энди мардлингинг туфайли етти киши нобуд бўлади.

Нахимов жавоб қайтарди:

— Чўкиб ўлиш сенинг пешонангга йўқ бўлсин, ўшанда биз ҳам чўкиб кетмаймиз, Могучий. . .

— Шамол-ку босилар-а. Қирғоқ беш юз миль жойда. Қайиқда компас борми?— деди зарда билан Могучий.

— Яқин жойга қатнайдиган қайиқларда компас бўлмайди,— деб жавоб берди мичман,— ўзинг билишинг керак.

— Билсам нима бўпти? Оливолиш керак эди.

— Ҳамма иш бир пасда бўлади-да.

— Эҳ, бир паслик одам! Бир пасда ҳам одам ўйлаши керак! Компас йўқ, бир шиша ром бор эди, у ҳам адоқ бўлди.

Матрослар Могучий ҳазил қилаётганини пайқаб, умидсизликка тушишнинг ўрни эмаслигини тушундилар. Уларнинг юзлари очпилиб кетди.

— Наҳотки Михаил Петрович бизни денгизга ташлаб кетса?— деди, ўзга қайиққа тушиб қолган ёш эшкакчи.

— Ташлаб кетишга кетмайди-ю, аммо бундай шамол вақтида дрейфда туриш ҳам уят-да: елканларини кўтарди-да, ўз йўлидан жетаверади,— деб жавоб берди Могучий.

— Тўп отади,— деди Нахимов.

— Тўғри, тўп отиши мумкин,— деди Могучий,— аммо минг отгани билан эшитармидик! Қара, штормнинг ўкиришини!

— Жим ўтирайлик, ўртоқлар,— деб таклиф этди Нахимов.

— Тамом!— деб команда берди Могучий, эшкакчиларга.— Бекор айтибсизлар, овозларингдан эшитилмаяпти.

Эшкакчилар ҳаммалари бирдан тўхтаб, эшкакларни скамейкага қўйиб «курита бошладилар».

Тўлқинлар вельботни чирпирак қилиб айлантира кетди. Инграган шамолнинг ҳайқиришларига аллақандай ваниқ овозлар қўшилиб турарди. Бу товушлар бирин-кетин такрорланиб турганидан штормнинг қасира-қусури уларни боса олмас эди: қалин қора ўрмонда ҳам бўроннинг инграши остидан дарахт кесувчининг болта уриши ваниқ эшитилади.

Эшкакчиларнинг бари овозларининг борича бақира бошладилар.

— Жим туринглар, бақироқлар! Эшитилмаяпти!— деб ўшқириб берди Могучий, эшкакчиларга.

— Тўп отаяпти! «Крейсер» тўп отаяпти!— деб ҳаяжон ичида қичқирди Нахимов, Могучийни қучоқлаб.

Матрослар индамасдан яна эшкак ҳайдай бошладилар. Могучий рулни бошқара бошлади.

— Порохнинг ҳидини сезяпсанми, жаноби олийлари?— деб қўйди Могучий, чуқур хўрсиниб.— Шамол «Крейсер» томондан урапти.

Нахимов рутубат ҳавони ҳидлаб кўрган эди, олтин гуртнинг ҳиди димоғига келиб урди.

Вельбот шамол қаршисига бурилди. Тўп овозлари равшанроқ эшитила бошлади. Тезда улар замбарак оғзидан чиққан оловни кўрдилар.

Эшкакчилар орқаларига қарамасдан, зўр бериб эшкак тортар эдилар. Энди замбарак овозлари бўрон ҳайқиригини босиб кетар эди. Замбаракнинг кўзни қамаштиргудек икки шуъласи ўртасида Нахимов жуда яқин бир ерда кеманинг улкан гавдасини кўриб қолди. Могучий Нахимовни тирсаги билан бир туртди-да, хуш вақт бир оҳангда:

— Ҳозир: «Келаётган ким?» деб сўрайди,— деди.

Мичман овозининг борича:

— Офицер!— деб қичқирди.

Шу ондаёқ Лазаревнинг:

— Сигналчи, кўринадимми?— дегани эшитилди; гарчи унинг товуши тепадан эшитилган бўлса-да, секин эшитиларди.

— Кўряпман!— деган жавоб эшитилди баланддан.

Вельбот кеманинг четига бориб урилган эди қирсиллаб кетди. Фальшфейернинг ёруғи кўзни қамаштириб юборди. Унинг шуъласида кемадан пастга арқон ташланди. Бир паснинг ичида қайиқдагиларнинг ҳаммасини тепага тортиб олишди.

Вельботни кўтаришаётганда бирдан тўлқин келиб уриб, уни парча-парча қилиб юборди.

Омон қайтганларни ўртоқлари ўртага олишди. Лазарев жўприкдан югуриб тушиб, қутқазилганларни ўпди: олдин Могученкони, унинг кетидан Нахимовни ўпди ва ҳаммани ўпиш билан санагандай, бошқа эшкакчиларни ҳам биттадан ўпиб чиқди. . .

Могучий Нахимовнинг қўлидан ушлади-да, ҳаяжондан титраган товуш билан:

— Умр бўйи ўзингга боғлаб қўйдинг энди мени, жаноби олийлари. . . — деди.

«Қандоғ қилиб умр бўйи боғлаб қўяркан-а?» — деб ўйларди Веня, чуқур сукунат ичида.

Онаси аллақачон ухлаб қолган, бола эса онанинг узоқ ўтмиш тўғрисидаги ҳикоясининг айрим ҳодисаларини қайта-қайта ўйлаб ётар эди.

Венянинг кўзи уйқуга кетганда тонг ёриша бошлаган эди.

Иккинчи боб

ҲАРБИЙ КЕНГАШ

Князь Меншиков кийишга ҳақи бўлган барча мундирларидан генерал-адъютант мундирини танлади: бу мундирга дабдабали зархал эполетлар ўрнига погон тақиб юрилар эди. Сюртук кийилганда бошга шляпа ҳам эмас, кювер ҳам эмас, балки соявони катта фуражка кийилар эди. Бош қўмондон шу оддий мундирни кийиб, коляскага чиқди-да, қўшин қошига кетди.

Қўшинлар Альма дарёсининг чап томонидаги тепаликларда позиция эгаллаб турар эди. Бу жуда қулай ва кучли позиция. Денгиз тепаси ва дарёнинг денгизга қуйиладиган жойлари — тикка кесиб тушган жарликлар. Дарёнинг чап томони шу қадар баландки, Альма телеграфидан ўттиз километрлик масофа яққол кўриниб туради. Ҳазрати олий ўз қароргоҳини шу телеграф ўрна-

тилган тепаликка қурди. Телеграф ёнига чодир тикдилар. Телеграф манорасидан Меншиков катта телескопдан денгизни, ундаги душман флотига қарашли саноксиз кемаларни, Альманинг ўнг томондаги токзорлар кетидан (рус ўқчилари шу токзорларга ўрнашиб олган эдилар) бошланган бепоён ялангликларни кўра олар эди. Телеграф манораси ёнида ҳарбий оркестр ва қисмлардан тўпланган ашулачилар хори турарди. Гоҳ оркестр шўх маршлар чалар, гоҳ хор Дунай қўшини қўмондонни князь Горчаков тўқиган ашулани навбатма-навбат айтиб турар эди:

Кимки ўлимга шай турса бардам,
Унинг ҳаёти сўнмас ҳеч қачон.
Православ рус жангчиси ҳардам —
Тап тортмай, ёвларни қилади талқон.

Бу қўшиқни император Николай Павлович манзур кўриб, уни музикага солишни сарой композитори Львовга топширган экан. Қўшиқ ҳарбий қисмларда ҳеч кимга ёқмаган, ҳеч ким айтмас эди ҳам. Фақат буйруқ билангина айтилар эди.

Аммо Ҳазрати олийнинг кўзидан йироқда, ўнг қанотда, Суворов даврида шуҳрат қозонган Суздаль полкининг солдатлари довра қуриб, ғамгин ашулани рақс мақомига солиб барала айтар эдилар:

Қирда, оқ тол тагида
Ботир ўлиги ётар.
Рай-рай-рита-тай,
Ботир ўлиги ётар.

Довра ўртасида бир неча ўйинчи трепак⁵⁸, рақсига тушар эди. Раққосларнинг афти бирдай қотиб қолган ва жиддий эди. Улар, пошналари билан дукур-дукур ер тепиниб, индамасдан ўйинга тушар эдилар, фақат биттаси ўйнашга осон бўлсин учун этикларини ечиб ташлаб, ҳар бир сатр охирида худди оёғига тикан кириб кетган одамдай ингичка товуш билан: «Ой!» деб қичқириб қўяр эди:

Қирда, оқ тол тагида... Вой!
Ботир ўлиги ётар... Вой!
Ўлдирилган; устига... Вой!
Епилган қора мата...
Эҳтимол, унутилган... Вой!
Унутган ёш хўжайка.

Лагерга жуда кўп вино келтирилган эди. Ҳазрати олийлари солдатларга кунига уч қадаҳдан вино улашишни буюрди.

Полк штабининг капаси олдида катта гулхан ёнарди. Гулхан теваарагида офицерлар вино иситиб ўтирар ва секин-секин ялла айтар эдилар:

Вижиллаб кўпирган хушбўй асал шароби тугул,
Дўстлар, илк тонг ҳам хурсанд қила олмас бизни.
Хотинларнинг севги-муҳаббати, суҳбати буткул —
Хаётни яшнатмас, илитмас қалб.имизни,—
Йўқ, йўқ! Уйқу тетиклик беради бизларнинг тапга,
Тўлқин руҳлантиради бизларни шафқатсиз жангга.

Меншиков Альма тепаликларига олиб чиққан қўшин ўттиз беш мингтача солдат ҳамда юзга яқин тўпли артиллериядан иборат эди. Душман кучи, агентура маълумотларига қараганда, олтмиш мингга борарди. Иттифоқчилар флотидаги саноқсиз кемалар ҳам шунини тасдиқларди.

Душман аскарларининг фақат миқдор жиҳатдан эмас, балки кувол-аслаҳа жиҳатидан ҳам руслардан устун турганлигини рус қўшинларининг қўмондонини яхши биларди. Инглизларнинг ҳамма пиёда аскарлари, француз аскарларининг кўпчилиги қисми ва ҳатто турк аскарларининг маълум қисми минг қадам наридаги мўлжални ура билдиган қирқма милтиқлар билан қуролланган эди. Рус қўшинларининг ҳамма полкларидан «штуцер»ларнинг сони эса зўрага икки мингтача чиқар эди. Рус пиёда аскарларининг қолган кўпчилиги фақат икки юз метр наридаги мўлжалга ура оладиган силлиқ стволли эски милтиқлар билан қуролланган эди.

Князь Меншиков нимага ишонар эди? У, «худо хоҳласа, ишнинг найзабозликка айланиб кетишига» ишонар эди. Гарчи олисдан кемаларда олиб келинган қўшинда, Меншиковнинг тахминича, кучли кавалерия бўлиши маҳол бўлса-да, қиличбозлик жангига ҳам ишонар эди. Пиёда аскарларнинг найзабозлик жангида, кавалериянинг қиличбозлик жангида рус қўшинларини ҳеч ким енга олмаслиги мутлақ шубҳасиз, албатта. Ҳазрати олийлари худодан найзабозлик жангини тилади-да, телеграф манораси тагига қўндирилган ўз чодирига ухлагани кириб кетди.

8 сентябрь кунини эрталаб севастополликлар ғира-шира қанонада овозини эшитдилар. Берилган сўроқларга Бельбек телеграфи Альма телеграфи ишламапти деди, сал кейинроқ эса денгизда бўлган қанонада тутуни Альма тепаликларини босиб кетди, Альма телеграфининг манораси кўринмай кетди деб жавоб берди.

Севастополь рўпарасига душман флоти келиб тўхта-

ган кейинги бир ҳафта ичида бутун шаҳар энди нима бўларкин деган яширин хавотирда яшади. Бугун энди бу хавотирликнинг сабаби маълум бўлди. Одатда кундуз кунлари ҳувуллаб ётадиган пристань ва бульварлар халойиққа тўлиб кетди. Кўчаларда одамлар тўп-тўп бўлиб тўпланишарди. Томларда фақат болаларгина эмас, ҳатто катта кишилар ҳам жўринарди, улар ташвиш билан бир-бирларидан янги хабарларни сўраб турар эдилар. Ҳамма ерда дув-дув гап. Ҳамма жанг майдонидан хабар кутар, аммо ундан ҳеч қандай дарак йўқ эди. Меншиковдан бутун кун бўйи на телеграф орқали, на чопар орқали буйруқ ҳам, хабар ҳам келмади. Ҳатто овоза ҳам йўқ эди. Фақат адмирал Корниловнинг буйруғига кўра, «Тамань» пароходи шу кечаси гавандан чиқиб, қайтиб келмапти аммо нима иш билан кетганлиги номаълум деган хабар тарқалди, холос. Шаҳар томонида истеҳком қуриш ишлари тўхталиб, у ердаги ҳамма одамларнинг Шимолий томонга кўчирилганлигини жўрган шаҳар аҳолиси Альмада жангги ютқизибмиз, энди душман Севастополга шимол томондан ҳужум қилса керак деган фикрга келди. Туш пайтида телеграф ишлай бошлади. Бекорчиликдан телеграфчилар бир-бирлари билан гапиришар эдилар. Кечга томон Бельбек телеграфи ҳамма йўлларда Севастополга кетаётган одамлар пайдо бўлди, катта йўлдан эса татар карвони кўринди деб хабар қилди. Шимол томондан эшитилиб турган канонада босилди.

Кеч кирганда Альма жангида Меншиковнинг мағлубиятга учраганини бутун шаҳар билган эди.

Бу ташвишли кунда ҳам флот ҳаёти ўзининг одатдаги тартиби билан борди.

Эрталаб соат бешда, ҳали тонг отмасдан, кемаларнинг одамлар турувчи палубаларида боцманлар сурнай чала бошладилар. «Туринглар!» деган команда берилди. Ҳамма палубага чиқиб ибодат ўқиди. Бўтқа ейилди. Багда, мис кружкада доим тутаб ётадиган «пилик» ёнида тамаки тортилди. Тамаки чекиб бўлингандан кейин кемаларда «йиғиштириш» ишлари бошланди: палубалар чиннидай қилиб ювилди, мис асбоблар кўз қамаштиргудай қилиб ишқалаб тозаланди.

Эрталаб роса соат саккизда ҳамма кемаларда склянка урди. Кўпи билан ўн беш дақиқа давом этган ҳар хил жаранглаган товушлар ҳамма кемаларда бараварига тўхтади. Командалар юқори палубада саф тортди. Офи-

церлар шканциларда саф тортишди. «Байроқ ва гюйс кўтарилсин!» деб команда берилди. Ҳамма бошидан шапкасини олди. Кемаларнинг қуйруқ томонидаги байроқлар ҳилпиллаб баландга учиб чиқди, бушпритларга эса гюйс кўтарилди.

Байроқ кўтарилгандан кейин иккала эскадрада,— Корнилов ҳамда Нахимов эскадраларида жанговар тревога ўтказилди. Комендорлар ўз замбараклари ёнига югурдилар. «Крюйткамерочилар» порох омборларини очдилар. Команда бўйича порох солинган картузлар ва снарядлар узатиш, тўпларни ўқлаш ва гоҳ чап томондан, гоҳ ўнг томондан замбараклардан ўқ узиш машқи ўтказилди. Ҳамма иш тез ва чаққон қилинар эди. «Крюйткамера» машқидан кейин «елкан машқи» ўтказилди. Нахимовнинг командаси билан,— рейдда Нахимов старший эди,— ҳамма кемалар бир-бирлари билан мусобақалашиб, икки минут ичида ҳамма елканларини ёйди, бир неча минут безаниб тургач, янги команда берилиши билан елканларни ундан ҳам тез суръатда йиғиштириб олинди.

Машқнинг намунали равишда ўтказилганлиги учун Нахимов ҳамма кемаларга сигнал билан ташаккур билдирди. Пристанда тўпланиб турган халойиқ «ура» деб қичқирар эди. Ҳамма нарса флотнинг денгизга чиқишга тайёр эканлигидан дарак берарди.

Кун ботарда Ҳазрати олийдан Корниловга чопар от елдириб келиб, дарҳол қўмондон ҳузурига чақириб кетди. Казак-ординарец отни эгарлаб бўлгунча, чопар Альма жангининг ниҳоятда шиддатли бўлганини ҳикоя қилиб берди. Бизнинг қўшинларимиз зўр матонат билан жанг қилишибди. Жанг найзабозликка ўтган жойда ҳамиша руслар голиб чиқибди. Аммо французлар ва, айниқса, инглизлар юзма-юз учрашишдан қўрқар эдилар. Улар милтиқларимизнинг ўқи етмайдиган жойдан туриб, бизнинг солдатларни ўққа тутишни афзал кўрар эди. Биз жуда кўп талафот бердик. Жуда кўп одамимиз ўлди, ундан ҳам кўпроғи ярадор бўлди, ярадорларнинг сонини беш мингга етса керак. Қўшинларимиз Кача дарёсига чекинган. Аммо душман ҳам кўп талафот кўрган, бизнинг қўшинларимиз ташлаб кетган Альма тепаликларидаги позицияларда тўхтаган.

— Ҳозир Ҳазрати олий қаерда? Қўшин қайси томонга йўл олди?

— Ҳазрати олий мени бу ерга юборганда, Лукулдан Эвенди-Қиойга борадиган йўлда турган эди. Уйлайманки, ҳозир Эвенди-Қиойга етиб борган бўлса керак. Аммо, қўшиннинг қайси томонга юришини сизга ўзи айтар, жаноби олийлари.— Шундан кейин чопар, ўлгудек чарчаган бўлса керак, дарғазаб бўлиб деди:—Қўшиннинг қайси томонга силжншини Меншиковнинг ўзи ҳам билмаса керак.

— Қочишаяптими?

— Йўқ! Ҳазрати олпй «музика билан» чекинилсин деб буюрди.

— Денгизчи батальонларчи?

— Иккала батальон ҳам олдинги қаторда, Боғчасарой кўприги ёнида эди, жангнинг энг шиддатлиси ўша ерда бўлди. Кўп талафот кўрган бўлса керак.

Корниловга от келтиришди. Адмирал ёнига ординарец-урядник ҳамда икки оддий казак отлиқни олиб, сапёрлар йўлидан Малахов кургани айланиб ўтди-да, Инкерман йўлига қараб от чоптириб кетди.

Тепаликка чиқаверишдаги пастки маяк ортида Корнилов, ўзининг қора отини миниб келаётган полковник Тотлебенни учратди. От ҳам, отлиқ ҳам оҳак чангидан шу қадар оқариб кетган эдики, отнинг рангини ҳам, полковник устидаги мундир рангини ҳам билиб бўлмасди. Тотлебен Корниловга честь берди.

— Янги гапдан хабарингиз борми? Биз жангни ютқизибмиз. Қўшин чекинмоқда,— деди Корнилов.

— Ташвиш тортманг!

— Йе, полковник! Бундан ҳам ортиқ ташвиш бўлиши мумкинми?

— Менинг ташвишимни эшитинг. Тиргак девор учун порт ихтиёридаги запаслардан хода ва тахта берилсин деб адмирал Станюковичдан илтимос қилган эдим. . .

— У нима деди?

— Пиёда аскарлар ведомоствосига ёғоч-тахта складида битта тараша ҳам бердирмайман деб жавоб қилди.

Корнилов кулумсираб қўйди.

— Нега куласиз, адмирал? Сиз — Қора денгиз флоти штабининг бошлиғисиз, менга ёрдам беришингиз керак. Буюринг, Станюкович сизнинг гапингизга киради.

— Жоним билан буюрар эдим, аммо бу қари ўзбошимча менинг гапимга ҳам кирмайди. Сиз бу ерга яқин-

да келгансиз, полковник, бизнинг расмий муносабатлари-
мизнинг қанчалик нозик эканлигини ҳали билмайсиз.
Мен Станюковичга буюра олмайман ҳам, у ҳам мени
чиқиштирамайди.

— Нахимовчи?

— Нахимовни мендан ҳам баттар ёмон кўради. Па-
вел Степанович унинг кўзига балодай кўринади. Ахир
Нахимов иккимиз Лазарев таълимини кўрган одамлар-
миз-да. Станюкович эса Лазарев қилган ҳамма ишни
ёмонлайди ва қоралайди. У эски таълим кишиси. Унинг
устига, флотга қўмондонлик қилмай, қирғоқда ўтирган-
дан хафа. Амал масаласида у ўзини биздан анча баланд
деб билади ва фақат Меншиковга итоат қилади... Мен
қозир Ҳазрати олий ҳузурига кетяпман. Бирга бора
қолинг? Ҳамма гапни ўзига айтасиз...

Тотлебеннинг афти буришди.

— У ҳам Станюкович айтганини қилади-да, нима ҳам
дерди... Биласизми, князь менга «ғишт устаси» деб ла-
қаб қўйипти...

— Зарари йўқ. Ҳазрати олийларига шунақа аския-
бозлик касалидан теккан. Нахимовни ҳам гоҳда «боцман»
дейди, гоҳ «матрослар отахони» дейди. Келинг, отни бу-
ринг. Князь олдида сизнинг томонингизни оламан...

— Эрталабдан бери отдан тушганим йўқ. Мен-ку
майлия, бироқ қора жийроним сизнинг кетингиздан етиб
юролмас деб қўрқаман. Жуда чарчади, бечора...

Тотлебен отнинг бўйнига шাপатилаб қўйди.

— Рост, отингизга ачинса бўлади,— деб унинг гапига
қўшилди Корнилов.— Менга қаранг: казакнинг отига
мина қолинг. Қора жийронингизни казак уйга элтиб қўя-
ди. Казак эгарини мина оласизми?

Тотлебен рози бўлди-да, бошқа отга минди.

Отлиқлар тепаликка қараб отларни елдириб кетди-
лар. Қун ботиб бўлган, аммо тоғларга ой кўкимтир ёруф
сочиб турарди. Димоққа эрман ҳиди келиб урарди.

Отлиқлар бир мунча вақт жим бордилар. Корнилов от-
нинг жипловини тортиб борарди.

— Бўлаётган ишлар тўғрисида нима дейсиз, полков-
ник? Севастополь туриш берармикин ё туриш бера ол-
масмикин? Мен унинг туриш бера олишига шубҳам бор
демоқчи эмасман-у, сизнинг фикрингизни билмоқчиман...

— Князь жуда ажиб одам,— деб ножўяроқ жавоб
берди Тотлебен.— Мен шуни айтмоқчиманки, Ҳазрати

олий ишга қанча кам аралашса, шунча яхши бўлади де-моқчиман... Қўшин билан бирга Севастополдан қанча йироқлашса, шунча яхши.

— Кўп одамлар, князни душман қаршисига чиққани учун қоралашади, шунча одамни қурбон қилди-ю, аммо бундан қандай фойда бўлди дейишади...

— Бу нотўғри. Мен сизга ҳарбий инженер сифатида жавоб берай, қалъани ҳимоя қилувчи қўшин ҳамиша қалъадан ташқарида туриши керак. Қўшин қалъанинг ичига кириб олдим, бўлди — у қўшиннинг таслим бўлиши шубҳасиз... Мен князни ҳарбий ишда доҳий деб айтмайман, аммо ҳарбий ишда саводи бор одам. Афсуски, ишнинг кўзини биладиган одамларни ёнига йўлатмайди. Ўзининг бўлса обрўи йўқ. Уни қўшинда ёмон кўришади; у, ҳаммани тортинмасдан мазах қилаверади. Флотдагиларнинг унга қандай муносабатда эканини мендан яхшироқ биласиз, Владимир Алексеевич. Севастополь — денгиз қалъаси эканлигини унутмаслик керак. Инглизларнинг муддаоси Қримни, Россияни босиб олиш эмас. Уларнинг бирдан-бир мақсади — Қора денгиз флотини маҳв қилиш. Қора денгиз флоти инглизлар кўзига бало бўлиб кўринади...

— Бу гапингиз тўғри, шубҳасиз. Мен княздан: флотни нима қиламиз деб сўраб эдим, биласизми, нима деб жавоб берди, полковник? «Чўнтагингизга солиб олинг!» дейди, унинг оғзидан эшитган охириги гапим шу бўлди...

— У ҳазилкаш, жуда ҳазилкаш одам! Аммо у хато қилади. Флот, ҳатто бухта ичига қамалиб қолган тақдирда ҳам, жуда катта кучга молик. Аммо навбат флотга етиб боргунча ҳали қайда... Душман, биринчидан, қўшинни йўқ қилиши керак...

— Агар йўқ қилиб улгурмаган бўлса!

— Унчалик эмасдир... Иккинчидан, Севастополни олиши ва, учинчидан, флотни маҳв қилиши керак. Кўрасизки, душман чақмоқчи бўлган ёнғоқ уч қават қобиқдан иборат: қўшин, қалъа, флот. Биринчи қобиқ бугун дарз кетган бўлиши мумкин. Яна иккинчи ва учинчи қобиқлар бор, — учинчиси жуда қаттиқдир, деб умид қиламан...

Бельбекка етмасдан кимсасиз йўлда отличларга тўда-тўда солдатлар учрай бошлади. Улар Севастополь томонга қараб бемалол ва тарқоқ ҳолда, қовоқларини солиб,

индамасдан келар ва йўлда учраганларга йўл бўшатиб беришга ошиқмас эдилар. Ғилдираклари катта-катта бир неча татар аравалари учради,— улар ғижир-ғижир қилиб кетарди. Баъзи араваларда яраси боғланган латталари қип-қизил қонга бўялган ярадорлар сиқилишиб ўтирар, баъзиларида эса чўзилиб ётар эдилар. Сўқмоқ йўллардан тизилиб келаётган одамлар олисдан қорайиб кўринарди. Тепаликнинг у ер, бу ерида кичкина-кичкина гулханлар милтиллаб кўринарди. Яланг тепаликларда ҳозирданоқ совуқ сезилар эди, кечасига бориб совуқнинг кучайиши равшан эди, бироқ шунга қарамасдан Севастополга судралиб боришга мадорлари қолмаган солдатлар очиқ далада тунашга ҳозирланар эдилар. Дарё лабига туша беришдаги гулханлар ёруғроқ ёнарди. Бельбек кўпригини пиёдалар босиб кетганди. Кўприк ёнидан дарёнинг икки томонидан отлиқ аскарлар ўтиб турарди. Отлиқлар дарёдан кечиб ўтгач, тепаликка чиқдилар, у ердан давон ошиб келаётган сонсиз-саноқсиз қўшин кўринди. Найзалар ялтирар, отлиқ аскарларнинг қилич-яроқлари шақирлар, замбаракларнинг ғилдираклари тошга тегиб жаранглар эди.

Сўниб бораётган бир неча гулхан алангаси тикка жарлик тепасида қурилган Бельбек телеграфининг манорасини ёритиб турарди. Корнилов ва унинг ҳамроҳлари отларини телеграф томонга бурдилар: Меншиков қароргоҳи ўша ерда эди.

Манора тагида бир неча чодир кўринди. Сўниб бораётган гулханлар ёнида Меншиков конвойига қарашли офицер ва гусарлар⁶⁹ турар эди. Улар Меншиков манора тепасида дейишди. Корнилов билан Тотлебен қоп-қоронғу буралма зинадан манора тепасига чиқдилар. Плашчга ўралиб олган Меншиков панжара олдидан денгиз томонга қараб турарди. Князнинг ёнида яна уч киши бор эди. Улардан биттаси ерда турган сигнал фонисни олди-да, келганларнинг юзига бирма-бир солиб кўриб:

— Ҳазрати олийлари! Адмирал Корнилов билан полковник Тотлебенлар ҳузурингизда... — деб билдирди.

Корнилов овозидан унинг кимлигини таниди: у ҳазратнинг шахсий адъютанти, Меншиков штабига юборилган флот лейтенанти Стеценков эди. Кейин Стеценков фонисни князнинг шу кунлардаги бош маслаҳатчиси полковник Вунш ва ротмистр Грейг юзига солди.

Меншиков келганлар билан сўрашди ва ўлардай чарчаган кишининг овозидай хириллаган овоз билан гапира бошлади:

— Келдингизми, адмирал... Сизнинг келганингиз ҳам яхши бўпти, полковник... Марҳамат қилиб, полковник, дарҳол Мекензи тоғига жўнанг. Қўшинлар ўша тепаликларни эгаллаши керак. Ҳозир ўша томонга силжиб бормоқда. Биз у ерга бориб душманнын ён томонидан марра қурамыз; душман шимол томондан Севастополга ҳамла қилмоқчи. Мекензи тоғини мустаҳкамлаш керак. Нима қилиш зарурлигини ўша ерга борганда ўзингиз билиб оласиз. Бу ишнинг мутасаддиси — ўзингиз...

Шошиб қолганидан Тотлебен нима деб жавоб беришни билмай қолди. Князь Тотлебенни кутмаган эди, шунинг учун уни кўриши бланоқ оғзига келган гапни айтган бўлса керак.

Полковник Станюковичдан арз қилишга уриниб кўрди. Башарти душман ҳақиқатан ҳам Шимолий томонга силжиб бораётган экан, у ердаги истеҳкомларни мумкин қадар тез мустаҳкамлаш керак, бинобарин, материаллар ҳам ниҳоятда зарур. Станюкович эса қайсарлик қилиб, бирон нарса бермаяпти.

— Хўп, хўп, буларнинг ҳаммасини ўзим ҳам билман,— деб зарда билан жавоб берди Меншиков.— Кейин гапиришамиз... Аммо сиз ҳозир жўнашингиз керак...

— Ҳозирнинг ўзидами? Шу оннинг ўзида-я!

— Ҳа. Мен аниқ ва равшан айтган бўлсам керак.

— Бош устига, ҳазрати олийлари.

Тотлебен елкасини қисди, аммо қоронғуда бунинг ҳеч ким сезмади. Пайпаслаб пастга тушаркан, эинди нима қилишини билмасди. Чарчаганидан зўрға оёқда турарди.

Тотлебен кетганидан кейин Меншиков Корниловга мурожаат қилди:

— Мен сизни, адмирал, бир иш билан чақиртирдим. Иттифоқчилар, Шимолий томонга атака қилганда, бизни икки ўт ўртасига олиш учун ўз флотидан фойдаланиши аниқ: уларнинг флотни бухтага киришга уринмай қолмайди. Зинҳор бунинг олдини олиш керак, бунинг учун рейдининг оғзини бўғиб қўйиш керак бўлади... Бухтанингни кўндалангига етарли миқдорда эски кемаларни,— бунинг ўзингиз танлайсиз,— чўктиришни таклиф этаман...

— Флотни рейдга қамаб қўйинг демоқчимисиз? Бунинг ҳеч иложи йўқ, ҳазрати олийлари,

— Марҳамат қилиб, жўнанг ва буйруқни адо этинг!— деб зарда билан Корниловнинг гапини кесди князь.

Корнилов кафтини козирогига қўйди, шпорларини жанглатиб, эшик томон қайрилди. Корнилов кегидан Стеценков ҳам тушди ва у энди отга минаётганда ёнига келди. Тотлебен, ёнига бир казакни олиб жўнаб кетган эди. Корнилов:

— Лейтенант, дарҳол денгиз батальонларини топингда, менинг буйруғимни билдиринг: тўғри Севастополга боришаверсин. Севастополда ҳаммалари ўз кемаларига тарқалишсин,— деб буюрди.

— Есты!

— Кейин бўлганича бўлар!— деди Корнилов ва отини йўлга солди.

Тотлебен Бельбекнинг чап қирғоғига ўтиб, Мекнези тоғининг атрофини қамраб олган эманзорга қараб тепалик орқали ўтаётганида тонг ёришиб қолган эди. Бу атрофларнинг ниҳоятда кимсасиз эканлигини кўриб, таажужланди. На бирон ҳарбий пиёдалар қисми, на отлиқ аскарлар ва на бирон обоз кўринарди. Башарти князь қўшинга шу томонга силжишни буюрган бўлса-да, буйруқни ҳеч ким бажармаган. Бу буйруқни бажариб бўлмаслигини Тотлебен бир оздан кейин билди. Қўшиннинг бир қисми Бельбекдан тўппа-тўғри Шимолий томонга қараб кетган, асосий қисми эса худди баҳор тошқинидай, водийга оқиб тушган эди: Севастополга олиб бораётган катта йўл худди шу ердан ўтарди. Роса чарчаган, елкаларига яроқ-аслаҳа ортган минглаб кишиларни эндиликда ҳеч ким қайтара олмасди ҳам, тоққа чиқишга мажбур ҳам эта олмасди. Қўшин Севастополь истеҳкомларининг паноҳига, Севастополь казармалари ва уйларига интилар эди. Тонг отиши билан катта йўлда ҳаракат кучайди: обозлар, замбараклар, ярадор солдатлар ва ўз қисмларидан қолиб кетган солдатлар боради. Изғирин ссвуқ қувиб бораётган бу халойиқ дарёсига қўшилиш Севастополга фақат туш пайтида етиб бориш деган гап эди. Тотлебен халойиқ оқимини аранг кесиб ўтди-да, тоғ оралаб кетган сўқмоқ йўлдан ўз уйига, Шимолий томонга йўл олди.

Корнилов ҳам офтоб чиқмасданоқ Шимолий томонга қайтиб отини батарея ёнидаги казакка берди-да, қайиққа тушиб, кемага — Нахимов ёнига кетди. Подёмга ҳали анча бор эди. Команда уйқуда эди. Адмиралнинг кема ке-

тидаги хонаси деразалари ёруғ эди. Корнилов, фалрепчиларни трапга чақириб овора қилмасин деб, вахта бошлигини қўл ишораси билан тўхтатди-да, қайиқдан лип этиб сакраб, палубага чиқди.

— Мичман, буюринг, адмирални уйғотишсин! — деди Корнилов, вахта бошлиғига.

— Павел Степанович ҳали ётмаган бўлсалар керак: боя бир қучоқ инглиз газеталарини олиб келишувди. Уқиб ўтириптилар...

— Жуда саз!

Корнилов адмирал эшигини қоқди.

— Киринг! Э, сизмисиз, Владимир Алексеевич! Жуда яхши кепсизда! Ростини айтсам, сизни келасиз деб ўтирувдим. Хўш, армияда нима гаплар? Ҳазрати олийни кўрдингизми? Нима деб буюрди? Утиринг...

Нахимов ёнида ерда бир қучоқ газета очиқ-чочиқ ётарди. Столда патнис, патнисда — қўл текизилмаган бир стакан чой билан бир шиша вино турарди.

— Тоққа совуқ тушипти.

— Камбузда* ўт ўчиб қолгандир. Иссиқ чой таклиф этишга ожизман.

— Вино ича қоламан.

— Ҳазрат олий нимага чақиртирган экан? Утирсангизчи.

Корнилов торгина каюта ичида беш қадам у ёққа, беш қадам орқага юра бошлади.

— Ҳазрат қўшинга Мекензи тоғига силжишни буюрди, Тотлебенни ҳам ўшоққа юборди.

— Нима учун?

— Қўшиннинг қандай марра қуриши мумкинлигини билиш учун... Демак, меҳмонни эртага Шимолий томондан кутиш керак.

— Майли! Оташин кутиб оламиз! Бу тўғрида князь қандай амр қилди?

— У душман флотининг бухтата кириш йўлини тўсиш учун рейдга кемаларни чўктиришни буюрди...

— Анови қабоҳатни қаранг! — деб юборди Нахимов, бирдан даргазаб бўлиб, бироқ шу ондаёқ илова қилди: — Аслини айтганда, мен буни кутмаган бўлсам-да, аммо ақлли гап бўпти!

Нахимов девор жовонидан оғзига мум суртиб бер-

* Камбуз — кемадаги ошхона.

китилган шиша билан иккита баланд ва нозик стакан олди.

Шиша оғзидаги мумни авайлаб қоқиб туширар экан деди:

— Бу винони атайлаб алоҳида бир муносабат билан ичишга атаб қўйганман. Бундай тонгда бемаза вино ич-мизми, азиз дўстим! Бу — асл амонтилиадо. Уришти-райлик!

Винони очиб бўлгач, Нахимов уни лойқатмаслик учун секин энгаштирди-да, жилдиратиб қуйиб, иккала стакан-ни тўлдирди.

Стаканларни уриштириб, бир қултумдан ичишди.

— Мазали вино, ҳушбўй экан,— деб мақтади Кор-нилов.

— Бўлмасачи! Ўткир херес! Брочетоннинг Лондон подвалидан келтирилган. Испан виносини фақат Англия-дан олдириш керак... Энди қулогим сизда, азиз дўстим. Қани айтинг: қўшин ҳақиқатан ҳам Мекензи тоғига қа-раб кетяптими?

— Қаёқда! Бари шаҳарга оқиб келмоқда... Қўшин-ларнинг бари эрта кечқурунгача Севастополга келиб бў-лади. Мен ўзимнинг эски фикримда қоламан. Стеценков-ни юбордим, денгиз батальонлари дарҳол бу ерга қайтиб, кемаларга тарқалсин деб буюрдим.

— Кейин нима бўлади?

— Флот денгизга чиқади. Жанг қиламиз. Очиқ жанг-да ҳалок бўлган яхши!

— Бўпти! Сизнинг лойиҳангизни яна бир марта му-ҳокама қилиб чиқамиз...

— Бир марта муҳокама қилдик-ку! Назаримда, сиз ҳам менинг фикримга қўшилган эдингиз шекилли...

— Тамоман эмас! Агар сиз — «Флот қўмондонлиги-ни ўз қўлимга оламан» деб байроқ кўтарсангиз — мен сизга бўйсунаман. Истомин, Новосельскийлар ҳам бўй-сунади... Биз борамиз — сиз билан, дўстим... Икки ўр-тамизда бўлган гап мен учун муқаддас, ҳеч қайтмайман.

— Сизга ишонаман, адмирал. Кема командирларига ҳам...

— Командаларга ҳам деб қўшиб қўйинг! Команда деган сўз — ўн минг киши деган сўз! Флотнинг ўзи нима? Кемаларми? Йўқ! Қора денгиз флоти фақат кемаларнинг ўзи эмас, одамлар бор — флот бор. Уттиз-қирқта кемани бир йилда қуриш, боринг икки йилда қуриш мумкин,

одамларни ўттиз йилдан бери тарбиялаб келамиз, ахир! Гап бир неча кемани чўктириб юборишда эмас, майли, бунинг зарари йўқ, аммо одамлар билан бирга Қора денгиз флоти руҳини ҳам чўктириб юбориш — бутунлай бошқа гап. Мана бунинг зарари катта бўлади!

Корнилов бармоқ учини чеккасига қўйди. Нахимов давом этарди:

— Ўзимизни помешчик деб билиш, матросларни эса крепостной деҳқон деб ҳисоблашга хотима бериш керак, ахир. Бутун флотнинг куч-қуввати — матросда! Керак бўлса, матрос ўлимдан ҳам қайтмайди.

— Бу гапларни бошқаларга айтсангиз айтнинг-ку, лекин менга айтманг, Павел Степанович! Бунинг ўзим ҳам яхши биламан ва гапингизга тамомила қўшиламан.

— Нимага айтмас эканман? Мен сиз билан худди ўзим билан гапиришгандай гапиришаман. . . Мен: «сизга» деяганим йўқ, «бизга» деяпман. Албатта, кемаларга одам ачинади, аммо мен кўпроқ одамларга ачинаман. Бунга тушуниш керак-да. Кемани ҳаракатга келтириб турган асосий куч — матрос. Елканларни бошқарадиган ҳам матрос, замбаракларни мўлжалга тўғрилайдиган ҳам матрос, керак бўлган тақдирда абордаж қиладиган ҳам матрос. Агар биз бошлиқлар худбин бўлмасак, ўз хизматимизга иззат-нафсимизни қондириш йўлидаги бир дастак деб қарамасак, қўл остимиздаги одамларга эса юқори амалга чиқишдаги бир поғона деб қарамасак, матроснинг қўлидан ҳар нарса келади. Матрослар! Агар биз ўзимизни худбин деб билмасак ва ҳақиқатан ҳам ватанга хизмат қиламиз десак, матросларнинг қадрига етишимиз, уларда мардлик, қаҳрамонлик уйғотишимиз керак! Кемаларни-чи? Кемаларни бўлса қура берамиз.

Корнилов Нахимовнинг сўзини сабр билан тинглади.

— Бунинг ҳаммасини биламан, Павел Степанович, ҳамма фикрингизга қўшиламан. Аммо қўшиндагилар нима дейди? Ахир, қўшиндагилар ҳам одам-ку? Ана, Меншиков Альма бўйида қарийб беш минг одамни қурбон қилди. Солдатлар: «флот нима иш қилди? Душман бизни кемалардан туриб тор-мор қилганда, бухтага бекиниб олди» демайдимми?

— Деса деяверсин. Флот ўз бурчини бажаради. Ҳамманинг кўз олдида бажаради. . . Тантана — дабдабасиз бажаради! Сиз князни ҳисобдан чиқариб ташламанг-да, у ҳали нима дейди. Уни ҳисобдан чиқариб бўлмайди. . .

Биз бухтадан бирин-кетин рейдга чиқсак, у: «флот исён кўтарди, ўққа тут!» дейиши турган гап. Қирғоқ батареяларидаги замбараклардан ўққа тутмасликларига амин-мисиз?

— Мен князни кўндириш умидидаман. Флагман билан капитанларнинг бирдамлигига ишонишим керак, мен учун энг муҳими шу. Бугун ҳаммани тўпламоқчиман, айтайлик, эрталаб соат саккизларда. Сизнинг ҳам боришингизни сўрайман... Кенгашда менга эътироз билдир-массиз?

— Мен индамай ўтираман!.. Аммо олдин яхшилаб ухлаб олишингиз керак. Жуда ҳаяжондасиз... Командалар ҳам шайланиб турипти... Сиз қабул қиладиган қарорни жуда совуққонлик билан, олдин яхшилаб ўйлаб қабул қилиш керак. Ҳали яна уч соат вақтингиз бор. Дам олишингизни маслаҳат кўрардим.

— Маслаҳатингиз учун ташаккур. Шундай қиламан... Хўп, демак соат саккизда штабда кўришамиз.

— Есть.

Хайрлашаркан, Қорилов Нахимовнинг қўлини ушлаб туриб:

— Менинг иззат-нафс йўлидан эмас, балки ватанга муҳаббат ва хизмат бурчи йўлидан боришимга ишонасизми?— деб сўради.

— Ишонаман!—деди Нахимов, Қориловнинг қўлини қаттиқ қисиб.— Мен сизга тамомила ишонаман!

Бироқ Нахимовнинг ўз қўлини дўст қўлидан чиқариб олмоқчи бўлгандай сезилар-сезилмас қилган ҳаракатини Қорилов сезди.

— Сўзимга ишонинг, Павел Степанович, бундан ҳам ёмон бўлиши мумкин. Рост айтасиз: матрослар жуда шайланиб туришипти. Уларни зарядланган лейден банки деса бўлади... Уларга эҳтиёт бўлиш керак. Бўл-маса, тўсатдан...

— Тўсатдан нима бўлиши мумкин?

— Тўсатдан матрослар кемаларни чўктиришдан бош тортиб, «Уч авлиё»даги ҳамма замбараклардан «Громоносец»ни ўққа тутиб қолса, унда нима бўлади?

— Ундами? «Громоносец»нинг крЮйткамерасида икки юз пудча порох бор. Пароход князь билан бирга осмонга учиб кетади... Бундай бўлиши мумкин эмас. Бўлмаган гап бу! Бунга мен йўл қўймайман!..

— Хўп, демак мен сизни роса соат саккизда кутаман.

— Маъқул. Бир ухлаб олинг, дўстим.

Флотда тайинланган вақтдан кечикиб келиш ҳам, илгари келиш ҳам барабар гуноҳ ҳисобланади. Униси ҳам, буниси ҳам хизмат қоидаларини қўпол бузиш қаторига киради. Шунинг учун рейдда склянка уриши ва кемаларда «Байроқ тагига!» деган команда берилиши биланоқ, хизмат бўлмасида какку саккиз марта сайраб бўлгандан кейинноқ, шаҳардаги денгиз штаби биносига ҳар томондан флагманлар, адмираллар ва кема командирлари тўплана бошладилар.

Корнилов ухлаб ололмади: навбатчи мирзани уйғотиб, ҳарбий кенгашга таклифнома ёздиришга зўрға улгурди, кейин яна бир қанча буйруқ ёздиришга тўғри келди. Адмирал фақат ярим соатгина қаттиқ диванда ётиб дам олди, бошининг тагига кекса Могученко ястиқ қўйиб берди.

Таклиф этилганлар, четига зар попуқ тақилган кўк мовут солинган катта стол атрофига ўтирдилар. Деворлардан Пётр Биринчи бошчилигида рус адмиралларининг расмлари қараб турар эди.

Корнилов кенгашни нима учун чақирганини билдирди:

— Мен сизларни, жаноблар, мавжуд шароитда флотнинг нима қилиши ҳақида яқдиллик билан бирон қарорга келиш учун чақиртирдим. Альма бўйида бўлган жангда қўшин мағлубиятга учради, шу топда қўшиннинг бир қисми Шимолий томонга силжиб келмоқда, кўпчилик қисми эса Инкерман кўприги орқали ўтиб келмоқда, олдинги колонналар Сапунгора тоғини ошиб, шаҳарга тушиб келмоқда. Йўлда ҳеч қандай тўсиққа учрамаган душман Инкерман тепаликларини ҳам эгаллаши мумкин. Шимолий истеҳкомларга ҳамла қилиш билан бирга, душман айна вақтда тепаликлардан туриб адмирал Нахимов эскадрасига қарши ҳам жанг бошлаб, флотимизни ўз позициясидан силжишга мажбур этиши мумкин. Бизнинг позициямизнинг ўзгариши душман флотининг рейдга кира олишини осонлаштиради. Башарти шу вақт ичида душман қўшинлари Шимолий истеҳкомни қўлга киритса, Қора денгиз флотини ҳалокатдан ёки шармандаларча таслим бўлишдан ҳеч нарса қутқаролмайди. Нима қилишимиз керак? Менинг фикримча, денгизга чиқиб, душман армадасига⁷⁰ ҳужум қилишимиз керак. Муваффақият қозонсак душман флотини йўқ қилиб, унинг қўшинларини

янги аскар ва озиқ-овқат билан таъминлаб туриш имкониятидан маҳрум этган бўламиз. Жуда бўлмаса, душманга яқинлашамизу, абордаж қиламиз ва башарти енголмасак, дуч келган кемаларни портлатиб юборамиз. Шундай қилсак, биз рус байроғи шон-шўхратини сақлаб қоламизгина эмас, балки жонажон шаҳримиз билан портни ҳам қутқариб қолган бўламиз. Кемалари ҳалокатга учраган душманнинг шундан кейин мадори қурийди ва Севастополнинг қирғоқдаги батареяларини денгиздан туриб атака қилишга журъат этолмайди. Флот ёрдами тегмагандан кейин душман қўшинининг ҳам шаҳарни олишга кучи етмайди. Бизнинг қўшинларимиз шаҳар ичига мустаҳкам ўрнашиб олиб, янги кучлар етиб келгунча туриб бера олади.

Корниловнинг сўзини тингларкан, ҳамма гоҳ унга, гоҳ адмирал Нахимовга қараб-қараб қўяр эди. Нахимов креслода букчайиб ўтирар эди.

Адмирал Нахимов қимир этмасдан кўксига бошини солинтириб, ер остидан Корниловга кўм-кўк меҳрибон ва жонли кўзлари билан қараб ўтирар эди.

Корнилов ҳаммаша ихчам, озода кийинар, сочини текис тараб юрар эди; одамларга қараганда тик ва кибр билан қарар, елкалари баланд, қорнини анча тортиб боғлаб юрар эди, бунинг сабаби қисман тикувчининг усталигида бўлса, аммо асосан унинг пойтахтда свита генерали⁷¹ бўлиб юрганда шундай тутишга одатланганида эди. Гапирганда ҳам худди Петербург гвардиячиларига ўхшаб, тилини сал чучук қилиб гапирарди. Бугун соқолини қирдиришга улгурмаган ва фақат бошидан совуқ сув қуйиб ҳўллаш билангина кифояланган эди. Уйқусизликдан қизарган кўзлари, соқоли қирилмаган сурранг юзи Корниловни анча қариоқ ва тўлароқ қилиб кўрсатарди. Рухсиз товушининг бир оз хириллаб эшитилиши сўзлаш одатини бузар эди. Хуллас, Корнилов ҳозир анча соддароқ ва ҳаммага яқинроқ бўлиб қолган эди.

Корнилов гапириб бўлгандан кейин орага оғир сукунат чўкди. Қовоқлари солинган ва тумшайган қиёфаларга қараган Корнилов бу сукунатдан ўзининг таклифига ҳамманинг қўшилмаганини сизди.

Корнилов ҳаммага бир-бир қараб чиқиб, ахир адмирал Панфиловда тўхтади. Адмиралнинг кумушдай оқарган соч-соқоли қамраб турган қип-қизил юзи Корниловга нечукдир совуқ кўринди.

Панфиловнинг кўзлари соддадиллик билан кулиб боқар, лаблари эса алланималарни пичирлар эди.

— Бир нарса демоқчимисиз, Александр Иванович?— деб сўради Корнилов.

— Рухсат этсангиз, Владимир Алексеевич, сиз тавсия этган ажойиб режанинг моҳиятидан мустасно бир ҳолда, бир неча савол беришга журъат этардим. Мен ва, назаримда бошқалар ҳам, шу нарсаларни билиб олишимиз керакка ўхшаб турибди. Сиз ҳазрат олий билан кўришибсиз ва, бинобарин, мазкур ҳарбий кенгаш Қримдаги барча денгиз ва қуруқликдаги қўшинлар қўмондонининг розилиги ва амри билан ўтказилмоқда деб биламиз. Сиз денгиз штабининг бошлиғисиз, бунга ҳақингиз бор. Шундай экан, бу ҳарбий кенгаш...

— Йўқ,— деб жавоб берди Корнилов.— Князь ҳарбий кенгаш чақиришни топширгани йўқ, унинг бундан хабари ҳам йўқ. Кенгашни ўзим чақирдим, таклиф ҳам меники.

— Бундай ҳолда,— деб давом этди Панфилов,— бу ҳарбий кенгаш эмас экан, биз регламентга амал қилмасдан, эркин гапираверишимиз мумкин экан. Бўлмаса ўтирганларнинг ҳаммаси оғзига толқон солиб олганга ўхшайди.

— Яна нимани сўрамоқчи эдингиз, Александр Иванович?— деб сўради Корнилов, зардасини яширмай.

— Яна дейсизми?— Панфилов мажлис аҳлига бир-бир қараб чиқди.— Бу ерда мен адмиралларнинг улуғи Михаил Николаевич Станюковични кўрмаяпман. Унинг князь билан муносабати яхши. Улар тенгдош ва маслакдош одамлар. Станюкович бу ерда ҳазрати олийларининг вакили ўрнини босган бўларди. Бу мажлисга Станюкович таклиф этилганмиди?

— Йўқ!— деб жавоб берди Корнилов.— Адмирал Станюковични таклиф этганим йўқ. Бу ерга мен фақат строй бошлиқларини тўплардим. Станюкович — порт командири...

— Гапингизга тушуниб турибман, Владимир Алексеевич: порт командири стройдан ташқари бўлган бир амал. Аммо адмирал Станюковичнинг стройдан мансаб эгаллашга иштиёқи катта эканлигини ҳаммамиз яхши биламиз...

Ҳамма мийғида кулиб қўйди. Елғиз Нахимов кулмади.

Панфилов товущисиз кулгидан силкина-силкина ва қўлини эшик томонга чўзиб туриб:

— Ана, ўзи ҳам келиб қолди! — деди.

Ҳамма ланг очиқ турган эшикка қаради.

Станюкович қўлларини кериб, кесакини ушлаб ва бошини эгиб, эшик остонасида тўхтади. Ўзининг кириши билан адмирал ва капитанлар қўрққанларидан қочиб кетишади деб ўйлаб, уларнинг йўлини тўсиб турармиди, ё кесакига тираниб туриб, столга ирғимоқчи эдими, ё бўлмаса гандиракламаслик учун кесакини ушламоқчи эдими — буни билиб бўлмасди, кейинги тахминан тўғрироқ бўлса керак, чунки стол томонга қараб юргач, кўзини қисиб ўзига ўзи:

— Роса чайқатаяптими-а! Оҳ! — деб пўнғирлади.

Шу онда зўр тўлқин урган бўлса керак, оёми татидан палуба қочди-да адмирал стол ёнида турган креслони мўлжаллаб туриб оёқларини пилдиллатиб чопди, бироқ кресло ёнидан ўтиб кетиб, тўғри бурчакка бориб урилди-да, дераза ёнида турган стулга ўтириб қолди...

— Гарчи, ҳамма гапдан хабарим бўлмаса-да, сизларга ҳалал бермайман, жаноблар! Давом этаверинглар! Аммо огоҳлантириб қўйишим керак. Пошшолик мулкини талон-тарож қилишга ҳеч кимга йўл қўймайман! Бу қандай бемазагарчилик? Инженер Тотлебенга ёғоч, тахта, хода бериш тўғрисида қайиқсоз уста Мокроусенкога буйруқни сиз бердингизми? Флагман мен бўлганимда, ҳозирнинг ўзида Мокроусенкони дорга остирар эдим. Нима бу: портми ё қовоқхонами?

Корнилов ғазабини босиб туриб жавоб берди:

— Мен ҳеч кимга буйруқ берганим йўқ, ҳеч нарсадан хабарим ҳам йўқ.

— Хабарингиз йўқ, ёғочни эса олиб кетишипти. Е худо, ўн икки йил давомида сушилкада қуритилган ва тобига етказилган ёғоч эди-я!

Нахимов ўрнидан турди-да Станюковичга деди:

— Михаил Николаевич! Айб менда. Мокроусенко ҳам ўзбошимчалик қилгани йўқ. Сиз ухлаб ётган экансиз, уйқунгизни бузмай деб, Ключниковга мурожаат қилдим. Ключников порт капитани, қайиқсоз устага буйруқ беришга ҳақи бор. Ёғоч масаласига келганда, ҳамма запасларни беришга тўғри келади — зарур бўлиб қолди. Ҳазрати олийларининг ўзи сизга буйруқ беради. Ключни-

ковни судга беришингиз мумкин, у сизнинг ихтиёрингиздаги одам.

— Бераман ҳам-да. Мокроусенкони остираман! Складимда дорга яроқлик хода топилиб қолар! Эҳ! Сиз ҳам менга қарши чиқибсиз-да, Павел Степанович! Сиздан буни кутмаган эдим!.. Эҳ!

Станюкович кўзини қўли билан беркитиб пиқ этди, сўнгра ўрнидан турди-да, хира босган кўзлари билан мажлис аҳлига қараб чиқди, кейин бирдан дадил қадамлар билан эшикни маҳкам ёпиб чиқиб кетди.

Станюкович қандай тўсатдан кириб келган бўлса, шундай тўсатдан чиқиб кетди. Бу ҳодиса мажлисдагиларнинг оғир кайфиятини очиб, тилларга жон киритди. Бир печа киши бирдан сўзламоқчи бўлди. Энг олдин биринчи ранг капитан Заринга сўз берилди.

— Владимир Алексеевичнинг таклифига жони-дилим билан қўшиламан: бу таклиф олижаноб юракдан чиққан таклиф. Аммо биз ва командалар севган адмиралимизнинг бу таклифини бажариб бўладими? Биз кейинги кунларда бу тўғрида кўп ўйлардик. Душман бухта оғзига кўз-қулоқ бўлиб турибди. Фараз қилайлик, пароходларнинг ёрдами билан кечаси бир амаллаб денгизга чиқармиз, душман кўрингунга қадар сафга тизилиб ҳам олармиз. Бироқ денгизда бирдан штиль бўлиб қолиши мумкин. Шундай бўлгудай бўлса, душман елканли кемаларини ишга солмасдан, ёлғиз пароходларнинг ўзи билан бизни тор-мор этиши турган гап. Кучли зўйд-ост⁷² туриб берса — бошқа гап. Зўйд ёки остдан туриб берган штормда ҳам душманни бемалол енгиб ташлардик. Аммо, бундай шамолнинг туришига ишониб бўладими? Ҳаммадан ҳам норд-ост туриб бериши мумкинлигини ҳаммамиз биламиз, қўл қовуштириб кутиб ўтириш ҳам мумкин эмас: агар шу бугун ё эртагаёқ денгизга чиқмасак, кейин чиқишнинг аҳамияти қолмайди. Эртагаёқ душман Севастополь ёнига қуруқликдан ҳам, денгиздан ҳам келиб қолиши мумкин. . .

— Ўзингиз нимани таклиф этасиз, Аполлинарий Александрович? — деб сўради Корнилов.

Мен хусусий суҳбатда айтган гапимни яна такрорлайман: бир неча эскирган ва ишдан чиққан кемаларни қурбон бериб, бухтага кўндалангига чўктириб, рейд оғзини тўсиб қўйиш керак. Шаҳар мудофааси учун порох, замбараклар ва, энг муҳими, одамларни сақ-

лаб қолган бўламиз. Матрослар кемада туриб қандай жанг қилса, батареяларда ҳам шундай жанг қилишга қодир...

Гарчи Зарин таклифига қарши айрим эътирозлар билдирилса ҳам, яқдиллик билан бир қарорга келишга кўзи етмаслигини Корнилов сезарди. Нахимов ҳамон индамай ўтирарди.

— Муҳокамани давом эттиришни ортиқча деб ҳисоблайман!— деди қуруққина қилиб Корнилов.— Денгизга чиқишга отланинглар. Кимнинг нима қилиши кераклиги ҳақида алоҳида буйруқ берилади... Мен Меншиковнинг ҳузурига бораман...

Кенгаш тугади. Адмираллар ва кема командирлари штабдан чиқдилар. Корнилов штабдан чиқаётганда лейтенант Стеценковни учратди, у Меншиковнинг: ҳамма пароходлар ва эшкакли кемалар қўшинни Шимолий томондан Шаҳар томонига ташишга ташлансин деган буйруғини етказди...

— Ҳазрати олийлари қайтиб келдимиз?

— Ҳа, ҳозир «Громоносец»да,— деб жавоб берди Стеценков.

— Ҳозир, ўзим олдига бораман. Мен билан юришингизни сўрайман.

Меншиков Корниловни истехзо билан кутиб олди ва унинг саломига:

— Салом, адмирал. Эшитишимча, ҳарбий кенгаш қурибсиз? Кенгашингизда нималар тўғрисида гапирилди?— деб жавоб берди.

— Баъзилар, шу жумладан мен ҳам, денгизга чиқиш тарафдоримиз. Баъзилар кемаларни чўктириш тарафдори.

— Кейингиси маъқул. Мен ҳам сизга шуни буюрган эдим.

— Мен буни бажара олмайман!

Меншиковнинг юзида ғазаб аломатлари пайдо бўлди.

— Ундай бўлса, марҳамат қилиб, Николаев шаҳрига, ўз хизматингиз жойига жўнанг. Менга кераклигингиз йўқ. Лейтенант!— деб мурожаат қилди Меншиков, Стеценковга.— Ҳозир боринг-да, Станюковични чақириб келинг.

— Тўхтанг!— деб қичқирди Корнилов.— Мени мажбур этаётган нарсангиз ўз-ўзини ўлдириш билан баробар... Душман қамалида қолган Севастополни ташлаб кета олмайман... Буйруғингизга бўйсунингизга тайёрман!..

Кечқурун бульварда одатдагича музыка чаларди. Бугун Қора денгиз флотининг йиғма оркестрининг навбати эди. Каттакон оркестр очиқ эстрадага зўрға сиғар эди. Музикачиларнинг шогирдлари — ёш болалар оркестр аъзолари олдида ноталарни очиб турардилар: ноталарни очиб туриш шогирдлар учун таълимнинг дастлабки босқичи эди. Болалардан бири оркестр пьесани чалиб бўлгунча, эстрадининг бир четида катта рақам ёзилган оқ картонни халойиққа кўрсатиб турди: картонга программа номери ёзилган эди. Устунга миҳланган бир варақ қоғоз бугунги концерт Глинка асарларидан бўлишини билдиради эди. Дастлаб «Руслан» увертюраси⁷³ чалинди. Капельмейстер⁷⁴, худди қўнғизга ўхшаган қоп-қора можор қўлларини шавқ билан кўтариб силкитиб, «Руслан» увертюрасини ниҳоятда тез суръат билан бошлади. Овози йўғон тўртта геликон⁷⁵ нота дафтарини очиб турган шогирд боланинг юзига шу қадар қаттиқ бўкирар эдики, бола қўрққанидан кўзларини пирпиратиб, сесканиб-сесканиб тушарди.

«Руслан»нинг жўшқин ва завқли музыкаси шаҳарда ва рейддаги ҳолатга мос тушарди. Кўчаларда буйруқ ташувчи казаклар от чоптириб юрарди. Муюлишларда тўпланган аҳоли Альма жангида қатнашган офицерларни ўртага олиб турар эди. Баъзи уйларнинг олдида обивательларнинг лаш-луши ортилган татар аравалари турарди. Бир жойда очиқ деразалардан улоқтирилган тугунлар аравага ортилса, бир жойда нарса ва лаш-лушларни уйга ташир эдилар. Учинчи бир ерда извошчилар ё тезроқ жўнайлик, ё бўлмаса аравани бўшатиб қўйинглар деб, лашлуш эгалари билан жанжаллашар эдилар. Бу манзара худди катта ёнғин манзарасини эслатар эди: одамлар нима қиларини билмай, гоҳ уйни ташлаб кетишга шошилар, гоҳ ёнғин босилиб қолишига умидвор бўлган кишилардай, зир югуришар эди.

Тоғ тепасида телеграф тинмай қанот қоқарди. Кемалар бир-бирларига сигнал бериб туришарди. Шода-шода рангба-ранг сигнал байроқлари гоҳ мачталарга учиб чиқар, гоҳ яна пастга тушар эди. Рейдда барказлар⁷⁶ уёқдан-буёққа сузиб юрарди. Граф пристаниннинг зинасига дам ўтмай вельботлар, тўрт эшкакли қайиқлар, тузиклар⁷⁷ ва яликлар⁷⁸ келиб турарди. Ташвишли флот офицерлари қайиқнинг келиб тўхтатишини ҳам кутмасдан зинага сакраб тушар эдилар-да, икки зинани бир ҳатлаб чопиб чиқар эдилар. Кемаларда боцманларнинг сурнайлари чалинарди.

Матрослар кўкракларини кема четига тираб, лангарларни кўтарар эдилар. Пароходлардан тутун чиқиб турарди. Пароходлар ахён-ахёнда чинқириб, кемаларни шатакка олар, қанотсизлантирилган кемаларнинг баҳайбат гавдалари эса секин-аста силжий бошларди. Шимолий томондан одамлар, отлар, аравалар ортилган шаландаларни эшкакли кемалар судраб келиб, Пересиль томонга, Жанубий бухтанинг юқори томонига олиб ўтиб кетарди. Адмиралтействонинг⁷⁹ метин деворлари тагида баркалар⁸⁰ турарди. Парусин бушлат кийган ластовой матросларнинг* баъзилари ланг очиқ эшиклардан елкаларига қоп ортиб, баъзилари эса икки кишилашиб арқон бандли ёғоч яшикларни кўтариб чиқар эдилар-да, тахталардан илдам-илдам югуриб ўтиб кетардилар. Баъзи кемалардан улар борти ёнига келиб турган баржаларга алланималар туширилар эди, баъзи кемаларга эса қайиқ ва шаландалардан алланималар ортилар эди. Николай батареяси билан Александр батареяси ўртасига, катта бухтанинг қоқ ўртасига қайиқлардан нима учундир учига «маховка» ўрнатилган қозиқлар қўяр эдилар. Қозиқлар чайқалар, голиклари елпинар эди. Зумрад сув бетини пароход ғилдираклари ва сонсиз-саноқсиз қайиқларнинг эшаклари кўтарган майда тўлқинлар жимирлатар эди.

Бульварнинг юқори хиёбонида одамлар тинмай у ёқдан-бу ёққа сайр қилиб юрарди. Пиёдалар ва кавалериячиларнинг мундирлари орасида ясанган-тусанган хонимлар кўп учрарди. Оркестр ёнида бирталай ёш флот офицерлари гурунглашиб туришар эди.

Оркестр увертюрани чалиб бўлиб, жим қолди. Флот офицерлари тўдаси орасидан онда-сонда чалинган қарсақ товушлари эшитилди. Капельмейстер бошидан фуражкасини олиб, халойиққа таъзим қилди. Бола картоннинг орқасини ўгириб, 2-номерни кўрсатди; программага мувофиқ, «Черномор марши»⁸¹ чалиниши керак эди. Денгизчилар тўпидан фуражкасини «нахимовчасига» орқароққа суриб кийган бир мичман чиқиб, оркестр олдига яқин келди-да, капельмейстерга алланима деб қичқирди. Капельмейстер бунга жавобан иккала қўлини ёзди. Денгизчилар шовқин кўтаришди:

— Кошут! Кошут марши чалинсин! — деган қийқириқлар эшитилди.

* Юкчи матрослар.

Музикачилар ўтирган сўри олдига бирталай одамлар тўпланди. Хонимлар денгизчиларнинг талабини қўллаб, чапак чала бошладилар. Капельмейстер тингловчиларнинг хоҳишини қондириб, музикачиларга баланд овоз билан:

— Кошут марши!— деб қичқирди.

Бола 2-иомерни олиб қўйди. Тирик пюпитлар⁸² нота дафтарларини суюна-суюна ёпдилар-да, қўлларини туширдилар: Қора денгиз флотидаги ҳамма оркестрлар Кошут маршини ёддан билар ва нотага муҳтож эмасдилар.

Юзта мис карнайли оркестр баҳайбат барабанларнинг гумбури остида бирдан зўр куч билан чала кетди. Ҳазабланган халқ аламонининг ҳайқириғига ўхшаган бу товушлар фонида кичкина барабанлар илдам қадам мақомида дириллай бошлади. Барабанларга най билан инглиз сурнайлари қўшилди. Улкан оркестр барабан ва найларининг кетидан эргашиб, оташин венгр рақси янглиф маршга қўшила кетди.

1849 йилда бўлиб ўтган Венгрия революциясининг йўл бошчиси Лайош Кошут Венгрия қироллари Габсбурглар хонадонини тахтдан тушириб, республика тузган эди. Рус императори Николай Биринчи Австрия императори ҳамда Венгрия қироли Франц-Иосиф Габсбургскийнинг тахтини ҳамоя қилиш учун Венгрияга аскар юборди. Революцион қўшинларнинг бош қўмондони Гергей мағлубиятга учраб, таслим бўлди. Кошут бир тўда революцион қўшинлар билан биргалликда Туркияга қочиб ўтишга муваффақ бўлди. Россия билан Австрия Туркия султонидан Кошутни қайтариб беришга талаб этдилар. Султон бундан бош тортди: меҳмондўстлик бурчи меҳмонни тутиб беришга йўл қўймас эди.

Кошутнинг революцион марши Қора денгиз флотининг сеvimли марши бўлиб қолганди.

Оркестр олдидаги халойиқ тобора кўпайиб борди. Айрим жойлардан ҳайқириқлар ва «ура» садолари эшитила бошлади.

Денгизчилар аламони ичига кириб қолган ёшгина бошляанг бир пиёда офицер, нима бўлаётганига тушунмай атрофга аланглаб қарар эди. Намланган кўзлари чақнаган ёшгина бир жувон бошидан безакли чепчигини⁸³ юлиб олди-да, офицерга узатиб, Ҳазаб билан француз тилида:

— Жанг майдонидан орқангизга қарамай қочибсиз шекилли, афандим, каскангизни йўқотиб қўйибсиз. Мана, менинг чепчигимни кийиб олинг!— деб қичқирди.

Еш офицернинг юзи лоладай қизариб кетди, нима деб жавоб беришни билмади-да, юзини тескари буриб, одамларни итариб ва кўзига ҳеч нарса кўринмай, аламон ичидан чиқа бошлади.

Байроқ туширилишига бир соат қолганда бульвар бир пасда бўшаб қолди. Музикачилар саф тортдилар, шогирд болалар оркестр олдига тизилиб турдилар. Сўнгра пристань томонга илдам чошиб кетдилар-да, кемалардан келган барказларга тарқалдилар. Барказлар уларни кемаларга олиб кетди.

Бу оқшом Граф пристани худди спектакль тугаган маҳалдаги пойтахт театри олдидаги майдонга ўхшарди: қайиқлар икки қатор бўлиб бир-бирларига тақалиб турарди; зинапоялар ўз қайиқларини қутиб турган денгизчиларга тўлиб кетганди; навбатчилар худди театр олдига карета чақиргандай, кемаларнинг номини қичқириб айтиб гапирар эдилар:

- «Флора» катери!
- Есть!
- «Селафаил» қайиғи!
- Есть!

Офицерлар қайиқларга миниб, шошиб-пишиб ўз кемаларига жўнар эдилар.

Соат олтида «Ростислав» кемасига адмирал Корнилов етиб келди. Бошқа кемалардаги адмирал байроқлари ҳам ҳамма флагманларнинг рейдда эканлигини билдирар эди. Князь Меншиков «Громносец» деган пароход — фрегатга байроқ тикканди.

Кемаларда: «Байроқ туширишга ҳозирлансин!» деган команда берилди. Катта кемаларда оркестрлар «Шоншараф эгаси экан...» гимнини чалиб юборди, бошқа кемаларда горцистлар⁸⁴ оқшом куйини чалдилар. Ҳамма бош кийимини ечди. Ҳамма кемаларнинг байроқлари секин-аста пастга туширилди.

Байроқ туширилгандан кейин Корнилов «Уч авлиё», «Уриил», «Селафаил», «Варна», «Силистрия» кемалари ҳамда «Сизополь» ва «Флора» фрегатларининг командирларини «Ростислав»га чақиртирди.

Кемаларнинг командири ҳам, офицерлари ҳам адмирал кемасидан берилган сигнални диққат билан кузатиб турар ва чақирилган командирларнинг номидан чўктириладиган кемаларнинг рўйхатини билиб олдилар. Ҳамма кемаларнинг командирлари, битта одам қолмасдан, палу-

бага чиқди. Офицерлар шканциларда тўпланиб турар эдилар.

Маҳкум этилган кемаларнинг капитан вельботлари сувга туширилиб, «Ростислав» томонга йўл олди. Чақирилган командирлар флагман кемасига ҳали етиб келмаган ҳам эдиларки, бирдан «Громоносец»дан сигнал берилди: ҳазрати олий адмирал Корнилов билан адмирал Нахимовни ўз ҳузурига чақирар эди.

Улар бир маҳалда етиб келиб, «Громоносец» трапида учрашдилар ва индамасдан қўл сиқиб кўришдилар. Меншиков уларни адмирал салоида қарши олди ва адъютантини жўнатиб, кабинетига таклиф этди. Стол устида шам ёниб турарди. Меҳмонларга креслодан жой кўрсатгач, ҳазрати олий эшикни маҳкам ёпди.

— Афв этасизлар, томоғим шамоллаб қолибди, қаттиқ гапиролмайман.— деди князь.— Хўш, қалай, Владимир Алексеевич? Буйруқ эълон қилиндими?

— Ҳазратларининг буйруғини эълон қилиш учун ҳозиргина командирларни кемага чақиртириб туриб эдим.

— Менинг буйруғим... Албатта, менинг буйруғим...— Меншиков бироз тинчиб турди ва товушини янада пасайтириб, ҳушомадгўйлик билан деди:— Мен сизлардан бир нарса сўрамоқчи эдим, жаноблар... Қулоғимга етган маълумотларга қараганда...

Меншиковнинг шивир-шивирини тузукроқ эшитиш учун Корнилов билан Нахимов бошларини унга яқин тутиб, кўзига тикилдилар.

— Мен томондан берилган буйруқ бажарилмай қолиши мумкин деб айтишади. Буйруқни сиз ўз номингиздан берсангиз яхши бўлмасмикан, Владимир Алексеевич?

Иккала адмирал ҳам ҳайрон бўлиб гавдаларини орқага ташладилар ва қадларини кўтариб олдилар. Корнилов бир он тек қотиб, фикрини йиғиб олди. Меншиковга Корниловдан олдин Нахимов жавоб берди:

— Қора денгиз флотида бурчга хиёнат қилувчилар йўқ!.. Қаршимизга ёв келиб турган пайтда исён кўтариш — бўлмаган гап! Сизга ким айтди буни?

Меншиков Корниловга қаради-да:

— Сизчи, Владимир Алексеевич, адмиралнинг фикрига қўшиласизми?— деб мондалаб сўради.

— Интизомнинг бузилишига ишониб бўладими? Сиздан яширмайман: эскирган кемаларни чўктириш керак деган фикрингизга мен ҳам юрагим ачиган ҳолда рози-

лик беришга мажбур бўлдим, бу фикр ҳозир кўпларга маълум. Бунинг айби менда ҳам эмас, Павел Степановичда ҳам, айб Станюковичда: унга ўзингиз айтгансиз, у ҳам кимни кўрса, шунга айта берган. Флотнинг нотинчлигидан ҳам сизга ўша хабар берган бўлса керак, ҳазрати олийлари, Станюковичнинг бу гапи тўғри: командалар нотинч, офицерлар ҳам, айниқса ёшлар...

— Нима учун бугун «Уч авлиё»га снаряд ортишди?

Корнилов Меншиковнинг кўзларига дадил қараб туриб жавоб берди:

— Снарядларни менинг буйруғим билан ортишди, буйруқни мен кемаларни чўктириш ҳақидаги буйруқдан олдин берган эдим. Буйруқни қайтариб олмадим. Айниқса «Уч авлиё» нотинч: ҳозир ҳам команда денгизга чиқишимизга ишонади. Агар мен ўз буйруғимни бекор қилсам, матрослар кеманинг маҳкум этилганлигига ишониб, исён кўтаришлари шубҳасиз... Ҳазрати олийлари, ҳозир ҳам кеч эмас. Кемаларни чўктириш ҳақидаги буйруқни бекор қилишингиз мумкин,— деб мулоимлик билан илтимос қилди Корнилов.— Буйруқ ҳали эълон қилинган йўқ...

Меншиковнинг сурранг юзи қизарди:

— Кемаларни чўктиришнинг зарурлиги яқинда сизга ҳам равшан бўлиб қолишига аминман, адмирал. Марҳамат қилиб, кемангизга боринг-да, буйруқни эълон қилинг. Рейдда тартиб сақланишига адмирал Нахимов икковингиз жавобгарсиз...

Корнилов билан Нахимов хайрлашиб чиқиб кетдилар.

Нахимов билан бирга кемага қайтгач, Корнилов кемаларни тонг отаргача белгили қоziқлар ўрнига чўктириш кераклиги ҳақидаги буйруқни номлари кўрсатилган кемаларнинг командирларига эшиттирди.

— Кемалардан тўғри келган нарсани, биринчи галда тўп, снаряд, пароходларни туширинглар, жаноблар,— деб буюрди Корнилов.— Кемаларни тонг отаргача чўктириб улгуриш керак.

Нахимов унинг гапини маъқуллаб, бош силкитди.

Командирлар буйруқни бажаргани тарқалишди.

— Павел Степанович, шу ерда қолишингизни дўстингиз сифатида илтимос қиламан: сизнинг ёрдамингизга муҳтожман. Сиз билан ўзимни хотиржамроқ сезаман.

— Майли! Чой билан меҳмон қилсангиз, қоламан... Қайиқ юбориб, Могученко чолни олиб келтиришингизни сўрайман. У бизга керак бўлиб қолади: ўғли «Уч авлиё»-

да матрос. Ундан кейин, яна бир буйруқ беринг: кўз-қулоқ бўлиб туришсин, айниқса «Громоносец»га — кўрган нарсаларни дарров бизга хабар қилишсин.

Корнилов Нахимов айтган нарсалар тўғрисида буйруқ берди.

Қоп-қоронғу рейдда кемалар ҳаракатга келди. Эшқакли кемалар, маҳқум этилган кема ва фрегатларни белгиланган жойларга судраб олиб борарди. Кемаларнинг яланғочланган мачталаридан брамстенъгалар⁸⁵ туширилганидан кемалар кўзга худди «тўмтоқдай» кўринарди. Кемаларнинг командалари ҳали туширилмаган эди, чунки улар кемаларни мумкин қадар тезлик билан оғир нарсалардан бўшатишлари керак эди.

Деярлик тўлинлашиб қолган ой бота бошлаган бўлса ҳам, ҳали атрофни сутдек ёритиб турарди. Корнилов билан Нахимов «Ростислав» кўприкчасидан кемаларнинг жойлаштирилишини кузатиб турар эдилар. Улар ёнидан энг кейин «Уч авлиё» ўтди. «Уч авлиё» командири шатак кемадан фойдаланишни истамади; кема пастки елканларини ёйиб, қирғоқдан эсиб турган шамол билан сузиб борар эди.

— Deids!*— деб юборди Корнилов.— Қуролсиэлан-мапти-ку!

«Уч авлиё» кемаси қозиқ ёнига етиб борди-да, бир пасда елканларни йиғиштириб, лангар ташлади ва бошқа кемалар билан бир қатордан жой олди.

— Офарин!— деб юборди Корнилов, бирдан ва бу мақтовнинг Нахимовга қаттиқ тегишини сезиб, тилини қисиб қолди, сўнгра давом этди:— Азиз дўстим, сиз ҳаммадан ҳам ўзингизнинг «Силистрия»нигизга ачинарсиз?

— Нимага? «Силистрия»нинг сувга туширилганига йигирма йилдан ошди. У энди кема эмас, жомашов-ку. Эҳ-а-а! «Силистрия»ни Мальтада ожихозлаганимда инглизларнинг қойил қолганини айтсангиз! Уларда фақат шоҳ яхта⁸⁶ларигина шундай серҳашам безатилади... Мен кўпроқ «Уч авлиё»га ачинаман. Синопдан кейин⁸⁷ шундай тақдирга йўлиқиш... Алам қилади-да!

«Уч авлиё» кемаси бошқа кемалар қаторига бориб тургандан кейин, у томондан кўп одамларнинг ғовур-ғувури эшитила бошлади. «Ростислав»нинг бакида тўпланиб турган матрослар ҳам, бу ҳайқирикларни эшитиб

* Подарига лаънат!

шовқин кўтаришди: улар ҳали койкаларига жой солганларни ҳам йўқ эди, аммо матросларга ҳеч ким кириб ётишлар ҳам демас эди. «Ростислав» офицерлари ҳам палубада тўпланиб турар эдилар.

— Сигналчи, кўряпсанми?— деб сўради Корнилов.

— Кўряпман!— деб жавоб берди сигналчи, ҳушчақчақ овоз билан.— Командалар бари тепада. Оғайнилар шовқин соляпти, аммо сабаби нимада— билиб бўлмайди...

— «Громоносец»га қара, нима гап у ерда!— деб буюрди Нахимов.

— Есть!— деб жавоб берди сигналчи ва бир ондан кейин хабар қилди:— «Громоносец» фрегатининг ўнг томонидан вельбот сузиб кетди.

— Қайси томонга кетяпти?

— Граф пристанига.

— «Громоносец»га ортиқ қарама!

— Есть!

Нахимов шканцидагилар эшитмасин учун секин шивирлаб:

— Мен ҳам шундай бўлар деб ўйловдим,— деди.— Қўрқди, қочиб кетди. Тоза шарманда бўлдим!

— Шундаймикин?— деб шубҳа билдирди Корнилов.

— Хўп деяверинг! Меншиков бизни ҳам, шаҳарни ҳам ўз ҳолимизга ташлаб кетишдан тоймайди... Иккимиз дарҳол «Уч авлиё»га боришимиз керак.

Шу онда кема яқинидан эшкакларнинг товуши эшитилди.

«Ростислав»дан аллаким:

— Сузиб келаётган ким!— деб қичқирди.

Қайиқдан:

— Матрос!— деган жавоб эшитилди.

Нахимов:

— Сенмисан, Могученко?— деб қичқирди.

— Мен, мен, Павел Степанович.

— Каютага қирайлик, у ерда гаплашиш қулайроқ,— деди Нахимов.

Адмираллар каютага беркиниб олишди. Тонг отишга оз қолган эди. Ой сўнди. Сув сатҳига совуқ тушган бўлсада, «Ростислав» командаси бақдан кетмас, офицерлар ҳам шканци панжараси ёнидан кетмас эдилар. Маҳкум этилган кемалардан эшитилиб турган ҳайқириқлар ҳамон гоҳ пасайиб, гоҳ зўрайиб турар эди.

Тонг отарда Қорнилов юклар, кейин одамларни олиб кетишга тайинланган шалапда ва эшкакли кемаларга чўктириладиган кемалар ёнидан нари кетишни буюрди. Шундан кейин бешта пароходга, жумладан «Громоносец»га ҳам, сигнал берилди: пароходлар, чўктириладиган кемалардан бир кабельтов масофага бориб, уларга чап ёнларини ўгириб, бир қатор бўлиб туришлари ва лангар ташламасдан, силжишга тайёр туришлари керак эди.

Пароходлар ўз жойларини эгаллаб бўлгандан кейин («Громоносец» «Уч авлиё» рўбарўсига тўғри келди) кемалардан эшитилаётган ҳайқириқлар босилди.

Қорнилов билан Нахимов қайиққа тушдилар-да, (Андрей Могученко рулни бошқарди) рейдга кириладиган жойга қараб кетдилар.

Қорнилов билан Нахимов нима иш қилишларини «Ростислав»да бўлган суҳбатда келишиб олган эдилар. Нахимов Қорниловни очиқ исён чиқиши мумкин эмаслигига ишонтирди. У маҳкум этилган етти кема экипажларининг буруқни бекор қилишига ҳали ҳам умидвор эканликларини ва байроқ кўтаришгунча вақт ютмоқчи эканликларини сезар эди. Маҳкум этилган кемаларда ҳам матрослар байроқнинг ўз вақтида кўтарилишига шубҳа қилмас эдилар. Матрослар рос байроқ кўтарилар экан, куппа-кундуз кунни, бутун Севастополнинг кўси олдиди байроқларни туширишга ҳам, бошқа кемаларда байроқ кўтарилиб турганда кемаларни чўктиришга ҳам ҳеч ким буйруқ беролмайди деб ўйлар эдилар. Натижада кемаларнинг ҳаёти яна бир кунга чўзилган бўлади. Афтидан, бутун гап «Уч авлиё» кемасининг командасида эди. Адмираллар ҳам шу кема томонга йўл олдилар.

Қорнилов билан Нахимовни дарров танидилар. Қайиқ то «Уч авлиё» транига етиб боргунча адмиралларни пароход ва кема командирларнинг «ура» садолари кузатиб борди.

Адмираллар, уларнинг кетидан Андрей Могученко палубага чиққанларидан кейин уларни старший офицер кутиб олди, вахта бошлиғи эса кемада хотиржамлик деб рапорт берди. Шу ондаёқ шжафутдан оркестрнинг ҳамма карнайлари Кошут маршининг муқаддимасини чалиб юборди.

— Бу нима бебошлик!— деб бақирди Нахимов, оркестр ёнига югуриб бориб,— мутлоқ ортиқча! Дарҳол тўхтатинглар!..

Оркестр жим бўлди...

Корнилов билан Нахимов каютага киришди, Могученко эса — бакка чиқди, шкафутдаги матрослар унинг кетидан тўдалашиб эргашдилар.

Нахимов Синоп жанги учун олган «Георгий» орденини кўкрагига тақиб олган мичман Нефёдов иккинчини тўхтатди-да:

— Чирғим, Ваня, ҳамма жаноб офицерларни кают-компанияга чақир... — деди.

Мичман хушвақт овоз билан:

— Хўп бўлади! — деб жавоб берди, шўх кўзларини чақнатиб. — Кема офицерлари номидан кают-компанияга марҳамат қилишингизни сўрайман, жаноби олийлари! Бир пасда тўпланишадил!

Корнилов кирганда капитан Зарин ўз каютасидаги кичкина — диванида бошини ҳўл чочиқ билан ўраб, кўзларини юмиб тебраниб ўтирарди: уни мигрень касали тутиб, ўлгудай қийнарди. Каютанинг ичидан сирка ҳиди келарди. Оёқ шарпасини эшитгач, Зарин кўзларини очди-ю, ирғиб ўрнидан туриб кетди ва бошидаги чочиқни юлиб олиб, қизариб кетган ва азоб акс этиб турган кўзларини Корниловга тикиб, саросималаниб қолди.

— Саллаңгизни олиб жуда яхши қилдингиз, капитан! — деди совуққина қилиб Корнилов. — Унинг ўрнига фуражкангизни кийинг-да, кетимдан юринг. Ўз лойиҳангизни бажаришда сизга ёрдам бергани келдик. Шу иш сиз билан биз ўйлаганча осон эмас экан!

— Е худо, бу зарур, аммо нақадар оғир!

Корнилов орқасига бурилиб, каютадан чиқди.

Зарин қозикдан фуражкасини олди-да, бошига кийиб, Корнилов кетидан юрди.

Корнилов капитан кўприкчадан кема палубасига нафрат билан қараб турарди. Ҳамма ер бесаранжом, йиғиштирилмай ётган асбоблар чочилиб ётарди, чемоданлар, тугунлар уюлиб кетганди. Палуба қоғоз парчалари, папирос қолдиқлари билан ифлос қилиб юборилган эди.

— Бу нима! Уят эмасми, капитан!..

Зариннинг жаҳли чиқиб кетди:

— Бу нима дейсизми? Шундай, жаноб адмирал! Сизга ёқмайдимиз? Жон талвасасида ётган дўстингизни кўрганга келиб, соқоли қирилмаганидан ғазабланасиз. Улим ёқасида турганнинг уйига келиб, пол ифлос экан дейсиз!

Зарин ҳўнграб йиғлаб юборди ва тирсақлари билан сўри панжарасига суяниб, қўллари билан кўзини беркитди.

— Кечиринг мени, Аполлинарий Александрович, ўзимни тутиб туролмадим, айбдорман! Менга ҳам осон эмас,— деди, меҳрибонлик билан Корнилов, бармоқларини капитаннинг елкасига қўйиб.

Учинчи боб

ҚАЙНАБ ТУРГАН ЧУМОЛИ УЯСИ

Корнилов кўприкчадан туриб, кема экипажига нутқ сўзлади.

Корниловнинг ўнг ёнида Нахимов, чап ёнида кема командири Зарин, Нахимовнинг ўнг ёнида эса Андрей Могученко турардилар.

Матрослар шкафутда ғуж бўлиб турсалар ҳам, грот-мачтанинг вант чизигидан буёққа ўтмас эдилар: бу ердан шканци бошланарди: бу ерда офицерлар юзларини кўприкча томонга ўгириб турар эдилар. Улар Нахимов кетидан шаҳдлари қайтган, уялган ва саросималанган бир ҳолатда қайтиб чиқдилар: адмирал уларнинг роса таъзирини берганга ўхшайди. «Таъзир бериш» санъатида Нахимовга тенг келадиган одам йўқ эди.

Матрослар ҳам жим бўлиб қолишди: уларга чол Могученко ўбдан насиҳат қилган бўлса керак.

— Уртоқлар,— деб гап бошлади Корнилов,— душманнинг бизникига нисбатан устун келган кучлари билан бўлган қонли жангдан кейин қўшинларимиз шаҳарга қайтиб келди. Биз жуда кўп талафот бердик. Бу душманнинг аскар жиҳатдан ҳам, қурол-аслаҳа жиҳатдан ҳам биздан устун турганлигига қарамай, қўшинларимизнинг мардона курашганлигини кўрсатади. Қўшин жонажон шаҳримизни кўкрагини қалқон қилиб ғимоя қилиш учун қайтди. Қўшинга хиёнат қила оламизми, дўстларим? Солдат матроснинг ҳам дўсти, ҳам оғаси! Қўшинимиз Альмада ҳалок бўлганларнинг жасадлари билан душман йўлини тўсди. Душман ҳали ўзига келганича йўқ, уни кутиб олишга ҳали вақт бор. Вақт қисқа: кунлар эмас, соатлар саноқли. Бугун бўлмаса, эртага душман Шимоллий томонга ҳужум қилишга уринади. Душман флоти ҳам

бугун шаҳарга яқин келиши мумкин. Кеча кечқурун «Роланд» пароходи рейд оғзига разведкага келиб дарҳол қайтиб кетди. Бухтада бошланган ҳаракат разведкачи пароход этиборидан четда қолмаслиги аниқ. «Роланд» командирининг рапортига мувофиқ, инглиз адмирали пароходларга ўтхоналарга ўт ёқиб тайёрланиб туриш тўғрисида буйруқ берган. Бельбекда разъездда юрган казаклар, душман флоти кеча кечқурун қалин тутунга бурканди, деб хабар қилдилар. Душман бизни денгизга чиқиб жанг беради деб ўйлаб, ҳозирлик кўрмоқда!

Матрослар орасидан оғизгича «ура» садоси кўтарилиб, сўнди.

— Кейинги ҳафта ичида ҳаммамиз бир нарсани, яъни денгизга чиқиб, душманни енгишни орзу қилиб келмоқдамиз. Мен юрагим қаттиқ ачигани ҳолда бу фикрда қайтдим. Нима учун? Ўнг томонимизда бешта пароходимизнинг тизилиб турганини кўриб турибсиз. Сизлар уларни «самовар» деб масхара қиласизлар. Ростини айтсам, менга ҳам елкан кемалар кўпроқ ёқади. Аммо бутули бало шундаки, бизнинг қанотларимиз бўлган елканлар шамолга боғлиқ. Душманнинг бирлашган флотида пароход бизниқига нисбатан икки ҳисса, елканли кемалар эса уч ҳисса ортиқ. Афсуски, бизда «самовар»лар оз! Биз душманни денгизда енгамиз деган фикрдан воз кечишга мажбурмиз. Вақт ҳам қўлдан кетган. Биламан, орангизда душман флоти рейдга бостириб кирмоқчи бўлса, уни чап биқин билан қарши оламиз деган фикр тўғилган. Тўғри, шундай қилсак, душман флотига бир мунча талафот етказган бўламиз. Аммо барибир душман ўзининг оғир бомбачи замбаракларидан ўқ узиб, ҳамма кемаларимизни чўктириб юборади. Кўриб турибман, ораларингда бошқа экипажлардан ҳам одамлар бор. Сизлар менга ҳойнаҳой жуда соз, бир-бирлари билан боғланган кемалар душман ўти остида чўкади, мақсад—рейд оғзини бўғиш бўлса — бўғилади, биз ҳам Андрей байроғи остида жанг қилиб шон-шавкат билан ҳалок бўламиз дерсизлар. Тўғри! Денгизда энг қимматли нарса — интизом, сизларнинг интизомни бузишларинг мумкинлиги менинг хаёлимга ҳам келмади ва келмайди ҳам. Шон-шараф билан жангда ҳалок бўлишдан азиз нарса йўқ! Аммо, кемалар билан бирга ўзимиз ҳам ҳалок бўлиб кетамиз-да. Биз шаҳарни ҳимоя қилиш учун керакмиз-ку, шаҳарда бизнинг уй-жойларимиз, оилаларимиз, бола-чақаларимиз

бор. Бу ҳам майли, жонажон шаҳримизни ҳимоя қилиш билан биз бутун Россияни, ватанамизнинг шон ва шарафини ҳимоя қилган бўламиз. Ёлғиз қўшиннинг ўзи Севастополни ҳимоя қила олмайди, биз қўшилсак — ҳимоя қила олади. Тўғри, ўз қўлимиз билан яратган кемаларни йўқ қилиш ниҳоятда оғир. Эндиликда қурбон этилиши керак бўлган кемаларни ҳаммамнинг ҳавасини келтирадиган даражада ардоқлаб келиш учун кўп меҳнат сарфладик. Аммо тақдирга тан беришдан бошқа иложимиз йўқ. Бош қўмондон кемаларни чўктиришни буюрди. Мен унинг бу фикрига қўшилдим. Адмирал Нахимов ҳам кўшилди. Сизлар ҳам қўшилишингиз керак, дўстларим. Москвага ўт тушиб ёниб битган, аммо бу билан Россия ҳалок бўлмади-ку! Биз кемадан, ўз бурчингизни адо этишингизга қаттиқ ишонч билан кетамиз. Қомандирингиз кемани чўктиришга ҳамма нарса тайёр: керакли жойларда шпангоутлар⁸⁸ арралаб қўйилган, кема четларининг ватерлиниялари⁸⁹ ости кесиб қўйилган деб айтди. Уч киши қолса кифоя. Талабгорлар олдинга чиксин!

Бироз шов-шувдан кейин матрослар орасидан уч киши: комендор Погребов билан матрослардан Стрёма ҳамда Михаил Могученко илгари чиқди.

— Яхши,— деди Корнилов, бошини баланд кўтариб.— кемада стеньгаларни туширилмагани ҳам яхши бўпти... Жаноби биринчи ранг капитан, буюринг, кемаларга семафор беришсин: дарҳол командалар қирғоққа туширилсин, «Громносец»дан бошқа ҳамма парохоллар командаларни олиб кетиш учун кемалар ёнига келсин, эшакли кемалар ҳам келсин. Алвидо, кема! Хайр, дўстларим!

Корнилов бошидан фуражжасини олди. Кўприкчада турган Нахимов, Зарин, Могученколар ҳам фуражжаларини қўлга олдилар. Ҳамма офицерлар бош кийимларини ечдилар, матрослар бошларидан шапкаларини юлиб олдилар. Ҳамма индамасдан, қимир этмай турарди.

Корнилов, Нахимов ва Могученколар кемадан жўнаб кетдилар.

Кемалар оқуда тез чўктирилди. Экипажлар ярим соат ичига қирғоққа ташиб ўтилди. «Сизополь», «Варна» ва «Силестрия»лар турган жойда тонг отганда рангоут⁹⁰ парчалари сузиб юрар эди; кема каламушлари шув парчаларга чиқиб жон сақламоқчи бўлар эдилар. Байроқ

кўтарилиш вақтигача дастлабки уч кема кетидан «Уриил», «Селафаил» ва «Флора»лар ҳам сув тагига чўкиб кетди.

Фақат «Уч авлиё» кемаси сув юзида, кемалар чўкишидан пайдо бўлган тўлқинларда ҳамон чайқалиб турар эди. Унинг рўбарўсига «Громоносец» келиб тўхтади. Пароход «Уч авлиё»дан бир кабельточа нарида қизил ғилдирак парраklarини шапиллатиб турарди. Кема трюмидан эшитилиб турган болта товўшлари аллақачон тинган эди. Уч талабгор энг кейинги барказга тушиб кетган бўлса керак. Вельбот трап тагида командирни кутиб турар эди.

Зарин, кеманинг чўкмай турганидан ҳайрон эди. Шўх кўзли Мичман Нефёдов-иккинчи вельбот рули ёнида командирни кутиб ўтирарди...

— Мичман,— деб қичқирди Зарин,— трюмга тушиб қарангчи, сув кираётиптими йўқми!

Нефёдов трапдан югуриб юқорига чиқди-да, штурман каютасида ёниғлигича унутилган фонисни олиб, трюмга тушди. Палубаларнинг ҳаммасида мичманнинг оёқлари тагидан каламушлар чийиллаб қочар эди, шу маҳалгача у кемада биронта каламуш кўрмаган эди. Энг пастки палубага тушганда мичманнинг елкалари жимирлашиб кетди. Фонис, рутубатли қоронғуликни базўр ёритади. Аллақердан сувнинг шилдираб оқиши эшитилди. Мичман нима бўлганига тушунмай, ваҳима босиб зинадан орқасига қарамай юқорига югурди. Фонис ўчиб қолганди. Нефёдовнинг назарида, кема ҳозирнинг ўзида сув тагига шўнғиб кетадигандай кўринарди.

— Хўш? Нима гап?— деб сўради Зарин, мичманнинг саросималанганидан таажжубланиб.

Нефёдов ўзи учун жутилмаган бир қолда:

— Ҳаммаси жойида. Сув қиряпти. Кема тумшуқ томонга қараб оғиб, ғарқ бўлмоқда,— деб жавоб берди.

— Қайиққа чиқинг!

Капитан кемага сўнги марта назар ташлади, трапдан секин-аста қайиққа тушди-да, қайиқнинг қуйруқ томонидаги скамейкага мичман ёнига ўтирди. Вельбот жўнаб кетди.

«Громоносец»да склянка урди ва «Байроқ тагига!» командаси эшитилди.

Зарин ўз кемасига яна бир марта қарамоқ учун орқасига қайрилди-ю, ҳайрон қолди: «Уч авлиё»нинг бушпригида аллаким кўтарган байроқ ҳилпиллаб турарди.

— Мишман, қаранг, кемада байроқ! Унгимми, тушимми? Кўряпсизми?

Нефёдов: «Эшкаклар қуритилсин!» деб команда берди-да, орқасига қайрилиб қаради. Матрослар эшкакларни сувдан чиқариб кўтарганларича қотиб қолдилар.

Байроқни тушириш учун Зарин кемага қайтмоқчи бўлди-ю, бироқ бу фикрдан қайтди. Кема секин-аста ғарқ бўла бошлаганди. Ундан ташқари, «Громоносец» ҳам «Уч авлиё»га орқасини ўгира бошлаган, пароход палубасида эса комендор маҳкум этилган кемаларнинг энг охиригисини ҳам тезроқ чўктириб юбориш мақсадида бомба отадиган замбаракни кемага тўғрилай бошлаган эди.

Замбарак отилди. Снаряд бортни тешиб кириб кетди. Бомба кеманинг ичига кириб ёрилди. Яна замбаракни тўғриладилар. Иккинчи снаряд гумбураб отилди. Кема ўнг томонига қийшайдида, тез чўка бошлади.

Зарин қайиқни ҳайда деб буюрди, замбаракнинг учинчи марта отилишига қайрилиб қарамади. Матрослар эшкакларни ишга солиб, орқаларига хўмрайиб қараб борар эдилар...

Вельботнинг биринчи эшкакчиси:

— Тамом бўлди!..— деди.

Вельботнинг кетидан бир нарса келиб туртди: у — ғарқ бўлаётган кемадан ҳосил бўлган тўлқин эди.

«Уч авлиё» ёнидан сўнгги барказлар жўнаб кетгандан кейин Погребов, Стрёма ва Михаил Могученколар қўлларига болта ва фонис олиб, трюмга тушдилар ва тарқалишиб, жон-жаҳдлари билан болта ура бошладилар. Улар болтани бефойда урар эдилар. Олдиндан арралаб қўйилган тахталарни уриб чиқариш ўрнига учовлари тирговичларни кеса бошладилар.

Болта овозлари босилди.

Юқори палубада ҳайқириқ ва оёқ товушлари тинди. Талабгорлар капитан вельботининг жўнаб кетишини кутиб, бир-бирлари билан секин-секин гапиришиб ўтирар эдилар. Вельбот жўнаб кетгандан кейин бортларни уриб тешидилар. Трюмга шариллаб сув оқиб кира бошлади. Матрослар ишни тугатиб, иккинчи палубага чиқдилар-да, фонисларни ўчирдилар.

— Бошладик, оғайнилар,— деди Погребов:— «Байроқ тагига!» Стрёма, гюйс қани?

— Мана!

Кеча кечқурун Стрёма гюйсни туширган ва топширмасдан беркитиб қўйган эди. Ҳозир Стрёма юқори полубадан бушпритга мушукдай чирмашиб чиқди-да, гюйсни кўтарди. Байроқ шамолда қанот кериб ҳилпирай кетди.

Стрёма иккинчи палубага қайтиб келди-да, Погребовга:

— Гюйсни кўтардим,— деб рапорт берди.

Погребов:

— Кема жангга тайёр. Ҳазрати олийларини бир меҳмон қилайлик,— деб жавоб берди.

Комендор мўлжалга энгашди. Кеманинг ҳамма замбараклари кеча ўқлаб қўйилган эди.

Шу топда «Громоносец» бурилиб, мўлжалдан узоқлаша кетди. Погребов сўкинди.

Погребов замбарак тирқишидан «Громоносец» замбаракни шў тарафни мўлжалга олаётганини кўриб:

— Иш пачава, оғайнилар,— дейишга улгурди, холос.

«Громоносец»дан гумбурлаб ўқ отилди. Снаряд бортни ёриб кирди-да, худди баҳайбат қоп-қора бильярд шарига ўхшаб, батарея палубасига думалаб тушди. Бомба трубкасида учқунлар сачрарди.

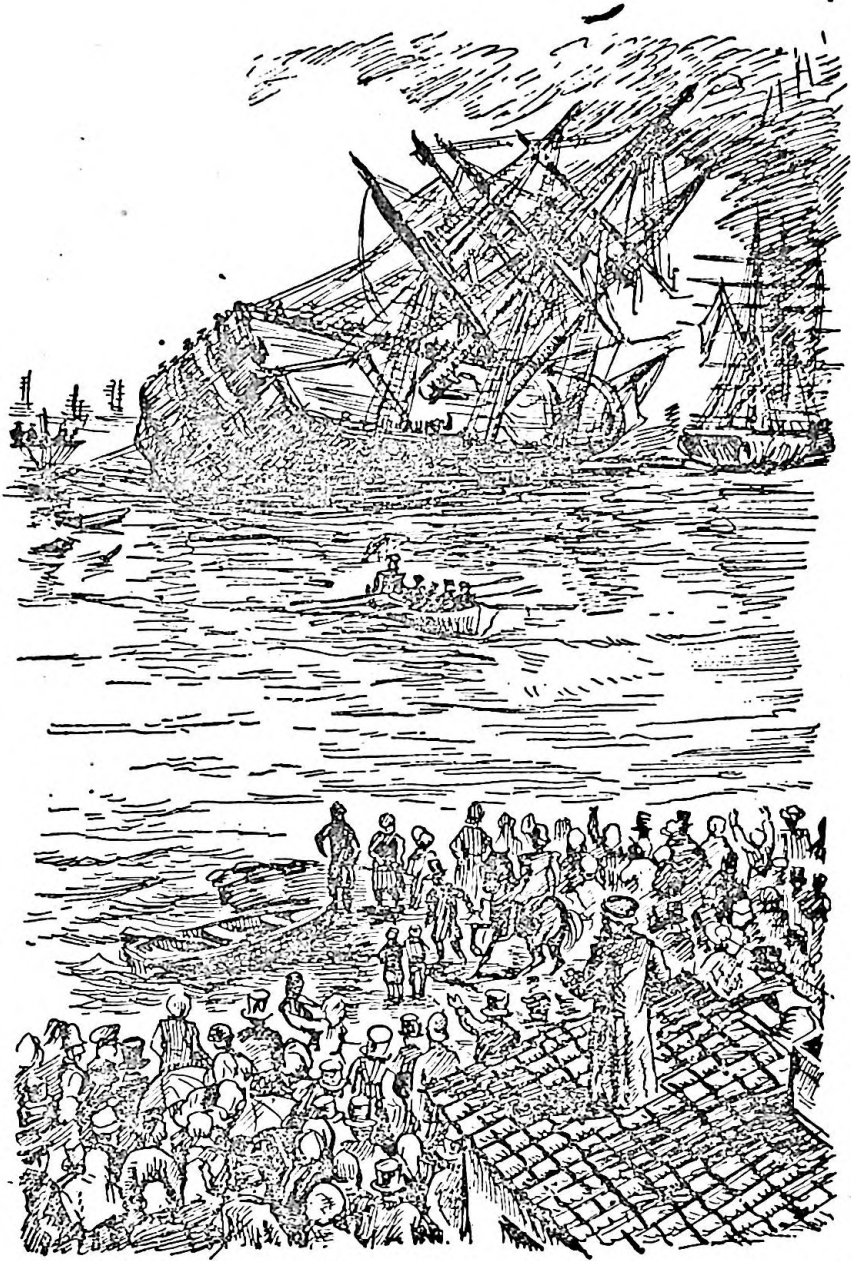
— Қочинглар, дўстларим!— деб қичқирди Погребов.

Ўзини ерга ташлади-да, бомбани ушлаб, кўкраги билан бседи. Бомба ёрилди. Портлаш тўлқинидан йиқилган Стрёма билан Могученко дарров кўзларини очдилар. Бортнинг тешигидан аччиқ порох ҳиди ташқарига чиқиб турарди. Батарея палубасининг чап томонида Погребовнинг мажақланиб кетган жасади ётарди...

— Алвидо, ўртоқ!

Иккала матрос бир пасда ечинишди ва замбаракдан иккинчи марта ўқ узилганда кеманинг чап томонидан ўзларини денгизга ташлаб, гирдоб олиб кириб кетмасин учун кемадан узоққа сузиб кетишди.

Кемалар чўктирилган кечаси Могученколарнинг Малахов курган бағридаги уйида ҳеч ким ухламади. Венянинг отаси уч кунгача йўқ бўлиб кетгандан кейин чарчаб, қовоқларини солиб келди. У уй ичидагиларнинг саволларига зарда билан ўшқириб берарди... Веня кун бўйи кута-кута чарчади ва катталарга нуқул: «Қачон борамиз ахир? Кеч қоламиз, ҳеч нарсани кўролмаймиз!» деб ёпишар эди. Отаси чодир ичида инграб, хўрсиниб, алланималарни пўнғирлаб, гоҳда овозини чиқариб аллакимни боц-

манчасига сўкиб ётарди. Анна ўғлини отасининг ёнига кириб ётишга ундарди. Бундай пайтларда Веня отасидан қўрқарди, ҳозир ҳам ўлсам ҳам кириб ётмайман деди.

— Веня, ўтирган ерингда ухлаб қоласан-да, кейин сираям турғизиб бўлмайди,— дерди онаси.

— Ухлаб қолмайман, минг қилсанг ҳам ухлаб қолмайман! — дерди Веня.— Фақат бир марта кўзимни юмиб олсам бўлгани!

— Светлая заутреня⁹²дан қуруқ қоласан!

Бундай кеча йилда фақат бир марта, пасха арафасида бўлар эди, черков қўнғироқлари чалиб турганда одамларнинг шам кўтариб черков атрофида айланиб юришларини, жинчиروқлар туташини, ҳамма ерда қоғоздан қилинган хитойча фонисларнинг чайқалиб туришларини, мушакларнинг баланд осмонга учиб чиқиб тарсиллаб отилиб, оқ, қизил ва кўк юлдузлар сачратишини, қирғоқ батареялари замбаракларнинг гумбураб отишини Веня тоқатсизланиб кутар эди. 11 сентябрь арафасидаги тун — ҳамма рус шаҳарлари қайнаб тошган ва бутун халойиқ кўчаларга чиққан кун кечаси — Севастополь худди шундай эди.

Веня шаҳар томонга сенсиз кетамиз деб қўрқитишгандан кейингина уйғонди. Ухлаб қолганини билиб, бирдан бўкириб йиғлаб юборди: Корниловдан чопар келиб, отасини «Ростислав» кемасига олиб кетган, нимага олиб кетганини эса ҳеч ким билмас эди. Сухари заводида ишлайдиган Ольга опаси тунги сменадан қайтди. Маринка ҳам елкан ясайдиган ишхонадан қайтди,— одатда у ерда кечаси ишламас эдилар, бугун кечаси нима учундир чақириб кетган эдилар. Веня, нима учун, нима сабабдан, нима гаплигини билмоқ учун бўкириб йиғларди. Веняни фақат янги хабарлар билангина овутиш мумкинлигини опалари ҳам билишар эди.

Ольга Веня ухлаб ётганида онаси ва опа-сингилларига айтиб берган гапларини укаси эшитсин учун жўрттага яна қайтарди:

— Вой, опажонларим-ей, бизда бўлган гапларни билмайсилар! дерди.— Ер ютгур, бўйинг гўрда чиригур Меншиков сухари заводини беркитинглар деб буюрипти. . . Хамир тоғораларни уриб синдиришди, сухари қуритадиган патнисларни бухтага олиб чиқиб ташлашди, печкаларни бўлса, ичига порох ёқиб портлатишди. . .

Веня Маринка нима деркин деб, секинроқ йиғлай бошлади.

— Бизлар, жонларим, эски елканларни бузиб, тўшакларга жилд тикдик. Хонянинг чўқинтирган отаси госпиталга саккиз юзта янги койка берилсин деб буюрипти. Қойкаларни ўз матросларига атаб, денгиз ўти тикдириб қўйган экан, шундай бўлса ҳам аямади, бердириб юборди. Ахир, ярадорлар қуруқ тош плиталарда ётипти-да. Тўшакларни тикиб бердик, аммо нима фойда? Шаҳарда на хашак топилади, на похол! Ишлар чакки жуда!

Веня янада секинроқ йиғлай бошлади ва госпиталдан йиғлайвериш кўзлари шишиб қайтган Хоня маъюс бир ҳолатда кириб келиши билан бутунлай йиғисини тўхтатди.

— Вой қизим, ҳамма ёғинг қон-ку! — деди онаси, қўлларини бир-бирига уриштириб.

Веня Хонянинг ёғига югуриб борди-ю, дарров ўзини орқага олди.

— Фу! Сендан жуда сассиқ ҳид келади-я!

— Нарн тур, Веня, устинг булғанади! — деди Хоня, чарчоқ товуш билан. — Ё худо! Инсонда шунча қон бўлишини билмас эдим!.

— Докторлар кесяптими? — деб сўради Веня. — Қўл, оёқларни кесиб ташлаяптими?

— Кесишяпти, жоним! — деб жавоб берди Хоня, қонга беланган кийимларини ечатуриб.

— Бошидан ярадор бўлган бўлсачи! — деб яна сўради Веня. — Бошини кесиб ташлайдими?

— Бошсиз одам қандай юради, жоним?

— Юра олади! Дадам Меншиков ҳозир бошини йўқотиб қўйди деди-ку!

Онаси билан Хонядан бошқа ҳамма опалари кулиб юборишди.

— Қаёққа кетяпсан? Агар қочиш кетадиган бўлсанг — сени олиб бормаймиз! — деб қўрқитади Веняни онаси, эшикка қулф сола туриб.

... Ольга укасининг чап қўлидан, онаси ўнг қўлидан ушлаб олдилар. Йўл пастликка қараб борарди... Қовоқлари солинган аллакимлар Могученколардан ўтиб бордилар. Пастдан Пересипь томондан Жанубий бухта орқали кўприк томон борувчи одамлар кўринади.

— Мунча секин юрмасаларинг! — деб Веня онаси билан онасини судрайди. — Битта ўзим бўлганимда, учиб кетардим!

Аmmo кўприкдан учиб ўтиб бўлмайди. Кўприк тўла одам, бари ўша томонга силжиб бормоқда. У томонда ҳам одамлар фақат бир тарафга, Николай батареяси тарафига қараб оқиб бормоқда.

Могученколар шошиб-пишиб кетаётган халойиқ оқи-мига қўшилиб, адмиралтействонинг кўҳна биноси ва кемаларга қарашли омборлар ёнидан бутун Севастополь аҳолиси интилган томонга силжиб бордилар. Тонг ёриша бошлади...

Веня кундуз кунлари кўчаларда кўпинча солдат ва денгизчиларни кўрар эди. Бугун бўлса кўчаларни бутунлай бошқа одамлар тўлдирган. Шимолий томон қирғоғида тўпланиб турган халойиқ орасида онда-сонда офицер фуражкалари кўринади. Чека-чекада сочлари пешоналарига тушган Дон казаклари одамларга қўшилишмасдан, тўп-тўп бўлиб туришади. Солдатлар ҳам оз эмас, ammo ҳаммадан ҳам оддий халқ: док ишчилари, темирчилар, бўёқчилар, кемасоз дурадгорлар, аслаҳасозлар, адмиралтейство дрягиллари, қўшин ва флот ишхоналарининг тикувчилари, балиқчи греклар, чалвор ва кимхоб камзил кийган татар извошчилар, чарм куртка кийган ва белбоқларига пичоқ таққан чўпонлар, дўкондор — карянимлар, офицерларнинг хизматкорлари ва отбоқарлари кўча атрофида кўпроқ эди. Хотин-халаж ҳам кўп эди, бу эса ғайри оддий бир нарсa эди.

Севастополда қирқ икки минг аҳоли яшаса, шундан ҳаммаса бўлиб етти мингги хотин-қизлар эди. Ammo бу ерда, Жанубий бухтанинг икки томонида, Павел бурунида ва Николай батареяси ёнида тўпланиб турган халойиқ ичида хотин-халаж эркаклардан кўп эди. Эҳтимол денгизчиларнинг ҳамма хотинлари, бўйи етган қизлари ва ҳатто кичкина-кичкина қизчалари ҳам кеч демасдан келишгандир. Сочлари оқарган киборли хонимлар (кундуз кунлари кўчада уларга ҳамма йўл бўшатиб берарди) ҳозир матрос хотинлари, бозорда чайқовчилик қилувчи хотинлар, сухари заводида ишловчи ишчи аёллар, елкан ишхонасининг тикувчилари орасида тикилишиб турар эдилар. Бошларига зардўппи кийган, ё гулдош шарф ё дока рўмол ўраган ёш-ёш татар қизлари халойиқ ичида кўзга яққол ташланарди.

Баланд қирғоқлардан рейдда нималар бўлаётгани ҳаммага яққол кўриниб турарди, шунга қарамасдан халойиқ денгиз бўйига сиқилишиб борар ва қирғоқдаги

тошлар ва денгиз бўйидаги метин деворларга жойлашиб олган бахтлиларни яна нари итарар эди. У бахтлиларнинг ҳоли хароб эди: халойиқ уларни ҳамон сиқар ва ахир сувга итариб юбориши мумкин эди. Бу ерда кулги ва сўкишлар эшитиларди, баъзи жойларда муштлашлар ҳам бўлиб турарди.

Қора совуқ тун сбитенчиларни мавсум⁹³ бсшланмасданок самоварларни кўтариб чиқишга мажбур этган эди. Бурунлари катта, қора соқол ярославли сбитенчилар қўлларидаги шода-шода тешиккулчаларни силкитиб, халойиқ орасида: «Пўшт, пўшт, куясан! —» деб бақириб юрар эдилар. Ҳар бир сбитенчи камарининг олдинги ярми ёғочдан қилинган бўлиб, катакларига стакан териб қўйилган бўлади. Самоварлар тутаб ва буғлаб турар, сбитенчилар эса молларини жар солиб мақтар эдилар:

Қайноқ сув биқир этар,
Қоринчани қизитар.
Ичншга серзавқ одам,
Соғлом яшайди мудом.

Халқ ташна бўлгандан сбитенчиларнинг бозори чаққон эди.

Могученколар икки қатор тизилиб турган кема ва пароходлар ўртасида адмирал қайиғи кўринган пайтда етиб келишди. Эскадра кемаларида «ура» садолари янгради.

Веняни онаси елкасига миндириб олганидан, ҳамма нарса кўринар эди. Веня кўрган нарсаларининг ҳаммасини онаси билан опаларига айтиб турди. Корнилов, Нахимов қайиққа тушиб, эскадрага қараб кетишмоқда, руль ёнида қайиқ эгаси офицер ўрнига дадам ўтирипти. Ана, қайиқ кема ёнига бориб тўхтади. Музыка кутиш маршини чала бошлади. Ҳозир Корнилов: «флот кўмоидонлигини ўз устимга оламан!» деб сигнал беради. Дарҳақиқат, «Уч авлиё» кемаси сигнал бера бошлади. Кеманинг нима деб сигнал берганини Веня тушуниб ололмади ва Корнилов кемаларга лангарлар кўтарилсин, юқори елканлар туширилиб флагман кемасининг кетидан биттадан тизилиб денгизга чиқилсин, оғир артиллерияси бўлган пароходлар эса кемаларни ҳимоя қилсин деб буюрди, деб айтиб турди.

«Уч авлиё»дан бошқа ҳамма кемаларда стеньгаларнинг туширилгани ва рея⁹⁴ларнинг йиғиштирилганини Веня кўрди: кемалар юқори елканларини оча олмаслиги

маълум. Веня, кемаларнинг арқон билан бир-бирларига боғланганларини ҳам кўрди. Аммо Веня бу ерга эскадранинг чўктирилишини тамоша қилгани келганини унутиб қўйганди. У флотнинг денгизга чиқишини хоҳлар эди.

Кемаларда тўс-тўполон. Болталар гурсиллайди. Кемалар ёнига келган пароходларга одамлар туширила бошлади. Адмираллар қайиғи «Ростислав»га қайтди-да, адмиралларни ташлаб, Граф пристанига қараб кетди. Рулда яна Венянинг дадаси ўтирарди...

— Нуқул йўқ нарсаларни мақтаяпсан, болам? Сени қара-ю! — деб койиб берди Венянинг ёнида турган бир хотин.

Веня ойисининг елкасидан лип этиб ерга сакраб тушди-ю, онаси эс-ҳушини йиғиб олгунча одамлар орасига кириб кетди: у Граф пристанидан дадасини қидириб топиши ва нима бўлаётганини аниқ сўраб билиши керак. Веня эгилиб олиб халойиқ орасини калласи билан ёриб борди, уни туртар, итарардилар. Халойиқ чайқалади. Хотин-халажлар йиғлайди, эркаклар аллакимга дўқ қилиб, сўкинадилар... Рейддан гумбурлаган овоз келади, унинг кетидан яна ва яна гумбурлайди.

Шаҳар аҳолиси кемаларнинг чўктирилишини кўриб, душманнинг яқин келиб қолганига ва Шимолий томондан келиши мумкинлигига ишонди: у ердаги истеҳкомларни жадал қуриб тамомлаш учун, ҳамма ишчилар ўша томонга кўчирилди. Шаҳар ва кемасозлик томонларида истеҳком қуриш ишлари тўхтатилди. Қўшин Куликово поледа манзилда турар эди. Чўктирилган кемаларнинг матрослари батальон-батальон қилиб тақсимланди. Флот батальонларини тўлдириш учун бошқа кемалардаги матросларнинг ҳам бир қисмини қирғоққа туширдилар. Севастополь ҳимоячиларининг сони тахминан ўн икки минг кишига кўпайди.

Оғир замбараклар билан қуролланган пароходларни Корнилов, башарти душман Шимолий томондаги истеҳкомларни эгаллайдиган бўлса, у ердаги тепаликларни ўққа тутиш имкониятини кўзлаб, рейдга жойлаштирди.

Шимолий томон мудофаасини Меншиков адмирал Корниловга, Жанубий томон мудофаасини адмирал Нахимовга топширди; адмиралларнинг қуруқликда қўмондон бўлишларининг бирдан-бир сабаби эндиликда гарни-

зон аксариятининг денгизчилардан иборат бўлиб қолган-лигида эди. Резерв пиёда батальонлар кекса генерал Моллер ихтиёрида қолдирилди.

Бу тadbирлар шаҳар аҳолисини бир мунча тинчитди. Шаҳардан қочмоқчи бўлиб турган давлатманд одамлар, Боқчасарой йўли душман қўлига ўтган бўлса керак деб ўйлаб, қочиш фикридан қайтдилар. Бадавлат оилаларнинг шаҳарда қолиши камбағалларга далда берди.

— Фақат Нахимов олдиндан кўра билган ишнинг юз бериши Севастополлиларнинг кўпчилиги учун кутилмаган бир нарса бўлди. Ҳазрати олий Корниловни ўз ҳузурига чақиртириб, қўшиннинг 12 сентябрь жума кунига ўтар кечаси Севастополдан Боқчасарой йўлига чиқажагини билдирди. Таажжубланган Корнилов: нега энди деб сўради.

— Мен фланг маршини бошламоқчиман,— деб жавоб берди ҳазрат олий.— Қўшин душманнинг орқа томонига ўтиб, унинг чап биқинини таҳликага солиш мумкин бўлган позицияни эгаллайди. Икки томондан ўт ўртасига олингандан кейин, «у» Шимолий томонга ҳамла қилишга журъат этолмайди. Башарти журъат этганда ҳам, қўшин иттифоқчиларнинг орқа томонидан зарба беради. Бундан ташқари мен Севастополь билан Россия ўртасидаги алоқа йўлининг узилмаслигини таъминлаш зарур деб ҳисоблайман. «У» Симферополга ҳам, Перекопга ҳам ҳужум қилиб қолиши ва бизнинг таъминот йўлларимизни кесиб қўйиши мумкин. Биз денгиздан фойдалана олмаймиз (флотимиз бухта ичида қамалиб қолган), «у» эса денгиздан фойдаланиб, тўхтовсиз таъмин этилиб турадиган бўлади.

Князь душманни солдатчасига «у» деб атарди.

— Ҳазрати олийлари! — деди Корнилов.— Севастополь ва флотни тақдирнинг папоҳига ташлаб кетмоқчимисиз.

— Севастополнинг гарнизони бор. Флотнинг қудратли артиллерияси бор, уни ишга солиши мумкин. Қолаверса, «ғиштчи уста»миз ҳам қўлни қовуштириб ўтирмади: Тотлебен бирталай хандақлар қазитиб, бир талай валлар⁹⁵ кўтартириб қўйди... Ҳар қандай душман ҳам бошини уриб ёради.

— Севастополни ҳимоя қилиш учун ҳаммаси бўлиб ўн еттита батальон бор, холос. Истеҳкомларнинг хароб аҳволда эканлиги ўз сўзингизни тасдиқлайди. Душманнинг олтмиш мингли қўшинига бардош бериш керак, ахир!

Меншиков Қорниловга истеҳзо билан қаради:

— Сиз, менинг битта матросим ўнта солдатга арзийди деб айтган экансиз, шу гапингизни мен ҳам эшитган эдим.

— Ҳа, айтганман, тонмайман, ўйлайманки. . .

— Ана, ўн икки мингта матрос юз йигирма минг солдат дегани бўлади. . . Тўғри, гапингизни қуруқ мақтаниш деб бўлмайди. Менинг солдатларим — кечаги рекрутлар,⁹³ улар ҳали таълим кўрмаган, порох ҳидини татиб кўрмаган, аммо шундай бўлса-да маълум кучга эга. Биз сизнинг резервингиз бўлиб турамиз,— деб гапини тамомлади Меншиков, мулоийим табассум билан.

Қорнилов баҳслашишнинг бефойда эканини тушунди: ҳазрати олий гарчи асосли далил келтирилган тақдирда ҳам ўз айтганидан қайтишни ёмон кўрар эди. Бундан ташқари, князнинг Севастополь билан Россия ўртасидаги алоқани таъминлаш кераклиги ҳақидаги фикри ҳам адмиралга асосли бўлиб туюлди.

Хайрлаша туриб Меншиков Қорниловнинг қовоғи солинганини кўриб, мурасозлик билан деди:

— Урушда қатъий қарорга келинди деган гап бўлмайди. Вазиятга қараб иш кўрайлик, Владимир Алексеевич, вазият эса соат сайин ўзгариб туради. Биз душманнинг ниятини ҳозирча аниқ билмаймиз. Қўшин энг зарур нарсаларнигина олиб, ҳамма юкларини шаҳарга ташлаб кетиши менинг Севастополни «ташлаб кетмаганим»нинг гарови бўлсин. Зарур бўлса ва бизнинг умумий ишимиз тақоза этса — яна қайтиб келаман.

Меншиков қўшини Куликово поледа ўтказган тўрт кун ичида ўзини ўнглаб олди. Талай одамларини бой берган полклардан батальонлар тузилди; жангда ўлган командирлар ўрнига аскарый қисмларга янги командирлар белгиланди. Тартибсиз аламон яна қўшин ҳолига келди.

Рус қўшинларининг авангарди тунда Куликово поледан йўлга чиқди; қўшин Инкерман кўприги орқали Мекеңзи тоғига томон йўл олди. Душман яқин жойда, Бельбекда, Шимолий истеҳкомлардан бир соатлик масофада турар эди. Инглиз ва французлар бемалол гулханлар ёқиб ошкор туришар эди. Жарликдан тоққа қараб кетган Боқчасарой йўлининг тор жойида тўсатдан ҳужумга дуч келиб қолиш хавфи бор эди, шу сабабдан рус солдатларга ўт ёқиш ва ҳатто тамаки чекиш ман этилган, юриш вақтида товуш чиқармай бориш буюрилган эди.

Қўшинларнинг силжиши шаҳар аҳолисининг назар-эътиборидан четда қолмади. Шаҳар яна бир хавотирли тун кечирди. Одамлар, душман денгиз томондан ўз флотининг мадади остида Шимолий истеҳкомларга хужумга ўтганда, унинг чап биқинидан зарба бериш учун қўшинларимиз Шимолий томонга қараб кетмоқда деб ўйларди. Тонг отарда канонада бошланишини кутдилар. Тонг ҳам отди, Шимолий томондаги замбараклар овоз бермас эди.

Адмирал Станюковичга бош қўмондон Инкерман кўприги ёнига замбарак батареяси ўрнатиш ва душманнинг Қора дарёдан кечиб ўтишига йўл қўймаслик учун дарёни бўғиш тўғрисида чопар орқали буйруқ юборди. Станюкович ҳазрати олийнинг бу амри устида ўйлаб-ўйлаб, уни бажара олмайман деган қарорга келди: тўплар ва тўпчилар порт командирининг ихтиёрида эмас эди, Қора дарёни бўғиш учун материал бўлса ҳам, бироқ бу ишни бажаришга адмиралнинг на уқуви ва на одами бор эди. Шаҳарни мустаҳкамлаш ишларининг бошида Тотлебен турарди, Станюкович Тотлебен билан уришиб қолган, буни Меншиковнинг ўзи ҳам биларди. Сапёрлар батальонининг командири Ползиков (ҳазрати олий уни яхши кўрар эди) ўз сапёрлари бошида Малахов курганини мустаҳкамлаш билан банд эди; ундан ташқари Ползиков, ҳазрати олийга хушомад қилиб, Қора дарёни бўғиш тўғрисидаги аҳмоқона буйруқни бажариши ҳам маҳол эди.

Меншиковнинг буйруғини Станюкович Корниловга оширди. Буйруқ мазмунини Корнилов Тотлебенга билдирди. Инженер-полковник бунга Инкерман кўпригини артиллерия билан ҳимоя қилиш ортиқча: рейддан ўққа тутишга осон бўлган батқоқликдан ҳужум қилишга душман ботинмайди деб жавоб берди. Князнинг Қора дарёни бўғиб, сувини кўтариш тўғрисидаги иккинчи режаси Тотлебенга ундан ҳам бемаъни бўлиб кўринди, чунки дарёга ўзимизнинг кўприк қуришимиз мумкинлиги аён эди. Ундан ташқари, дарёга тўғон қуриш жуда кўп куч ва вақт талаб этарди.

Меншиковнинг буйруғи бажарилмай қолаверди.

Тарутино полкининг қўшиндан англизлар ажратиб қўйган арьергард⁹⁷ батальони тўртта замбараги билан тунда Севастополга қайтиб келди. Шундан кейин Севастополь билан қўшин ўртасидаги алоқа бутунлай узилди.

13-сентябрь тонг отарида шаҳарнинг шарқ томонидаги Федюхин қирларида французлар пайдо бўлди.

Душман Севастополга Шимол томондан ҳамла қилишга ботинмай, жануб томондан бостириб киришни мўлжаллар эди.

Душманнинг шаҳар ёқасига келиб қолиши Севастополь ҳимоячиларини катта ташвишга солиб қўйди. Нахимов қўл остидаги шаҳар томонда ҳаммаси бўлиб тўрт минггина одам бор эди. Башарти душман шаҳарга тўсатдан ҳужум қилиб қолса, Нахимов бу тўрт мингта одам билан уни сақлаб қололмаган бўларди.

Шу сабабдан Нахимов ўз кемаларининг экипажларини гарнизонга қўшиб юборишни мўлжаллар эди. Корнилов, душманнинг Жанубий томонга ўтганлигини билиб, Шимолий томондаги ўн битта флот батальонини, яъни олти мингга яқин одамни пароходларга солиб Жанубий томонга кўчиришни буюрди. Сўнгра Нахимов, Тотлебен ҳамда Моллерни ўзининг шаҳар квартирасига чақиртирди.

— Меншиковдан қолган меросни бўлиб олишимиз керак,— деди Корнилов, тўпланганларга.— Бўлганда ҳам шундай бўлайликки, қўмондонликни ягона бир кишининг қўлида қолишини таъминлайлик. Мудофаа муваффақияти шунга боғлиқ: ҳамма буйруқлар фақат бир кишидан чиқиши керак. Гарнизоннинг аксарий қисми денгизчилардан иборат, улар Павел Степанович билан менга бўйсундилар. Пиёда аскарлар сизнинг ихтиёрингизда, генерал. Сапёрлар командири, гарчи полковник Тотлебенга итоат қилиши табиий бўлса ҳам, бевосита ҳазрати олийга бўйсунаман дейди. Мана буларнинг ҳаммасини аниқ ва равшан бир тартибга келтириб олишимиз керак.

Мункайиб қолган ва қулоғи оғир генерал Моллер Корниловнинг гапини бир қўлини чап қулоғига карнай қилиб (чап қулоғи яхшироқ эшитарди) тингларди. Гапни тингларкан, генерал нуқул бошини силкитарди: одатда қулоғи оғир кишилар ўз нуқсонларини яшириш учун ана шундай силкитиб турадилар.

— Менинча, қўмондонликни ё сиз, Владимир Алексеевич, ё сиз Павел Степанович, олишингиз керак, яъни старший адмираллардан бири демоқчиман,— деди Тотлебен.— Икковингиздан бирингиз қуруқликда қўмондонлик қилсангиз, бунинг ҳеч зарари йўқ. Қўшин кўп нарсалари билан флотга ўхшайди. Қуруқликдаги ҳарбий санъатнинг кўп жиҳатлари денгиз тактикасидан фарқ

қилмайди. Аммо мен бунинг аксини, яъни қуруқликда ҳизмат қилган саркарда флотга ҳам шундай яхши қўмондонлик қила олади демоқчи эмасман. Мен мутлоқ сизни айтаётганим йўқ, генерал,— деб илова қилди Тотлебен Моллерга, илтифот билан жилмайиб,— мен ҳазрати олийлари князь Меншиковни айтаман, унинг флотга қўмондонлик қилиш қобилияти ҳаммамизга маълум.

Тотлебеннинг гапиши ҳам генерал қўлини қулоғига карнай қилиб, бутун гавдаси билан гапирувчига энгашиб ва бошини силкитиб тингларди. Нахимов Моллернинг ўнг ёнида ўтирар эди. Навбат Нахимовга келганда генералнинг ўнг қулоғига:

— Тушундингизми? Шаҳардаги барча қўшинларга адмирал Корнилов қўмондонлик қилади. Адмирал Корнилов — генерал-адъютант, денгиз штабининг бошлиғи, равшанми?— деб бақирди.

Моллер Нахимов ёнидан нари сурилиб ўтирди-да, хафа бўлиб жавоб берди:

— Қулоғимга мунча бақирасиз, адмирал, ҳамма гапни эшитиб, тушуниб ўтирибман. Сизнинг денгизчиларингизга мен қандай қўмондонлик қила оламан: сизларда сўзлар ҳам бутунлай бошқача. Менинг солдатим: «Худди шундай, жаноби олийлари» деб жавоб беради. Сизнинг матросингиз бўлса: «Есть, Павел Степанович!» деб жавоб беради. Менга ва ҳатто князга ҳам матрос бирдан: «Йўқ!» деб жавоб бериб қолсачи?! Бутун гап — формада. Шундай форма топиш керакки, қўшин мансабдорлари ҳам Владимир Алексеевичга: «Худди шундай, жаноби олийлари!» деб жавоб берадиган бўлсин, Ҳар ишнинг синаб кўрилган формаси бор. Мен шундай мазмунда буйруқ бераман: «Ҳамма аскарӣ қисмларнинг жаноб бошлиқларига, Севастополь шаҳрида жойлашган барча қўшинларнинг қўмондонлигини ўз зиммасига олган генерал-адъютант Корнилов жанобларининг буйруқларини тасдиқ этилган буйруқ деб билиб, адо этишларини таклиф этаман. Генерал-лейтенант Моллер...»

Моллернинг розилигидан завқланиб кетган Нахимов, унинг қулоғига секин:

— Жаноби олийлари, худо урсин, сиз ҳазрати олийдан анча ақлли экансиз! Рост! — деди.

— Ана, кўрдингизми! Сиз бўлсангиз, қулоғим тагига келиб бақирасиз!— деб пўнғирлаб қўйди генерал Нахимовнинг гапини охиригача эшитмасдан.

Веня уйда қандай кутиб олишларини минг хил тасав-
вур эгиб, қайтиб келмоқда эди: Онаси бошидаги матросча
шапкани, эгнидаги бушлаткасининг елкаларидаги 36 деб
ёзилган погонларини кўриб албатта қўлларини бир-бирига
уриштириб, севишиб кетади ва икки кунгача қаерларда
тентираб юрганини сўраш ҳам эсидан чиқади-да, қучоқ-
лаб, бағрига босиб, юзларидан ўпади. Ольганинг энсаси
қотиб: «Мунча ясаниб олмасанг, кенжавой!» дейди-
қўяди. Маринка Венянинг бошидан шапкасини торғиб
олади-да, бошига кийиб олади ё бўлмаса яна шунга
ўхшаган бирон хунар кўрсатади. Хоня индамасдан кулиб
туради. Наташа бўлса суюнганидан йиғлаб юбориб:
«Вой, қаранглар, жонгиналарим! Юнга бўлиб ёзилибди-
ку! Вой, жоним, матросчам!» дейди.

Борди-ю, дадаси уйда бўлса-чи? Дадаси индамайди-ю,
қўлига тасма олиб, роса савалайди. Савалаши аниқ!
Веня ҳамма нарсени бўйнига олишга тайёр, анчадан бери
саваланиши керак: кейинги вақт ичида жуда кўп шўхлик
қилди, ҳамманинг жонига тегди. Шундай бўлса ҳам,
дадасининг қаттиқ тасмаси анча кўнгилсиз нарса: дадаси
тасмани қўлга камдан-кам оларди, аммо тасма билан
«адабини берганда» жуда бошлаб «беради» ҳам-да. Қора
денгиз флотиди матросларча бундай «адаб» бериш одати
аллақачон йўқотилган.

Майли, нима бўлса бўлар! Веня: «Ҳамма нарсадан
тониб тураман, вассалом! Уламан саттор, ҳеч нарса қил-
ганим йўқ деб туриб оламан» деб қўйди ичида. Гавдасини
лапанглатиб ва қадамларини худди Стрёмага ўхшаб таш-
лаб, денгизчиларча юриш билан уйига қараб юрди.

Малахов курганини таниб бўлмасди. Оқ маноранинг
флагштокида⁹⁸ байроқ ҳилпиллайди. Могученколар уйи
ёнида тепага қараб янги йўл худди илон изидай бўлиб
чиқиб боради. Милтиқларини елкаларига қўйиб олган
солдатлар эркин ҳолда йўлни чангитиб, тепага чиқиб
борадилар. Солдатлар кетидан икки ҳўкиз соявон аравани
тепага судраб чиқмоқда. Аравага ортилган кема цистер-
наси — темирдан ясалган сув яшиги ҳар томондан арқон
билан бойлаб қўйилган. Тошга текканда арава сакрайди,
оқсоқланади, цистерна гумбурлайди ва баҳайбат қўнғи-
роққа ўхшаб янграйди. Ундан пастроқда, Могученколар-
нинг уйдан юз қадамча берида, арава дизига оғир бир
замбарак тиқилиб қолган. Матрослар замбаракнинг гил-
дирак ўқиға арқон бойлаб, тепага «хашарлашиб» суд-

рашмоқда. Уларга кўзлари шўхлик билан чақнаган бир мичман бошчилик қиларди. Унинг ҳамма ёғи чанг, чираганидан қип-қизариб кетган юзларидан лойқа тер оқиб тушмоқда. Фуражкасини нахимовчасига бошининг орқасига суриб кийиб олган. Мичман лямкани⁹⁹ бўйнидан ўтказиб олиб, ашула бошлади, унинг ҳозирги шу ашуласи команда ўрнини босарди.

Эй, қани, бир зўр берайлик!
Иш ўзи силжир шунда!

Матрослар «Дубунушка»¹⁰⁰га барабар қўшилиб, замбарак ғилдирагини чуқурдан бир силтаб чиқаришга урипардилар. Чиқай-чиқай деб қолган ғилдирак яна чуқурга тушиб кетарди.

Веня уларнинг ёнига бориб, замбаракни чиқаришармикин ё чиқаришолмасмикин деб четдан тамоша қилиб турди.

— Нафасни ростлаб олайлик, йигитлар! — деб команда берди мичман.

Матрослар лямкаларини ташламасдан тўхтадилар ва ҳарсиллаб нафас олиб, секин-секин сўкиндилар. . .

— Ҳой, юнга! — деб чақиради Веняни кўриб қолган мичман. — Нимага бекор турибсан? Қарашиб юбор. Фақат сенга қараб қолдик. . .

— Есть! — деб жавоб беради Веня ва арқоннинг бир учидан ушлайди.

— Қани, оғайнилар!

Тўпини кўрмаганмиёсиз?
Банник ушлаганмиёсиз?
Эй, қани, бир зўр берайлик!
Иш ўзи силжир шунда!

— Чиқди, чиқди! Энди ўзи юриб кетади! — деб қичқиришди матрослар, ғилдиракни чуқурдан чиқариб.

Веня қадамини ҳамма билан барабар ташлаб, ўз уйига қараб-қараб қўярди. Хушчақчақ ашула остида замбарак метини девор ёнидан жаранглаб ғилдираб ўрди. Ҳозир ойиси ё опаларидан биронтаси эшикка чиқади-да (ашулани жуда шўх айтишяпти-да), Венянинг аллақаерларда шўхлик қилиб юрмасдан, жуда зарур иш билан машғул эканлигини кўришади. Бироқ эшикка ҳеч ким югуриб чиқмади, деразадан ҳам ҳеч ким қарамади. Веня олдинда тикка кўтарилган, аммо текис тепаликни кўриб, замбаракни тепаликнинг чўққисигача ғилдирашиб

олиб чиқишини ҳам, уйига қайтиб кетишини ҳам билмай қолди. Бирдан кимдир Венянинг елкасига бир туширган эди, юнганинг шапкаси бошидан учиб кетди. Веня Маринкани кўрди.

— Ойим йиғлай бериб, хун бўлиб ўтирса-ю, сен бу ерда юрасан! Юр уйга!

Замбарак тўхтади. Веня оёғини тираб олди. Маринка унинг қўлидан ушлаб эшикка судради.

— Ойпошша! — деб қичқирди мичман. — Бизга ёрдам бериш ўрнига, суянган тоғимизни олиб кетмоқчимисиз!

— Ашулани шўхроқ айтинглари! — деб жавоб берди Маринка, тўхтамасдан.

Матрослар кулишди.

— Ут қиз экан! Кимнинг қизи, йигитлар, билмай-сизларми?

— Павел Степановичнинг тутинган оғаси Могученконинг қизи, — деб жавоб берди мичманга матрослардан бири. — Бола ҳам ўшанинг ўғли, кенжаси...

— Қани, йигитлар, олдик!

Замбарак ашуласиз ҳам тепага жаранглаб ғилдираб чиқиб кетади.

— Мана арзанданг! — деб қичқирди Маринка ойисига, Веняни уйга итариб. — Тегирмонга тушса, бутун чиқади. Ол! Сизлар билан машмага қилиб ўтиришга вақтим йўқ! — деди-да, чопиб чиқиб кетди.

Анна йиғлайвериб шишиб кетган кўзлари билан ўғлига бир қаради-да, ҳатто жилмаймади ҳам, юзини печкага ўгириб, хурмачаларни юва бошлади...

Веня —секин бурчакка бориб, Наташанинг рўпарасидаги скамейкага, кичкина кемача тагига ўтирди.

Душманнинг ният-режаларини Севастополь мудофаачилари деярлик билмас эдилар. Меншиков, гарчи ихтиёрида кавалерия бўлса-да, разведка деган нарсани менсимас эди. Илгари Петербургдан, подшодан чопар орқали унча-мунча ахборот олиб турарди. Николай Павлович, Меншиковга тез-тез ва узундан-узун хат ёзиб турар, газеталарда чиққан чет эл янгиликларини, чет эллардаги рус элчилари ва агентларидан келган маълумотларни, қолаверса Петербургда юрган ғийбат ва овозаларнинг бирини ҳам қолдирмай ёзиб турарди. Душман сафарга тайёргарлик кўрар ва ҳали йироқда экан, подшоҳдан келиб турган хабарлар вақтида ётиб келар ва Меншиков-

нинг тадбир кўришига ёрдам берар эди. Душман Туркия портида куч тўплаб турган маҳалида эса Дунай қўшинидан, князь Горчаковдан ҳам анча керакли маълумотлар келиб турарди.

Альма жанги натижасида душман Севастополга яқин келиб қолгандан кейин ҳам Петербургдан ва Дуайдан хабар келиб турди, ammo бу хабарлар эндиликда ўз аҳамиятини йўқотган ва фойдасиз бўларди.

Ҳозир душманнинг яқин кунлар ичидаги мақсадини, қайси томондан зарба бермоқчи эканлигини билиш ниҳоятда зарур эди. Ammo душманнинг хатти-ҳаракатлари у ёқда турсин, ҳатто Меншиковнинг қайси томонга кетганини, қаерга бориб тўхтагани ва яна қаёққа силжишини Севастополда билмас эдилар.

Бир-бири билан урушаётган икки қўшин ҳақида гапираркан, Нахимов:

— Бу — уруш эмас, беркинмачоқ-ку! — дерди.

Альма жангидан кейин душман томон ҳам минг хил тахминларга бориб, нима қилишини билмай қолди.

Иттифоқчи французлар қўшинининг оғир касал бўлиб ётган бош қўмондони маршал Сент-Арно инглизларнинг таклифини рад этди, лорд Раглан флотнинг мадади остида дарҳол Шимол томондан шаҳарга атака қилишни таклиф этарди (Севастополда худди шундай бўлишидан хавфланар эдилар). Сент-Арно кузатишларга қараганда руслар Шимолий томон истеҳкомларини жадаллик билан мустаҳкамламоқда деб эътироз билдирди. Разведкачи пароход «Роланд» командири олдинга, рус флоти рейдда денгизга чиқиш учун ҳозирлик кўриб турибди, деб кейинроқ эса эскадра бир кечада йўқ бўлиб қолди деб хабар қилди. Рус флоти тунда денгизга чиққан бўлса, унда нима бўлади? Ё руслар кемаларини чўктириб, рейд оғзини тўсиб қўйдимикин? Ундай тақдирда, иттифоқчилар флоти катта бухтага бостириб кираолмайди ҳам. Шимолий томондан ҳужум қилинганда қуруқликдаги қўшинларга мадад ҳам беролмайди. Уёғи нима бўлади? Ҳужум муваффақиятли чиққан тақдирда ҳам иттифоқчиларнинг қўшинлари бу муваффақиятни кенгайтира олмайдилар: улар русларнинг қудратли артиллерияси ўтига дуч келиши аниқ. Шимолий бухта қўшинларимиз учун кенг ва ўтиб бўлмайдиган бир тўсиқ бўлиб қолади. Шаҳарни фақат Шимолий тепаликлардан туриб бомбардимон қилиш билангина

русларни таслим бўлишга мажбур этиб бўлмайди. Рус қўшинининг Альмадан қаерга кетгани номаълум. Шимолий томонга қилган ҳужумимиз айни авжга чиқиб турган пайтда бирдан рус қўшини келиб қолиб, биқинимиздан ё орқамиздан зарба бериб қолиши мумкин. Бу мулоҳазаларнинг ҳаммаси маршал Сент-Арнони муваффақият қозонишга шубҳалантириб қўйган эди. Унинг фикрига яқин ёрдамчилари ҳам қўшилар эди. Касалдан толиққан ва ҳолдан тойган Сент-Арно қўмондонликни Канробер деган лалайган ва сушт генералга топширмоқчи бўлиб ётарди. Канробер унинг ҳамма далилларига қўшилиб, нуқул унинг гапини маъқуллар эди.

Шимолий томонни штурм қилишга инглиз инженери Бэргойн ундан ҳам қаттиқ қаршилик кўрсатди. Бэргойн штурм муваффақиятсиз чиқишидан каромат қиларди. Альма жангига қараб ҳукм қилганда руслар жон-жаҳдлари билан қаршилик кўрсатадилар. Артиллериядан ўқ узилганда ва милтиқбозликдан кейин штурм барибир албатта найзабозлик жангига айланади, найзабозликда эса рус солдатига ҳеч ким бас келолмайди. Штурм муваффақиятсиз чиқса, жуда катта талафот берган бўламиз ва бутун сафарни пучга чиқарган бўламиз. «Бунинг устига,— деб сўзини тугатарди Бэргойн,— бир талай қамал асбоб-ускуналарини: оғир замбараклар, турлар, шох-шаббалар, минг-минг белкураклар, киркалар, болталарни бу ерда нима учун ортиб келтирдик, ахир? Одамларни айтмай-сизми: шунча тўпчилар, инженерлар, сапёрлар, миначилар, гальваник командалар!¹⁰¹ Бутун Европага кулги бўламиз-ку!»

Французларнинг Жанубий томонга ўтиш ва Севастополни ўша томондан эгаллашга уриниш керак деган таклифига инглиз қўмондони ноилож рози бўлди.

Вақт баҳслар ва гап-сўзлар билан ўтиб борар эди. Инглизлар Сент-Арнонинг таклифига қўшилдилар-у, бироқ жанубий томонга ўтишга ҳозирлик жуда сушт борар эди. Ярадорларни янги лагерга сокин денгиз орқали кўчириш учун кемаларга олиб ўтдилар. Яроқ-аслаҳа ва сапёр асбоб-ускуналарининг ортиқча қисмини яна кемаларга ортидилар. Англия ва Франция флоти Севастополдан анча наридаги Херсонес бурунини айланиб ўтиб, Балаклавага қараб йўл олди. Кичкина, аммо шамоллардан яхши тўсилган ва таги чуқур Балаклава бухтаси флот учун жуда қулай бир манзил эди. Инглизлар шу ерга

кириб олишга қарор қилдилар. Французлар Қамиш бух-тасини танладилар.

Иттифоқчилар қўшини Қора дарё водисига қараб йўл олганда, Меншиков қўшини Севастополдан чиқиб кетиб бўлган эди. Тунда қўшинлар бир-биридан узоқ-лашган ва душман шаҳар яқинидаги Жанубий тепалик-ларда пайдо бўлган эди.

Меншиков душманнинг Жанубий томонга ўтганини эшитгач, Корниловга чопар юборди. Ҳазрати олийлари қўшин Севастополга, Шимолий томонга қайтмоқда деб хабар қилган ва обозларни шу ерга кўчиришни буюр-ган эди.

Ун саккизинчи сентябрда бош қўмондоннинг ўзи ҳам Севастополга етиб келди. У ўз қароргоҳини Шимолий томонга қурди ва 4-батарея яқинидаги кўмир складининг қоровули турган пошшоликка қарашли кичкинагина уйга кўчиб кирди.

Ҳазрати олий Корнилов ва Тотлебен кузатувида Жа-нубий томондаги мудофаа истеҳкомлари қурилишини айланиб чиқди. Уларни кўрган одам Меншиков Корни-ловни кузатиб юрипти деб ўйлаши мумкин эди. Улар қаерга келишмасин, матрослар ва одамлар ишдан қол-масдан, адмирални «ура» садолари билан, баъзан ҳазил-мутоибалар билан қарши олар эдилар, Меншиковга эса ҳеч ким эътибор қилмасди ҳам. Ҳазрати олий хафа бўлди ва учинчи бастионга кира туриб, ўзини худди Тот-лебеннинг гапини диққат билан тинглаётганга солиб, Корниловни олдинга ўтказиб юбориш учун отининг жило-вини тортди. Князь ўзининг бузуқ кайфиятини босиш ва ўзини истеҳзоли кайфиятга солиш мақсадида гоҳ қовоқ-ларини солар, гоҳ истеҳзо билан кулиб-кулиб қўяр эди. Ожиз, қуруқ одамлар ва иши ўнгмайдиган кишилар одатда ўзларини ҳимоя қилиш учун худди шундай қила-дилар. Меншиков баджаҳл, заҳар мазахчи деган ном чиқарган эди, аммо бугун унинг аския ва масхаралари ўрнига тушмасди: Тотлебен уларга эътибор қилмасди. Инженер ўзининг асосий фикрини завқ ва жиддий, хуш-чақчақлик билан тушунтириб берарди:

— Миямга бир фикр келиб қолди,— дерди Тотлебен.— душман бизга тўрт кун муҳлат берди, бунинг сабаби қисман сиз ҳазрати олийларининг фланг томонга қилган сафарингиз бўлди. . .

Меншиков Тотлебеннинг гапини хушомад ўрнида

кўриб, афтини буриштириб, кулган киши бўлди. Тотлебен князнинг табассумини сезмади: хушомад қилиш унинг хаёлига келмас эди, инженер-полковник ўз режасига бўйсуниб, чумолиларга ўхшаб қайнаб ётган халойиққа завқ билан қараб борар эди.

— Қаранг, ҳазрати олийлари, бизга тақдим этилган вақтдан биз ёмон фойдаланмадик. Батарейаларни мен шундай жойлаштирмоқчиманки, штурмнинг беҳудалигига душман дарров тушунсин. Дастлабки штурм даф қилинади, бунинг чорасини Владимир Алексеевич кўради. Биз ёвни рўпарадан туриб штурм қилишдан воз кечишга ва қоида бўйича қамал этишга мажбур қиламиз. Шунда яна вақт ютган бўламиз! Яна ҳадя, олдингисидан ҳам зиёд ҳадя! Бу ҳадядан биз истеҳкомларни янада мустақкамлаш учун фойдаланамиз. Бундан яна шу келиб чиқадик, батарея ва бастионлар учун жой танлаганда қамалга яъни қалъанинг қуршаб олинишига, бомбардимонларга ва қайта-қайта штурмларга ҳам бардош бера оладиган қилиб танлаш керак. Толеимизга, атроф-теварак биз учун ниҳоятда қулай бир жой бўлиб чиқди. Кўрасизми, шаҳардан ҳар томонга чуқур ўр ва жарликлар чўзилиб боради. Ўрларни узун-узун тепаликлар кесиб ўтади, улар худди тоғ тизмаларига ўхшаб кетади. Севастополга борадиган йўл қисман шу ўрлар тагидан, қисман эса тепаликлардан ўтади. Бундан ҳам яхши вазият бўлиши мумкинми! Ўрларни кемалардан ва шунга атаб қўйилган батареялардан узунасига ўққа тутамиз. Тепаликлардан ҳужум бўлиб қолишнинг олдини олиш учун бастионларни оғир замбараклар билан мустаҳкамлаймиз. Севастополь ёппасига штурм остида қолганда штурм қилувчи тараф икки ўртадаги бир неча қатор тепаликларни босиб ўтиши керак.

Тотлебен ёнидаги сумкасидан чорак варақ қоғоз чиқарди-да, Меншиковга узатди. Қоғозга «кроки», яъни Севастополь истеҳкомларининг наридан-бери чизилган жўнгина шакллари солинган эди. Бухта ва денгизнинг қинғир-қийшиқ қирғоқлари, ўр ва жарлар ҳам тўғри чизиқ билан тасвирланган эди. Умуман, бу чизма Севастополь атрофидаги жойларни тўғри тасвир этарди, буни Меншиков бир кўришда билди. Қоғозни Тотлебенга қайтариб бераркан:

— Жуда дангалчи одам экансиз, полковник! . . . — деди.

— Бу жуда осон! Миямга шу фикр келиб қолганда

ёнимда шу бир парча қоғоздан бошқа қоғоз йўқ экан, мен фақат асосий фикрни тасвирламоқчи эдим, холос.

— Бунга эришибсиз, полковник!— деб унинг фикрига қўшилди Меншиков, ичида эса: «Квадрат Иванович!» деб қўйди.

— Душман уч томондан атака қилса бўлади,— деб сўзини давом этди Тотлебен.— Биринчи йўл — мана биз турган учинчи бастион: бу ерда жанг жуда қизгин бўлади! Иккинчиси — тўртинчи бастион, биздан сал ўнгроқда, у ерда ҳам жанг қизийди. Ниҳоят, учинчиси Малахов курган; о, у ер жаҳаннам бўлиб кетади! Душман икки чақирим йўлни бизнинг батареялар ўти остида босиб ўтишга мажбур, бунинг устига қўшинларининг колонналарини чуқур жарлар бир-биридан ажратиб қўйиб, бир-бирларига мадад бериш имкониятидан маҳрум этади... Тишини уриб синдирамиз.

Улар ёнига Корнилов келганини князь сезмади. Тотлебеннинг гапини Корнилов хайрихоҳлик ва илтифот билан тинглаб турар эди. Баъзи бир нарсаларни Меншиков Тотлебен айтмасдан олдин ҳам билар эди. Малахов кургандаги оқ манора анча илгари қурилган эди. Учинчи ва Тўртинчи бастионларнинг жойи Тотлебен Севастополга желмасдан олдин танлаб қўйилган эди. Меншиков инженер-полковник тайёрга айёр бўлмоқчи шекилли деб ўйлади: «Чангал солмоқчи бўлади-я!»

Меншиков гоҳ тепаликларнинг мўққиларига, у ерда қотиб турган душман отлиқ патрулларига ҳўмрайиб қарар, гоҳ Тотлебеннинг очиқ чехрасига қараб-қараб қўяр эди.

«Мунча ҳушвақт бўлмаса! — деб ўйлади Меншиков, жаҳли чиқиб.— Оғзи қулоғига етади-я! Жудаям хушчақчақ одам экан-ку бу! Todt — дегани ўлим дегани. Leben — дегани ҳаёт дегани. Тодт-Лебен. Бундан бир аския чиқмасмикин!».

Князнинг вақти хуш бўлди, аммо бу сўзларни қайси мақомга солмасин, аския чиқмас эди. Тотлебен ҳамон қатъий оҳангда сўзида давом этарди. У князь учун мутлақ янги фикрлар айтар, бу эса ҳазрати олийга ақлга сиғмайдиган бир гапдай туюларди.

— Албатта, биз танлаган ва қудратли артиллерия билан таъмин этилган асосий ўт ўчоқлари ўз ишларини бевосита олиб боришлари керак, аммо уларнинг бир-бирларига мадад бериб туришини ва икки ёндан ўт очиш

имкониягини яратиш учун уларни бир-бири билан боғлаш керак бўлади. Хуллас, мен шу фикрга келдим: Севастополь мудофааси инженерлик илмини янада олдинга суради ва ҳамаёғи берк алоҳида истеҳкомларга хотима беради. Биз жаҳонга истеҳкомларнинг янги турини тақдим этамиз. Узлуксиз тош деворлар, хандаклар ва валлар билан қуршалган шаҳарларнинг куни битди. Қелажак — айрим, аммо бир-бири билан боғланган фортлардан¹⁰² иборат қалъаларники.

Князь Тотлебеннинг гапларидан зерикди. Фақат ўзини тутабилмиш қобилияти кучли бўлганидан ширингина хомизак тортишдан ўзини тийди. Меншиков инженер-полковникининг узундан-узун изоҳларини тўхтатиш мақсадида бирон баҳона топиш учун атроф-теваракка қарарди. Аммо Тотлебен мудофаа планини янада кенгайтириб, ҳамон гапдан қолмасди. Шу пайтда князь маҳрамларидан бири, казак урядниги¹⁰³ (у ҳам зерикиб кетган бўлса керак) ширингина хомизак тортди: «Ах!» деди-ю, қўрқиб кетиб, оғзини қўли билан беркитди. Меншиков ҳам хомизак тортиб юборди ва хижолат бўлди.

Истеҳкомлардан қайтаркан, князь нуқул хомизак тортиб келди. Унинг қўл ва оёқлари музлаб кетган эди. Отдан қулаб тушишига сал қолди. Князь уйига ўлардай чарчаб қайтди. Деншиги¹⁰⁴ оёқларидан этиklarини ечиб олди. Князь халатга ўранди-да, койкага ётиб, ўзининг хусусий доктори Таубени чақиртирди.

Лейб-медик¹⁰⁵ тезда етиб келди: уйи яқин эди. Семиз, савлатли ва бесўнақай Таубе худди князнинг торгина уйига сиғмаётгандай эди. Врачнинг тоза қирилган қип-қизил юзидан табассум аримасди. Таубе солдатча темир койка ёнига креслони сурди-да, яхшилаб ўтириб олиб, портсигаридан йнгирма беш сўмлик катта сигара чиқарди, гугурт чақиб, учидаги қиёси ёниб бўлгандан кейин, сигарасини тутатди.

— Хўш, бизга нима бўлди? Тобимиз қочдимми? Бундан уч соат илгари соппа-соғ эдик, кайфимиз ҳам хуш эди-ку-а? Бизни нима хафа қиляпти? — деб сўрарди Таубе, семиз одамларда кам учрайдиган йўгон овоз билан.

— Нуқул хомизак тутади, — деб жавоб берди князь, ҳолдан тойиб.

— Ҳм! Хомизак тортамыз денг... Аммо биз горизонталь вазиятни эгаллабмиз, хомизакнинг энг яхши давоси шу-да: қон баробар тарқалиб мияга қуйилади... Бизнинг

ёшимизда отда кўп юриш ярамайди, қон тўхтаб қолади.
Врачнинг келиши касални тинчитди. Хомизак босилиб,
шикоятга ўтилди:

— Мен йўғимда ҳамма нарсани эгаллаб олишипти!

— Қимлар? Нимани эгаллаб олишади?

— Денгизчилар-да... Қорнилов, Нахимов ва яна
анови... каламуш Тотлебен.

— Бу табиий нарса: шаҳарни ташлаб кетганимиздан
кейин эгаллаб олади-да. Яна нима қилишимиз мумкин!
Бизга яна яхши: эгаллаб олишган бўлса, жавобини ҳам
ўшалар беради. Энди, яхшиси, ухлайлик! — деб маслаҳат
берди врач.

Меншиков кўнди:

— Ҳа, мен ухлаб олай, азиз дўстим. Утинаман сиз-
дан: Вуншга менинг буйруғимни айтиб қўйинг, буидан
буён бульварда денгизчилар оркестри чалмасин. Полк
оркестри чалсин... Хушчақчақ, шўх музыкалардан чал-
син. Ҳар кунги концертда албатта инженер Львовнинг:
«Тангри, подшоҳни сақла!» гимнини чалишсин.

Меншиков янглишмаган эди, шаҳарга денгизчилар
эга бўлиб олган эдилар. Бутун Севастополь қайнаб то-
шарди. Буни аврал деса бўларди. «Ҳарбий кемада тош-
бақага ўхшаб судралмайдилар, чопадилар» дегучи эди
Нахимов. Илдам ва хушчақчақлик билан ишлаш одати-
ни денгизчилар кемалардан қуруқликка олиб ўтган эди-
лар. Туйнуклари олдига замбараклар ўрнатилган истеҳ-
ком валлари кема бортларини эслатар эди. Замбарак ва
мортиралар¹⁰⁶нинг тахтадан қилинган сўрилари худди
палубага ўхшарди. Бастионларда боцманларнинг сурнай-
лари янграр, қўнғироқлари склянка уриб турар эди. Бер-
киниш учун қазилган землянкалар, уларнинг торғина
эшиклари ва кичкина дарчалари, тор зиналари, трапляр-
нинг панжара ўрнига тортиб қўйилган йўғон-йўғон сим
арқонлар кеманинг одамлар турадиган палубасидаги
чалаёруғ кубрикларини¹⁰⁷ эслатар эди. Чучук сув сақла-
надиган ва ерга кўмиб қўйилган цистерналар кемаларда
қандай хизмат ўтаса, бу ерда ҳам шундай хизмат ўтар
эди. Малахов курганда матрослар бу цистерналарга бош-
қа вазифа ҳам юклаган эдилар: замбарак ўқлари шу
цистерналарда сақланар ва керак бўлиб қолган пайтда
порох складидан олиб келиб тўлдирилар эди. Эҳтиёт
шарт-да: биринчидан, ўқлар доим қўл остида туради,
иккинчидан, бундай кичик омборларга снаряд тушиб

портласа, унинг зарари кам бўлади. Асосий порох омборини анча нарига кўчириб, унинг дуб тахтадан ёпилган томининг устига қалин қилиб тупроқ ётқиздилар. Крюйт-камера — кеманинг энг хавfli жойи.

Истеҳкомларда байроқ кўтариш ва тушириш маросими йўқотилди: ҳар бир флот экипажи кичкина байроқча ўрнига байроқ олди. Вахтанинг муддати ўзгарганлиги туфайли, кемаларда жорий этилган кун тартиби бастионларда бир мунча ўзгарди, бироқ ҳар қандай машғулот ва ишни соат бешда тўхтатиб, кечаси яна бошлаш одати сақланган эди. Кемаларда соат бешдан то байроқ туширилгунга қадар одатда «бакда ўйин кулги» бўлар эди. Бастион ва батареяларда ҳам шу одат сақланди. Полк оркестри музика чалиб турадиган бульвар Севастополнинг катта «баки»га айланди, кун ботишга қадар қолган пайтларда бульвар одамга лиқ тўлиб кетарди. Кечки пайтлар қуёшли, сокин ва илиқ бўларди. Тантанали музика янграрди. Меншиковнинг буйруғига мувофиқ, ҳар кеча музика «Тангри, подшоҳни сақла!» гимнини чаларди. Гимни тўқувчи гимн оҳанги учун эски ҳарбий маршлардан бирининг куйини ишлатиб, унга суст суръат берганди. Фанфарлар билан чалинадиган Преображенский маршидан кейин ва отлиқ гвардиянинг шўх маршидан кейин Львов гимни ўзининг оғир ва суст оҳанги билан ҳали эшитиб ўрганмаган халқ қулоғига худди мотам маршига ўхшаб эшитиларди.

Оёқларини марш мақомига солиб юрувчилар қадамларини секинлатар, шод-хуррам гурунглар босилар, хотин-қизларнинг кулгиси сўнар эди.

Қримнинг олтиндай товланиб турган куз кечаларидан бирида, ҳам хушчақчақ, ҳам ғамгин бир оқшомда учта кема юнгаси қўл ушлашиб, бульварда савлат тўкиб сайир қилиб юрарди, улардан бири «Громоносец»нинг қаюта юнгаси Олесь Мокроусенко, иккинчиси «Владимир» пароходининг машинахона юнгаси Трифон Могученко эди; учинчи юнга, Вениамин Могученко, тагини суриштирганда, ҳали юнга эмас эди-ю, елкаларига 36 деб ёзилган погонларни ўзи тақиб олиб, ўзини ўзи юнга деб тайинлаб олганди. Веня ўзини Михаил Могученко билан Стрёмалар хизмат қиладиган 36-экипажга тайинлаган эди. Тўғри, экипаж рўйхатларида Венянинг оти кўринмас эди, аммо акаси ва Олесни «расмий равишда» ёзилдим, Малахов курганда сигналчилик қиламан деб ишонтирар

эди. Уларни яна қаттиғроқ ишонтириш учун, дадам ўзининг яхши кўрган дурбинини берди дебди.

— Бўгинлари бир-бирининг ичига кирадиган мис дурбинни биласан-ку, Тришка, устлари сигнал байроқчаларининг суратлари билан безатилган, дадам сандиққа яшириб қўйган эди-ку? Дадам менга: «Дурбинни ол, Веня, энди менга кераклиги йўқ, сен сигналчисан, сенга керак бўлади» деди.

— Ҳой бола, ҳамма гапинг ёлғон,— деб гумонсиради Олесь.— Дурбиннинг ўзи ҳам йўқдир.

— Йўқ, бор!— деб укасининг ёнига тушди Тришка.— Дадамнинг шунақа дурбини бор, ҳаммаёғига байроқчаларнинг расмлари солинган. Сиз каюта юнгаларининг иши — чой ташиш. Аммо сигналчи бундай дурбинсиз ишлай олмайди: дурбиндан бирон кеманинг байроғини кўриб қолади, аммо қайси давлатнинг байроғи эканлигини билмайди. Дурбиннинг устига қараб, худди шундай байроқни топади-да, ё инглизники, ё туркларники, ё яна бирон давлатники эканини билади. Фойдаси катта!

Олесь ортиқ баслашмади: рос сигнал байроқчаларининг расмлари билан безатилган дурбин бор эканми — бўлди, Веня ўзини юнгалар жамоасига узил-кесил қабул қилиндим деб ҳисобласа бўлади...

Бульварнинг юқори хиёбонидан бир гардемарин.¹⁰⁸

— Ҳой, юнгалар!— деб чақириб қолди.

Ҳаммадан олдин Веня:

— Есть!— деб жавоб берди-да, гардемариннинг ёнига югурди.

— Ун тийиндан ишлаб қолишни хоҳлайсизларми, йигитчалар?

— Нега хоҳламас эканмиз, жаноби олийлари,— деб ҳамманинг номидан жавоб беришга шошилди Веня.— Аммо, қандай қилиб?

— Офарин! Отинг нима! Могученко? Михаил Могученконинг укасимисан? Жуда соз. Ушла пулни. Ҳов анови дўканга югуриб бориб, учта лимон келтир. Югуриб бориб кел! Дарров қайт!

— Есть!

Веня югурганича дўконга кетди-да, нафас ўтмасдан учта лимон олиб келди.

— Мана, уччовингга биттадан лимон. Вазифа: биттадан лимонни ейсизлар!

— Жуда нордон-ку. Ундан кўра, жаноби олийлари,

бизга узум олиб берсанг бўларди,— деб жавоб берди Веня.

— Лимон нордонлиги учун ўн тийиндан оласизлар-да. Текин узум бўлганда, ўзим уч қадоғини туширардим,— деди гардемарин.

— Майли, нордон бўлса бўлсин! Сизга ёқса, еганимиз бўлсин. Берган пулингизга кейин узум олиб еймиз: оғзимизнинг тахирини йўқотади,— деб ўз мулоҳазасини билдирди Трифон Могученко.

— Жуда соз. Энди гапимга қулоқ солиб, мен айтгани қилинглар. Павильон олдига бориб, учинчи номерни кўрсатиши биланоқ панжарага чиқасизлар. Музыка чалган вақтда музикачиларга кўрсатиб туриб биттадан лимон ковшайсизлар. Маъқулми? Мен қараб тураман. Музикачиларнинг кўзига кўрсатиб туриб биттадан лимон есанглар — ўн тийиндан бераман, еяолмасанглар — бермайман.

Юнгалар павильон томонга қараб югуриб бордилар-да, орқа томондаги буталар орасига беркиниб турдилар. Капельмейстер чўпини тақиллатди-да, қўлини кўтарди. Музикачилар карнайларини оғизларига қўйди. Юнгалар уч томондан павильон панжарасига чиқдилар-да, ишга киришдилар. Олдинига уларни ҳеч ким пайқамади. Капельмейстер уларга орқасини ўгириб турарди. Оркестр «Танги подшоҳни сақла»ни тантана билан чала бошлади.

Лимон жуда нордон эди, бироқ Тришка билан Олесь лимонларини астойдил кавшар ва бу кўнгилсиз дамларни қисқартиш учун иложи бориша шошар эдилар. Лимонни тишлаб ютганларида афтлари буришиб-қуришиб кетарди. Веня лимонни оғзига олиб борди-ю, бироқ тишлашга ботинмади, нақ тромбонистнинг¹⁰⁹ юзига қараб туриб афтини буриштирди. Тромбонистнинг лаблари буришиб кетди ва қудратли карнайидан бас товуши ўрнига худди итнинг увуллашидай бир товуш эшитила бошлади. Корнетчилар ҳам худди шундай бўлди, улар болаларга кўзларини ўқрайтириб, буришган лаблари билан тантанали оҳанг чиқаришга шунча уринсалар ҳам бўлмасди, бунинг ўрнига худди товуқ қақағлашига ўхшаган товуш чиқарди. Найлар чўчқа болаларига ўхшаб чинқира кетди. Фагот худди тўнғиз сингари хириллай бошлади. Инглиз сурнайи эса хўроз бўлиб қичқирди. Музыка бузилди. Таажжубланган капельмейстер оркестрга қайрилиб қаради-да, ғазабдан қутуриб:

— Ушла уларни, ушла! Жандарм! — деб бақира бошлади.

Юнгаларнинг калласи бир зумда кўздан ғойиб бўлди.

Бас-геликонлар яна бир неча мақом чиқариб турди, баҳайбат барабан ҳам пича гумбураб турди: уларга лимон ҳеч қандай таъсир қилмаган эди...

Павильон олдига халойиқ тўпланди. Жандарм, ёнидаги қиличини ушлаб, аллақасёққа чопиб кетди-да, яна қайтиб келиб, павильон олдида кўзларини бақрайтириб, қора мўйловини бураб тўхтади.

Довдираб қолган музикачилар бўлган воқияни капельмейстерга тушунтирдилар.

— Ҳа, қани улар? Қандай юнга? Қим кўрди уларни? — деган овозлар эшитиларди халойиқ ичидан.

— Шу ерда, буталар орасига беркинган бўлишса керак! — деди аллаким.

Жандарм қаддини ростлади-да, дадил қадам ташлаб, буталар ёнига бориб, қиличи билан новдаларни кўтариб қаради:

— Худди шундай! Шу ерда экан тирмизаклар!

Юнгалар буталар орасидан усти-бошларини қоқа-қоқа чиқишди.

Опа-сингил Могученколар бу оқшом бульварнинг пастки хиёбонида сайр қилиб юрар эдилар. У йилларда пойтахтларда ва бошқа шаҳарлардаги сайиргоҳларда: «Фуқароларга кириш монета» деган лавҳаларни учратиш мумкин эди: Севастополда бу монелик йўқ эдию, аммо музика чаладиган юқори хиёбонда «жаноблар», пастки хиёбонда эса «фуқаролар»нинг, яъни маҳкама хизматчилари хотинлари билан, штаб мирзалари, док ишчилари, матрослар, шаҳар слободкаларидан келган қизларнинг сайр қилиб юриши одат бўлиб қолган эди. Баъзан кўҳлуккина чеҳрани кўриб қолган қўшин ва флот офицерлари юқори хиёбондан пастга тушишар ва гарчи юқори хиёбонда жандарм айланиб юрса ҳам пастки хиёбондагиларнинг юқорига чиқиши монета этилмас эди. Аммо кемадаги одат яъни матрослар баки билан офицерлар юти ўз ҳолича яшаш одати сақланиб келар эди.

Опа-сингил Могученколар бульварга камдан-кам чиқишар эди, аммо уларнинг бу ерга келиши ҳеч кимнинг эътиборидан четда қолмас эди. Бульварга чиқишни канда қилмовчилар:

— Э, ана уч рангли байроқ ҳам келиб қолди! — дейишарди.

Наташа, Ольга ва Маринкалар бошларига бири оқ, бири қизил яна бири кўк рўмол ўраб келишар, Наташа ҳаммиша чап томонда, Мариика ўнг томонда, Ольга эса ўртада юрар эдилар.

Шўх кўзли мичман Нефёдов-иккинчи бир гардемарин билан бирга юқори хиёбон билан-пастки хиёбон ўртасидаги нишабликда турар эдилар.

— Қара, Понфилов,— деди мичман, гардемаринга.— Апа, бизнинг ажойиботларимиздан бири шулар— уч рангли байроқ деймиз уларни. Байроққа бугун мотам белгиси тақилипти...

Опа-сингил Могученколарнинг чап ёнида бугун бошига қора рўмол ўраган Хоня келар эди. Хоня бултурдан бери бульварда кўринмасди.

— Юр, кетларидан судралишайлик,— деди гардемарин.— Анови қора рўмолча ўрагани малика экан. Чиройлигини қара! Сизнинг Севастополда шундай ажойиб қизлар бор экан-да! Худди мадоннанинг ўзи-я!¹⁰¹

— Тўртталаси ҳам яхши. Улар опа-сингил. Менга ҳовановиси, кўк рўмол ўрагани кўпроқ ёқади. Бугун нечундир ғамгин кўринади...

— Юр, кайфини очайлик...

— Мумкин эмас. Сен Кронштадтдан янги келгансан, бизнинг расм-одатларни билмайсан. Кўрдингми, кетидан учтаси келяпти. Ҳа демай тўртинчиси ҳам келиб қолади... Конвой бекаму кўст!

— Аттанг! Ҳа, майли, айтмоқчи, музикани бир бошламоқчиман. Миямга бир нарса келиб қолди...

— Тағин нима қилмоқчисан?

— Ҳозир кўрасан, тўғрироғи — эшитасан. Хайр!

Опа-сингиллар кетидан Ручкин, Стрёма ҳамда Мокроусенко,— ҳар бири ўз жазманининг кетидан келишар эди. Ручкиннинг Хоня кетига тушиб қолиши ўз-ўзидан бўлди. Бугун унга сокин, ювош ва маъюс Маринка ёқар эди; унинг нимадан маъюслигини Ручкин сезарди: сабаби Погребовнинг келмагани. Қаёққа йўқолди экан? Ручкиннинг нозик ва таъсирчан қалби раҳм-шафқатга тўлиб тошарди: Маринкага таскин бергуси келарди. Маринканинг кайфини очиш учун Ручкин энг ширин ва хушчақчақ сўзларни ўйларди. Ё опа-сингилларга подшоҳ табиби Мандтдан, келган ҳамма касалликларни қусдирувчи ёнғоқ билан боқиш ҳақидаги буйруқ тўғрисида сўзлаб берсинмикан? Ручкин чап томондан ўнг томонга ўтмоқчи эди, бироқ бу

фикридан қайтди: ҳикояни энди бошлаганда, бирдан Погребов келиб қолса, унда нима бўлади? Йўқ, кераги йўқ! Хоня бугун Ручкинга мутлоқ ёқмайди: ҳатто бир марта масхара қилиб ҳам гапирмади! Мокроусенко билан рақиблик қилиш унинг хаёлига ҳам келмайди. Ольга дам-бадам орқасига қайрилиб, қайиқсозга кулиб-кулиб қараб қўярди: Мокроусенко Тотлебенга ёғоч-тахта бериб юборгани учун Станюкович уни остирмоқчи бўлганини у бугун эшитди: бу эса Ольганинг иззат-нафсига мойдек ёқарди. Мокроусенко ҳам керилади: ҳар на десанг ҳам, қаҳрамон Наташа тўғрисида ўйламаса ҳам бўлади: Стрёма ҳали ҳеч ким эшитмаган шеърни қадамга мослаб айта бошлаган эди, ҳатто юзлари қизариб кетди:

Ипакдан тикар рўмол
Соҳилда ўлтириб қиз.
Иши соз, лекин ипак
Каштага етмас, эссиз!

«Қаердан билади бу нарсаларни Стрёма-а! Узи-ку бесавод одам бўлса!» деб ўйлади Ручкин, Стрёмага ҳаваси келиб. Стрёма эса овозини бир мақомга солиб, ҳамон байт айтиб борарди:

Биз уч опа-сингил: графинки биримиз,
Иккинчимиз — герцогнинг аелидир,
Ҳаммасидан яхши, гўзал мен қиз эса —
Оддий денгизчи бўлиш — хаёлимдир!
— Сира ташвиш чекмагин, эй қадрдон қиз,
Бу қайғули хаёлингдан қайтгин сен.
Сен оддий денгизчи ҳам бўлмассан,
Албатта қиролича бўлажаксан.

Шеър Мокроусенкога ҳам ёқди. Наташа Хоняга юрагини очиб дерди:

— Қани энди, менинг ҳам саводим бўлса! Ҳамма кўшиқларни қоғозга ёзиб олардим, юрагимда сақлаб юардим. Сўзлардан шундай чиройлик тўрлар тўқиса бўладики!.. Ҳам ширин, ҳам маъюс, жоним опам, ўзимнинг Хонюшкам!..

Хоня жавоб берди:

— Ҳар бир қиз умрида бир марта, қайлиғи билан никоҳ қилинаётганда малика бўлади. Маринка билан иккимизга бу шодлик ҳам насиб қилмайдиганга ўхшайди!

Маринка индамасдан бошини эгиб борар эди.

— Стрёма, нега Погребов кўринмайди?— деб секин сўради Ручкин, Стрёмадан.

— Погребовми? Погребовнинг иши хуржун. Биз Погребов қаёққа йўқолди деб ҳайрон бўлиб юрүвдик. Уни флотчилар командаси билан Николаев шахрига порох билан бомбаларни қабул қилиб олишга жўнатишипти...

— Шунақами? Тез қайтадимми?— деб овозини баланд қилиб сўрайди Ручкин.

— Қачон қайтишини ким билади дейсан? Транспорт билан бирга қайтса керак. Қайтганда ҳам денгиз билан эмас, қуруқликдан қайтади. Ҳа демай ёғингарчилик бошланади. Йўллар бузилади. Бир ойча юради, балки ундан ҳам кўпроқ юрар. Денгиздан келса — бошқа гап эди!..

Афтидан, опа-сингиллар ўзаро, кавалерлар эса ўзаро суҳбатлашиб кетаётганга ўхшайди. Икки тўданинг бири-бири билан гаплашиши ва жуфт-жуфт бўлиб олиб, гапиришиш бульварда уят ҳисобланади.

Бульварда музика чала бошлади ва бирдан бузилиб, тўхтади. Тепадан қийқириқлар эшитилди. Шовқин-сурон кўтарилди. Пастки хиёбонда юрган одамлар тепага қараб югуришди. Опа-сингил Могученколар ҳам чопишди.

Шу пайтда бўшаб қолган юқори хиёбонда адмирал Нахимов кўринди, ёнида флаг-офицер Жандра ҳам бор эди. Павильон рўпарасига келганда Нахимов тўхтади-да, Жандрага:

— Александр Павлович, билингни, нима гап ўзи,— деб буурди.

— Есть!

Жандра халойиқ орасига ёриб кирди. Одамлар флаг-офицерни таниб, унга йўл бера бошладилар. Икки-уч минутдан кейин халойиқ иккига бўлиниб, флаг-офицер халойиқ ичидан учта юнгани олдига солиб чиқди; улар кетидан оркестр капелмейстери ва анча кетинроқда мичман Нефёдов-иккинчи билан гардемарин Панфиловлар келар эди. Ҳамманинг кетидан кивер кийган ва белига қилич таққан жандарм келар эди.

Юнгалар теварак-атрофга тумшайиб қараб келар эдилар; Веня, Панфиловни кўриб, лимонни кўрсатди ва юзини буриштириб кейин муштини кўрсатди.

Капелмейстер Нахимовга честь берди-да, бўлган воқияни айтиб берди.

— Ийя! Ҳаммаси эски танишлар-ку!— деди Нахимов, кулиб,— Веня, Трифон, Олесь. Нима қилдинглар! Нима қилиб лимон еб юрибсизлар? Едингларми?

— Едик, Павел Степанович!— деб бир оғиздан жавоб берди Гришка билан Олесь.

— Сен нега емадинг, Веня?

— Жуда нордон экан! Иннайкейин, лимонни дадамга элтиб бераман, дадам чойга солиб ичишни яхши кўради. Халойиқ ичидан кулги эшитилди.

— Маэстро!¹¹¹— деди Нахимов, оркестр дирижерига қараб.— Концертни давом эттираверинг. . .

Капельмейстер честь берди-да, павильон томонга кетди. Оркестр бузилган маршни сидқидиллик билан яна такрор чалишга киришди.

— Жандарм! Юнгаларни менинг штабимга олиб беринг. Ўзим текшираман. . .— деб буюрди Нахимов.

Шаҳарга қоронғу тушди. Бульвардаги халойиқ тез тарқала бошлади. Музыка ҳам тинди. Опа-сингил Могу-ченколар уйга қайтиб кетишди.

Хонянинг ёнига гардемарин Панфилов яқин келди-да:

— Рухсат этсангиз, маликам, илтифотингиз қуллиман! . .

— Маъқул бўлса, юраверинг. . . Мен ман этолмайман. Йўл катта.

Ручкин уларнинг кетидан қаради. У қизлардан қайси бирини: мағрур Хоняни кузатиб қўйишини ҳам, ғамгин Маринкани кузатишини ҳам билмас эди. Энди Маринканинг ёлғиз ўзи қолган эди. У боғ скамейкасининг бир четига ўтирди. «Тақдирнинг ўзи масалани ҳал қилди,— деб ўйлади Ручкин.— Мана энди мен, ўйлаб топган ҳамма ширин сўзларни ёлғиз ўзига айтаман». Ручкин қиз ўтирган скамейка томон юрган эди, бироқ скамейканинг нариги бошига мичман Нефёдовнинг келиб ўтирганини кўриб, орқасига қайрилиб кетди.

— Шунча хафа бўлиб, чиройни бузиш арзийдими,— деди мичман, Маринкага қарамасдан.

Маринка Нефёдовга қараб:

— Қайси экипаждансиз, жаноби мичман?— деб сўради

— Эвоҳ! Менинг кемам денгиз тагига чўкиб кетди. Мен «Уч авлиё»данман. . .

— Вой! Сиз уни танисангиз керак! Албатта танийсиз!

— Қимни сўрайдилар?

— Комендор • Погребовни.

— Бўлмасамчи!

— Танийсизми? Афандим, Нахимов уни команда билан бирга снаряд келтиргани юборгани ростми?

— Йўқ, эшитганим йўқ. Юборишган бўлса, мен билган бўлардим...

— Узим ҳам билардим! У ҳалок бўлган! Мен айбдор! У менга шармандаликка чидай олмайман, кема ҳалок бўлса, мен ҳам ҳалок бўламан деб айтган эди! Менчи! Мен ўлай!— дерди Маринка, ҳўнг-ҳўнг йиғлаб.— Мен унга ишонмай, масхара қилиб кулган эдим, мақтаняпти деб ўйлаган эдим. Уни бу йўлдан қайтармадим, унга тасалли бермадим.

Мичман хаёлга ботди. Йўқлама вақтида комендор Погребов йўқ эди. У қаерда, унга нима бўлди — ҳеч ким билмасди. Уни бедарак кетганлар қаторига чиқариб қўйишди. Нефёдовнинг эсига «Уч авлиё»нинг чўкиб кетиши олдидан фонис билан қоронғу трюмга тушгани тушди... Каламушлар, палубада ёлғиз ўзи турган капитан Зарин, рутубатли трюмнинг даҳшатли зулмати, сувнинг жилдирашлари эсига тушиб кетди... Шуларни хаёлга келтирган эди, мичманнинг баданлари яна жимирлашиб кетди. Маринканинг ҳўнграб йиғлашини тингларкан, Нефёдов: «Юраксизлик қилдим! Шарманда бўлдим!» деб ўйларди. Маринканинг гапларидан кейин у комендор Погребовнинг кема билан бирга ҳалок бўлиб кетиш мақсадида кемада қолганлигига ишонди. Бушпритга байроқни ҳам ўша кўтарган бўлса керак... Мичман оғир ҳўрсинди.

— Мен кетай, ҳамроҳларимга етиб олай,— деди Маринка, ўрнидан туриб.

Мичман унинг ёнида борар экан, Погребовдан гап очди. Погребовни мақтади:— ўтқир комендор эди! Ўртоқлари, матрослар қандай яхши кўришарди! Синолда иш кўрсатганини айтмайсизми! Бетўхтов отаберганидан, замбараги қизиб кетиб, ёрилиб кетишига сал қолганди!— Маринка йиғидан тўхтади, қадамни секинлатиб, Нефёдовнинг гапини тинглаб борарди.

Бу орада юнгаларни жандарм штабга олиб келди. Йўлда у Венянинг қўлидан маҳкам ушлаб олган эди. Веня қўлини тортиб олишга уринмасди ҳам. Аммо штаб жойлашган бино эшиги олдига келганларида, Веня қўлини жандармнинг дағал қўлидан пайтини пойлаб туриб шартта тортиб олди-да, ҳаммадан олдин зинадан югуриб чиқди.

Андрей Могученко навбатчилар хонасида диванда мудраб ўтирарди. Столда ўтхонаси беркитилган самовар қайнаб турарди. Веня югуриб келиб отасининг бағрига ўзини ташлади-да, қўлидаги лимонни узатди:

— Дадажон, сенга лимон олиб келдим!
— Раҳмат, ўғлим! Катта раҳмат. Ҳа, қаерда эдинг?
— Бульварда. Ҳозир яна одамлар келади. Лимонни беркитиб қўй.

— Ё лимонни бирон ердан ўғирлаб олдингми?— деб ҳазиллашди чол, лимонни чўнтагига беркитиб.

Веня жавоб қайтаришга улгурмади: навбатчилар хонасига юнгалар, улар кетидан жандарм кириб келди.

— Жаноби олий адмирал Нахимовнинг буйруқларига мувофиқ аристонларни қабул қилиб ол. Мана учови шу ерда. Тилхат бермасанг ҳам бўлади.

— Аристонлар? Тришка, сенмисан? Олесь? Учинчиси қани?

— Ана, турипти-ку, ҳаммадан олдин югуриб киргани.. Учинчиси ўша бўлади.

— Тушунмадим..

— Ҳозир жаноби олийлари келиб, текшириб кўрадилар. Ушанда тушунасан. Исёнчи ўстирган экансан! Энди рухсат, хайр-маъзур. Саломат бўлсинлар..

Жандарм шпорларини жаранглатиб, қайрилиб чиқиб кетди.

— Аристонлар-а!— Могученко калласини чайқади.— Қани, ўтирларинг, аристонлар, ҳукми кутинглар энди.. Чиқиб бир қарайчи, Павел Степанович келмаяпти-микн..

Чол чиқиб кетди. Юнгалар диванга ўтириб, шивир-шивир қилиб сўкина бошладилар.

— Қарцерга¹¹² ўтқизмай қўймайди энди. Трюмга қамайди: у ерда шунақанги каламушлар бўладики, оғайнилар, ҳар бири мушукдай келади!

— Уша гардемарин ҳозир қўлимга тушса-ку, юзини уриб ёрардим-а!— деб пўнғирларди Трифон.— Ун тийиндан бераман деб, ўзи қочиб қолди. Қўрқди!

— Уч кишилашиб урардик,— деб унинг гапига қўшилди Веня,— аммо, қаердап қидириб топардинг энди уни!

Веня гапини айтиб бўлмаган ҳам эдики, навбатчилар хонасига гардемарин Панфилов кириб келди.

— Ийе, жамоат жам-ку!— деб қичқирди гардемарин.— Юнгалар! Нега бошлиқ кирганда ўриндан турмасдан, бемалол ўтирасизлар?

— Биз ҳозир юнга эмас, аристонмиз. Сен ҳам офицер эмассан, юнкерсан,— деб қовоғини солиб жавоб берди Трифон.

— Аристон? Мана, мен ҳам ёнларингга ўтириб, аристон бўлай.

Юнгалар сиқилишиб жой бердилар. Панфилов диваннинг бир четига ўтирди.

— Ун тийиндан бераман деб ўзинг қочиб қобсан-ку,— деб гардемарианда гина қилди Вешя.

— Тўғри айтасан! Ростини айтсам, мен бу ерга шунинг учун келдим!— деди Панфилов ва картмонидан ўн тийиндан чиқариб берди.

— Келяпти!— деб хабар қилди Могученко.— Туринглар!

Туринглар дейиши ортиқча эди, чунки гардемарин билан юнгалар илдам ўринларидан туриб, тик қотиб турдилар.

Нахимов кирди. Гардемаринни кўриб, тўхтамасдан туриб:

— Менга келдингизми?— деб сўради.— Қани, марҳамат!

Панфилов Нахимов кетидан маҳкама залига кирди. Могученко уларнинг кетидан эшикни зичлаб ёпди.

— Нима хизмат билан келдингиз, йигитча?— деб сўради Нахимов стол ёнига бориб ўтириб.

— Ҳузурингизга келдим, жаноби олийлари: гардемарин Панфилов бўламан.

— Бунингиз ортиқча. Мен сизни танийман.

— Павел Степанович! Юнгаларда айб йўқ, уларни мен йўлдан ургандим. Оркестр нимани чалишини улар билмасди ҳам. Ҳамма айб менда.

— Ўзингизнинг келиб иқроор бўлишингиз — яхши! Аммо, уят! Шундай кунларда шўхлик қилиш уят! Бир йилдан кейин мичман бўласиз, уят! Ёш болаларга қандай ибрат кўрсатяпсиз? Улардан қандай денгизчи етишиб чиқади? Сиёсат билан қизиқасизми? Мен сизнинг ниятларингизга тушуниб турибман, аммо сиёсат деган нарса ошиқлик ўйини эмас-да! Декабристларни¹¹³ эсланг. Улар рус байроғига ҳам, денгизчи деган номга ҳам биронта доғ туширмаганлар. Улар ҳар ишда биронтагина эшитмайдиган бўлайлик, ўзимизни шундай тутайликки, биронта хайфсан деган гап эшитмайлик деб онт ичишган... Сиёсатчи одам афандим, кристаллдай тоза ва пок бўлиши керак! Улар худди шундай одамлар эди! Болтиқ флотининг улар билан фахрландиган, Қора денгиз флоти эса ҳавас қилиб юрадиган замонлар келади, мен сизни жазола-

шим керак. Музиканинг тўхтаб қолганлиги учун эмас, у бекорчи гап! Сиз ўзингизни денгизчига номуносиб тутганингиз учун. Ҳозирча блокшивга жўнайсиз, комендантга бориб айтинг: етти кун карцерга қамасин, сув билан нондан бўлак нарса бермасин! Бу қилган ишингизни адмирал Корниловга хабар қиламан. Боринг!

— Фақат биргина илтимосим бор,— деди Панфилов,— бомбардимон бошланганда мени озод этишингизни ва ўз гуноҳимни бастионларда ювишга имкон беришингизни сўрайман.

— Яхши! Соқчи чақиртирмайман, сизни шарманда қилмайман. Ўзингиз бораверинг.

— Есть!

Гардемариин қоидаси билан қайрилди-да, чиқиб кетди. Нахимов қўнғироқни босди. Могученко кирди.

— Юнгаларни қўйиб юборинг!— деб буюрди Нахимов.

— Есть!

Тўртинчи боб

ҲАЕТБАХШ СУВ

28 сентябрга ўтар кечаси қаттиқ бўрон турди. Норд-остдан уриб берган, қасирға даражасига етиб борган кучли шамол осмонда уадаларга ўхшаган булутларни учирар, булутлар баъзан ой юзини қоплар ва шаҳар тепасига келиб муздек ёмғир бўлиб қуюлар эди. Шамол душман томонга урарди, у ерлардан, истеҳкомлардан юборилган рус пистирмаларидан шамолнинг увуллаши билан бирга аҳён-аҳёнда ғира-шира шовқин эшитилиб қолар эди. Кавалерия разведкаси кеча кунинг инглиз-француз лагеридан катта жонланиш бошланди: тепаликларга замбараклар олиб чиқилмоқда, турлар ва ер қазийдиган асбоблар ташилмоқда деб хабар берди,— афтидан, душман аллақандай иш бошлаб юборган эди.

28 сентябрь тонгида телеграфда ҳамда кутубхона манорасида турган кузатувчилар дурбиндан қараб, олдинга арзимайдиган бир янгиликни кўриб қолдилар: французлар эгаллаб турган Рудольф тоғидан пастроқда, сурранг нишабликда янги қазилган тупроқдан горизонталь бир чизиқ пайдо бўлган эди: французлар, тунги бўрондан фойдаланиб, Бешинчи бастиондан тахминан тўрт юз

метрча нарига хандақ қазиган эдилар. Бу хабарни даставвал Тотлебенга етказишди. Тотлебен суюниб кетди ва Меншиков, Корнилов ҳамда Нахимовларга янги ажойиб нарса кўрсатишга ваъда қилиб, кутубхонага таклиф этди. Улар дарҳол етиб келиб, кутубхона манорасига чиқдилар.

Чеҳраси кулган ва ҳаяжонланган ҳолда Тотлебен келди. Кечиккани учун уэр сўради-да, адмиралларга мурожаат қилди:

— Табриклайман, ҳазрати олийлари! Табриклайман, жаноблар!

— Ташаккур,— деб жавоб берди Меншиков,— чеҳрангиз кулиб турганидан, сизни ҳам табриклаш керакка ўхшайди, полковник. Аммо, нима муносабат билан?

— Ҳазрати олийлари, душманнинг траншея қазий бошлаганини ўз кўзингиз билан кўриб турибсиз. Штурм бўлмайди. Улар штурмдан воз кечди. Менинг гапим эсингизда бўлса керак, мен: улар бизни қамал қиладди деб айтган эдим...

Меншиков ишонқирамай кулумсираб қўйди.

— Мен бунга ўз кўзим билан эмас, полковник, сизнинг кўзингиз билан кўришни истардим. Аксинча, мен штурм билан бошлаб, штурм билан тугатишига аминман. Шубҳасиз, штурмдан олдин артиллериядан ўққа тутади. Шу сабабдан, деди Меншиков, Корниловга қараб: мен Севастополь гарнизонини бир неча аскарый полк билан кучайтиришни зарур деб ҳисоблайман.

— Жуда яхши, ҳазрати олийлари!— деб севиниб жавоб берди Корнилов, қаддини сал букиб таъзим қилиб.

Тотлебен Рудольф тоғининг қоқ пешонасига французлар томонидан қазилган траншеяни кўрсатиб, зарда билан:

— Анови ерда замбаракларга тўйнуқ очилганда, сизнинг ҳам кўзингиз очилади, князь,— деб пўнғирлаб қўйди.

Нахимов индамай турарди.

Балаклавани инглизлар эгаллаб, ичига кириб олдилар. Инглиз флоти Балаклава бухтасига кириб, оғир замбарак ва яроқ-аслаҳаларни тушира бошлади. Французларга Қамишли бухтада энг аввал кемаларда келтирилган материаллардан кимсасиз қирғоққа бараклар қуришга тўғри келди. Бараклардан иборат бўлган посёлкага французлар «Қамиш шаҳри» деб ном бердилар.

Қасалдан ҳолсизланиб қолган маршал Сент-Арно француз кўшинига кўмондонликни генерал Қанроберга

топширди-да, шифолаңгани Истамбулга жўпади. У йўлда вафот этди. Француз қўшинлари қўмондонлиги юраксиз, мужмал одам қўлига ўтди. Лорд Ранглан Севастополга дарҳол ҳужум қилиш керак деган таклифни яна киритди. Канробер Меншиков қўшинлари ён томондан ё орқадан зарба беради деб қўрқиб, таклифни рад этди. Иттифоқчилар разведкаси руслар гарчи қалъа ишларини тамомламаган бўлсалар-да, ўз батареяларини кемалардан туширилган оғир артиллерия билан мустаҳкамлаганини билдирди. Штурмнинг муваффақиятли чиқиши учун олдин рус батареяларини бомбардимон қилиб, уларнинг кучини ожизлаштириш керак, — дерди Канробер. Инглизлар ҳам бу мулоҳазаларга кўниб, Севастополни бир зарба билан қўлга киритиш фикридан қайтдилар. Иттифоқчилар шаҳарни қамал қилишга қарор бердилар-да, Севастополь атрофидаги баланд тепаликларга қамал артиллериясини ўрнатишга киришдилар.

Истеҳком қуриш билан тамомла банд Севастополь ҳимоячилари пиёда аскарларнинг ҳаммаси ва замбараклардан ўқ узиш билан душманнинг қамал ишларига нутур етказиб турар эдилар. Бу ҳамла ва ўқ узиб туришлар француз ва инглизарга батарея қуришга йўл қўймас ва шаҳар яқинига замбарак ўрнаттирмас эди.

Меншиков, гарчи қўшинга янги аскарлар келган бўлсада, сустлик қилар эди. Бош қўмондон ҳамон куч оз деб яна бир неча дивизия юборинглар деб нуқул Петербургдан илтимос қилиш билан овора эди. Жануб томондан денгизчилар, сапёрлар ва аҳоли хандақлар қазиб, валлар қўтариб, замбараклар ўрнатиб турган бир пайтда солдатлар Шимолий томонда ўзларига чайла қуриш ва землянка қазिश билан овора эдилар.

Октябрнинг охирига бориб бутун Севастополь батареялар тизмаси билан ўралди. Зарур бўлган жойларда бастион ва батареялар ўртасида окоплар қазилиб, бири-бирига боғланди, бу окоплар штурм вақтида милтиқ билан мудофаа қилиш учун мослаб қазилган эди.

4 октябрь кундузи душман томонида ҳаракат бошланди, балиқчилар, иттифоқчилар флоти беркиниб турган жойидан чиқишга ҳозирлик кўряпти деб хабар қилишди. Эртаси куни ҳам денгиздан, ҳам қуруқликдан бомбардимон бўлишини кутиш керак эди. Башарти душман рус артиллериясини ишдан чиқаришга муваффақ бўлса, штурм бўлиши ҳам мумкин эди.

— Эртага жуда қизғин кун бўлади!— дерди Корнилов, ўз ходимларига.— Тамомила ютуққа эришиш учун инглизлар бутун воситалардан фойдаланадилар. Тажрибасизлигимиз туфайли кўп талафот берамизми деб қўрқаман. Ундай деса, бизнинг паҳлавонлар тезда ўзларини эплаб олади. Қурбон бермасдан бўлмайди, афсуски шундай бўлиши турган гап: эртага кўпимиз қулайимиз!

— Сиз ўзингизни эҳтиёт қилишингиз керак, Владимир Алексеевич,— деди Корниловнинг ёнидагилардан бири.

— Ҳозир ўзимизни ўйлайдиган вақт эмас,— деб жавоб берди Корнилов.— Эртага мен бирон жойда кўринмай қолсам, одамлар нима деб ўйлайди?

5 октябрь тоғ отарида Бешинчи бастион тепасидаги мудофаа казармасининг вахта бошлиғи дурбидан французларнинг валида одамлар ивирсиб қолганини, тупроқ билан тўлдирилган қопларни чиқариб ташланаётганини кўриб қолди: душман замбарак амбразураларини оча бошлаган эди. Вахта бошлиғи барабанчига тревога уришни буюрди. Замбарак ходимлари ўз тўплари ёнига бориб турди.

Эрталаб соат еттида француз батареяларидан оғир мортиралар олдинма-кетин уч марта ўқ узди. Бу ёппасига команда бошлашга берилган ишора эди.

Француз батареясининг дастлабки ўқига Бешинчи бастион ҳамма тўплардан ўқ узиб жавоб берди. Бутун фронт бўйлаб мудофаанинг ўнг томонидан чап томонига тревога янгради. Кечаги кунгача иккала томон бир-бирларининг ўт очиш пунктлари қаердалигини аниқ билмас эдилар,— дастлабки отилган ўқлар ўт очиш пунктлари жойлашган ерларни аниқ кўрсатиб, мўлжални равшан қилди. Артиллерия отишмаси бошланди.

Тип-тиниқ, беғубор осмонга қуёш чарақлаб чиқди, бироқ канолада бошлангандан кейин бир неча минут ўтмасдан оқ порох тутуни билан қопланиб, хира ойга ўхшаб қолди. Бутун атрофни кўкимтир қоронғу парда қоплади. Қоп-қора порох тутуни шу қадар қалин эдики, ҳатто душман замбаракларнинг ёлқини рус томондагиларга кўринмай кетди. Командорлар, дастлабки мўлжаллардан фойдаланиб, қоронғулик томонга қаратиб ўқ узишда давом этар эдилар. Кемаларда яқин мўлжални «бутун борт тўпларидан ўққа тутиш» тажрибаси бу ерда ҳам фойда кўрсатди. Сукунат тушган қисқа дамларда душман томондан барабанларнинг дириллаши эшитиларди. Меншиков

ўйлаган нарса юз бериши яъни французлар ва инглизлар қалин тутун панасида атака бошлаб юборишлари мумкин эди. Бунинг учун бастион ва батареялардаги ҳамма тўплар ёнига картечъ¹¹⁴ запас қилиб қўйилганди. Штуцерлар билан қуролланган ўқчилар, штурмни милтиқ ўти билан қарши олиш учун ҳаидақларда шайланиб турар эдилар. Истеҳкомларнинг орқасида, шаҳарда ва кемасозлик томонларида батальонлар атакани найза билан қайтариш учун милтиқларини қўлларида ушлаб турар эдилар.

Корнилов тонг отардан бери отдан тушмасдан, истеҳкомларни айланиб юрди, уни ҳар ерда учратиш мумкин эди. У асабийланган ва ҳатто дарғазаб ҳолда отини бастиондан бастионга чоптириб юрарди. Шундай аччиғланиб турган пайтда Театр майдонида бир батальон пиёда аскарларни кўриб қолди. Солдатлар взвод-взвод бўлиб, яланг ерда ғуж бўлиб турар эдилар. Улар бу ерга кечаси олиб келинган эди. Солдатларнинг юзларидан ҳоригани кўриниб турарди. Улар атрофга қовоқларини солиб қарар эдилар. Худди узоқ сафарга олиб чиқиладигандай, нима учундир улар ҳамма яроқ-аслаҳа, асбоб-анжомлари билан олиб келинган эди. Бир чекада офицерлар тўпланиб турар эдилар. Корниловга таниш полковник батальон олдида якка ўзи у ёқдан-бу ёққа юриб турарди. Полковник колоннанинг нариги бошига етиб, худди ёш юнкерга ўхшаб шартта орқасига ўгирилар эди-да, чап оёғининг тумшугини олдинга чўзиб, колоннанинг бу бошига қараб келарди: у худди қадам ўлчаётганга ўхшарди. У худди ўз солдатларига юриш машқини кўрсатаётгандай туюлар эди. Корнилов полковник ёнига келди. Сўрашдилар.

— Нима учун очиқ ерда турибсизлар, полковник?

— Нима қилгин дейсиз, адмирал? Биз ҳамниша колонна бўлиб тизиламиз. Бизни шу ерга келиб туришлар дейишди, турибмиз. Ҳамма ёққа бомба келиб тушяпти. Ҳозирданоқ учта одамимни бомба олиб кетди.

Корнилов, полковникнинг юзига тикилиб қараб, унинг ҳам бу кеча ухламай чиққани ва асаблари тортишиб турганини ва бақириб юбориши ёки бирон ёмон қилиқ қилиб қўйиши мумкинлигини кўрди.

Кўкимтир зимистонликдан атрофга учқун сачратиб бомба визиллаб учиб келди-да, батальоннинг қоқ ўртасига келиб тушиб, «Ввамм!» деган товуш билан ёрилди. Солдатлар атрофга қочишди. «Замбил!» деган овоз эшитилди.

— Ана, кўрдингизми!— деди батальон командири, кўли билан кўрсатиб.

Корнилов қайрилиб қарамасдан, отини ҳайдади-да:

— Полковник, батальонга буюринг: ранецлар¹⁵ини елкаларидан олишсин. Батальонни ёйинг. Ҳаммаси ерга ётсин...— деб қичқирди.

Корнилов кетидан батальон командири:

— Буюриш осон, чорасини кўриш...— деб бақариб қолди.

Ниманинг чорасини кўриш кераклигини Корнилов эшитмади.

Корнилов кетидан аллаким:

— Сиз денгизчиларга мазая!— деб қичқирди, аммо уни айтган албатта батальон командир эмас эди, интизомни бузган батальон солдатларидан бири бўлса керак...

Корнилов Бешинчи бастион томонга от солди.

— Нима учун биз денгизчиларга маза экан? Ниманинг чорасини кўриш керак?..

Бу саволлар хаёлдан кўтарилмас ва жавоб талаб қилар эди, бироқ Корнилов жавоб топишга улгурмади: беш минутдан кейин от уни порох тутуни қамраб олган Бешинчи бастионга етказиб келди.

Кўҳна мудофаа казармасининг метин девори ичкари-сида Корнилов икки от кўрди; отларнинг бирини таниди: у Нахимовнинг юввошгина оти эди. Корнилов отдан тушди-да, жилловини казакка узата туриб:

— Адмирал қаерда?— деб сўради.

— Тўп отгани кетди,— деб жавоб берди казак, отнинг жилловини ола туриб.

Корнилов казармани айланиб ўтди. Казарма тўплари жим турар эди. Тутун шу қадар қалин эдики, қиёнинг ачиқ ҳидидан Корниловнинг томоғи қичишиб кетди, йўтал туриб, тўхтади.

Бастионнинг Рудольф тоғига қараган томонидаги ўнта замбаракдан учтаси жим турарди. Битта шикастланган замбаракни бастионнинг ўртасига тортиб олиб келиб қўйишган эди, тумшуғи тўғри келган томонга буриб қўйилган бу тўп худди ўлардай чарчаган ва ҳозиргина аравадан чиқарилган, на қимирлашга, на хашак ейишга ҳам мадори қолмаган отга ўхшаб шумшайиб турарди... Бастионнинг ватерпас билан теқсланган ва адил қилиб кўтарилган валининг баъзи жойлари чўкиб, ўпирилиб кет-

ган, амбразураларнинг четлари кўчиб тушган эди, тўп ходимлари милтиқ ўқлари ва осколкалардан яширинсин учун тахталардан ясалган махсус ғовлар тилка-тилка бўлиб ётар эди, шунинг учун ҳам амбразуралар худди жанини кериб турган афсонавий махлуқларга ўхшарди.

Корнилов снарядлар худди тўнғиз подалари кавлаб ташлагандай қўпориб ташланган ялангликдан ўзини секин юришга мажбур этиб, бастионга тушди... Оёқ тағларида тошлар, тарашалар, чўян бўлаклари ётарди.

Бастион худди кема сингари, бортларидаги замбаракларидан ўқ узиб турарди. Комендорлар бир-бирлари билан мусобақалашиб, бор кучларини залпнинг бирга қўшилиб, даҳшатли суратда гумбурлатишга берар эдилар. Замбараклар оғизларидан тутун қусиб, ҳаммалари бараварига ўкириб, кетинга тисланар эди...

Корнилов вал панасига, икки замбарак ўртасига келиб тўхтади. Адмиралнинг пайдо бўлганини олдинга пайқамадилар, аммо уни кўриб қолгандан кейин бастион бўйлаб тизилган тўпдан тўпга «ура!» садолари янгради. Адмирал ҳали салом демасдан матрослар Корнилов бизни мақтаб қўйди деб ўйлаб, унга жавоб берар эдилар. Иш бир он ҳам тўхтамасди. Матрослар гўё кемада артиллерия машқи ўтказилаётгандек, аниқ ва пухта ишлар эдилар. Уларнинг ис босиб кетган қоп-қора юзлари тердан ялт-ялт ётарди. Кўзларининг оқи ва тишлари худди негрларнинг кўзи ва тишидай оппоқ оқариб кўринар, замбарак отилишидан, бомбаларнинг ёрилишидан кўтарилган оҳак чанги оқартирган шапкалари, курткалари ва шимлари эса худди оқ матадан тикилганга ўхшаб кўринарди.

Нахимов тўплардан бирининг тепасига энгашиб, мўлжалга олишга бошчилик қилиб турарди. Нахимов тўпни душман замбарагининг отилиш пайтига тўғрилаб бўлиб ўзини бир четга олди-да, қўлини баланд кўтарди ва ўнг ҳамда чап томонга қараб залпнинг тайёр эканлигига қаноат ҳосил қилгач, қўлини бир силтади. Ҳамма замбараклар бирдан гумбурлаб кетди.

Нахимовнинг елкага бостириб кийган фуражкасининг козироғи тагидан қон оқиб турганини Қорнилов кўриб қолди-да:

— Павел Степанович, ярадор бўлибсиз!— деб қичқирди.

— Бўлмаган гап!— деди Нахимов ва қўли билан пешонасини силаб кўрган эди, унинг қонга бўялганини кў-

риб:— зарари йўқ! Ғам чекишга арзимаёди. Ҳечқиси йўқ! Пўсти шилинибди, холос! Мени излаб келдингизми? Марҳамат!— деб қичқирди.

Нахимов, азиз меҳмонни энг ҳашамли уйга таклиф этган меҳмондўст одамдай, бузилиб ётган мудофаа казармасини қўли билан кўрсатди. Адмираллар казарманинг бруствертдан уриб туширилган тупроқ халталар билан тўлиб ётган текис томига чиқдилар. Снарядлар ўпириб кетган бурствер бўйлаб чочилиб ётган банник¹⁶лар, аншпуг¹⁷лар, парча-парча бўлиб кетган тахта бўлаклари, тарашалар, синиқ скамейкалар, парча-парча бўлиб кетган ёғоч бочкалар, тагсиз бочкалар, кийим парчалари, мажақланиб кетган милтиқлар худди фалокатга учраган кема қолдиқларига ўхшаб ётарди. . .

Адмираллар юзларини Рудольф тоғига ўгириб, пастликда ҳайқириб ётган ўт тўлқинларига бир он индамай қараб турдилар. . .

— Жуда яхши!— деди Нахимов.

— Ҳа, биз денгизчиларга яхши, биз бекор ўтирганимиз йўқ,— деб жавоб берди Корнилов,— аммо аскарий қисмларнинг иши чатоқ. Улар бекор туришипти, бунинг устига одамлари ҳам ўлиб кетаётипти. Бастион ва батареяларда пиёда аскарлар учун беркинадиган блиндажлар қуриш чорасини кўриш керак. . .

— Пиёда аскарларни яна ўз жойига қайтариб юбориш керак. Нима кераги бор? Штурм бўлмайди!

— Снарядлар бутун шаҳарга тушаётипти. Ҳатто Приморский бульварда ҳам одам ўляпти. . .

— «Лаънати малъун» қаерда!

— Ҳазрати олийлари ҳозир Кемасозлик томондаги истеҳкомларни кезиб юрипти.

— Порох тежалсин деган буйруқ билан икки марта ординарец келди. . . Ишга аралашмасан, яхши бўларди-я! Ҳозирча ҳамма иш жойида!

— Мен ҳам шундан қўрқиб турибман. . .

— Олдингизга солиб ҳайданг. . .

— Қаерга?

— Ҳалиги. . . анави. . . Шимолий томонга,— жаҳли чиққанидан дудуқланиб жавоб берди Нахимов.

Корнилов кулиб юборди.

— Ҳа, мен ҳам унга азиз жонингизни эҳтиёт қилинг деб маслаҳат бермоқчиман. . .

— Ҳа, баракалла!

— Бирон нарсага муҳтожлигингиз борми? Нима юбортирай?

— Сув юбортиринг. Салдан кейин цистерналарда бир томчи сув қолмайди. Замбаракларни, банникларни ҳўллаб устидан сув қуйиб совутдик: қизиб кетганидан қўл теккизиб бўлмайди. Ичишгагина етарли сув қолди, холос...

— Хўп, сув юбортираман.

— Ҳа, дарвоқи! Бутунлай эсимдан чиқаёзипти! Айтинг, гардемариин Панфиловни карцердан чиқаришсин.

— Карцердаги ҳамма денгизчиларни бўшатишни буюрдим, демак уни ҳам чиқаришган.

Қорнилов ёнидаги сумкасидан тоза рўмолча чиқарди:

— Рухсат этинг, дўстим, пешонангизни бир кўрайчи...— деди.

— Ўзимнинг рўмолчам бор, афандим! Мана! Оғриғи ҳам босилди! Арзимаган гап!

Орқа чўнтагидан ис босиб қорайиб кетган ва ғижимланган дастрўмол чиқарди: Нахимов замбарак мойи босиб кетган қўллариини дастрўмолга артар эди...

— Хайр, азиз дўстим. Қим билади, балки ортиқ кўришмасмиз...

Улар бир-бирларини қучоқлаб ўпишди-да, индамасдан ажралиб кетишди. Нахимов бастионга қайтди, Қорнилов қўлидаги рўмолчани ғижимлаб, оти ёнига қараб юрди...

Казак, адмирални кўриб, отнинг пешонасидаги чочини тузатиб, ёллариини силаб қўйди, қоринбоғини ушлаб кўрди-да, Қорнилов эгарга минаётганда узангини тутиб турди.

— Яхши қол, иним!

— Саломат бўлинг, жаноби олийлари!

Қорнилов траншеялар бўйлаб Пересипь томонга, Жанубий бухта чўққисига қараб йўл олди... Адмиралнинг тишлари орасида қум ғижирлар эди. Кўзларидан ёш чиққанини сезиб, юзини артди, рўмолчага қараган эди, порох куясининг ҳўл доғларини кўрди.

Шаҳар томондаги истеҳкомларни айланиб чиқиб, штабга қайтгач:

— Могученко! Сув!— деб буюрди.

Сюртугини ечди, кўйлагининг енглариини шимарди, ёқасининг тугмалариини ечди-да, чолнинг ювиниш идишлари

Могученко янги сочиқ бериб, бир шиша «Кельн сув»ни очди. Сочиққа атир сепаркан, Могученко деди:

— Малахов курганда манора ишламай қолибди. Гап унда эмас-ку, албатта. Батарейлар яхши отиб турибди. Бутун гап шундаки, «унинг» Ланкастер тўплари бор. «У» икки чақиримга бехато отади, бизники бўлса «унга» бориб тегмайди ҳам...

— Қизишиб кетгандан кейин яқинроқ келади...

Корниловнинг эрталабки ғазабидан ҳозир асар ҳам қолмаган эди, салдан кейин флаг-офицер Жандр штабга келганда адмирал одатдагидек бироз кибрли, сал димоғдор, олифтанамо кўринарди. Чанг босиб кетган шим ва этиклари стол устидаги мовут тагидан кўринмасди.

Жандр французлар шаҳарга узунлиги бир ярим газ келадиган мис гильзали ракета отишмоқда, бундай ракеталар илгари кўрилмаган эди деган хабар келтирди. Гильзанинг учига пистонли граната ўрнатилган, гранаталарнинг кўпи ёрилмай қоляпти, ёрилганлари эса шаҳарнинг бир неча жойларида уйларни ёндириб юборди, аммо ўт ўчириш командаси ўчирди, деди.

— Фугас гранатамикин ё ёндирувчи снарядмикин? Айтинг, биттасини менга келтиришин...

— Ҳазрати олийлари!— деди Могученко ва эшикни кенг очиб юборди.

Устига плашч кийган Меншиков бошидаги денгиз фуражкасини ечмасдан кириб келди. Устида — адмирал мундири. Корнилов ўрнидан туриб, унинг истиқболига юрди.

— Утираверинг, қимирламанг!— деди Меншиков кўлини сянтаб ва Жандр суриб қўйган стулга ўтирди.— Маросимотнинг вақти эмас. Хўш, ўнг томонда ишлар қалай, Владимир Алексеевич?

— Жуда яхши, ҳазрати олийлари. Ҳозир Бешинчи ва Тўртинчи бастионлардан келиб турибман. Французларни тез орада жим бўлишга мажбур этармиз деб ўйлайман. Чап томондачи, ҳазрати олийлари?

— Бемаза. Чой буюринг.

— Могученко, ҳазрати олийларига чой! Чаққонроқ!

Улар канонаданинг гумбурлашига қулоқ бериб, бироз жим қолдилар. Бирдан канонаданинг ғувуллашига даҳшатли бир зарба келиб қўшилди, деразаларнинг ойналари дириллаб, эшик очилиб кетди.

Корнилов қўнғироқни босиб:

— Могученко! Чой қани?— деб қичқирди.

Могученко патнисда чой кўтариб кирди. Чол оғзи қулоғига етган ҳолда:

— Авф этгайлар! Чидаб туролмадим. Эшикка югуриб чиқдим. Рудольф тепасини осмонгача тутун босиб кетди. Французларнинг порох обморини портлатиб юборганга ўхшаймиз! Жуда ажойиб! Акварелнинг ўзи дейсиз! Ичинг, ҳазрати олийлари, шифо бўлсин!

Матроснинг бундай бетакаллуф муомаласидан Меншиковнинг афти буришиб кетди.

— Ҳазрати олийлари, мен сизга ўзингизни таҳликага солмаслигингизни маслаҳат кўрардим,— деди Корнилов,— подшоҳ ҳазратларининг сиз бўлмасангиз Севастополь етакчисиз қолади деб ёзганини унутмаслигингиз керак...

— Албаттаку-я! Бугун қўшинларга намоён бўлдим. Солдатларнинг руҳини кўтариш учун шу кифоядир дейман...

— Ҳа, албатта, ҳазрати олийлари!

— Мен Шимолий томонга бориб келмоқчиман. Сизга қаттиқ ишонаман-а, Владимир Алексеевич!

— Ишончингизни оқлашга тайёрман, ҳазрати олийлари!

— «Ҳазрати олийлари», «ҳазратий олийлари»,— деб масхара қилди Корниловни Меншиков,— менинг Александр Сергеевич деган исмим бор! Худди полиздан ҳозиргина узиб чиқилган корнишонга ўхшаб ялтиллайсиз-а! Балга отлангандай!

Корнилов илтифот билан табассум қилди, князь «Корпилов» билан «корнишон»* сўз ўйинини боладим деб хурсанд бўлиши мумкин эди.

Меншиков билан Корнилов штаб олдида отга минаётганларида уларнинг ёнига отлиқ лейтенант Стеценков келди-да, Корниловга сизни бастионларда учрата олмадим, юнкерлардан биронтаси ўлса, ота-оналарининг қарғишига қолмайлик деб, юнкерларнинг ҳаммасини у ердан қайтариб юбордим деб маълумот берди. Юнкерлар орасида ўн тўрт, ўн беш ёшли ўсмир болалар ҳам бор эди, уларни батареяларга адмиралнинг буйруғи билан юборган эдилар.

Гапга қулоқ солиб турган Меншиков:

* Корнишон — найча бодринг.

— Менинг олдимга биронта одамни юборинг, лейтенант, бешта крест бераман. Юнкерларнинг энг муносибларига менинг номимдан тақдим этасиз...— деб гап қистирди.

— Бош устига, ҳазрати олийлари!

Корнилов Меншиковни Граф пристанигача кузатиб қўйди-да, хайрлашиб, ўзи флаг-офицер Жандр билан бирга Пересипга кетди. Йўлда Тотлебенни учратди. Улар отларини тўхтатиб, жангнинг боришидан гаплашиб турдилар.

— Ишнинг бориши менингча ёмон эмас,— дерди Тотлебен, хотиржамлик ва ишонч билан.— Тушган снарядларнинг миқдорини назарга олганда, талафот унча кўп эмас. Менингча, душманнинг элликта снарядига битта ўлган ё ярадор тўғри келади. Ундан кўп эмас. Бу оз.

— Баъзан битта одам ўнта одамга арзийди.

— Юзтага ҳам деяверинг! Денгиз батальонлари ва пиёда аскарларни мумкин қадар бехатарроқ жойга жойлаштиришни буюрдим.

— Одамларни пана қилиш учун блиндаж ва ёпиқ жойлар қуриш ва икки ёндан келиб тушадиган снарядлардан сақланиш учун траверслар қуриш чорасини кўриш керак,— деди Корнилов

— Албатта! Бажарамиз... Кейинроқ. Бугун эса энг муҳими — замбаракларнинг кечга довур отиб туришини таъминлаш, амбразураларни тозалаб туриш, порох омборларини эҳтиёт қилиш, мен ҳам шундай деб буюрдим. Одам етишмаяпти.

— Кечга довур туриб беришимизга кўзингиз етадимиз?

— Шубҳаланишга асос йўқ. Ҳа демай французларнинг овози ўчади... Аммо инглизлар қаттиқ урушяпти: уларнинг қўли узун-да! Батареялари ҳам французларникига қараганда пухтароқ қурилган бўлса керак.

— Уларнинг флоти ҳали ишга киришмаганини унутманг...

— Флот қирғоқ батареяларига яқин келишга ботинмайди. Кемаларнинг ўқи эса бу ерга етиб келмайди. Энг муҳими — ўтни тўхтатмасликда. Порохни аяш керак эмас.

— Князни кўрдингизми?

— Ҳа, кемасозлик томонини айланиб юрувди, қўшинлар билан саломлашди. Ҳеч ким саломига жавоб қилмади...

— Ҳамиша шундай. Ҳазрати олийларнинг овози паст. Ҳечким эшитмайди.

— Шундай канонада бўлиб турган пайтда яна қийин! Сизни кўрмоқчи эди. Соғлиғи қалай!

— Кўришдик. Мен уни Граф пристанигача кузатиб қўйдим. Саломатлиги ёмон эмас шекилли, чарчаганга ўхшайди, бироқ аския қилди. Мени полиздан янги узилган бодрингга ўхшатди...

— Рост, сиз анча бардам кўринасиз... Аммо сиз ҳам, Владимир Алексеевич, биров дам олсангиз зарар қилмасди. Ухлашгаку ухлай олмайсиз-а, аммо бир озгина ётсангиз ёмон бўлмайди. Ахир ишнинг ҳали ярми ҳам тугагани йўқ. Берилиши керакли ҳамма буйруқларни бериб қўйдим. Ўзингизни инглиз снарядининг остига беҳуда ташлаб нима қиласиз... Фалокат-да... Чап томонда нималар бўлаётганини ҳазратдан ва мендан эшитиб билдингиз... Рост айтаман, уйингизга бориб ётинг!

— Сизчи, Эдуард Иванович?— кулиб туриб сўради Корнилов.

— Менми? Мен ҳали ўнг томонга ўтганим йўқ.

— Сиз ҳам чарчагансиз? Сизнинг ширин сўзларингизга мен ҳам худди ўшандай ширин сўзлар билан жавоб бера олмайман: ниҳоятда чарчаган кўринасиз. Сиз ҳам ётиб дам олишингиз керак. Ўнг томонда нималар бўлаётган бўлса ҳаммасини мен айтиб бераман. Уларга фақат сув етишмас экан, сув юбортирдим. Хўп деяверинг. Бориб кўриб келдим.

— Йўқ, русларнинг «ўз кўзим билан кўрмагунимча, ишонмайман» деган мақолини биласиз-ку...

Улар тарқалишди: Тотлебен ўнг томонга, Жандр билан Корнилов чап томонга кетишди. Улар Пересипдан ўтгач, тик кўтарилган якка оёқ йўлдан тўппа-тўғри учинчи бастионга чиқиб бордилар. Бу ерда Корниловни артиллерия бошлиғи-Ергомишев, бастион командири Попандопуло билан унинг адъютанти Наленч-Рачинскийлар кутиб олди. Попандопуло бошини оқ латта билан худди саллага ўхшатиб боғлаб олган эди.

— Кўрдингизми, инглизлар мени турк қилиб қўйишди!— деб ҳазиллашди Попандопуло.

Ҳақиқатан ҳам бурни катта ва қоп-қора Попандопуло саллални туркка ўхшарди. Корнилов: бундан бир соатгина илгари ўғлидан ажралган одам қандай ҳазиллаша олади деб ўйлади.

Бастионга дамба-дам бомба тушиб турарди. Корниловнинг ёнидагилар ўзингизни хатардан сақлаиҗ, ҳар биримиз ўз бурчимизни тамомила адо этамиз дея бошлади.

— Жаноблар, ҳар бирингизнинг бурч ва виждон талабига мувофиқ хизмат қилишингизга аминман, аммо бундай улуғ айём кунда қаҳрамонларимизнинг жанг майдонида мардлик кўрсатишини ўз кўзим билан кўришни истаيمان,— деб жавоб берарди Корнилов.

Корнилов Учинчи бастиондан чиқиб, траншеялар бўйлаб Малахов курган томонга от солди. Йўлда кетатуриб, Москва полки батальонларининг очиқ ерда турганларини кўриб, Жандрга солдатларни Базарев казармаларига олиб бориб қўйишни буюрди: казармаларнинг беш ғиштли қадимги деворлари яхши паноҳ эди. Флаг-офицер топшириқни бажариб, Док жарн кўпригидан нарида адмиралга етиб олди. Корнилов бир тўда флот экипажи матрослари орасида турарди. Матрослар ўзларининг севимли адмиралларини баланд овозлар билан табриклар эдилар. Корнилов жимлик ўрнатиш учун қўлини кўтарди. Қийқириқлар босилди.

— Душманнинг ҳамма батареяларини уриб йиқитганимиздан кейин «ура» деб қичқирамиз. Ҳозирча фақат французларнинг овози ўчиб турипти!

Тепалик устига ғарб томондан чиққан Корнилов Малахов манорасини жануб томондан пана қилиб турган валнинг ўнг томонига келиб отдан тушди. Тепаси хароб этилган манора ишламасди. Малахов курган душманга манорани шарқ томондан худди тақа сингари қуршаб олган вал ортига ўрнатилган тўплардан жавоб берар эди.

Корниловни курган бошлиғи адмирал Истомин кўтиб олди.

Икки бухтанинғ нафаси уриб турган тепалик чўққисида Бешинчи бастиондагидек нафасни қайтарувчи тутун йўқ эди. Тутун пастроқда ёйилиб ётарди. Док жарн ва Килен-балканинғ тагидан сузиб бораётган тутунни иккала бухта шимиб турарди. Офтоб чароқларди. Туш пайтига сал вақт қолган эди. Тоғлар фонида инглиз батареялари яққол кўриниб турарди. Улардан бирини, узоқ масофага отадиган бешта замбарак билан қуролланган батареяни, Малахов кургандагилар «беш кўз» деб атаган эдилар. Французлар залп билан отса, инглизлар мунтазам равишда отиб турар эдилар: батареянинг чап томонидан бошлаб ҳар бир амбразурадан биттадан тутун отилиб чи-

қар, кетидан бешта бомбанинг бирин-кетин ёрилиши эшитиларди. Кейин жимлик чўмарди-да, яна шу тартиб билан тўп отила бошланар эди. Батарея овози фақат бас товушига мосланиб қўйилган рояль клавишига ўхшарди.

Батарея чап томондаги амбразурадан ёлқин чиқариб тупурди.

— Замбарак! — деб қичқирди сигналчи. Сигналчи бруствер ёнидаги чуқурга ярим белигача тушиб, вал тепасида душман батареясидан кўзкни узмай қараб турар эди.

Матрослар сигналчининг баланд овоз билан огоҳлантиришига қарамасдан, тўплар ёнида овора бўлар эдилар; комендорлар командасиз якдиллик билан пилик тутдилар, залп берилди, бутун бастионни тутун қоплади.

Инглизларнинг биринчи ядроси ўртага, манора билан вал ўртасига келиб тушди ва чип этди-да, худди чўчиган қурбақа сувга сакрагандай товуш билан ер тагига кириб кетди.

Сигналчи яна:

— Замбарак! — деб қичқирди.

— Иккинчи! — деди Истомин.

Иккинчи ядро ерга тап этиб тушди-да худди кўрсичқондай ерни қавлаб, ер остига кириб кетди.

Учинчи ядро манора қурилган вақтда ортиқча деб ташлаб қўйилган каттакон тошга келиб тушди, ундан сакраб, адмиралларнинг тепасидан визиллаб учиб ўтиб кетди.

Тўртинчи ядро учиб келиб, бастион ичида думалаб юрди. Думалаб-думалаб, замбараклардан бирининг ёнига уюб қўйилган ядроларга келиб ўзини урди-да, сўнди.

Шу замбарак комендори матросларнинг хахолаб кулиши остида.

— Қорасини ўртага! — деб қичқирди.

— Энди бешта бомба келиб тушади, буниси билан ўйнашиб бўлмайди, — деди Истомин, хўмрайиб.

Бастион инглизларга ҳали бир залп юбормаган ҳам эдики, сигналчи:

— Бомба! — деб қичқариб қолди.

Матрослар тўплар ёнидан вал панасига тарқалишди-да, ерга ётиб олишди.

— Бизники! — деб қўшиб қўйди сигналчи.

Бомба валнинг нариги томонига тушиб ёрилди, аммо ҳеч кимга шикаст етказмади.

Иккинчи бомба бастионнинг ўртасига келиб тушди ва бир неча дақиқа учқун сачратиб вишиллаб ётиб, сўнди.

— Харом ўлди!— деб қичқирди матрослардан аллаким.

— Бомба! Бизники!— деб огоҳлантирди бир ондан кейин сигналчи.

Тўп ёнидаги матрослар танаффусдан фойдаланиб, янги залп отиш учун тайёрлик кўрдилар-да, сигналчининг товуши билан яна беркиниб олдилар. Бомба бастионга келиб тушиши биланоқ ёрилди; осколкалар жаранглар ва чийиллаб ҳар атрофга сачради. Қўланса тутун тарқалди.

Сигналчи бомба ёрилгандан кейин бастионнинг ҳамма тарафига назар ташлади-да:

— Омонлик,— деб қичқирди.

Ҳеч ким яраланмади.

Тўртинчи бомбанинг осколкаси матрослардан бирининг қўлига келиб тегиб, ярадор қилди. Ходага боғлаб қўйилган қизил крестли байроқ тагидаги тиббий пунктга кетаётган матрос, тирсаги синган қўлини худди чақалоқ болани кўтариб кетаётгандай ушлаб ва ундаги кўзини узмай, адмираллар ёнидан ўтиб кетди. Матроснинг афти буришар ва маъюсона кулар эди...

Бешинчи бомба ўртадаги замбаракнинг олдида думалаб келдида, тўпнинг шотисига келиб тиралиб қолди. Агар ёрилса, шотини парча-парча қилиб юбориши ва замбаракни ишдан чиқариши мумкин эди. Тўп комендори илдам югуриб келди-да, бомбани базўр ердан кўтариб, банниклар ҳўлланадиган ёғоч бочкага ташлади.

— Тўнғиз қўпди!— деб қичқирди комендор, шерикларига.

Матрослар ўз тўпларининг ёнига югуриб келишди ва дарҳол Малахов курган бастионидан жавоб залпи янгради.

— Инглиз музикасининг бўлган тургани шу!— деди Истомин.— Бомба ёрилганда ҳидини фаҳмладингизми, Владимир Алексеевич? Бомбаларни аллақандай махсус порох билан тўлдиришса керак.

— Тўғри, ҳиди бошқача. Рюденберг порохи бўлса керак. Эҳтиёт бўлинг: қўлда ушлаш хавфли. Учирилган бомбани улоқтириб бўлмайди: ёрилиб кетиши мумкин, зарарсизлантирганда ҳам эҳтиёт бўлиш керак. Йигитларингизга айтиб қўйинг, улар жуда беғам кўрилади...

Душман батареяси мунтазам равишда отишда давом этади. Малахов курган жавоб қайтарарди. Курганга ортиқ снаряд тушмай қолди. Душман батареялари энди рейдни ва Кемасозлик томонни ўққа тутарди.

— Маҳкам туринглар!— деди Корнилов.— Бугун кечгача туриб берсак бўлгани. Бугун штурм бўлмайди...

— Штурм?— деди Истомин.— Башарти штурм бўлганда ҳам, ўнг томондан — французлар томонида бўлади. Шошманг, мени сигналчи чақиряпти.

Сигналчи, инглизлар батареясидан бошқа томонга дурбиндан қараб туриб, бир қўли билан Истоминни имлаб чақиради ва:

— Владимир Иванович, бери келинг!— дерди.

— Қизиқ бир нарса кўрганга ўхшайди. Мен ҳозир қайтиб келаман!— деди Истомин, югуриб кетатуриб.

— Биз кетдик! Хайр!

Истомин дурбин тепасига энгашиди. Сигналчи ўнг томонни кўрсатиб, бир нималар дерди...

Корнилов флаг-офицерга:

— Қани, кетдик!— деди.

Улар батареянинг ўнг томонига қараб йўл олдилар: отларини ўша томондаги ёнбағирликка қўйиб келган эдилар.

Уларнинг кетидан курган худди хайр деб қолгандай:

— Замбарак! Бизники! — деган овоз эшитилди.

Жандрнинг қулоғига худди эшкак сувга шалолаб тушгандай майин бир товуш эшитилди. Корнилов оҳ деди-ю, йиқилди...

— Тегдими?— деб сўради Жандр, Корниловнинг тепасига энгашиб.

— Йўқ! Тамом бўлдим,— деб шивирлади Корнилов.

Адмирал сюртугининг ўнг этаги қондан қоп-қорайиб кетган эди.

Жандрнинг товушига офицерлар ва матрослар югуриб келишди. Корнилов оғриқдан зўрға:

— Виждонинг ҳалол бўлса — ўлиш ҳам осон! Севастополни қўлдан берманглар. Тангри, Россия билан флотни сақла... — деди.

Мовут бушлатларининг орқаларига қора гиштин туз тикилган аристонлар замбил кўтариб келишди. Икки шотига тикилган полотнодан иборат замбилни Корниловнинг ёнига қўйдилар. Корнилов аристонларнинг унинг жонини

огритмаслик учун ердан кўтаришга ботинолмай турганларини кўриб, қаттиқ қийновдан инграб, синган сони томони билан замбил полотносига ўзи ағдарилди.

Аристонлар шотини ушлаб, Қорниловни ердан кўтардилар-да, оёғини олдинга қилиб пастликка, денгиз госпиталига олиб кетдилар. Замбил ёнида кетаётган Жандр уларни шошилтирарди.

Кетиндаги замбилчи олдинги шеригининг этигига брезентдан қон оқиб тушаётганини кўриб қолди.

— Митрий, қўлингни баландроқ кўтар, этигингга қон оқяпти,— деди замбилчи, ўртоғига.

Чошгоҳга етмасдан Херсонес буруни ортидан душман флотининг олдинги кемалари кўринди. Улар олдинма-кетин тизилиб, анча ерга чўзилиб келар эди. Олдинда инглиз кемалари келарди. Денгизда штиль ҳукм сураб, шунинг учун флот бомбардимон бошланишига етиб келолмай қолганди. Елканли кемаларни чап томонидан шатакка олиб пароходлар билан судраб келишга мажбур бўлдилар. Бундай усул билан шатакка олинганда, кемаларнинг рулини бошқариш қийин ва олдинга қараб силжиши жуда оғир бўлади. Аммо шатакка олинган ҳар бир кема белгиланган жойни дарҳол эгаллай олиши ва ўнг томонидаги замбараклардан дарров ўт очиб юбориши мумкин эди. Кемалар худди камалак сингари бир қатор бўлиб тизилиб, Севастополь рейдининг оғзига лангар ташлаб бўлганларидан кейин, Шимолий тил билан кўҳна Херсонес харобаликларигача бўлган масофани эгалладилар.

10-батареядагилар душман флотининг жанговар линиясидаги ҳамма кемаларни санаб чиқдилар: улар ҳаммаси бўлиб йигирма еттита эди; инглизларнинг ўн битта кемаси сафнинг шимол-шарқ қисмини эгаллаган, туркларнинг икки кемаси — ўртада, французларнинг ўн тўртта кемаси жануб-ғарб томонда турар эди. Кемаларнинг миқдори замбаракларнинг қанчалигини тахминлаб билишга имкон берарди. Душман флотининг икки минг беш юзга яқин замбараги, яъни икки томонининг ҳар бирида бир минг икки юз элликтадан замбараги бор эди.

Душман флоти Севастополь қирғоқ батареяларидан анча наридан жой олди. Адмирал Дундас флотни хавф остига қўйишни истамай, эҳтиёткорлик билан иш тутар эди.

Душман флотининг бир минг икки юз эллик замбаранг залпига Севастополь қирғоқ батареялари ҳаммаси бўлиб юз йигирма беш, кўп бўлса юз элликта замбаракдан жавоб бера олар эди. Шундай қилиб, ўн м а р т а кучли душман билан жанг бошланди.

Кундуз соат ўн иккидан ошганда камалак шаклида тивилган душман флоти залп ўти билан қопланди. Бу пайтда Рудольф тоғидаги француз батареялари жим бўлиб қолган эди: флот уларга мадад беришга батареялари етиб улгурмаган ва бунинг устига, анча эҳтиёткорлик билан танлаган масофадан туриб Севастополь бастионларини ишдан чиқаришга ожизлик қилар эди. Кураш фақат инглиз-француз флоти билан қирғоқ батареялари ўртасида борар эди.

Шимолий тилдан юқориноқ жойлашган ва фақатгина беш-олтита замбарак билан қуролланган Волохов манораси ўнг томонида қирқ бешта замбаракка эга бўлган инглиз кемаси «Альбион» билан жанг қилар, учтагина замбаракдан иборат бўлган Қарташевский батареяси эса эллик замбаракли «Аретуза» деган инглиз кемасига бас келар эди. Инглизлар Волохов манораси ҳамда Қарташевский батареясига уч юз саржин жойга яқин келиб турдилар. Бу уларга жуда қимматга тушди. Баланд қирғоқ тепасига жойлашган батареялар бехато ўқ узар эдилар. Улар инглизлар устига бомба ва қизиб турган ядро ёғдирдилар. Комендор-матрослар мисли кўрилмаган даражада эпчиллик билан ҳаракат қилар ва бу билан душманнинг миқдорий устунлигини йўққа чиқарар эдилар. «Альбион»ни ўт олиб кетди. Бу эса инглизларни ўқ узишни тўхташига мажбур этди. «Альбион»га ёрдам бергани «Ёндирувчи» пароходи шошилди. Бу сафар «Ёндирувчи»га «ўчирувчи» ролини бажаришга тўғри келди. «Альбион»даги ёнғинни зўрға ўчирди-да, мўлжалдан анча нарига олиб кетди. «Аретуза»ни ҳам ўт олди. Шимолий батареяларнинг тўпчилари ўтти нариги кемага — «Лондон»га кўчирдилар ва бехато отилган ўқлар билан уни лангарини кўтариб қочишга мажбур этдилар. Ундан кейин «Сан-Парейль» кемасининг ҳам тақдири худди шундай бўлди. Кўп ўтмай инглиз кемаларининг бутун чап томонидагилари шикастланиб, рус қирғоқ батареяларининг ҳалокатли ўти остида олисроқ жойга бориб туришга мажбур бўлди. Ҳаммаси бўлиб саккиз замбарак билан қуролланган бу батареялар тўрт юзта замбарак билан қуролланган

эскадрани енгиб чиқди. Волохов манорасида биронта ҳам одам ўлмади, фақат бир неча кишигина ярадор бўлди. Тўплардан бирининг шотиси бомбадан шикастланди. Карташевский батареяси шикастланмади ҳам, одами ҳам ўлмади. Тўпчилар чекинган душманнинг кетидан «ура» деб қичқириб қолдилар.

Инглизлар бутун эскадра ўтини рейд оғзини мудофаа қилиб турувчи Константин фортига қаратдилар. Форт узун ва торгина бурунга жойлашганди. Фортнинг ярим доира бўлиб чиқиб турган олд томони жанубга қараб турарди. Метиндан жуда мустаҳкам ва пухта ишланган форт икки қаватдан иборат эди. Пастдаги тўплар шифти қалин қилиб ишланган казематларда¹¹⁸ турарди. Казематлар тепасида, очиқ томда мудофаанинг иккинчи қават тўплари жойлашганди. Инглизлар эскадрасидаги кемаларнинг уч юзта замбарагига Константин форти фақат ўн саккизта замбарак билан жавоб бера олар эди. Чап томондан қувилган учта инглиз кемаси Константин фортининг орқасига ўтиб олиб, фортнинг ўқлари тушмайдиган жойни эгаллаб, фортнинг томига ўқ ёғдира бошлади. Бу кемаларнинг юз йигирма тўрт замбарагининг залпига форт фақат икки замбаракдан жавоб берарди. Йигирма учта замбарак жуда олисда турган француз эскадрасига қараб ўқ узар эди. Бундай шароитда Константин форти қаттиқ шикастланди. Юқори қаватдаги деярлик ҳамма замбараклар жим бўлиб қолган эди. Снаряд ва тош осколкалари ёмғири остида қолган тўпчилар казематларга кириб беркиниб олган эдилар. Шундай бўлишига қарамай, Карташевский батареяси ҳамда Волохов манорасининг мадади билан форт инглизларнинг яна учта кемасини сафдан чиқаришга муваффақ бўлди.

Душман флотининг французлар қисми билан жанг қилиш асосан 10-батарея зиммасига тушганди. Метин тошдан қурилган Александр батареяси икки километр нарида турган душман кемаларига ўқ узарди ва душманга кўп ҳам зарар келтирмас эди, аммо ўзи ҳам оз талафот кўрган эди. 10-батарея ўзининг элликта замбарагининг ўтини асосан етти юздан кўпроқ тўпларидан чиққан тутун остида қолган француз эскадрасига қаратган эди. Батарея комендорларига душман замбараклари оғзидан чиққан ёлқинларни мўлжалга олиб отишга тўғри келарди. Батарея устига ва унинг орқа томонига французлар минглаб снаряд ёғдирдилар. Шундай бўлса ҳам, 10-батарея

французларнинг: «Париж шаҳри», «Шарлемань» ва «Наполеон» деган учта кemasини сафдан чиқарди.

Тушдан кейин 10-батарея жим бўлиб қолди. Бу Нахимовни хавотирга солди: у, батарея тамомила махв қилинди деб ўйлар эди. Тутун қамраб олган батареялар билан алоқа узилиб қолган эди. Денгиз билан Олтинчи бастион ўртасига минглаб бомба тушиб ёриларди. Шундай бўлишига қарамасдан; Олтинчи бастиондаги матрослар орасидан ўқ ёғилиб турган жойдан ўтиб, батареянинг нима учун жим бўлиб қолганини билиб келиш учун талабгорлар чиқди. Нахимов розилик билдирди. Матрослар жарликка тушиб, снарядлардан жар ёқаларига беркиниб, денгиз бўйига чиқдилар. Оқшом пайтда, денгиз томондан канонада турган, қуруқликда эса фақат Севастополь истеҳкомларининг чап томонини фақат инглиз тўплари ўққа тутиб турган вақтда, Нахимов юборган ҳамма матрослар қайтиб келди. Батарея командири Троицкий уларни қайтариб юборган ва улар орқали Нахимовга батарея жуда оз талафот кўрди, жим қолганлигининг сабаби эса тўпларнинг жуда қизиб кетганлигида деб хабар берди.

Қош қорайиши билан душман флоти ўқ отишни тугатиб, позициясини ташлаб кетди. Денгиз устини қўплаган тутун тарқалди. Севастополь бухтасининг рўпарасида фақат бир неча дозорчи кема кўринарди.

Веня французларнинг Рудольф тоғидан отган дастлабки ўқ товушларидан уйғониб кетди. Хоня билан дадасидан бошқа ҳамма уйда ва уйқудан турган эди. Дадаси анчадан бери уйда ётмасди.

Анна Венянинг кўзини очганини кўриб:

— Хўжайин жуда кўп ухлаб юбордилар,— деди.

— Хўжайин хизматга кечикмасалар бўларди,— деб жавоб берди Наташа.

Наташа ўзининг одатдаги жойида, дераза ёнида ўтирарди, ammo унинг олдида бу сафар тўрли ястиқ ўрнида бирталай титилган ип ётарди. Наташанинг бармоқлари одатдагидек илдам ва чаққон қимирларди. У эски полотно ипларини шошилмасдан, бамайлихотир суғуриб ўтирарди. Наташанинг рўпарасида ўтирган Маринка ҳам шу иш билан машғул эди. Маринка Наташа билан ким кўп титишга бас бойлашган эди... Шошилишига қарамасдан, тўғрироғи шошганлиги сабабли, Маринканинг иши кўп ҳам

юришмасди. Маринканинг ирғиб туриб, қочиб кетишдан ўзини базўр тутиб турганлиги равшан эди. Хоня госпиталга кетганди.

Веня уйнинг ичига бир қараб чиқди, бугун «қизғин жанг» бўлишини эслаб, ўрнидан сакраб турди-да, этигини кия туриб:

— Хизматга... хизматга дейсизлар, ҳали самоварларинг қайнамапти-ку!— деб пўнғирлади.

Самовар карнайи печка мўрисиغا тикиб қўйилган, тагидан қип-қизил чўғлар патнисга тушиб пишиллаб турарди.

— Ҳозир қайнайди, хўжайин!— деб жавоб берди онаси; кейин жўрттага шошиб самоварнинг карнайини олди-да, пуфлади. Самовар гувуллаб кетди.

— Ҳозир чой ичадиган маҳал эмас!— деди Веня, қоғиздан матросча шапкасини олиб.— Хайр, она!

Эшик бандини ушлади-ю, бироз тўхтади. У ҳозир ойим тўхтатиб, «қаёққа! Уйда ўтир!» деб бақиради деб ўйлаганди. Аммо онаси индамасдан бошини силкитиб қўя қолди.

Маринка, худди кўча қаҳратон совуқдай:

— Бурнингни чиқариб кўрчи!— деди.

Ольга ҳам Маринканинг ёнига тушиб:

— Бор, чиқиб кўр!— деди.

Веня дадил эшикни очди. У эшик ёнида табуреткада ўтирган Ольга ушлаб қолади, кўчага чиқармайди деб умид қиларди. Аммо Ольга қимир этмади.

Веня остонадан чиқди-да:

— Гапимдан чиқманглар! Хотин-халажлар ва ёш болалар бугун уйдан қимирламаслиги керак!— деб қичқирди ва эшикни тақ этиб ёпиб, ташқари чиқиб кетди.

Ташқарида одатда эрталаб келиб турадиган тезак ва антрацит ҳидига, кемасозлик слободасида аёллар гўё сассиқ кўмир ёққандай, олтингургурт ҳиди қўшилганди: бу порох ҳиди эди. Малахов курганнинг чўққисини қалин тутун қоплаб олганди. Оқ маноранинг тутун устидан чиқиб турган байроқ дастасида гюйс — секин-аста ҳилпиллаб турарди. Гюйс худди қуриб қолган ўт поясига қўнган ва қанотлари титраб турган капалакка ўхшарди. Веня ҳали курган тепасига чопиб чиқиб улгурмаган ҳам эдики, бирдан снаряд уриб туширган байроқ дастаси кўздан ғойиб бўлди. Олачипор капалак қўрқиб кетиб, тутун ичида йўқ бўлиб кетган эди.

Веня Малахов кургандалигини яхши билар эди ва туппа-тўғри мичман Нефёдов-иккинчи қўмондонлиги остидаги ўнг батарея томонга қараб йўл олди: бу батарея валига бошқалар қаторида Веня ҳам тупроқ ташиган ва шу сабабдан уни ўзиники деб ҳисоблар эди. Бу ҳам майли, 36-флот экипажининг юнгаси Вениамин Могученко ўзини батареядаги учинчи замбарак, яъни тепаликка тортиб чиқаришга ўзи ёрдам берган замбаракка бириктирилган деб ҳисобларди. Учинчи замбаракка бириктирилганлар орасида яқин одамларидан Стрёма билан Михаиллар бор эди. Кеча кечқурун Веня кўзи уйқуга кетатуриб агар учинчи замбаракнинг комендори ўлса, қўлидан пиликни оламан-да, ўлган ўртоғимнинг ўрнини босаман деб ўйлаган эди.

Ҳозир Веня бу жойларни танимасди. Заҳардай аччиқ ва қалин тутунда фақат оёқ тагинигина кўрарди, холос. Курган ёнбағридаги ўнқир-чўнқир жойлари анча орқада қолиб кетган эди, юнга худди бастион олдидаги текисланган ва юмшоқ жойга келиб қолдим деб ўйлади. Веня қоқилиб кетиб, ядрога кўзи тушди. Ядро чуқурчада ётарди, ундан сал нарида қаторасига яна бир неча чуқурча кўринарди; ядро худди чуқурга ташлаб ўйнайдиган коптокка ўхшарди. «Қопток»ни олиб, эгасига отиш учун Веня даров чуқурга энгашди. Ядро қизиб кетган ва замбилдай оғир эди. Уни кўтаришга юнганинг кучи етмади ва зўрға чуқурдан чиқара олди. Ўнг томондан бирданига бир неча замбаракдан залп берилди. Веня ядрони ташлаб қочмоқчи бўлган эди, бироқ қаддини ростлай олмади, оёқ босиб турган ернинг секин-аста айлана бошлаганини сизди. Боши айланиб кетди. Веня йиқилиб, ерни иккала қўли билан маҳкам ушлаб олди,— ер худди усталик билан бураб юборилган пирилдоқ сингари, гувуллар ва борган сари тезроқ айланарди.

Аллакимнинг: «Сув! Сув келтир! Буёққа!» деб бақиришидан ўзига келди.

Ҳали баланд кўтарилмаган қуёш булут ортидан хира кўринса ҳам, иссиғи анча билинар эди. Веня офтобга қараб, адашганини пайқади ва батарея саҳнида эмас, балки вал остидаги зовурда ётганини кўрди. Валга чирмашиб чиқди-да, қиррасига миниб олди. Пастда замбаракни отишга тайёрламоқда эдилар: ичини тозаладилар, порох солдилар, пиж тикдилар, снаряд билан ўқладилар-да, кетидан яна бир пиж тикдилар.

— Замбарак борт олдига!

Матрослар бараварига қийқириб, замбаракни олдинга итариб келтирдилар.

Венянинг тиши тишига тегмас эди. Вал қиррасидан сирғониб тушди-да, банкетдан¹¹⁹ оёғини осилтириб ўтирди. Замбарак гумбурлади, оғзидан олов пуркаб, кетинга тисланди.

— Қаердан келдинг, юнга?

— Инглизлар томонига ўтгандим,— деди Веня, тишларини қасирлатиб.

— Ҳа-ҳа-ҳа!

— Жўнаб қол, болакай!

Веня кимнингдир:

— Жўна уйингга, оғайни!— деган овозини эшитди, овоз таниш эди, аммо кимнинг овози эканини билолмади.

Сўнгра тутун орасидан кимнингдир таниш башараси тепасига энгашди. Шўх кўзлар чақнаб кўринди.

— Ҳа, юнга, совуқ қотдингми?

— Безгак тутяпти,— деб жавоб берди Веня.

— Безгак? Наҳорга уч дона мурч ют, тақатақ қолади.

Веня ҳеч кимга мурожаат қилмасдан:

— Уйга бориб уч дона мурч емасам бўлмайди. Мен-ку ҳеч нарсадан қўрқмайман-а, безгагим тутяпти...— деди.

— Югур бўлмаса, болакай! Орқангга қарама, бўлмаса «у» кетингдан қувиб етади...

Веня банкетдан сакраб тушди-да, кетди. Тишлари ҳамон бири бирига тегмасди. Веня қалин тутун ичидан борар эдики, офтоб орқасидан урарди; салдан кейин курганнынг ёнбағрига чиқиб олди. Бу ерда тутун сийрак эди. Орқа томондан яна замбарак гумбурлаб, ерни ларзага солди.

Залпнинг овози босилгандан кейин Венянинг қулоғига курганнынг аллақаеридан:

— Сув, сув келтир!— деган овоз эшитилди.

Веня уйга қайтиб кирганида тишларининг қасирлаши босилган эди.

Веня чанқади ва шу ондаёқ: «Сув, сув келтир!» деган овоз эсига тушди.

— Сизлар бу ерда қўлларингни қовуштириб ўтириб-сизлар, бастионда эса матрослар чанқаб қолишяпти,— деб пўнғирлади Веня.— Томоқларини хўллашга бир қатра ҳам сув йўқ. Барининг овози хириллаб қопти.

— Наҳот бастионга бориб келган бўсанг.

— Бўлмаса қаерга борардим? Менинг жойим қаерда? «Аёлларга бориб айт, жуда бўлмаса бир пақир сув келтиришсин» дейишмаганда, келмас эдим ҳам.

Ольга ўрнидан ирғиб турди-да, югурганча ташқарига чиқиб кетди.

Могученколарнинг ҳовлисидаги доира шаклидаги қудуқ бутун кемасозлар слободасига муздек совуқ ва ширин суви билан донг чиқарган эди. Қудуқ жуда чуқур эди. Четига харсангтош териб чиқилган қудуқ тепасига челақлаб сув чиқариш учун қия қилиб ўрнатилган хомага фалтак қўндирилган эди.

Ольга билан Веня кетидан қудуқ бошига Анна билан Маринка бўш челақларни тарақлатиб югуриб келишди. Фалтак ғижир-ғижир қилиб айлана кетди. Ёғоч бадья шапоп эгиб сувга бориб тегди.

Арқоннинг учидан маҳкам ушлаб турган Веня: .

— Мен тортаман!— деб бақирди.

— Торта қол!

Веня арқонни елкасидан оширди-да, қудуқ ёнидан нарига қараб кета бошлади. Арқоннинг узунлиги неча қадам чиқишини Веня биларди, шунинг учун ҳам «Тўхта!» дейишлигини кутмасдан, бадья қудуқ оғзидан кўриниши биланоқ тўхтади. Ольга бадьяни ушлади-да, икки челақни сувга тўлдирди. Опа-сингиллар сув тўла пақирларни кўтариб, курган томонга қараб югуришди.

— Ҳай, қизлар,— деб қичқирди уларнинг кетидан Анна.— Бoshқа пақиримиз йўқ-ку! Қушниларга айтиб кўрингларчи! Пақир олиб чиқишсин...

— Есть, қўшниларни ҳозир чақирамиз!— деб жавоб берди Маринка, тўхтамасдан.

— Бу сув билан одамларнинг ташналигини босиб бўлармиди! Шошмай тур, ўғлим!— деди Анна, қудуқ сувидан бир ҳовуч олиб ичиб кўриб.

Кейин уй тагидаги подволга тушди-да, дуб тахтадан ясалган каттакон бир бочкани думалатиб чиқди.

— Қуриб қолмагандир дейман. Қани, ўғлим, сув солиб кўрайликчи.

Она-бола бочкани лиммо-лим қилиб тўлдирдилар. Бочка тахталари ёнидан сув сизиб оқа бошлади. Тирқишлари намдан қорайиб кетди-ю, аммо сув унча кўп оқмади.

— Зарари йўқ, нам тортиб кетади,— деди Анна ва уйга кириб кетиб, елкасида алланима солинган қоп билан квас кўпиртирадиган чўп олиб чиқди.

— Нима қилмоқчисан, ойи, квас қилмоқчимисан дейман!— деб сўради Веня.

— Квасдан ҳам, пиводан ҳам, энг яхши винодан ҳам ўткир бўлади, ўғлим.

Шундай деб Анна бочкага қопдан туз ағдариб, чўл билан шопира бошлади. Кейин татиб кўрди-да:

— Ана энди сувмисан сув бўлди!— деб мақтади.

Веня ҳам татиб кўриб, туфуриб ташлади. Сув унга ёқмади.

— Шўр-ку!..

— Ҳамма мазаси шунда-да! Бундай иссиқ маҳалда чучук сув ташнани босмайди... Қараб тур, мақтаб-мақтаб ичишади.

Маринка билан Ольга челақларни бўшатиб келиб, бочкалан яна сув қуяр эканлар, бир-бирларига гап бермаё бидирлар эдилар:

— Оҳ, ойижоним-ей, у ерни жаҳаннам деса бўлади-я! Бомбалар ёрилиб турибди, ерда ядролар сочилиб ётибди... Манорадаги ҳамма тўплар майиб бўлиб қолибди. Ҳар ерда ўлиқлар чўзилиб ётибди... Ярадорларни айтмайсанми! Олиб келишяпти, олиб келишяпти, барибир, кети йўқ! Баъзилар ўз оёқлари билан юриб келишяпти.

— Ё худо, ё худо! Офатку бу! Павел Степанович қурганда экан?

— Хонянинг чўқинтирган отаси Бешинчи бастионда иш бошида турибди экан,— деди Ольга.

— Ё олло, ўз паноҳингда сақла уни! Сув яхши эканми, қизлар?

— Икки пақир сув ҳам сувми! Икки бочка ҳам камлик қилади уларга... Нуқул: «Сув! Сув!» дейишади.

— Бир челагини Нефёдовга ичиргандирсан?— деб Маринкани укаси койиди ва деразани имлаб кўрсатиб, овозини баланд қилиб:

— Стрёмага ҳам ичирдингми?— деб сўради.

Деразадан бўлаётган гап-сўзларга қулоқ солиб, Наташа қараб турарди.

— Стрёма! Оҳ!— деб қичқирди Маринка, кула-кула,— ичмайман дейди. «Ўлсам ҳам ичмайман. Наталья Андреевна ўз қўллари билан ичирсалар — ичардим... оппоқ қўлларидан...» дейди. Кейин банникни замбаракнинг оғзига тикди. Ҳатто замбарак ҳам хириллаб кетди-я!.. Ўзи қоп-қорайиб кетган денг!.. Жуда ташна кўринди, назаримда... .

Ольга билан Маринка яна кулишди-да, челақларни кўтариб, ҳовлидан югуриб чиқиб кетдилар.

Ҳовлига икки кўшни аёл обкаш билан челақ кўтариб югуриб киришди. Улар жетидан яна икки аёл келди. Кейин бирданига учта хотин келди. Матрос хотинлари челақларни тўлдириб, сувни чайқатмаслик учун оёқларини пойма-пой босиб, тепаликка қараб бирин-кетин тизилиб кетдилар. Бочка бўшаб қолди.

— Қани ўғлим, яна сув чиқарайлик энди.

Анна билан ўғли яна ишга киришдилар ва бочкани яна сувга тўлдирдилар. Анна сувга туз солди-да, чўп билан шопира бошлади. Венянинг иккала елкаси зирқиллаб оғрир, қўллари арқондан қизиб ловиллаб ёнар, кафтлари кавариб кетган эди.

— Чарчадинг, болам. Бор, кириб дамингни ол, қарачи, Наташа нима қилаётган экан. Қўлингни ҳўллама, баттар оғрийди. Гумбурлашини қара, қулоқни қар қиламан дейди-я! Бутун оламни тутун босдими дейман! Офтоб кўринмайди-я! Отамиз қаерларда юрганикин? Қадрдон Павел Степанович қаердайикин?

— Дадам — ўз ишида. Павел Степанович, ҳам ўз ишида. Иккаламиз яна беш бочка сув чиқарамиз.

— Вой, менинг овунчоғимей!— дерди Анна, Веняни бағрига босиб ва ўпиб,— бор, Наташани овунтир, ҳўнг-ҳўнг йиғлаб ўтиргандир. Қудуқда беш бочкага етадиган сув қолмагандир.

Веня эшикни секин очди-да, билдирмасдан ичкари кирди. Наташа стол ёнида ип титиб ўтирарди. Титилган оқ иплар уюми анча кўпайиб қолганди. Қизнинг чевар бармоқлари тез-тез ишларди. Кўзларидан дона-дона думалаб тушаётган ёшлари лабларининг бурчақларига оқиб тусарди.

Веня югуриб опасининг ёнига келди.

— Йиғлама, Наталья. Нега йиғлайсан, тентак? Стрёмага ачинасан-у, ёнига боришга қўрқасанми? Юр. Мен бориб келдим, ҳеч қўрқадиган жойи йўқ. Фақат безгак тутуди, холос. Мурч ичмасам ҳам босилди. Юр, Стрёмага сув элтиб берамиз.

— Челақ йўқ-ку,— деди Наталья кулиб.

— Кувада олиб борамиз. Стрёмага етади.

Наташа бошига оқ рўмол ўради-да, учи билан кўзларини артди. Веня токчада турган қизил сапол кувани олди, ҳовлига югуриб чиқиб, бочкадан сувга тўлдирди.

— Биз Наталья иккимиз Стрёмага сув олиб борамиз. Бир ўзи қўрқяпти.

— Бора қолинглар, болаларим. Бора қол, Наташенька! Қўлингдаги тугунинг нимаси?

— Эҳтимол ярадор бўлгандир, латта-путта оливолдим, боғлашга керак бўлар...

Веня Наташанинг қўлидан ушлади. Ҳовлида Аннанинг ёлғиз ўзи қолди. Йиғлагуси келди-ю, аммо кўзида ёш йўқ эди.

Салдан кейин ҳовлига матрос хотинлари пақирларни тақиллатиб қайтиб келдилар-да, бочкани тамомила қуритдилар.

— Жуда сувингни мақташяпти, Анна!— дейишди қўшни хотинлар.— Пастки қудуқлардан ҳам қизлар сув таший бошлашди. Матрослар у сувнинг мазаси йўқ дейишади...

— Менинг сувим — бошқача!— деб кулди Анна ва қопдаги тузни кўрсатди.— Биттангиз қолсангиз бўларди, қизлар, ёлғиз ўзимнинг сувни тортишга кучим етмас. Сен қола қол, Маремьянушка.

— Қолсам қола қолай!— деб розилик билдирди қўшни хотин.

Бочка беш марта лиммо-лим қилиб тўлдирилди, қопда туз ҳам қолмади. Офтоб ғарб томонга оғди. Еғоч бадья қудуққа сўнгги марта туширилганда қудуқнинг тагига тақ этиб бориб тегди-да, ярми бўш чиқди.

Наташа билан Веня Сапёрлар йўлидан курганнинг ковланиб ташланган ёнбағрига бурилдилар. Шу ерга етганда улар тутун ичида қари бир матросни учратдилар. Матрос чап тирсагига таяниб, денгиз томонга қараб бамайлихотир ёнбошлаб ётарди. Наташани ва ёнидаги укасини кўриб, усти мис билан қопланган трубкасини оғзидан чиқарди-да, бошини силкитиб саломлашди. Наташа ҳайрон бўлиб тўхтади: замбараклар бетўхтов гумбурлаб турган бир пайтда порох тутуни ичида бемалол дамани олиб ётган киши унга ғалати кўриниб кетган эди.

— Ассалом,— деди Наташа, хижолат бўлиб.— Дам олиб ётибсизми?

— Саломат бўл, гўзалим! Ҳа, дамимни олиб ётибман. Батареядаги қайлиғингга сув олиб кетаётибсанми дейман?

— Ҳа...

— Олиб бора қол, гўзалим, олиб бора қол, бугун у ерда худди пичан ўришга чиққандай, одамлар куйиб-ўртаниб ётибди...

Наташа, матроснинг савлатли ва сокин юзидан кўзлариши узмай:

— Сиз ўша ердан келдингизми, бобо?— деб сўради.

— Ҳа.— деб жавоб берди матрос, трубкасини оғзининг бир бурчагига қистириб.

Веня Наташанинг қўлини туртиб, матроснинг қимир этмай узаниб ётган ўнг оёғини кўрсатди: тиззасининг таги қондан ҳўл бўлиб ётарди...

— Ярадор бўлдингизми, бобо? Нега ўзингиз юриб келдингиз, кўтариб келишарди-ку...

— Ҳамма ярадорларни ташийман десанг одам етишмай қолади! Ўзим юриб борарман деб ўйловдим, шу ерга келиб йиқилдим. Яра ҳам унча эмас, суяк бутун-у, аммо бомбанинг бир парчаси этнинг ичида қолганга ўхшайди, ўша юргизмай қўйди...

Наташа матроснинг олдига чўққайди.

— Сув ичинг, бобо.

— Суйганнинг насибасини ичиб қўяман-ку? Ростини айтсам, ичим худди пароход ўтхонасидай ловуллаб ён-япти.

Матрос оппоқ мўйловини енги билан артди-да, кўвадан сув хўплади.

— Яхши сув экан! Жон ороми экан!— деб мақтади матрос.— Сувдек сероб бўлинглар. Энди йўлингиздан қолманглар. Бориб айтинглар, тепалик тагида иккинчи вахтага қарашли боцман Антонов ётибди денглар. Навбат келганда мени олиб кетишсин.

— Балки бизнинг ёрдамимиз тегар, бобо?— деди Веня.— Мана, Наташанинг тугунчасида ҳар нарса бор: латта ҳам бор, титилган ип* ҳам бор...

— Ёрдам қилайлик дейсанми? Майли,— деб рози бўлди Антонов.

— Аммо қўлимдан ҳеч нарса келмайди-да!— деди зорланиб Наташа.

— Билмаган— ўрганеди! Билганга ўргатиш уста бузормонлик қилиш бўлади! Қани, йигитча, ўнг оёғимдаги этикни тортчи. Тортавер, қўрқма. Эҳтиёт бўл, яна оёғимни узиб олма.

* Титилган ип ялғари пахта ўрнида ишлатиларди.

Матрос ерга туриб ўтирди ва оғриқдан юзлари буришиб, майиб оёғини кўтарди.

Веня этикни тортиб чиқарган эди, ичидан қовжираб ётган ўт устига қон оқиб туша бошлади. . .

— Ҳеч қиси йўқ, қизим, қондан қўрқиш керак эмас. . . Жуда чевар экансан! Бармоқларинг худди ширин попуқдай. . .

Наташа қўлларини қонга белаб, ҳўл пайтавани ечдида, кўвадаги сув билан ярани ювмоқчи бўлди.

— Ҳўллама, ҳўлласанг қон кўп кетади. . . Шимимнинг почасини ўра. Баландроқ қилиб ўра, яна баландроқ. Ҳа, бўлди энди,— деб команда бериб турди матрос,— мен сенга буни бир ўргатиб қўяй. Биринчи марта ярадор бўлишим эмас. Лазаретларда ётавериб, кўрмаган нарсам қолмаган. . . Фельдшер бўлсам ҳам арзийди. Эҳ, аттанг, трубкам ўчиб қолипти. Ендириб берчи, йигитча. . . Мана чақмоқтош. Ендир.

Боши осмонга етган юнга трубкани оғзида тутатар экан, матрос Наташага гап ўргатар эди:

— Мен сенга хирургиянинг ҳар иккаласини, кичигини ҳам, каттасини ҳам ўргатиб қўяман. Дарровдан бинтлаш керак эмас. Олдин қонни тўхтатамиз. Тугунингда озгина тизимча йўқми? Сочиқ бор дейсанми? Майли, сочиқ ҳам ярайди. . . Эх-ха-а, жуда ажойиб-ку. . . ўзинг тўқиганми-сан? Чевар экансан! Қани сочиқ билан қаттиқ боғлаб торт. Буни ҳам қилолмайсанми? . . . Ҳой, йигитча! Трубкани бер. Ҳов анови таёқни кўрасанми? Келтир. Орасига қистир. Яхши. Энди айлантир. . .

Веня таёқни сочиқ орасига қистириб айлантира бошлади.

— Мана энди ярани боғласак бўлади, қизим. . . Ё оёқни бутунлай кесиб ташласакмикин, а, йигитча? Пичоғинг борми?— деб сўради матрос, Веняга кўзини қисиб.

Веня қўлини чўнтагига солиб, матросча пакки пичоқни маҳкам ушлаб олди.

— Менда пичоқ йўқ!— деб жавоб берди Веня, қўрқиб кетиб.

— Ийя! Уйингда қоптими? Ундоғ бўлса, сендан яхши матрос чиқмас экан. Менинг чўнтагимдаги пичоқни ол-чи.

— Амаки, қўйинг, керак эмас,— деб қичқириб юборди Веня,— кесманг, ўзи битиб кетади! . . .

— Битиб кетади дейсанми? Ҳа, майли. Аммо, пичоқни ёнимдан чиқар-чи.

Веня матроснинг чўнтагига қўлини солиб, пичоқни олиб очди. Боцман нима қиларкин деб қўрқиб қараб турарди. Чол инграб ва оҳ-войлаб пичоқ учини очилиб турган яранинг ичига тикдида, жичкина чўян бўлагини ковлаб чиқариб ташлади.

— Айтмадимми, бир бўлак чўян бор деб. Энди, қизча, латтангни босавер.

Наташа ярага титилган ипдан босди-да, устидан боглаб қўйди. Матроснинг пешонасидан тер чиқиб кетди. Наташа латтани ҳўллади-да, матроснинг юзларини артиб, чекасидан ўпди.

— Минг раҳмат, гўзалим. Энди йўлингдан қолма.

— Бобо, биз сизни уйимизгача олиб бориб қўямиз. Узоқ эмас. Бизникида яхшироқ дамингизни оласиз. . .

— Қайлигингга ким сув олиб боради? Оти нима ўзи?

— Опа-сингилларим ўшаёққа сув ташиб туришипти. Оти — Стрёма.

— Э, Стрёма дегин! Ҳа, Стрёма сувни нима қиларди? Қани, олиб бор мени уйингга. Стрёма кутса бўлади, унга сув зарур эмас. Қани, юнга, мени турғизиб қўйчи.

Матрос Веня ва Наташанинг ёрдами билан чап оёғига таяниб ўрнидан турди-да, Венянинг бўйнидан кучоқлаб олди.

Наташа билан Веня матросни қўлтиқлаб олиб кетишди. Матрос гоҳ бир оёқлаб сакраб, гоҳ майиб оёғини босиб, сўкина-сўкина ва ихраб-сихраб юриб борар эди. Улар дам ўтмай тўхтаб, секин-секин борар эдилар.

Уйга сал қолганда Веня матроснинг қўлидан чиқди-да, этикни силкитиб, уйга югуриб кирди, қудуқ ёнида турган Аннани кўриб:

— Ойи, бизникига ярадор олиб келишяпти,— деб қичқирди.

— Вой ўлай! Кимни? Мишаними? Стрёманими?

— Йўқ, йўқ, боцман Антоновни. Чиқ, Наташага қарашиб юбор.

Анна югурганича кўчага чиқди.

Бир ярадор ўрнига иккита ярадор кўрди. Антоновнинг бир қўлтиғидан Наташа, бир қўлтиғидан эса Венянинг ўрнини босган ёш матрос ушлаб келар эдилар. Ёш матроснинг ўнг енги тирсапигача шимарилган бўлиб, қўли латтадай осилиб турар, қонга беланган бармоқларидан қип-қизил қон томиб тушар эди.

Уйга етгач, дармонсизланган иккала ярадор зинага

ёнма-ён ўтирдилар. Антонов ёш матроснинг қўлини ушлаб кўрган эди, матрос доглаб юборди.

— Умров суюгинг синипти. Қўлингни кесиб ташлайди энди. Бутунлай бўшайсан. Қани, ҳой келинчаклар, оғайнимизга қаранглар. Қонини тўхтатиш керак. Кейин менинг оёғимни қаттиқроқ боғлаб қўясизлар...

— Веня нимани тақиллатиб ўтирибсан, кел, қарашиб юбор!

Ичкаридан болға товуши келарди...

— Ҳозир, ойи,— деб жавоб берди Веня.

Юнга уйдан югуриб чиқди-да, эшик олдидаги панжарадан ошиб ерга сакради. Қўлига ухват дастаси*га Ольганинг қизил рўмолини боғлаб, байроқ қилиб олган эди.

Юнга байроқни харсангтош деворнинг тирқишига қистириб қўйди. Қизил байроқ — яраларни боғлаш пунктининг ишораси эди.

Кечга яқин канопада тинди. Фақат аҳён-аҳёнда замбараклар худди бир-бирларига овоз бергандай, гумбурлаб турар эди. Слободкада итлар хурирди. Қош қорайгунга қадар Могученколарнинг уйи ёнидан жуда чарчаб ҳолдан тойган. дайдиларга ўхшаган ярадорлар ўтиб турди. Огир ярадорларни бошқа йўлдан госпиталга ва Павел буруни томонга олиб кетар эдилар. Ярадорларнинг баъзилари қизил байроқни кўриб, уйга кирар эдилар. Ярадорларга Анна уч қизи билан қарар эди. Улар ҳамма тоза латталарни ва янги маталарнинг бир қисмини ярадорларга ишлатиб юбордилар. Ишга бош бўлган боцман Антонов нима қилиш кераклигини айтиб турарди. Госпиталнинг топшируви билан титишга берилган хазина латта-путталари ҳам тамом бўлди.

Ярадорлар яраларини боғлаб қўйганларидан кейин бека ва унинг қизларига миннатдорлик билдириб, чиқиб кетар эдилар. Бироқ қоронғу тушгандан кейин уйда бчр неча ярадор қолди,— улар дармондан тойиб қолганидан, ўрнидан туролмас эди. Боцман билан бирга ҳаммаси бўлиб етти киши қолган эди. Улар этикларда олиб келган тупроқ аралаш қонга беланган қуруқ ерда ётар эдилар.

Ярадорларни нима қилишини Анна билмас ва боцмандан жаҳли чиқар эди. Боцман худди оёғининг майиблигини унутгандай, стол ёнида ўтирар ва бека «яна бир чаш-

* Идишларни печь ичидаги ўтга қўядиган ва ўтдан олиб қўядиган апри.

ка чой ичинг» деганда, сира йўқ демасди. Ҳозиргача у олти чашка чой ичган ва Венянинг тахминича, яна тўрт чашка чой ичиши керак; бу Антоновнинг қанддондан бир бўлак қанд олиб, уни ўнга бўлганидан ва бир бўлак қанд билан битта чашкадан чой ичишидан кўриниб турар эди.

Қизлар чарчаб, эшик олдида ҳар бири ўз ўйини ўйлаб ўтирар эдилар.

Маринка гоҳ кулумсираб, гоҳ қовоқларини солиб, мичман Нефёдовга сув узатганида у қизнинг қўлидаги челақни тортиб олиб худди отни чўмилтиргандай, бутун челақдаги сувни замбаракнинг у бошидан бу бошигача сепиб юборганини ва қизиб кетган тўпни эркалатиб силаб қўйганини эслар эди. Курганнинг ҳамма ери: одамлар, уларнинг усти-бошлари, қоракуядан қоп-қора бўлиб кетгани, замбаракларнинг станоклари эса худди тезоб суртилган дубга ўхшар эди. Фақат тўпларнинг бронза ва чўян гавдаларигина ялт-ялт этиб турарди: қизиб турган металлга қоракуя юқмас эди.

Боцманнинг Стрёмага сув керакмас деган гаплари Натшанинг эсидан чиқмасди. Е чол Стрёманинг ўлганини кўрдимикин? Ольга билан Маринка ҳам батареяда Панфиловни, Нефёдовни, акалари Мишани кўрганларини айтишди, Стрёмани эса оғизларига ҳам олишмади; Наташа эса сўрасам бирдан: «Ҳа, Стрёма ўлибди» дейишади деб қўрқиб, сўрамасди.

Қиз дув кўз ёши тўкканча қудуқ бошига югурди. Ҳўнг-ҳўнг йиғлаб, қудуқ тошига энгашди. Веня опасининг кетидан бориб, қучоқлади-да, овунтира бошлади.

— Қудуқни кўз ёшинг билан тўлдирмоқчимисан?.. Қани, бир қарайликчи, қанча бўпти экан...

Веня бадья қудуқнинг тагига тушиб оиниб кетмасини деб, ғалтакни секин айлантириб тушира бошлади. Бадья шалоп этиб сувга бориб тегди.

— Оббо Наташа-ей!— деб опасини мақтаб қўйди Веня.— Йиғла яна.

Веня бадьяни чиқариб, сувни уйга олиб кирмоқчи бўлди.

— Ойим полга ўқрайиб-ўқрайиб қараётган эди...

— Веня,— деб укасини тўхтатди Наташа.— Югур, бастсионга бориб кел, Стрёма бор-йўқлигини билиб кел. Ойимга сувни ўзим олиб кираман.

Ой чиқди. Оқшом салқинида тутун тарқалиб бўлди. Уй ёнидан денгиз оркестрининг музикачилари тоққа қараб

илдам юриб ўтиб кетдилар. Катта-катта карнайларда ой шуъласи жилваланар эди. Веня оркестр кетидан эргашиб кетди. Оркестр ўтиб бўлгандан кейин тоғ тагидан Могученколарнинг уйи олдига икки туя қўшилган каттакон соявон арава келиб тўхтади.

Туя ҳайдаб келган фурштат солдати¹²⁰ аравани тўхтатди. Аравадан Мокроусенко тушди-да, уйга кирди. Эшикни очиб, баланд овоз билан:

— Ҳой, яхшилар, чумакларнинг¹²¹ аравасига ортадиган юкларнинг йўқми?— деди.

Қайиқсоз уста ерда ётган ярадорларни кўриб, бирдан хижолат бўлди-да, тилини тийди.

— Ана, келди-ку!— деб қичқирди Ольга, севиниб кетиб.— Ҳамма мени: «Тарасинг қани, қаерларда беркиниб ётипти!» деб масхара қилади, нақ керак вақтида етиб келди-да ўзи ҳам!

— Саломатмисан, азизим Тарас Григорьевич! Пайғамбар экансан-да! Қаердан била қолдинг!— деб севинар эди Анна.— Қара, уйимизнинг аҳволини...

— Ҳа, нега билмай, азизим Анна Степановна! Фурштатлар билан бирга эртадан кечгача батареяларга порох, картечь, бомба ташидик, кейин яна хода ташишни буюришди. Нуқул сизга қандай қилиб ёрдам берсам экан деб ўйлаганим ўйлаган, азизим Анна Степановна. Оҳ, фалокатни айтмайсизми, фалокатни: қанча уйларни шипириб кетди, сизники бутунлигича турибди, шундай бўлса ҳам... эртага бундан ҳам ёмон бўлса керак!

Мокроусенко Ольгага қаради. Ольга қовоғини солиб олди. Қайиқсоз уста ўйга ботди. Бирдан эсига бир нарса келиб, типирчилаб қолди. У соявон аравани Могученколарнинг лаш-лушини бехатарроқ жойга кўчириб қўйиш учун олиб келган эди. Энди-ку бомбардимондан юраклари ёрилиб ўтиришгандир, энди кўнишса керак деб ўйлаган эди. Келиб қараса — ярадорлар ётипти.

— Вой, мен аҳмоқни қаранглар! Ҳозир ҳаммасини тўғрилаймиз, азизим Анна Степановна.

Мокроусенко фурштатни чақириб келди. Хотин-халажларнинг ёрдами билан ярадорларни уйдан олиб чиқиб, аравага икки қатор қилиб ётқиздилар. Уйда ёлғиз Антонов қолди.

— Мени ҳам олиб чиқинглар,— деди боцман,— ўзим юра олмайман: оёғим худди йўқдай, сезмайман! Ҳамма қилган яхшилигингиз учун раҳмат, меҳрибон бека.

Подшоҳ бўлсам ҳаммаларингга биттадан медаль берардим!

Анна қизлари билан липасини қистириб, худди кема палубасини ювгандай, полни қум билан ишқалаб ювишга киришди.

Нахимов билан Тотлебен Севастополь истеҳкомларини тунда иккинчи марта айланиб, айтилган нарсаларнинг ҳаммаси бажарилган-бажарилмаганлигини текшириб чиқдилар. Биринчи кундагидек, тонг отишда ҳам Севастополь душман ҳамласига қақшатғич зарба берсин учун, ҳамма батарея ва бастионларни тўла тартибга келтириш керак эди. Батареяларда амбразураларни тозалаб, атрофига тупроқ солинган қоп ва турлар қалар эдилар; ўлирилиб тушган зовурлардан тупроқ қазиб, валларнинг устини кўтарар эдилар; шикаст еган замбараклар ўрнига янгиларини келтириб ўрнатар, енгил тўплар ўрнига кемалардан келтирилган оғир тўплар ўрнатар эдилар. Енлаб келиши мумкин бўлган снарядлардан сақланиш учун замбаракларни кўндалангига қурилган траверс-валлар билан пана қилар эдилар. Истеҳкомларда сапёр, матрос ва солдатлардан ташқари аристонлар ва шаҳар слободкаларининг аҳолиси ҳам ишлар эди. Бешинчи бастион ва Малахов курганда оркестрлар чалиб турар, бошқа ерларда ишлаётганларга эса ашулачилар ашула айтиб берар эдилар. Иш қайнарди. Беғубор кўкдан қарийб тўлилашиб қолган ой ёруғ сочиб турарди. Қоронғуликни ёритиш учун гулхан ёки машъал ёқишнинг ҳожати йўқ эди. Кундуз кунги иссиқ кетиб, одамларга ғайрат берувчи тун салқини тушганди. Порох тутунини тоғдан эсган шамол денгиз томонга учириб кетганидан, одам роҳат қилиб нафас оларди. Душман томон жимжит эди: у ҳам иш билан машғул бўлса керак. Фақат гоҳ у ердан, гоҳ бу ердан икки тараф томондан далага чиқарилган пистирмалардан аҳён-аҳёнда милтиқ товуши келиб турарди...

Нахимов билан Тотлебен Жанубий бухта чўққисини Пересиль томондан айланиб ўтиб, отларини секин ҳайдаб ёнма-ён борар эдилар.

— Бизнинг музика ва қўшиқлар уларга эшитилаётган бўлса керак,— дерди Нахимов,— у ердан эса на музика овози, на ашула эшитилади... Юрагим ҳам шодланади. ҳам маъюс. Вазият оғир бўлса ҳам, юрак севинчга тўла.

Одатда камгап адмиралнинг бунчалик юрак сирлари-
яи очиб гапириши Тотлебенга бироз ғалатироқ туюлди.
Нахимовга:

— Улар суюнмаса ҳам бўлади. Улар роса таъзириши
еди. Бизнинг эса ҳам чекишимизга асос йўқ. Бугун биз
ғолиб келдик ва тантана қилишимиз мумкин!— деб жа-
воб берди.

— Бугунги кунга сиз жуда баланд баҳо бериб юбор-
дингиз, полковник!

— Бўлмасамчи, адмирал! Узингиз ўйлаб кўринг. Яқун
ясаб кўришимиз мумкин. Яқун бизнинг фойдамизга ке-
либ чиқади. Аввал гапни уларнинг флотидан бошлайлик.
Флот ниҳоятда эҳтиёркорлик билан ҳаракат қилди, шун-
дай бўлса ҳам биз уни роса тити-пити қилдик. Бундан
буён ўйлашиб иш қилади. Денгиз томондан биз хатардан
ҳолимиз. Қуруқликда эса улар штурм қилишга ботина
олмади. Батарейаларимизнинг кучини синаб кўрди-да. Энг
муҳими шундаки, бизнинг одамлар ҳам истеҳкомларнинг
кучини синаб кўрди. Ростини айтсам, кеча ҳам шубҳам
бор эди. Энди ҳеч шубҳам қолмади. Артиллерист матрос-
лар роса иш кўрсатди. Руҳимиз баланд. Шундай, биз бу-
гун душманни енгдик. Бу улуг зафар; улар штурм қилиш-
га ботина олмади, яқин ўртада ҳам ботина олмайди. Биз
уларни қамалга ўтишга мажбур этдик. Бундан шундай
вазифа келиб чиқадик, биз то қўшин кучайиб, мустаҳ-
камланиб бўлгунга қадар чидаб беришимиз керак. Тала-
фотимиз кўп эмас.

— Биз бугун қайтариб бўлмайдиган талафот кўрдик.
Корнилов ўрнини ким босади?

— Биз содиқ ўртоғимиз ва дўстимиздан айрилдик.
Сиз билан бирга мен ҳам қайгураман! Катта қурбон бер-
дик. Менинг мана бу ерим оғрияпти!— деди Тотлебен,
юган ушлаб турган қўлини кўкрагига босиб.

Тотлебеннинг оти эгасининг бу ҳаракатини тўхташга
берилган буйруқ деб билди. Нахимов ҳам отини тўхтатди.
Тотлебен бош кийимини ечди. Нахимов ҳам бошидан фу-
ражкасини олди. Улар бир он тун товушларига қулоқ бе-
риб, индамай турдилар.

Малахов кургандан хушчақчақ ва шўх Веня вальси
эшитилиб турарди.

— «Ватаним учун ўлиб кетаётганимда бахтиёр-
ман!»— деди секин Нахимов.— Владимир Алексеевичнинг
энг сўнгги сўзлари шу бўлди. Ватан йўлида ўлиш — улуг

бахт. . . Ҳаммамиз шу ерда ўламиз. Марҳумнинг гапи тўғри, аммо ўлганда ўз вақти билан ва фойда келтириб ўлиш керак. Ҳар биримиз ўз ўлимимиздан мумкин қадар кўпроқ фойда келтиришимиз керак. . .

Ҳамроҳининг бу фикридан ажабланган Тотлебен:

— О! . . . — деб юборди. — Қишининг ўлими таъсир қолдирмаса ҳам, фойда қолдириши керак! Фикригизга жуда яхши тушундим, азиз дўстим!

— Мен марҳумни ўпа-ўпа йиғладим. Ҳа, уялмай айтавераман: йиғладим. Дўст, ўртоқ — бир нарса. Аммо Севастополь ўзининг тенги йўқ ҳомисидан жудо бўлди — бу бошқа нарса!

Тотлебен қўлини Нахимовга чўзди, бу ишора: «Сиз қолдингиз, сиз» деган маънони билдирар эди. Инженер-полковник овоз чиқариб эса:

— Сиз ўзингизни эҳтиёт қилишингиз керак, Павел Степанович, — деди.

— Бўлмаган гап! Мен кимман? Корнилов қўшинни флот билан, Севастополни Петербург билан боғлаб турган бир киши эди, бунни билиш керак, ахир! Меншиков — адмирал ва генерал-адъютант. Корнилов ҳам адмирал ва генерал-адъютант эди. Меншиков унга чидарди, мен бўлсам унинг назарида «боцман», «матрослар отахони»ман, холос.

— Қўмондонлик сизга ўтса — ҳаққоний иш бўлади. Ҳазрати олий сизнинг ҳуқуқингизга қасд қилмайди. Бундай қилса аҳмоқликнинг энг уччига чиққани бўларди.

— Бутун бало шунда-да! У менга маслаҳат ҳам бера олмайди, менга буюра олмайди ҳам, бундай бўлса-ку майли эди-я, аммо менинг маслаҳатимга ҳам кўнмайди-да. Мана шуниси ёмон! . . . Ўзингиз бир ўйлаб кўринг, мен бошимизга тушган кулфатни айтгани ҳузурига бордим. Гапирсам индамайди, нуқул шиша ҳидлайди. . . Менга бир истеҳзо билан қаради-ю, хайр-маъзур қилиб чиқиб кетавердим. Таубедан: «Бу нимаси? Нимага шиша ҳидлайди?» деб сўрасам, лейб-медик аза-базза: «Э, қўяверсангизчи! Подшоҳ чопар билан юборган янги дори, бугун олди» дейди. Суриштириб қарасангиз, олтин суви, уч миллион томчига қуйилган бир томчи олтин суви экан. Го-меопатик дори¹²² экан. Қайғу ҳасрат шифоси эмиш. Ноумид меланхоликларни¹²³ оташин хушчақчақ одамга айлантирармиш: ҳозир ўзини ўзи осиб ўлдирмоқчи бўлиб турган одам уни ҳидласа, ўйинга тушиб кетармиш!

— Ҳазрати олий жуда хушчақчақ одам-ку, наҳотки ундан бундай бемаъни гап чиқиши мумкин!

— Бемаъни гап? Бемаъни гап ҳам гап эканми? Аммо ҳаммани масхара қилишни яхши кўрадиган кишилар бемаъни таъсирга тез бериладиган бўлади. Бемаънилик гига ишонади, бемаъниликни ўзи ҳам билди, билса ҳам ҳидлайди-ҳидлайди-да, жинниликни қилаверади. . .

— Тўғри, мудофаамизнинг энг ожиз жойи — шу! — деб рози бўлди Тотлебен.

— Мудофаамизнинг ожиз ери олисда ва баландроқ-да: Петербургнинг Қишлоқ саройида. Подшоҳ ҳанузгача ҳазрати олийга: «Хафа бўлма, Меншиков» деб хат ёзгани ёзган.

— Эҳтимол, Петербургда у ҳам шу дорини ҳидлаёт-гандир?

— Эҳтимол! Икки минг чақирим наридан туриб мас-лаҳат берадилар! Олти кун у ёққа, олти кун бу ёққа, ҳам-маси бўлиб икки ҳафта деган гап! Икки минг чақирим нарида туриб урушга раҳбарлик қилиш ўтакетган аҳмоқ-лик эмасми?

— Ха-ха-а-а!— деди Тотлебен:— Аҳмоқликка аҳмоқ-лик-а!

— Сиз бугун ғалаба қилдик дейсиз. Тўғри. Бироқ бор-дию, бирдан «уларнинг» жиннилиги қўзғаб, бутун ишни бузсачи?.. «Улар» қўшинни ҳам, флотни ҳам, Севастополни ҳам ҳалокатга олиб келадилар. . .

Тотлебен индамади, отини ҳайдади. Отлиқлар Малахов курган тепасига чиқдилар. Матрослар уларни «ура» са-долари билан кутиб олдилар, уларнинг ҳайқириқлари ор-кестр карнайларининг овозини босиб кетди.

Аннанинг чарчаб тинкаси қуриди, усти-боши билан ўзини кўрпага ташлаб қотиб ухлаб қолди. . . Хоня госпи-талдан қайтди, сингиллари унга биз курганга «бир минут-га» бориб келгуниimizча, уйни қоровуллаб тур, Стрёмадан хабар олиб келайлик, Веня ҳам аллақайларга йўқолиб кетди деб ялинишди.

Наташа бошига оқ рўмолча, Маринка — кўк рўмолча ўраб олишди.

— Менинг рўмолим қани?— деб қолди Ольга.

— Байроқчи?

Ольга девор тирқишидаги ёғочни суғуриб олди-да рў-

молига миҳ қоққани учун Веняни сўка-сўка, рўмолни ёғочдан ажратиб олди.

Опа-сингиллар курган тепасига етиб келишганда у ерда иш тугай деб қолган эди. Одамлар ахлат ва шағал тошларни йиғиштирар, снарядлар ковлаб кетган чуқурларни текислар, ерни оёқлари билан шиббалар эдилар. Замбарак ён-атрофидаги чиннидай қилиб тозалаб қўйилган саҳнларга артиллеристлар ядроларни пирамида шаклида териш билан овора эдилар.

Корнилов ярадор бўлиб йиқилган жойга кимдир биров кичик ядролардан крест ясаб қўйган эди. Топ-тоза қилиб қўйилган нишаб майдончани ҳамма айланиб ўтарди. Майдончага қум сепиб қўйилган эди. Атроф тўла одам. Одамлар, крестга қараб, бугун бўлиб ўтган воқиаларни эслаб, секин-секин гапиришар эдилар. Бу ердан сал нарида, манора тагидаги скамейкада Нахимов ойга қараб ўтирарди. Икки ёнида Истомин билан Тотлебен. Улар аҳён-аҳёнда бир-бирларига гап қотиб, дам олиб ўтиришарди.

Музыка овози тинди. Музикачилар икки қатор бўлиб тизилишди-да, карнайларини ялтиратиб, батареядан кетдилар. Музикачиларга ёруғ бериб турган машъалларни қумда ўчира бошладилар.

Бирдан сигналчининг ховотирланган:

— Тўхта! Ким у келаётган,— деган овози эшитилди.

Вал ортидан:

— Матрос!— деб жавоб беришди.

Одамлар сигналчи жойлашган банкет ёнига югуришди. Вал қиррасида олдин уч киши пайдо бўлди, уларнинг кетидан устига алланима ортган тўртинчи киши кўринди.

Қийқириқ ва кулгилар эшитилди. Ҳамма адмираллар ва инженер-полковник ўтирган томонга силжиди.

— Машъал, машъал келтиринглар!— деб қичқирди аллаким.

Икки машъал ёруғида ғалати бир манзара очилди. Нахимовнинг олдида қўллари орқасига боғланган гавдали бир одам турарди. Унинг кўм-кўк кўзлари ғазаб ўти билан ёнарди. Полвонник бўйнига сиртмоқ ташланган, салгина тортилиб турган арқоннинг бир учини Стрёма, бир учини эса юнга ушлаб турар эдилар. Уларнинг кетида елкасига штуцер қўйиб, қўлтиғига букланган олачипор одеял қистириб олган Михаил Могученко турарди.

— Ўзи нима гап?— деди Нахимов, ҳайрон бўлиб.—

Бўйнидан сиртмоқни олиб ташланглар! Қўлларини ечиб юборинглар!

— Есть, сиртмоқни ҳозир олиб ташлаймиз!— деб жавоб берди Стрёма.

Веня арқонни ташлаб, аттанг дегандай танглайини қоқди. Михаил штуцерни укасига берди-да, асирнинг қўлларини ечишга шошилди. Озод этилган полвон бўйнидаги сиртмоқни олиб ташлади, оғзидаги коптокдай латтани олди-да, жирканч билан ерга улоқтирди...

— Стрёма, гапир!— деб буюрди Нахимов.

— Михаил Могученко ҳамда юнга билан бирга пистирмага бордик, булар ўзлари талабгор бўлиб чиқди. Мана бу оғайниларимизга тирик англизни кўрсатамиз деб ваъда берган эдик. Нега десангиз, узун кун устимизга ўқ ёғдирадио, ўзининг қандайлигини кўрганимиз йўқ... Секин ўрмалаб бордик: қарасак, мана бу дароз турипти. Нуқул ҳомизак тортади. Ойни тамоша қилиб турипти, верикиб кетган бўлса керак-да... Штуцерини қўлтиғига қистириб олган. Қандай қўлга тушириб оламиз деб ўйладик. Олиш қийин! Ҳамма ёқ — жимжит. Биз томонда — музика. Қараб турди, турди-да, ерга одеялини солиб, — одеяли ана, Могученконинг қўлтиғида, — ётди; дам олмоқчи бўлгандир-да. Биз ёпирилиб бориб босдик, финг дея олмай қолди! Оғзига латта тикдик, қўлларини боғладик. Мен бунга: «Гу! Гу!»*, энди кетайлик деб биз томонни кўрсатсам, қимир этмайди. Ҳа демай текширгани келиб қолишларини билади-да, маллавоё. Энди нима қиламиз деб бошимиз қотди. Кўтариб олиб кетайлик десак оғир. Бўйнига сиртмоқ солдим. Эҳтиётдан арқоннинг бир учини ўзим ушлаб олдим. «Веня, ушла!» дедим. Арқонни тортган эдим, хириллай бошлади. Мен бунга: «Марҳамат қилиб, ўринларидан турсинлар. Гу! Гу! Аммо, товушингни чиқармайсан!» дедим. Тушунди! Ўрнидан туриб, йўлга тушди. Мана, тамоша қилинглари!..

— Тамоша қилишга арзиркан!— деди Нахимов, кулиб.— Жуда азамат экан!

Одамлар орасидан:

— Қизларга йўл беринглари, қизлар олдинга чиқиб турсин, оғайнилар!— деган хушчақчақ овоз эшитилди.

Халойиқ қимирлади. Одамлар кула-кула, қизларни олдинги қаторга итариб чиқаришди.

* Гу! Гу! — юрмоқ (ингл.)

— Вой ўлай, уятсиз!— деб қичқириб юборди Маринка, қўлларини уриштириб.— Ўзи эркак одам-у, юбка кийиб олипти.

Полвон малла сочларини силкитди-да, Маринканинг юзига қараб жилмайди.

Олачипор бурма мовут юбка асирнинг тиззасига ҳам етмасди, жун босиб кетган болдирлари очиқ эди. Оёқларида катак-катак пайпоқ билан хом теридан тикилган бақувват туфли. Қийимининг пастки қисми юқори қисмидан тамомила ажралиб турарди. Асирнинг устида енглари торгина калта куртка, елкаларида бизнинг барабанчиларникига ўхшаган катта-катта гулдор эполет. Унг елкасидаги погонининг тагидан ўқдон тасмаси ўтказилган. Чап елкасидан кеңгина шарф осилиб турарди.

— Сиз — Шотландия гвардияси ўқчисимисиз?— деб сўради Нахимов, инглиз тилида.

— Шундай, сэр!— дарҳол жавоб берди асир.

— Қайси қисмдансиз?

— Кембридж герцоги дивизиясига, генерал Бентинк бригадасига қарашли Шотландия гвардиясининг ўқчиси Малькольм Дугласман, сэр!

— Жуда яхши, мистер Дуглас. Мен адмирал Нахимов бўлман.

Шотландияли қадини кўтариб турди ва:

— Англия газеталари сизнинг номингизни ҳурмат билан тилга олади, жаноби адмирал,— деди.

— Билишимча, лоулендлер¹²⁴ бўлсангиз керак!— деб сўроқни давом эттирди Нахимов.

— Кемасоз дурадгорман, тагим гринокли, жаноби адмирал.

— Биз билан нима учун урушасиз? Бу урушдан мақсад сизга равшанми, мистер Дуглас?

— Англия урушмоқда.

— Ахир, сиз ҳам инглизсиз-ку. . .

— Тоғдан оқиб тушаётган дарё ўзидан олинган бир челақ сувни писанд қилмайди!

— Яхши! Жуда яхши!— деди Нахимов, рус тилида ва яна инглиз тилида сўроқ қилишда давом этди:— Нима учун солдатликка кирдингиз? Ё солдат ёлловчилар қовоқхонада ичириб, маст қилишдими?

— Йўқ, жаноби адмирал, мен уйимни ташлаб, мумкин қадар йироқроқ жойга бош олиб кетишни хоҳладим. . . Бу — менинг шахсий ишим.

— Хўш, қалай, Севастополни ва рус флотини қўлга киритишга сизникиларнинг кўзи етадимми?

— Бугун бизга «Таймс» газетасининг Лондондан шу бугун келган сўнгги сонини ўқиб эшиттиришди. Газетада Севастополни олганимизга икки ҳафта бўлди, рус императори Москва билан Қозон ўртасидаги чўлга қочиб кетди деб ёзилган экан.

Бу гапларни шотландияли жиддий қилиб айтди.

Нахимов ҳам жиддий суратда:

— Сиз нима деб ўйлайсиз бу тўғрида, мистер Дуглас?— деб сўради.

— Авлиё Георг ҳақи онт ичиб айтаманки, ҳозир Севастополда турмаган бўлсам, худо урсин! Мана бу шайтонлар бўйнимга арқон боғлаб, итдай судраб келишди. Аммо, ростини айтсам, сизларнинг бу арихонангиздан нарироқ жойда бўлишни истардим.

Нахимов асирнинг Лондонда Севастополь олинди дейишяпти деган гапини рус тилига таржима қилиб берди. Одамлар кулишди.

Матрослардан бири:

— Павел Степанович, бизнингча, матросча қилиб бир бопланг, бурни қичиб кетсин,— деб қичқирди.

Нахимов кулди ва асирга мурожаат қилиб, инглиз тилида бир нима деди. Асир кулумсираб қўйди.

— Мен бунга: «Менинг матросларим биттамыз қолгунча ўлсак ўламызки, аммо Севастополни қўлдан бермаймыз» дейишяпти дедим.

Нахимов скамейкадан турди.

— Хизматларингиз учун раҳмат, йигитлар! — деди у Стрёма билан Михаил Могученкога қараб.

Веня олдинга бўйини чўзди.

— Сенга ҳам раҳмат, юнга. Баракалла! Мана бу болага бир қаранг, Малькольм Дуглас. Давид қаршисида Голиаф¹²⁵ қандай бўлса, бу бола олдида сиз ҳам шундайсиз. Аммо бу сиздан қўрқмайди!

Шотландияли бош чайқаб, жилмайди.

— Мен сизни асирлар учун махсус қурилган палаткага жўнатишим керак,— деди Нахимов ва бир оз ўйлашиб, илова қилди:— Йўқ! Ўз томонингизга қайтинг, болинг-да, ҳаммамиз ўлсак ўламызки, аммо Севастополни қўлдан бермаймыз деган гапимизни айтинг!

— Мени отиб ташлашади: қуролимни душман қўлига бериб қўйдим.

— Йўқ, мен генерал Бентинкка хат ёзиб бераман, ўз гуноҳингизни қурол билан ювишга имконият берсин...

Нахимов ён дафтарида юлиб олинган бир варақ қоғозга қалам билан бир-икки оғиз хат ёзди-да, шотландияликка узатди.

— Энди боринг, сиз озодсиз... Қўйиб юборинглар! — деб буюрди Нахимов.— Мен уни бўшатиб юбордим: Севастополда матрос ва солдатларгина эмас, балки аёллар ва ёш болалар ҳам, ёшу қари жон чиққунча курашишга тайёр эканини ўз одамларига бориб айтсин...

Шотландияли бир неча дақиқа нима қиларини билмай турди, кейин орқасига қайрилиб, вал томонга қараб кетди... Вал тепасига бир ҳатлаб чиқди-да, орқасига бир қараб, зовурга сакраб тушди ва инглизларнинг беш кўз батареяси томонга қараб кетди.

Корниловни шаҳарга, адмирал Лазаревнинг тепаликдаги қабри ёнига кўмдилар.

5 октябрда бошланган Севастополь бомбардимони бутун ҳафта давом этди ва секин-аста тина борди. Душманнинг мақсади аён бўлди. Француз ва инглизлар штурм бошлашга ботинмаганларидан кейин Севастополни қамал қилишга қарор бердилар. Душман қўшинлари кечалари билан Севастополь истеҳкомларидан тўрт юз, беш юз метр нарида траншея қазиб чиқар эдилар; бу окопларни ўқчилар эгаллаб, кундуз кунлари Севастополь ҳимоячиларини мўлжалга олиб ўқ узар эдилар. Бу масофада милтиқ ўқлари хавфли эди. Батарея ва бастионларда фақат бомба ва ядролардангина эмас, балки штуцер ўқларидан ҳам эҳтиёт бўлишга тўғри келарди. Душманнинг яқин келиб қолгани биз томондан отиладиган милтиқ ўқининг аҳамиятини оширди. Батарея ва бастионларда контрапрош, яъни ўқчи ва пиёда аскарларни пана қилиб турадиган окоплар қазий бошладилар. Душман олдинги окоп линиясига параллель окоплар қазий мақсадида қалъа томонга илон изига ўхшатиб чуқур қазий бошладди. Севастополь атрофидаги жойларни қўлга киритиш билан бирга, душман ўз батареяларини шаҳарга тобора яқинроқ суриб келар эди. Ёв шаҳар ва истеҳкомларни ўққа тутар ва айни вақтда Севастополни худди тақа шаклида ўраб, қуршаб олиш учун ишни давом эттирар эди. Душман ўз тўпларининг ўтини асосан Тўртинчи ва Учинчи бастионларга қаратган эди. Шунинг учун ҳам душман-

нинг ўқ тегмайдиган чуқур хандиқлардан яқинроқ келиш ва шу ердан шаҳарга ёриб киришни умид боғлаганини пайқаш мумкин эди.

Мудофаа ва шифаси ҳужум қилувчиларнинг мақсадидан келиб чиқар эди. Билнинг артиллериямиз кундуз кунлари душман батареялари билан олиннар ва душмanning шаҳарга яқинлашишини тўхтатиш учун, душман кечаси билан қазиб чиққан окоп ва чуқур йўлларини бузиб ташлашга тиришар эди. Тўсатдан ҳужум остида қолишнинг олдини олиш учун кечаларни ҳам кўз-қулоқ бўлиб туриш зарур эди. Бунинг учун далага кучли пистирмалар юборилар эди. Пистирмалардан душман томонда катта ҳаракат бошланди деган хабар келиши билан Севастополь батареялари кўрсатилган томонга замбараклардан картечь ва милтиқ ота бошлар, ўилаб ва юзлаб талабгорлардан тўзилган катта-катта отрядлар далага чиқар эдилар. Отрядлар туи қоронғусидан ва куз шамолидан фойдаланиб, душман окопларига билдирмасдан бориб, у ердан ишлаб турган сапёрларни пайзабозлик қилиб уриб чиқарар, чуқурларни кўмиб ташлар ва ўлжа олинган яроқ-аслаҳа ва асбобларни кўтариб қайтиб келар эдилар.

Кечаларни севастополлилар бузилган, ёрилган жойларни тузатиб чиқар эдилар; амбразураларнинг снаряд учуриб кетган чекаларига тупроқ солинган қоп ва бочка қалар эдилар (тур тўқишга тол новдаси етишмас эди), ўпирилиб тушган зовурларни тозалаб, улардан чиққан тупроқни бузилган валларни қайта кўтаришга ишлатар эдилар. Батарея ҳамда бастионларга траверслар,— ёндан келган ўқлардан тўпчилар яширинадиган кўндаланг валлар,— қурар эдилар; одамлар беркиниши учун чуқур блиндажлар қурар эдилар,— ҳатто энг оғир снаряд ҳам тешолмасин учун бу блиндажларнинг томи бир неча қават хода ва тупроқ билан ёпилган бўларди.

Октябрь ойига келиб Қримдаги рус қўшинига пиёда аскарлар, отлич аскарлар ва артиллерия қўшилиб, қўшин анча кучайди. Меншиковнинг қўл остидаги ҳаракатдаги қўшинларнинг сони олтмиш мингга етиб қолган, Севастополга яна икки дивизия етиб келиши кутилар эди, бу икки дивизия етиб келгандан кейин қўшинларнинг миқдори тўқсон мингга етарди. Душман ҳам денгиз орқали аскар келтириб, ўз қаторларнинг мустаҳкамларди. Аммо эндиликда Меншиков ўзининг бекор турганига душман кучларининг устуңлигини баҳона қилиб кўрсата

олмасди. Петербург тезроқ ҳаракат бошланг деб қистарди; шундан кейин Меншиков қўшинга икки янги дивизиянинг етиб келишини кутмасдан, Балаклавага ҳамла қилиб, инглизларга зарба беришга қарор қилди. Инглизлар ўзларининг янги базалари атрофини ҳали мустаҳкамлаб улгурмаган эдилар. Балаклава қўлдан кетса, улар ниҳоятда мушкул аҳволга тушиб қолган бўлардилар. Меншиков бошлаган ҳужум қисман ғалаба билан тугади: жангда душман кавалериясининг кўпгина қисми қириб ташланди. Аммо Балаклавани қўлга киритиб бўлмади. Бу ҳужум инглизларни ўз орқа томонларини мустаҳкамлашга мажбур этиб, душманнинг Севастополга қилиб турган ҳамлаларини анча сусайтирди; душманнинг диққат-эътибори иккига бўлинди: душманга қалъа қамалини бўшаштириб, аксарий кучни русларнинг ҳаракатдаги қўшинлари зарбасини қайтаришга тайёр тутишга мажбур бўлди.

Икки дивизия етиб келгач, Меншиков 24 октябрда душманга яна қайта атака қилишга қарор берди.

Жанг арафаси, 23 октябрда, куни бўйи изғирин шамол аралаш қаттиқ ёмғир ёғиб турди. Ҳамма йўллар тирғончиқ лой бўлиб кетди. Меншиков Инкерман томондан душман эгаллаб турган тепаликларга бошлаган ҳужум шу сабабли оғир бўлди. Солдатлар жангга мардона отилдилар, жонбозлик билан урушдилар, бироқ Меншиков айрим аскарий қисмларнинг ҳаракатларини боғлаб бошчилик қилолмади, бутун ишни ҳар бир генералнинг ўз ихтиёрига ташлаб қўйди. Қақшатғич ҳужум бошлаган Меншиков ўз ихтиёридаги кучларнинг деярлик учдан бир қисмини резервда олиб қолган эди. Инкерман жанги ютқизилди. Меншиков, Севастополь мудофаасининг муваффақиятли чиқишига ишончим қолмади деб подшога хат ёзиб юборди.

Инкерман жангидан кейин душман артиллерияси жим бўлиб қолди. Инглиз ва французлар, ўз позицияларининг орқа томонларини ҳужум таҳлиқасидан ҳимоя қилиш учун узундан-узун, қарийб йигирма километр келадиган истеҳкомлар қуришга киришдилар: қамал этувчиларнинг ўзлари қамалда қолиш ҳавфи остига тушган эдилар.

Инкерман жангида рус қўшини ўлганлар ва ярадор бўлганлар билан ўн бир мингдан ортиқ одам йўқотди. Денгиз ва пиёда аскарлар госпиталлари ва яна учта дала лазарети ҳамма ярадорларни сиғдира олмади. Шаҳарнинг бир неча хусусий бинолари ва Благородное собрание

биносиди янги лазаретлар очилди. Шунга қарамасдан, юзлаб ярадорлар жойсиз ётар эди. Уларни Шимолий томондаги лазарет лагерига ташиб, тақир ерга қурилган капаларга ётқизар эдилар. Қойка у ёқда турсин, ҳатто одамларнинг тагига солиш учун похол ҳам етишмасди.

Куз чўзилиб кетди. Совуқдан ва куз ёғингарчилигидан солдат ва матрослар жуда қийналар эдилар. Шинеллар лойдан, рутубатдан ва тердан моғорлаб, жулдур-жулдур бўлиб кетганди. Янги шинеллар йўқ эди. Интендантлар¹²⁸ жуда оз миқдорда калта пўстин тайёрлаган эдилар: улар фақат соқчиларга ва олдинги окоплардаги талабгорларгагина етарди.

Ноябрь ойининг бошида Қрим лазаретлари билан госпиталларида ётган касал ва ярадорларнинг сони йигирма мингдан ошиб кетди. Севастополь ярадорларга тўлиб кетди. Уларни етмиш чақирим нарига Симферополга жўнатишга тўғри келди: у ердаги ҳамма жамоат ва пошполикка қарашли бинолар ва кўпгина хусусий бинолар лазаретга айлантирилган эди. Касал ва ярадорлар ортилган аравалар Симферополь йўлида лойларга тиқилиб қолар, одамлар бир неча соатлаб совуқ жала тагида қолиб кетар эдилар. Кўпларга тиббий ёрдам берилмай йўлда ўлиб кетарди.

Врачлар жуда оз эди, уларнинг ҳар бири баъзи кунларда бир мингга яқин касал ва ярадорни қўлдан ўтказишга мажбур эдилар. Ҳатто Кемасозлик томонда Корнилов ва Нахимов ташаббуси билан мукамал таъмин этилган денгиз госпиталида ҳам, ҳаммаси бўлиб саккизта врач ишлар эди, ҳолбуки госпиталдаги бир ярим минг койканинг ҳаммаси касал ва ярадорлар билан банд эди.

Денгиз госпитали Малахов курган тагига, Жанубий бухтага яқин бир ерга жойлашганди. Бомбардимоннинг биринчи кунёқ госпиталь томига бирнеча снаряд тушиб, тешиб кетган эди. Бу ернинг ярадорлар уйи эканлигини билдириш учун госпиталь тепасига байроқ тикдилар. Шундан кейин душман денгиз госпиталини мунтазам суратда ўққа тута бошлади. Снарядлар шифтни тешиб ўтиб, палаталарнинг ичида ёрилди. Шу сабабдан бу бинони ташлаб, госпитални денгиз казармаларига, Павел бурунига яқин жойга кўчиришга тўғри келди: у ерга снарядлар камдан-кам тушарди.

Қиш яқинлашиб қолди, ёғингарчилик палласи бошланди. Кечалари денгиздан кучли шамол турарди.

2-ноябрга ўтар кечаси шамол штрoмга айланиб, шариллатиб муздек жала қуя бошлади. Тоғлардан жарларга оқиб туша бошлаган сел сувлари душман лагеридан шамол учириб кетган палаткаларни, қўпориб ташланган казарма баракларининг ёғоч-тахталарини, отларнинг ўлигини денгизга оқизиб кетар эди. Ёмғирнинг кети кўринмасди. Окопларни балчиқ босиб кетди. Нишаб қилиб қазиган чуқур йўллардан шариллаб оқиб ётган сувлар пана қилиб туриш учун қурилган валларини ўпириб кетар, хандақларга лой келтириб тиқар эди. Икки томонда ҳам канопада овози босилди. Севастополь истехкомларида ҳам, душман эгаллаган тепаликларда ҳам,— ҳамма ерда гулханлар ёқилар, улар атрофида совуқ қотган одамлар исиниб ўтирар эдилар. Бўрондан блиндажларга қочиб кириб беркенишнинг иложи йўқ эди: блиндажларнинг ичини сув босиб кетганди.

Душман флотига шторм жуда катта зарар етказди. Шторм турганда очиқ денгизда қолган кемалар Қрим қирғоқларига сурилиб келиб қолган эди. Ҳамма лангарлар ташланса ҳам кор қилмасди! Лангарнинг кучи етмас эди: лангар занжирларини бўрон шарт узиб ташларди; кемалар бир-бирлари билан уришиб кетиб, бир-бирларини пачақлаб чўкар эдилар. Севастополдан шимолроқ жойга, Кача дарёсининг денгизга қуйиладиган ерига душман кемаларидан ўн саккизтасини бўрон саёз жойга чиқариб ташлади. Инглизларнинг ўқ-дори, озиқ-овқат, ем-хашак ва иссиқ кийим-бош ортган етти транспорти бутун экипажлари билан бирга денгиз тагига чўкиб кетди. Бир қанча фрегат ҳам ҳалок бўлди. Жанговар кемаларнинг бошқалари қаттиқ шикастланиб, ремонт учун Истамбулга жўнатилди.

Штормдан кейин душман қўшини ғоят оғир вазиятда қолган эди. Душман томонидан биз тарафга қочиб ўтувчилар пайдо бўлди, уларнинг сони тобора ортиб борди. Уларнинг ҳаммаси бир оғиздан: француз ва инглизларнинг ҳоли танг дер эдилар. Уларнинг лагерида вабо ва бошқа касалликлар кўпайган эди. Қамал ишлари сустлашиб қолган эди. Севастополга яқинлашишни душман ўйламасди ҳам: сув тамомила бузиб, ювиб кетган батареяларни тузатиш, лой тиқилиб қолган траншеяларни тозалаш ва окоплардаги сувни оқизиб чобориш билан кеча-кундуз овора эди. Инглиз батареялари жимиб қолди, фақат аҳён-аҳёнда милтиқ овозлари эшитилиб турарди,

инглизларнинг позицияларида порох ва снарядлар туган бўлса керак. Шторм ўтиб кетгандан кейинги уч ҳафта ичида Севастополь ҳимоячилари жуда оз талафот бердилар; у ҳам бўлса милтиқ ўқидан берилган талафотлар эди.

Қақшатғич бўрон Севастополга ҳам кўп зарар етказди. Душман истеҳкомларига нисбатан Севастополь истеҳкомлари бўрондан кам зарар кўрган бўлса-да, уларни тузатишга кўп меҳнат ва вақт сарфлашга тўғри келди. Тотлебен жанг босилишидан бўрон етказган зарар оқибатларини тугатиш учун фойдаланди: истеҳкомларни янада мустаҳкамлади, башарти душман мудофаа линиясининг бирон ерини ўпириб ўтишга муваффақ бўлгудай бўлса, унга қаршилиқ кўрсатиш учун истеҳкомларнинг баъзиларини айланма фортларга айлантирди. Малахов курганда катта ишлар қилинди. Катта айланма истеҳком ҳолига келтирилган Малахов курганга Қорнилов бастиони деган ном берилди. У Кемасозлик томон мудофаасининг энг асосий пункти бўлиб қолди.

Бешинчи боб

ПОДШОҲ БУСАСИ

Замбарак ўқлари тушмайдиган масофани тўпчилар ўлик масофа деб атайдилар. Тўпчилар позицияни душман ўқдан ўлик масофага қочиб беркина олмайдиган қилиб танлайдилар ва душман эгаллаб турган бутун атрофни ўққа тутишга, яъни ўлик масофани бутунлай йўқотишга тиришадилар. Аммо ёмғирдай қуйилиб турган ўқлардан ўзини сақлаб қолмоқчи ва ўз ҳаётини душманга қайта зарба бериш учун сақлаб қолмоқчи бўлган одам «ўлик» масофани «ҳаёт» масофаси деб аташи мумкин. Севастополнинг «ҳаёт» масофаси мудофаа истеҳкомларининг орқа томони бўлиб қолди.

Душман шаҳар марказини оғир замбараклардан ўққа тутар, қизиб турган ядролар ва узоқ ерга тушиб ҳам шикаст етказа оладиган ракеталар ёғдириб турарди. Бу ядро ва ракеталар шаҳарда кўп уйларни ёндириб юборди. Давлатманд кишилар шаҳар уйларини ташлаб, бола-чақалари билан бирга бирин-кетин Севастополдан кўчиб кетар эдилар. Амалдорлар ва офицерлар квартираларини ташлаб, хотин ва бола-чақаларини Қримдан Россияга

кўчириб юборар эдилар-да, ўзлари ё Шимолий томонга ё бўлмаса хавф-хатар оз бўлган Шимолий бухтага яқинроқ жойга кўчиб ўтар эдилар.

Севастополь истеҳкомлари тизилган ҳамма ерни душман ўққа тута олмас эди, албатта. Инглиз ва французлар шаҳар, рейд ва Жанубий бухтани бетўхтов суратда ўққа тутиб туриш билан бирга, асосий кучларини истеҳкомларга қаратар ва уларни йўқ қилишга тиришар эдилар. Истеҳкомларнинг орқа томони ўлик масофа бўлиб қолди. Шаҳар атрофидаги хуторларнинг аҳолиси олдинига шу ўлик масофага қочиб кела бошладилар. Уларнинг уйлари қалъа кўтармаларининг нариги томонида қолган эди. Қочқинлар учун кемасозлик томони энг яхши паноҳ эди. Кемасозлик томонидаги тепаликларнинг ёнбағирларига ва жарларнинг биқинларига камдан-кам ўқ тушарди. Даставвал шаҳар теварагидаги слободкаларнинг қашшоқ-бечоралари, кейин шаҳарнинг майда фуқаролари, — ҳатто дабдабали катта шаҳарларда ҳам бундай кишилар саройлар орасида қолиб кетган чолдеворларда, ҳовлининг ичкари томонларида ва подвалларда турадилар, — шу «ҳаёт» масофасига қочиб кела бошладилар. Майда ҳунармандлар — эгикдўзлар, бичиқчилар, тунука созлар, тикувчилар, чайқовчи хотинлар, тешиқкулчачилар, квасфурушлар, бўёқчилар, фолбин лўлилар, лўли-мисгарлар, дайдилар, бахт ахтарувчилар, яширин майфурушлик қилувчилар, олиб-сотарлар, эскифурушлар, шарманкачилар, тиланчилар, кобзарлар ва болалар етаклаб юрадиган сўқир лирниклар,* — буларнинг ҳаммаси ҳувуллаб қолган шаҳардан кемасозлик томонга кўчиб келиб, шимолий ҳамда жанубий тепаликларнинг ёнбағирларига ўзларига уйча ва кулбалар қуриб, ер тўла ва ғорлар қазиб олган ва ташландиқ тош тарашлик конларига ҳам кириб олган эдилар.

Бу кишиларни бу ерга фақат ўз жонини сақлаб қолиш истаги қувиб келмаган эди. Ахир улар хавф-хатардан қочиб эмас, балки хавф-хатарга янада яқинроқ келиб қолган эдилар-да: эртами-кечми, ахир бир куни штурм бўлиши муқаррар эди, штурмдан олдин эса душман ўз артиллериясининг бутун зарбасини атака қилинадиган жойга ҳам, унинг орқа томонидаги «ҳаёт» масофасига ҳам барабар қаратади. Аммо бу ҳали келажакдаги нарса,

* Лирниклар — қадим вақтларда шаҳарма-шаҳар, қишлоқ-ма-қишлоқ ва бозорма-бозор лира чалиб, дoston айтиб юрувчилар.

ҳозир эса Севастополь қашшоқ-бечораларининг ҳаёти батарея ва бастионлардаги матрос ва солдатларнинг ҳаёти билан чамбарчас боғланиб кетган эди. Аҳоли асосан Кемасозлик томонда ва унинг ўртасидаги Малахов курганда говжум бўлиб олганди.

Шаҳар томон ҳувиллаб қолди. Бошлиқлардан ёлғиз адмирал Нахимовгина ўз квартирасида қолган эди. Император Николайнинг шахсий топшириғи билан Севастополга келган флигель-адъютант Альбединский ҳам худди шу томонга қараб келарди.

Альбединский Нахимовникига якка ўзи келаркан, ўзи билан йўл кўрсатиб берадиган биронта казакни олиб келмаганига афсусланади. У, подшоликка қарашли отга миниб борар эди. Баландликка кўтарилиб борадиган ва снарядлар кавлаб ташлаган кўча кимсасиз эди. Подшоҳ чопарига штабдагилар: «Нахимов нақ тоғнинг тепасида туради. Тўғри тоққа қараб чиқаверинг, уйини дарров таниб оласиз. Йўл кўрсатувчининг ҳам кераги йўқ. Ҳар бир учраган одам айтиб беради» деган эдилар.

Ҳеч ким учрамас эди. Кўчанинг икки томонида гоҳ деразалари синиб кетган бўш уйлар, гоҳ ёниб битган ва томлари ўпирилиб кетган бинолар турарди. Бўшаб қолган шаҳар қаттиқ совуқ бўлган тонг пайтида худди тундаги шаҳарга ўхшаб кўринарди. Кемасозлик томондан шамол порох ҳидини келтирарди. Қаноада секин-аста қизиб борарди. Ҳар тарафдан замбараклар, гўё ҳали ухлаб тўймагандек, истар-истамас гумбурлаб қўярди. Ҳар бир замбарак товушидан Альбединский сесканиб-сесканиб кетарди...

Унинг олд томонига, кўчага бомба келиб тушди-да, визиллаб ва жаранглаб ёрилди. Альбединский қўрқиб улгуролмади ҳам, ҳамон олдинга қараб бораётган отини тўхтатиб улгурмади ҳам. Отнинг табиий сезгиси нима деса, Альбединскийга ақл ҳам шундай деди: ҳозиргина бомба тушиб ёрилган жойга иккинчи марта бомба тушиши маҳол эди. Бироқ Альбединский ақлга зид ўлароқ, отни ўнг томонга тикка кўтарилган кўчага бурди. Бу ерда ҳам тунги сукунот ҳукм сурарди. Тош кўчанинг қоқ ўртасида, бир ўлик от кўчада кўндалангига оёқларини чўзиб ётарди. Улимтик устига қўнган каттакон қузғун қанотларини секин-секин қоқиб учди-да, сал наридаги тош деворга бориб қўнди. Улик отдан сал нарида бир тўда дайди итлар думларини ликиллаб ўтирарди: улар

отнинг ўлганига ҳали унча ишонмаса керак, шунинг учун нонуштага шошилмас эдилар. Альбединскийнинг оти ўлик отнинг тепасига келдию, таққа тўхтади, у на отнинг устидан ҳатлар, ва на ёнидан айланиб ўтар эди. Альбединский отга қамчи урди. От қимир этмади, чап югани тортиб, ўнг томонда ланг очиқ турган дарвозани калласи билан силтаб кўрсатди. Отлиқнинг от кўрсатган томонга бурилишдан бошқа иложи йўқ эди. От аллақандай бир савдогарнинг ҳувуллаб ётган ҳовлисига бурилиб, тош деворнинг бузилиб ётган бир еридан тепа кўчага чиқди.

Олдинда денгиз ялтиллаб кўринди. Альбединский қайси томонга юришини билмасди, шунинг учун отнинг бошини қўйиб юборди. От чап томонга дадил бурилди-да, бирнеча минутдан кейин тоғнинг тепасидаги жигарранг уй ёнига йўрғалаб чиқди. Уй олдида бир неча казак эгарлиқ отларнинг жиловидан ушлаб турар эдилар. Альбединский от жиловини казакларга бераркан, ҳатто Нахимов шуерда турадими деб сўрамади ҳам, очиқ турган эшикка кириб кетди.

Даҳлизда флигель-адъютантни ҳеч ким кутиб олмади, плашч ва каскасини қўлидан олмади. Вешалкада бирнеча плашч билан фуражкалар осиглиқ турар эди. Ўнг ва чап томондаги эшиклар ланг очиқ. Ўнг томондаги эшикдан қараган эди, ичкарида қизил ёғочдан ясалган зарҳал нақшли мебель териб қўйилган зални кўрди. Ланг очиқ турган нариги эшик остонасидан ярқираб турган паркетга кемаларда ишлатиладиган арқондан тўқилган жўнгина поёндоз солинган, поёндоз этик лойидан ифлос бўлиб кетган. Энг ичкаридаги бўлмадан гурунглашиб ўтирган кишиларнинг овозлари эшитиларди.

Альбединский плашчини ечиб вешалкага осди, ойна олдига келиб, қалин мўйлабларини силаб қўйди-да, каскасини букилган чап қўлида ушлаб, шпорларини жараңлатиб, гурунг эшитилиб турган ичкари бўлмага поёндоздан юриб кетди.

Эшикдан киргач, Альбединский олифтанамо кеккалиб тўхтади. Петербургдан келган меҳмон кирган бу бўлма уч томони ойнабанд катта балкондан иборат эди. Қун ботар томонга қараган катта девордан ҳозир сурранг ва кўримсиз денгиз кўриниб турар эди. Ташқарига қараган ва қиш олдидан тирқишлари сувалган эшикнинг икки ёнида биттадан яшил бочка турарди; бочкаларда ўстирилган барғлари тимкўк ва ялтироқ чирмович атр гуллар

шода-шода бўлиб гуллаб ётарди,— гуллар майда-майда бўлиб, ранги бинафша рангга ўхшаш кетарди.

Балкондан эшитилаётган суҳбат, кутилмаган меҳмон кириши билан тўхтади.

Чап томонга бурилган поёндоз Альбединскийга қайси томонга юриш кераклигини кўрсатди. Чапда, балконнинг яланг девори тагида, бўялмаган каттагина оддий стол ёнида қамишдан тўқилган креслода устига матрослар киядиган қалин ич кўйлак кийган Нахимов ўтирарди. Астари туя жунидан тикилган қишлоқ мундири креслога илиб қўйилганди. Стол атрофида яна бир неча ҳарбийлар ўтирарди, улар орасидан петербургли меҳмон полковник Тотлебенни, ўзининг ҳамполки князь Васильчиковни ва генерал Дмитрий Ерофеевич Остен-Сакенни таниди.

Альбединский Нахимов ҳузурига келди-да:

— Подшоҳ ҳазратлари сизга салом айтиб, ўпиб қўйишни амр қилдилар,— деди.

Нахимов кулди. Кўм-кўк кўзлари чақнади.

— Яна саломми? Подшоҳ ҳазратларидан ўтган ҳафтагина салом олган эдим. Уларнинг саломидан кечгача бошим оғриб юрди... Бизга салом эмас, қамчи керак. Қамчи келтирсангиз бўларди! Бизда тартиб деган нарса йўқ...

— Салом айтиб, ўпиб-қўйишни амр қилдилар!— деб қатъий суратда такрорлади Альбединский.

— Э, ҳа, ҳали бўсаси ҳам бор денг!

Нахимов креслодан турди-да, стол устидан энгашиб, кўзларини қаттиқ юмиб, топ-тоза қирилган юзини флигель-адъютантга тутди. Подшоҳ бўсасини амалда етказиш Альбединскийнинг хаёлига ҳам келмаган эди: салом ҳам, ўпиш ҳам оғзаки эканлигига ҳамма тушунарди. Ўз флигель-адъютантини юбораркан, Николай Павлович ҳам уни ўпмаган эди, бироқ адмирал юзини шундай соддадиллик ва жиддийлик билан ўпишга тутиб турар эдики, бу маросимни ҳазилга айлантиришга Альбединский журъат этолмади. Нахимовнинг юзига энгашди-да, шопдай мўйлабларини адмиралнинг топтоза қирилган юзига босди...

— Бетакаллуф ўтираверинг. Мана сигара, чексангиз. Хоҳласангиз мана саперави, ёмон вино эмас! — деб таклиф ётарди Нахимов подшоҳ бўсасини юзидан артиб.

Альбединский ўз обрўсини тўкмасликка тиритишиб каскасини тиззасига қўйиб, савлат тўкиб ўтирарди. У

Нахимовнинг Петербургдан, подшоҳдан гап сўрашини, Севастополь ҳақида саройда ва Петербургда нималар дейишади, қандай мадад беришмоқчи деб сўрашини кутар эди. Бироқ Нахимов ҳеч нима сўрамади, подшоҳ адъютантига ўзининг тиниқ ва ҳалол кўзлари билан қараб туриб, умумий сукуноддан кейин:

— Мени йўқлаб келибсиз, полковник, миннатдорман,— деди.— Малахов курганни ҳам бориб кўрсангиз қалай бўларкин? Ҳозир ҳаммамиз Кемасозлик томонга кетмоқчи бўлиб турувдик. Яхши келдингиз: бизнинг нималар билан шуғулланаётганимизни ўз кўзингиз билан кўриб кетасиз. Пойтахтга қайтиб борганингизда қовоқхоналарда эшитган афсоналарни эмас, балки ўз кўзингиз билан кўрган нарсаларни ҳикоя қилиб берасиз. Хўпми?

Альбединский бошини эгиб розилик билдирди.

Ҳамма ўрнидан турди ва Альбединскийни ўртага олиб, унга савол ёғдира кетишди. Остен-Сакен: Пирогов академиянинг катта вакалотлари билан келаётган эмиш, касал ва ярадорларга қараш учун жуда кўп қизларни олиб келаётган эмиш, тўғрими?— деб сўрарди; князь Васильчиков, подшоҳ ҳазратлари Қримга гвардия қисмларини юбормоқчи эмасми ва менга хат келтирмадингизми деб сўрарди. Тотлебен не вақтлар бурун ҳарбий министрга юборган алақандай муҳим чертёжларнинг тақдирини билишни астади. Мичман Лесли: «Петербург олифталари Большая Морская кўчасига сайир қилгани чиққанда кўнжи баланд «севастополча» этик билан бошларига Нахимовчи фуражка кийиб чиқишлари ростми» деб сўради.

Альбединский айни муддаоси шу эди ва ҳамма саволларга жони-дили билан батафсил жавоб бера бошлади. Пироговни Симферополда учратди. Тўғри, шафқат ҳамшираларининг ҳам келаётгани рост. Қримга гвардия юборишмаса керак, чунки ипглизларнинг Болтиқ денгиздан ҳужум қилиб қолиш хавфи йўқ эмас. Ҳамманинг оғзида — Севастополь, аммо севастополча картуз кийишмайди,— Альбединский Севастополда бундай картуздан биронтасини ҳам кўрмади. Севастополдан чертёжлар борган-бормагани тўғрисида подшоҳ ҳазратлари ҳеч нима демадилар. Альбединский бир сумка тўла хат олиб келган, сумка Шимолий томонда ординарида қолди, аммо кимларга хат олиб келганини Альбединский билмайди, эсида йўқ ва ҳоказо ва ҳоказолар. . .

Альбединский роҳат қилиб гапирар ва ҳатто ҳеч ким

сўрамаган нарсаларни ҳам гапириб берар эди. Дафъатан кўришгандаги хижолат орадан кўтарилган эди.

Бу орада Нахимов байка астарли мундирини кийган, денгизчилар тақадиган калтагина қиличини елкасидан ошириб белига тақиб бўлган, бошқа елкасидаги қайишга эса қамчи тасмасини осиб олган эди. Кийинаркан, Нахимов Альбединскийнинг сафсатасига қулоқ бериб турарди.

— Мен тайёр! Қани, марҳамат!

Нахимов эшик томон юрди. Унинг кетидан бошқалар ҳам гувуллаб эргашишди.

Нахимовнинг тепаси фикимланган фуражкасининг пойтахтда расм бўлиб кетган фуражкага ўхшашлигини, олифталар фуражкаларини Нева бўйларида бошларига худди шундай орқага суриб кийиб юришларини Альбединский дарров пайқади.

Кавалькада бошида Нахимов, унинг чап ёнида Альбединский борарди. Нахимов петербургли меҳмонга илтифот кўрсатар ва йўлда нима кўринса, ҳаммасини тушунтириб борар эди,—Альбединокийнинг сўрашининг ҳожати йўқ эди. Альбединскийнинг миясида: Нахимовнинг уйини ким пойлайди? Ҳеч ким кузатмади, эшикни ҳам ҳеч ким беркитиб олмади, деган бемаъни савол ўтарди. Эшик олди-да турган казакларнинг ҳаммаси кавалькада кетидан келар эди.

Шаҳарнинг жануб томони нуқул хараболиклардан иборат эди. Уйларнинг бурчаклари ўпирилиб кетган, ойналари сениб кетган деразалар қоп-қорайиб кўринарди. Пастлаб кетган кўчадан ўтиб бораётган кавалькада ёнидан тўда-тўда солдатлар ўтиб турарди. Нахимов уларга йўл бериш учун отини тротуарга бурарди. Йўлда учраган матрослар Нахимовни кўриб, бошларидан шапкаларини олар эдилар. Устига калта пўстин, оёқларига солдатча этик кийган бир аёл рўмолга боғлаб олган хурмача кўтариб ўтиб кетди. Олд томонда, тепаликда илон изидай траншеялар қазиб ташланган, тахта, хода, бочка ва тупроқ солинган четанлар сочилиб ётган яланглик кўринди; у ер худди катта қурилиш бошлангану, аммо тамом бўлмасдан ташлаб кетилган жойга ўхшарди. Замбил учради: тўртта солдат бошигача шинель ёпилган жасадни олиб ўтди. Олдиндан замбарак ўкирди. Альбединский сесканиб тушди.

— Тўртинчи бастионда, аммо у ерга боришга улгура олмаймиз,— деб тинчитди уни Нахимов,— ўзи ҳам ҳамма-

ёғи лой, бу ернинг лойи-ку қотиб қолган-а. . . у ерга пиёда бориш керак.

Нахимов чапга, ўнг томони тош уюмлари билан пана қилиб қўйилган Пересипь томонга бурилди-да, отини тўхтатди. Унг томондаги француз хандақларидан штуцерлар шарақлаб отилиб турар, уларнинг қисқа-қисқа овози худди крахмалланган коленкор йиртилганга ўхшарди.

— Бу ерда ўз асабларингизни бир синаб кўрасиз, полковник,— деди Нахимов.— Бу ер энг хавfli жой. Эшитяпсизми, ўқларнинг сайрашини? Худди арихонанинг ўзи. Бир зумда отни елдириб ўтмасак, «у» устимизга ўқ ёғдиради. Ҳов анови омбор деворининг тагига етиб олсак бўлганми, у ер хавфсиз.

Нахимов худди отини қамчиламоқчи бўлгандай, қўлини баланд кўтарди. Унинг юввошгина оти яланг ердан лўкиллаб чопиб ўта бошлади.

Альбединский отига шпор уриб, бир онда Нахимовдан ўзиб кетди. Уларнинг кетидан бутун кавалькада от солди. Қазаклар қийқириб шовқин солиб от чоптирар эдилар. Уқ кўпроқ ёғдирила бошланди. Уқлар минг хил товуш билан сайрарди: баъзилари йўғон товуш билан гунғиллар, бошқалари чинқирар, яна бошқалари чийиллаб учар эди. . . Альбединский кўзларини чирт юмиб, отига яна шпор урди.

Бузуқ тош девор панасига етиб отини тўхтатгач, Альбединский орқасига қайрилиб қараб ҳаммадан олдин етиб келганини кўрди. Кавалькада анча ерга чўзилиб кетганди. Энг кетинда Нахимов отини лўкиллаб келарди. Афтидан, гарчи қўлини худди отга қамчи солмоқчи бўлгандай кўтариб турган бўлса ҳам, шошилмасди: қамчиси ёнига осилганича бекор турарди. Нахимовнинг боғичсиз шимининг почалари тиззасидан баландга сидирилиб чиққан, этигининг калта қўнжи устидан ич кийими кўришиб турарди.

Альбединоский афтини буриштиради: подшоҳ ёнида юрадиган бир олифта генералнинг: «Il faut être brave, mais il faut faire ça avec élégance*» деган гапи эсига тушиб кетди.

Нахимов унча олифта эмас эди. Агар қўрқоқлик қилмаганда, буни бошқалар фаҳмлаганликлари туфайли ўзидан нафратланмаганда эди, Альбединский Нахимовни масхара қилиб кулган бўларди.

* «Мард бўлиш керагу, аммо олифталикни ҳам унутма-да».

қовуриларди. Бутун кўчани солдат ва матрослар босиб кетганди, ахир отличлар кўчадан ўтолмай қолдилар. Халойиқ ҳайқирар ва секин-секин чайқалар эди. Кўп солдат ва матрослар бошларига инглиз фуражкаларини, Шотландия ўқчиларининг қундуз шапкаларини, француз офицерларининг кепкаларини ва ҳатто зуавларнинг¹²⁸ попуғи қулоқчага осилиб тушиб турадиган қизил дўппиларини, драгунларнинг¹²⁹ туғ тақилган мис каскаларини кийиб олган эдилар. Солдатлар қўлларида француз сувдонларини, портупейлар¹³⁰, пистолетлар кўтариб юрар, инглиз манеркаларини¹³¹ шиқиллатиб юрардилар, туркча кавшларни бир-бирига уриштириб кўрсатар эдилар. . . Гоҳ у ерда, гоҳ бу ерда одамлар тепасидан ханжар, қилич ва ойболталар кўриниб қоларди.

— Марҳамат,— деди Нахимов, флигель-адъютантга.— Ўзингизга бирон ўлжа топиб олармикинсиз деб сизни бу ерга бошлаб келдим. Салонларда¹³² Севастополга бориб келганингизни таърифлаб берасиз. . . Қаранг, анови укипар тақилган яшил берет жуда яхши эканми. . .

Альбединский қош-қовоғини солиб, индамай турарди. Халойиқ орасидан елкасига олачипор шолрўмол ташлаган, бошланг бир лўли хотин чиқиб қолди.

Лўли хотин бошига гвардиячиларнинг каскасини кийган олифта Альбединскийни олий мартабали одам деб ўйлаб, юзига қараб туриб:

— Бахтли экансан, толеинг баланд экан!— деб қичқирди.

Кримдаги ярадор ва беморларнинг ҳоли оғир деган хабар бутун Россияга тарқалди. Бу хабар Петербургга ҳам етиб борди. Ҳамма ерда ионага пул, кийим-бош, дори-дармон, яра боғлаш учун материал, моталар, чой, қанд, винолар тўплана бошланди, бироқ куз ёнгарчилиги туфайли ҳамма йўлларнинг бузилганидан, буларни Севастополга етказишнинг иложи йўқ эди.

Подшоҳнинг ҳа деб қисташларига Меншиков душман аҳволи ночор деб жавоб берар, аммо яна ва яна янги аскарлар, порох келтирилишини талаб қилар ва, ниҳоят, атрофимдаги ҳамма генераллар ношуд одамлар деб, ўзига ёрдамчи сўрар эди. Николай Меншиковнинг илтимосини қондирди. Генерал-адъютант Дмитрий Ерофеевич Остен-Сакен ҳам шу муносабат билан Севастополга келиб

қолган эди. Меншиков уни Севастополь гарнизонига бошлиқ этиб тайинлади. Нахимов аввалгидек гарнизон бошлигининг ўринбосари бўлиб қолди.

Остен-Сакеннинг келиши Меншиковнинг янги аския тўқишига сабаб бўлди. У вақтларда «Ерофеич» деган аччиқ ва ўткир настойка ичиш расм эди. Меншиков, ўзининг яқин туганлари орасида:

— «Ерофеич» мададкор бўлгандан бери кучимиз анча ошди,— деди.

Князнинг Альма жангидан кейин айтган ҳамма аскияларидан ўткирроғи бўлган бу аския дарров бутун Севастопольга тарқалди. Ресторанларда офицерлар малайлардан: «Ерофеич келтир!», «Ерофеичдан тезроқ келтирсангчи!», «Ерсфеич қани?» деб талаб этар эдилар. Пошшолик томонидан бериладиган бир қадаҳ арақни солдатлар ҳам «Ерофеич» дсб атайдиган бўлдилар.

Подшоҳдан ёрдамчи талаб қилиб олгач, Меншиков командир ҳамда солдатлар орасида унинг обрўсини тўқишга шошилди.

Куз лойгарчилиги князь Меншиковнинг ўзининг ҳам сихатига ва кайфиятига қаттиқ таъсир қилар эди. У, «Ерофеич»нинг кучи қолмади деди-да, Севастополь гарнизони бошлиғига ёрдамчи этиб тайинлади: гарнизон бошлиғи этиб князь Васильчиковни тайинлади. Аслида, бу тадбир иккала генерални ҳам ишдан четлаштириш деган бир гап эди. Ўзининг эски маслаҳатчиси полковник Вуншдан-Меншиковнинг ихлоси қайтиб, генерал Семякинни ўз штабига бошлиқ этиб тайинлаб, ўзига яқинлаштирди. Бироқ кўп ўтмай Семякин ўзининг ҳазрати олий ҳузурида маҳкама бошлиғи бўлиб қолганини, тўғрироғи, старший мирза бўлиб қолганини сизди. Тўғри, Семякин келганда ҳазрати олий маҳкамасида бутун ишлар ҳароб ҳолда эди. «Жавоб кутган» ва «бажарилмаган» хат-қоғозлар жуда кўпайиб кетган эди. Князь фақат подшоҳ, ҳарбий министр ва Жанубий қўшин қўмондони Горчаков билан ва олий мартабали ҳарбийлар билан хат ёзишиб турар эди.

Семякин маҳкамага бир неча мирза олдирди, буйруқларни босиб чиқариш учун сайёр босмаҳонани юргизиб юборди ва Меншиковга жуда кўп қоғозларни имзо чекишга тавсия этабошлади. Ҳазрати олий имзо чекишни эрмак деб билиб қоғозларни жон деб имзоларди, бу иш унга шу қадар ёқиб қолган эдики, ҳатто баъзан Семякиннинг

етиб келишига тоқат қилолмас, лойгарчиликка қарамасдан, уч чақирим юриб бўлса ҳам, унинг штабига ўзи борарди.

Қоғозларни бйрин-кетин имзоларкан, князь:

— Эҳ-ҳе-е, иш жуда кўпайиб кетибдию муборак бўлсин!— дерди.

Генерал Семякин имзо устига қум сепар, князь майда-майда қум парчаларини пуфлаб ташларди¹³³. Семкин қоғозни олиб қўярди. Князь янги қоғозга имзо чекарди. Семякин қум сепар, князь пуфлаб ташларди. Семякин қоғозни олар, князь янгисига имзо чекарди. . .

— Бўлдимми? Тамомми? Хи-хи-хи!— деб куларди князь.— Бу ишимиз худди матбаа станогига ўхшайди-а, Константиң Романович?

Князда янги одат пайдо бўлган эди. Ҳаммани масҳара қилиб бўлиб, энди ўзини ўзи масҳара қиладиган бўлганди:

— Жуда қизиқ-а,— дерди у, Семякинга хиринглаб,— шунқорларга қўмондонлик қиламиз-у, турадиган жойимиз Куриная балка! Нега бундай?

— Жой одамни эмас, одам жойни безатади, ҳазрати олийлари!

— Йўга, нима учун «Куриная балка»? «Орлиная» деб ўзгартирсак қандоқ бўларкин? Ё бўлмаса «Страусовая балка» десак яхшироқ бўлмасмикин? . . Денгизчилар мени туяқуш деб аташади, эшитгандирсиз, Константин Романович? Хавф келганда хавфни кўрмаслик учун бошимни буталар орасига беркитиб турармишман, хи-хи-хи! Адрес: Страусовая балкада турувчи ҳазрати олийлари князь Меншиковга! Эҳ, жуда бўлмаса жилмайиб қўйсангизчи, генерал!

Семякин жилмаймас, соддалик билан индамасдан турар эди. Князь эса ҳар бир аскиясиниг жилмайиш эмас, балки атрофидаги ҳамма одамларни завқлантириб кулдиришига ўрганиб қолган эди.

Никола-Зимний арафаси кунни Семякин имзо чектириш учун ҳамма қоғозларни тайёрлашга улгурмади. Меншиков зерикиб, Семякининг олдига ўзи кетди. Қоронғу тушган. Изгирин совуқ шамол уриб турарди. Семякин ўз мирзаси ва ординари билан турадиган уй деразаларига шамол ёмғир томчиларини келтириб урарди.

Кеч пайт Жанубий томондан ўлардай чарчаб қайтган генерал «Ерофеич» билан ужин қилиб бўлиб, почтани кў-

ришдан олдин, — столда бир талай пакет уюлиб ётарди, — энди бироз дам олиб ётмоқчи бўлиб турган эди.

Бирдан дераза тақиллади, вестовой генералга:

— Ҳазрати олийлари келдилар, — деди.

— Олиб кир!

Вестовой пиқир-пиқир кулиб:

— Юролмайдилар! — деди.

— Бу нимаси, нима деб валдираяпсан!

— Йўқ, рост! Тагларидаги жонивор қимир этмай турибди!

— Қанақа жонивор, аҳмоқ!

— Узингиз чиқиб кўринг!

Семякин князни кутиб олгани эшикка чиқди. Вестовой фонис тутиб турарди. Уй эшиги олдида ёмғир суви кўлмак бўлиб ётарди. Семякин кўлмакнинг нариги томонида эшак минган Меншиковни кўрди. Князни кузатиб келган казак кучининг борича эшакнинг орқасини қамчи билан саваларди. Эшак нуқул думини ликиллатар ва қамчига қарамасдан, деразадан тушиб турган шуъладан ялтиллаб кўринган сувдан ўтишни истамасди: кўлмакни жуда чуқур деб қўрққан бўлса керак.

Семякиннинг саломига князь хушчақчақ овоз билан:

— Мен олдингизга парвардигор Исодай эшак миниб келдим... Яхши эшак-ку, шу ерга келганда қайсарлиги тутиб қолса бўладими!.. — деб жавоб берди. — Бу ерингиз жуда чуқурми?

— Балчиқ. Лой-да, ҳазрати олийлари, яхшиси айла-ниб ўтганингиз тузук...

— Шошмайтур, ҳазрати олийлари, — деб қичқирди князга вестовой, — ҳозир ўзим боплайман.

Вестовой уйга югуриб кириб кетди-да, қайтиб чиқди ва балчиқни сачратиб, эшак олдига югуриб келди-да, унга бир бўлак қора нон кўрсатиб алдай бошлади. Эшак олдинга қараб юра бошлади. Вестовой қота-қота кулиб, кетинга тисланаверди, эшакни эшик олдига алдаб келиб, князь қўлидан юганни олди. Эшак аламдан ҳанграб юборди: вестовой уни алдаган — нонни чўнтагига солиб олган эди.

— Таъзирингни е! Бундан буён қайсарлик қилмайди-ган бўласан! — деди вестовой, насиҳатомуз.

Эшак баттар ҳангради.

— Ҳа, ма, ма, еяқол! Ҳанграма! — деб овунтирди эшакни вестовой, қотган нонни эшакнинг оғзига тиқиб. —

Гаврилич, отхонага олиб кир буни. Бечора жонивор совук қотгандир.

Казак жиловни қўлига олиб, эшакни орқасига тепиб-тепиб йўлга солди. Эшак хурсандлик билан ирғишлади, орқасига тисарилди-да, кейин казакнинг оти кетидан йўрғалаб отхонага юрди.

Даҳлизда генерал ординарлари князнинг устидан нам ўтмайдиган плащини, этикларини ечиб олиш билан овора эдилар. Яхши кайфият князни тарк этган эди: шими ва ички иштони тиззасигача ҳўл бўлиб кетганди...

— Ички кийимларингизни ҳам ечинг, ҳазрати олийлари. Уйимиз иссиқ. Оёғингизга ҳозир валенка келтириб бераман. Печкада турибди, иссиққина, — деб гир капалак бўларди вестовой. — Усти-бошингизни бир пасда қури-тамиз!

Князь бутунлай ечинди, оёқларига иссиққина валенка кийиб олди. Генералнинг запас шинелига ўранди-да, креслога ўтирди. Чой келтирдилар. Меншиковнинг яна кайфи очилиб кетди.

— Биринчидан нима учун бу ерга эшак миниб келганимни, иккинчидан бунча бемаҳал ва тўсатдан келганимни, учинчидан, нима учун ўзимни худойи таоло билан тенглаштирганимни билишга ошиқиб ўтиргандирсиз, азиз дўстим? Бир бошдан бошлайлик! — деб вайсарди Меншиков, ҳушвақтлик билан ва чой ҳўплаб.

Семьякиннинг бу нарсаларни билишга унча ошиқмаётгани кўриниб турарди. Унинг бирдан-бир истаги — шундай чўзилсаю, бир ухлаб олса! Бироқ хизмат юзасидан, у, қадини ҳазрат томонга сал букиб, уни тинглашга тайёр эканлигини изҳор этди.

— Биринчидан, эшак масаласи. Қасалим отга миндирмай қўйди. Коляскада сизникига келиб бўлмайди. Йўл ёмон. Таубе менга эшакда юришни тавсия этди: баланд отга минишдан паст эшакка миниш осонроқ. Тоғларда эшак миниш одат, аммо кундуз кунлари ўлсам ҳам эшак миниб юрмасдим: қўмондон эшак миниб юрибди деб масхара қилишади! Бунинг нақадар аломат эканлигини тасаввур этасизми, генералим! Иқрорман, ноқулай ҳам! Оёқларим узун. Оёқларимни қанча баланд кўтармай, гоҳ сувга тегиб кетади, гоҳ тошларга сидирилади... Иккинчидан, ўзимни парвардигор билан тенглаштирганим-

нинг сабабини сўрасиз? Ҳар сафар менга келган хатлар билан бирга диний лавозимлардан бир неча икона ҳам олиб тураман, иконалар митрополит ва игуменлардан тортиб қишлоқ поплари ва аёллар монастырларининг назирларидан ҳам келади. Ҳамма хатлар ниҳоятда юксак ватанпарварлик руҳи билан тўла бўлади. Деярлик ҳамма хатларда мени «Россиянинг халоскори» деб атайдилар, ҳар сафар мени дуо қилишларини ёздиладар ва мендан Севастополни мумкин қадар кўпроқ қўлдан бермай туришимни талаб этадилар... Россияда ҳеч қачон бунча жаноза ва тирикларга бунча дуо ўқилмагандир ва «душман устидан» ғалаба қозонишга бунчалик фотиҳа берилмагандир. Хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг, фақат биргина Киевнинг ўзидан етти мингдан ортиқ икона келди, ҳали ҳам келиб турибди, кети кўринмайди. Уларни нима қилишимни билмай қолдим.

— Менинг маслаҳатимга кўнсалар..— деб гап бошлади Семякин.

— Йўқ, йўқ,— деб унинг гапини кесди Меншиков.— Мен сиздан маслаҳат сўраб келганим йўқ, азиз дўстим. Подшоҳ ҳазратларининг битта хатлари бутунлай ҳаёлимдан кўтарилибди, подшоҳ ҳазратлари амрини бажаришнинг энг кейинги муҳлати — эртага. Солдатга буюринг, менинг кичкина портфелимни олиб кирсин, сюртугимнинг чўнтагида турибди, сув тегмагандир деб ўйлайман...

— Ўзим бажараман!— деди генерал ва эшикка томон юрди.

— «... оби-ҳаво яна бир ойча шундай туриб берса, уларнинг куни битишига аминман, умидворманки, бизнинг қўшинларимиз оби-ҳаводан зарар кўрмайди, негаки, биз руслар қишдан қўрқмаймиз. Уларни яхши боқилса бўлгани, бунинг учун меҳнатингни ҳам аяма, пулни ҳам аяма, одамларнинг қорни ҳамиша тўқ юрсин. Арақни кўпайтириброқ бериш мумкин, агар иложи бўлса сбитень ҳам бериб турилса, ёмон бўлмасди!..»

Генерал ошхонага кириб:

— Бу нимаси?— деб ўшқирди.

Мирза саросималаниб қолган юзини генералга ўгириб:

— Подшоҳ хатини қуритаяпмиз,— деди.

Ошхона ўчоғида аланга ловуллаб ёниб турарди, князь либосларининг айрим бўлақларини кўтариб турган бир неча солдат ўт олдида тиқилишиб турарди. Солдатларнинг бири ўтга мундир тутиб турар, иккинчиси ўчоқ тепа.

снда ҳазрати олий шиминг буғланиб турган почаларини икки ёққа жериб турар эди. Учоққа яқинроқ турган мирза қўлидаги катта пулларни елпуғичдай ёйиб қуритар, старший мирза эса картмон билан хатни қуритиб ўтирар эди.

Семякин мирзаларнинг қўлидан портфелни тортиб олди-да, ичига пул билан хатни солиб, бироз хижолат ҳолда уйга қайтиб кирди.

Меншиков хатни очаркан:

— Нима бало, куюк ҳиди келяптими,— деди.

— Хат ҳўл бўлиб қолибди, ҳазрати олийлари. Хизматкорлар қуритишаётган экан.

— Э! Ҳа-ҳа! Баъзи ҳарфлари ёйилиб кетибди. Юз йилдан кейин бирон тарихчи хатни архивдан топиб ўқийди-да: «Подшоҳ ушбу хатни кўзларидан ёш тўкиб ёзган экан. Подшоҳ хати муқаддас кўз ёшлари билан суғорилган» ва ҳоказо, ва ҳоказолар деб ёзади. Хатнинг энг асосий жойини ўқиб бераман,— мен атайлаб шунинг учун келдим. Мана:— Севастополь қаҳрамонларига бошчилик қиламан деб руҳинг тушмасин, азизим Меншиков, ихтиёрингда 80 минг ботир аскар бор, улар қўлларидан ҳарнарсга келишини яна бир карра исбот этди, уларга тўғри бошчилик кўрсатиб, олдинга бошлаб борилса кифоя; бундай ботирлар турган жойда мағлубиятга учраймиз деб ўйлашнинг ўзи уят. Севастополни қўлдан беришни ўйлашнинг ўзи уят. Бундай қилиш — бурчни унутиш, орномусни унутиш, рус номига қасам бериш билан барабар, шу сабабли бунга йўл қўйиб бўлмайди. Севастополь гарнизонида икки ойдан бери хизмат қилиб келаётган ҳамма пиёда ва денгиз аскарларига мислсиз мардлик кўрсатганликлари, тиришқоқликлари ва қилган меҳнатларига миннатдорлигимиз тариқасида ҳар бир ойни бир йилга баробарлаш ва ҳамма ҳуқуқ-имтиёзларнинг сақланиши тўғрисида амр қиламан ва буни ҳамма қўшинларга эълон қилишни сенга буюраман. Улар бунга муносиб иш кўрсатдилар. Буни 6 декабрь кунни ошкор қил!* Сен бахилсан, одамларни камдан-кам мукофотга тақдим этасан: ўтинаман сендан, муносибларни тавсия эт, мен уларни мукофотлаб, ўзимни севинтирай. . .» ва ҳоказо, ва ҳоказо. . . Мана, эшитдингизми? Мен сиздан маслаҳат сўраб кел-

* Эски стилга кўра 6-декабрь — Николай кунни ҳисобланади, бу кунни Николай иккинчига от қўйилган эди.

дим, подшоҳ ҳазратларининг менга қаратиб айтади бу илтимосини бажариш керакми ё йўқми?

— Ҳазрати олийлари!—деди Семякин ҳайратланиб, саволингизга тушунолмай қолдим. Ахир бу, амри олий ку! Бу амрни бажармасдан бўладими?

Меншиков хатини менсимасдан столга ташлади.

— Эҳ дўстим, дўстим! Подшоҳ ҳазратлари менга кунда хат ёзади, илтимос қилади, маслаҳат беради, амр қилади, бугун ундай деса, эртага бундай дейди, илдинга фельдъегерь бутунлай бошқа амр келтиради... Агар Санкт-Петербургдан келган ҳамма фармонларининг, маслаҳат ва илтимосларнинг ўндан бир қисмини бажарганимда ҳам аллақачон ҳузур-ҳаловатда яшар эдик. Шермандаларча сулҳ битилишини ўзингиз яхши биласиз, қимматли Константин Романович...

— Нимадан қўрқасиз, ҳазрати олийлари? «Бир ойнинг бир йилга ўтиши»ни билдиришнинг ўзи ҳаммаининг руҳини кўтариб юборади, одамларнинг кучига куч қўшади...

— Мана шунга шубҳам бор-да, азиз дўстим. Ишлаган йилига қараб «мансаб ошириш» умуман фақат ёш офицерларнигина қизиқтиради. Аммо ишлаган йилига қараб юқори мансабга эга бўлишдан кўра жанг майдонда қаҳрамонлик кўрсатиб, эга бўлишнинг осон эканлигини улар жуда яхши билади... Бу янги имтиёздан фақат ем-хашак тайёрловчи офицерлар, ҳўкиз қўшилган аразаларни ҳайдовчилар, интендантлар ва умуман урушда таҳликадан четда юрганлар ютади... Сиз билан бизга, азиз дўстим, бошқа генералларга ҳам бу имтиёзнинг алоқаси йўқ.

— Аммо сиз, ҳазрати олийлари, подшоҳ ҳазратларининг бу ҳимматлари қўйи мансаб эгаларига, солдат ва матросларга ҳам оидлигини унутманг-да.

— Шубҳасиз. Менинчга, бутун хавф-хатар ҳам шунда. Ахир, Севастополни нима тутиб турибди?

— Денгизчи ва солдатларининг мардлиги ва бераз қаҳрамонлиги,—деб қатъий қилиб жавоб берди Семякин.

— Тўғри, аммо мардлик билан қаҳрамонликнинг келгиси нимада, ахир? Урушнинг ҳадемай тугашига, бугун куч-қувватимизни тўплаб туриб, дуняманга бир зарда берамизу, денгизга улоқтириб ташлаймиз деган умидда. Сиз билан мен ёлғиз гапиришиб ўтирибмиз, бир-биримиз

дан яширадиган гапимиз йўқ. Биз худди лангарни кўтармас қилиб ташлагандай бир вазиятдамиз. «Лангар» кунларининг тугаб, сафар кунларининг бошланишига умид йўқ. Подшоҳ ҳазратларининг насиҳатлари Петербургда ҳам бунга ишонч йўқлигини билдириб турибди. Ҳа-ҳа, дейди солдат ва матрослар, бу жаҳаннамдан қутилиб чиқишга зигиртча умидимиз бор эди, энди бу умид ҳам йўқолибди. . . Мадад келмайди, мадад келишни кутиш — беҳуда, дейди. . . Бугун бўлмаса, эртага ўқ еб ўлиш хавфи остида ойни йил деб санаб, яна туриб бериш яхшими ё бўлмаса ишни бирёқлик қилиб, милтиқ найзасини срга санчишу, батареяларни ташлаб кетиш яхшими деб ўйлайди. . .

— Солдат ва матросларимизни яхши билмас экансиз, ҳазрати олийлари; уларни бунчалик срга уриш яхши эмас. . .— деб жавоб берди Семякин, газабини яширмасдан.

— Ҳамма менга шундай дейди,— деди Меншиков, қўлини силтаб,— аммо мен одамларни яхши биламан ва одамларга юксак баҳо бермаслигимни яширмайман. . . Шоир айтгандек: «эҳ, халқ, дарди-бедаволар зоти, ҳолингга кулайми, йиғлайми. . .» Аммо иш бунгача бориб етмас деб фараз қилайлик. Бироқ солдатлар юрагига алам ўти ёқишимиз равшан. Бунинг заҳри менга эмас, подшоҳга қарши қаратилган бўлади.

Семякин эътироз айтолмай, деди:

— Рухсат этсангиз, подшоҳ ҳазратларининг хатини бошдан охиригача ўзим ўқиб чиқсам.

Меншиков хатни генералга узатди. Хатни кўздан кечиргач, Семякин ошхонада мирзанинг оғзидан эшитган арақ ва сбитень сўзларининг «бир ойни бир йил ҳисоблаш»ни қўшинларга эълон қилиш тўғрисидаги илтимосдан кейин келишини билди. Хатни Меншиковга қайтариб бераркан:

— Ҳазрати олийларидан яширмайман: ошхонага кирганимда мирза хатни овозини чиқариб ўқиб турган экан, пул билан бирга қурига туриб, ўқигуси келган-да. Агарда бу амр ҳаммага эшиттирилмаса, биз тўғримизда подшоҳ марҳаматини қўшин ва флотдан яширишди деган гап тарқалади. . .

Меншиков дарғазаб бўлиб типирчилади ва шу ондаёқ шалвайиб тушди. Бир неча минут давом этган жимликдан кейин қуруқ ва расмий бир оҳангда:

— Генерал! Подшоҳ ҳазратларининг Севастополь ҳимоячиларига кўрсатган янги ҳимматлари ҳақида буйруқ тайёрланг. Ниҳоятда қисқа бўлсин. Мен имзолайман. Буйруқни бостириб, эртага ҳамма қисмларда ибодат кетидан ўқиб эшиттириш учун, дарҳол тарқатиш керак. . . — деб буюрди.

— Бош устига, ҳазрати олийлари.

Семякин бир пасда буйруқни ёзиб чиқди. Меншиковга буйруқ манзур бўлди. Генерал қўнғироқни босиб, кирган вестовойга дарҳол литографчи буйруқни плюрга¹³⁴ кўчириб, имзо чекишга келтирсин деб буюрди.

Литографчи буйруқни тайёрлаш билан овора экан, Меншиков Семякин билан бир-икки оғиз арзимаган нарсалар тўғрисида гапиришиб ўтириб, ўтирган ерида мудраб кетди. Ярим соатдан кейин литографчи буйруқни тайёр қилиб келтирди. Меншиков уйғонди-да, плюрга сўлаги тушиб кетмасин учун оғзини қўли билан беркитиб туриб, литография сиёҳи билан имзо чекди, имзо чекканда ҳам буйруққа сиёҳ томдирмаслик учун Меншиков қўлини баланд кўтариб турди. Меншиковнинг имзоси остига Семякин имзо чекди.

Солдат буйруқни бурчакларидан эҳтиёт билан кўтариб олиб чиқиб кетгандан кейин, Меншиков кериша-кериша:

— Ишим битди, эшагим лойдан ўтди,— деди.— Ҳа, айтмоқчи, яна арақ масаласи ҳам бор-а, аммо бу нарса менинг имзомсиз ҳам бўлаверади, подшоҳ ҳазратларининг номи айтилмаса ҳам бўлади. Арақ нормасини икки ҳисса оширишни ўз номингиздан буюраверинг. Ҳа, яна сбитень ҳам бор-а? Сбитень масаласи қийинроқ. Асал, шакар ва шиниларни қаердан оламиз?.. Бу тўғрида Ерофеич бош қотирсин,— бадан қиздирадиган ичимликларнинг мутасаддиси ўша. . . Мен энди уйга қайтай, азиз дўстим. Айтинг, менинг усти-бошимни олиб киришин, кейин менга казакларнинг отидан бирини берарсиз. Эшакни эртага юбортирарсиз. . .

Князь инқиллаб-инқиллаб ўрнидан турди, уй эгаси билан хайр-маъзур қилиб, зинадан туриб отга минди-да, жўнаб кетди.

Никола-Зимний куни подшоҳнинг туғилган куни бўлгани учун эмас, балки Николай авлиёнинг денгизчилар ҳомиси эканлиги сабабли Севастополда байрам ҳисобланар эди. Петербургдаги Николай Морской собори бу-

тун Россия флотининг собори деб ҳисобланар эди. Севастополдаги ҳамма черковларда, батарея ва бастионларда 6 декабрь кунини таътанали ибодатлар ўқилиб, подшоҳга, унинг хотинига, шоҳзодага, бутун подшоҳ хонадонига, қўшин ҳамда флот бошлиқларига ва, ниҳоят, енгилмас аскарларга «узоқ умр» тиланди.

Шаҳар соборида бўлган ибодатда князь Меншиков ва генераллар, шаҳар қўшин ва флот амалдорларининг кўпчилиги ҳозир эди. Дьяконнинг йўғон овоз билан «узоқ умр тилаймиз» дейишига қулоқ бераркан, ҳазрати олийлари истеҳзо билан жилмайди ва ўнг ёнида турган Ерофеичга энгашиб:

— Модомики, бизда бир ой бир йил деб ҳисобланаркан, «узоқ йиллар» эмас, балки «узоқ ойлар» дейиш керак эди,— деб шивирлади.

Ерофеич ҳазрати олийларининг қулоғига энгашди:

— Ҳа-ҳа-ҳа!

«Узоқ йиллар умр» тилашдан кейин черковларда ва бастионларда подшоҳ марҳамати ҳақидаги буйруқ ўқиб эшиттирилди. Севастополда бир ой бир йилга ўтади деган эълонга солдат ва матрослар одат бўйича «ура» деб жавоб бердилар, аммо улар пойма-пой ва лоқайд қичқирар эдилар. Эълон этилган подшоҳ марҳамати одамларни хурсанд қилиш ўрнига ажаблантирди. Подшоҳнинг бу ўйлаб топган нарсаси мудофаани чўзиш учун бошини ҳар кунини ўққа тутиб берувчиларни хурсанд қилмайди деб Меншиков тўғри айтган эди.

Буйруқни эшитиб Нахимов Истоминга деди:

— Бу ўтакетган маккорлик-ку! Мансабпарастларнинг бари энди Севастополга оқиб келаверади денг! Жангда қатнашмасдан, орқада юрадиган текинхўрлар ўзимизда ҳам тўлиб ётибди-ку!

Буйруқ ўқиб эшиттирилмасдан олдин унинг ҳали қурмаган нухалари кечаси трактирларда (трактирлар энди ёпилай деб турган пайтда), баракларда ва елкаларида офицер погонларини тақиб, бирон марта ҳам порох ҳидини ҳидлаб кўрмаган, вақтларини нуқул ичкиликбозлик ва қартабозлик билан ўтказадиган ҳар турли комиссиянерлар¹³⁵ палаткаларида пайдо бўлган эди. Буйруқнинг энг биринчи нухалари пайдо бўлиши билан трактир ва қовоқхоналар беркилди, яъни дераза эшиклари беркилди, кўча эшиклари ҳам маҳкам беркитилди, аммо ичкиликбозлик өрталабгача давом этди. Яширин қовоқхо-

паларининг эшикларин, аксинча кенг очиб юборилди. Ҳамма қовоқхоналарда бир кечада ичилган вино қамал бошидан ўтган уч ой ичида ичилган винодан кўп эди: кўп одамлар ичишмай қолиб кетган винонинг ўрнини тўлдириш ва одатда уч йилда ичиладиган винони бир кечада ичиш керак дейишарди. Довларининг миқдори ҳам кўтарилиб кетди. Севастополда бу кечадагидек ҳеч қачон катта пул тикиб қимор ўйналмаган эди (ҳар бир подпоручик бир неча ойдан кейин капитан мансабига етишини билар эди). Подшоҳ ҳазратлари шаънига кўтариладиган қадаҳларнинг сони-санови йўқ эди. Қадаҳ кўтарилганда «ура» деб бақиришар, дераза ойналари титрарди. Бир-бирларини осмонга кўтариб ташлашар, янги мансаблар ва мояналарнинг оширилиши билан табриклар эдилар. Меншиковнинг аскиябоз шогирди ҳам чиқиб қолди: ҳўкиз транспорти бошлиқларидан бири подшоҳ саломатлиги учун қадаҳ кўтараркан, подшоҳ хизмати ҳам ҳар ойи йилига ҳисоблансин деб қолди.

— Раҳм-шафқат хазинаси бўлмиш подшоҳ отамиз биз Севастополь ҳимоячилари билан бирга, Севастополь қанча туриб берса у ҳам шунча йиллар умр кўрсин. Севастополни бермаймиз! Ура!

Аммо шу пайтда сира қутилмаган ҳодиса юз берди. Оғзи қулогига етган аскиябознинг ёнига яп-янги мундир кийган ғирт маст бир подпоручик келди-да, қўлида ушлаб турган лиммолим бир бокал винони аскиячининг юзига сепиб юборди:

— Аблаҳ! Севастополь кўкламгача туриб беролмайди. Демак сен подшоҳ ҳазратларининг фақат уч йил яшашини истар экансан-да! Аблаҳ, уринглар буни!— деди, у.

Еш офицернинг бу таклифига майпарастлар жон деб қўшилди: унинг гапи бирдан мантиқли бўлиб куринган эди:

— Ур!

Аскиябоз қовоқхонадан орқасига қарамай қочиб қутилишга мажбур бўлди...

Малахов курганда ибодат учун снарядлар бузиб юборган маноранинг орқасидаги очиқ жойни танладилар. Ибодатга мудофаанинг тўртинчи бўлим аскарини қисмларидан оз-оздан одам чақирдилар: ҳамма матрос ва солдатлар майдонга сизмас, бундан ташқари, ҳамма одамларни хавф остига қўйиб бўлмасди ҳам. Бу куни замбарак отишмаси

одатдагидек тонг ёришиши билан бошланди, аммо зам-бараклар сийрак отиларди (инглизларнинг снаряди тамом бўлган эди). Декабрь ойига келиб тўртинчи бўлимда қўшинларнинг сони анча кўпайган эди. Икки пиёда полк, Бутирский билан Бородинский полклари, 36-флот экипажига қўшилиб, Малахов курган гарнизонини ташкил этган эди. 35- ва 39-флот экипажлари Кемасозлик томонинг асосий резервида турар эди.

Веня отаси билан бирга ибодатга отлана бошлади. Кун совуқ бўлганидан Веняга бушлатидаги погонлари устидан бултур қиш кийиб юрган эски пўстинини кийишга тўғри келди. Пўстин билан бирга матросча шапка кийиш-ни хаёлга ҳам келтириб бўлмасди, бундай қилса бутун 36-экипажни шарманда қилган бўларди. Веня ўзининг шўр пешона эканлигига тан беришга тиришар ва ибодатга дадам ҳамма форма кийимларини кийиб боради-ку деб ўзини ўзи овунтирарди. Дадаси шинелини ҳовлида тўмтоқ супурги билан тозаларкан, Веня остонада дадасининг чап этигига пуфлаб, шчётка билан ўбдон ишқалар эди. Унг этикка қорамой суртиб, шу қадар ялтилатган эдики, Веня унга худди ойнага қарагандек қараб, ўзининг маъюс башарасини кўрар эди. Қора мой ҳидини Веня яхши кўрарди. Веня эсини танигандан бери қора мойнинг шодхуррам байрам кунлари билан боғлиқ эканини биларди. Шу сабабли Веня суратли қора мой қутичесини ҳам яхши кўрарди: ялтиллаган этикда ўз аксини кўриб турган олтин маймун теварагига: «Энг яхши қора мой—француз Жако қора мойи» деб ёзилган бўларди. Хоня Веняни шу ёзувдан саводга ўргата бошлаган эди... Аммо бугун Веняни қора мойнинг ҳиди ҳам, Жако маймуни ҳам хурсанд қилмади: Малахов курганда баъзибир кўнгилсиз нарсаларга дуч келишини сезар, ҳатто бундай бўлишини аниқ билар эди ҳам.

Дадаси отланиб бўлди, белига камарини тақди-да, хотинининг олдига келиб ва унга худди ойнага қарагандай қараб, бакенбардларини¹³⁶ таради ва Веняга:

— Қани, кетдик, юнга!— деди.

— Мен қанақа юнгаман! Юнгалар шунақа кийина-дими!

Веня сийқаси чиқиб кетган қулоқчинни бошига босиб кийди-да, латта билан этик чўткани пўстини этагига яшириб:

— Кетдик, чол!— деди.

Малахов кургани Тотлебен ҳамма атрофи мустаҳкамланган истеҳкомга айлантиргандан кейин, у ерга фақат илгари бастионнинг очиқ саҳни ўрнига қазилган чуқур зовур устига қурилган кўприкдан чиқиб бўлар эди. Торгина ва баланд кўприкни матрослар, Суворовнинг Швейцария сафариди қўлга киритган машҳур бир жой хотирасига «Шайтон кўприк» деб атаган эдилар.

Шу ерга етганда бирдан Венянинг қайсарлиги тутди.

— Бормайман. Баъзи экипажлар ўз юнгаларини жуда яхши кўради, баъзи экипажлар бўлса юнгаларига парво ҳам қилмайди... Бутун экипаж учун ўзим уялиб кетман, дада!

— Ана холос, ўғлим! Князь Меншиков буйруқ ёзиб чиқарибди, худди сени айтган-а, ўша буйруқда!

— Рўйхатда йўқманку, мени буйруққа ёзиб нима қилади?

— Борсанг— ўз қулоғинг билан эшитасан. Борманг— мен ҳам айтмайман... Ахир, буйруқ сенинг тўғрингда деяман-ку!

— Хўп, майли, борсам бора қолай!— деб рози бўлди, Веня.

Улар Малахов курганга етиб келганда ибодатнинг ярми тугаган ва хонишчилар гулдурос янглиғ овозлар билан: «Душман устидан зафар бағишла...»ни айтмоқда эдилар.

Ота-бола сафдан ташқарида турганлар ёнига бориб туришди.

Веня ибодат қачон тугаркин, қачон буйруқ ўқиларкин деб бетоқат бўлар ва ҳарёнга жовдираб қараб турар эди, бироқ кўзи ҳа деб 39-экипаж сафида турган Репка билан Бобёр деган юнгаларга тушарди. Гарчи бу юнгалар Малахов курганда яқинда пайдо бўлган эсалар ҳам, Венянинг таъбини ўбдон хира қилиб қўйган эдилар. Улар келмасдан олдин Веня ўзини Малахов кургандаги битта-ю битта юнгаман, мен бу ерда умрбод юнга бўлиб қоламан деб ўйлаб юрарди. Репка билан Бобёр ҳам Веняни учратиб, курганда юнга борлигидан ҳайрон бўлган эдилар.

— Ҳа-ҳа! Анови юнгани қаранглар! Бир қара, Репка!— деб гўлдирлади Бобёр, хириллаган овоз билан.— Оғзида она сути қотмабди-ю, ўзини юнгаман дейди.

— Ха-ха! Юнгани қаранглар! Ойиси этагини тугиб қўйибди-ю,— деб жавоб берди Репка, овозини йўғон қилиб.

— Стрёмадан ё бўлмаса Михайло акамдан сўраб кўринглар, юнгаманми ё юнга¹³⁷ эмасманми,— деди мақтаиб Веня.— Мен улар билан бирга бир инглизни асир олиб, арқонда шу ергача судраб келганман. Менга Павел Степановичнинг ўзи раҳмат деган!

Юнгалар «ичаклари узилар даражада» жулаётганларини кўрсатиш учун қоринларини қўллари билан ушлаб хахолаб кулдилар.

— Эҳ, супурги, супурги!* Супургидек бўйи бор-ку, ёлғон гапиришни ўрганганини қаранглар,— овозини йўғон қилиб дерди Бобёр.— Инглизни асир олган бўлсанг, буйруқ чиқиши керак эди. Буйруқ чиққанми?

Веня:

— Буйруқ чиққани йўқ,— деб иқроп бўлишга мажбур бўлди.

— Буйруқ чиқмаган бўлса, инглизни асир олганинг ҳам ёлғон. Қани, айтчи: инглиз қанақа эди?

— Маллабашара, дароз эди. Юбка кийган. Шими йўқ эди.

Юнгалар кўзларини бақрайтириб қолдилар ва бу сафар чинакамига хахолаб кулиб юбордилар.

— Ха-ха! Маллабашара? Юбка кийган?

— Ха-ха-ха! Дароз? Шими йўқ?

Веня ўзини масхара қилувчиларга ўқрайиб қараб турарди.

Уларнинг иккови ерга йиқилиб, оёқларини ликиллайтиб қота-қота кулар эдилар.

Веня ўз командасининг сафида турган Репка билан Бобёр томонга қараркан:

— Шошмай турларинг, мен қанақа супургилигимни сенларга бир кўрсатиб қўяй!— деб шивирлар эди.

Веня у томонга қарамасликка ва Владимир Иванович Истоминнинг ориқлаб кетган рангсиз ва ташвишли юзига қарашга аҳд қилди. Малахов курган бошлигининг қирқ кундан бери Кемасозлик томонидан кетмасдан, уст-бошини ва этикларини ҳам ечмасдан ётиб юришини, уйда ухлай олмаслигини, аллақандай «мускус» деган дори ичишни,— ухлатадиган дори бўлса керак,— аммо бари

* Веник — супурги деб Бобёр сўз ўйини қилмоқда.

бир ухлай олмасдан кечаси курганга югуриб келишларини Веня яхши билар эди. Малахов курган бошлиғи курганга келар эди-да, вахта бошлиғига: «Жуда қийналиб кетдим, уйқу келмаяпти. Шу ерда ухлаб олай деб келдим» дер эди. Кейин қўлларини шинелининг енгига тикар эди-да, топчанга¹³⁸ ётиб, пистирмалардан эшитилиб турган отишма товушларига ҳам қарамасдан, бирон соат мизғиб оларди. Куздан бери Истоминнинг мўйлови оппоқ оқариб кетган ва энди худди жуни калта чўткага ўхшарди: Владимир Иванович ҳа деб мўйловини тишлай вериб сийрак қилиб қўйган эди, бўлмаса, унинг мўйловидай қалин мўйлов йўқ эди.

Веня юзини Истомин юзидан маъюсланиб буради ва яна 39-экипажнинг лаънати юнгаларига кўзи тушади. Веня юнгаларнинг шинелларида ялтиллаб турган тугмалардан кўзини зўрға олиб қочади-да, Павел Степанович Нахимовга қарай бошлайди. Нахимов бошини сал кўтариб, бепоён осмоннинг бир нуқтасига тикилиб қараганича тик турар эди. . . Нахимовнинг ўнг томонида биринчи ранг капитан Зарин турар эди. «Кемалар чўктирилганда йиғлаган эди!» деб эслади Веня ва ўзи ҳам йиғлаб юбормаслик учун юзини бошқа ёққа буриб олди. . .

Дьякон ўчиб қолган исирикдонни силкитади ва шамол ўчириб кетган бир ярим газлик узун шамни силкитиб, икона турган нишаб стол теварагида айланиб, попга таъзим беради; поп ҳам стол атрофида айланиб, дьяконга таъзим беради. Иккови икки хил товуш билан:

— «Правило веры и образ кротости, воздержания учителю, явися стаду твоему. . .» деб ашула айтгандай, чўзиб дуо ўқирдилар.

Банкет тепасида турган сигналчи:

— Бомба!— деб қичқирди.

— «Ты бо явил смирение высокое, нищетою богато. . .»

— Сув ичгани кетди!— деб қичқирди сигналчи, хушчақчақ овоз билан.

Хамма, дьякон билан поп ҳам, бошларини кўтариб, баланд осмондан сариқ из қолдириб Жанубий бухта томонга ўтиб кетган тутунга қарайдилар. Ёлғиз Нахимов қимир этмасдан, бепоён осмоннинг бир нуқтасига қараганича турарди.

Ибодат тугади. Ибодат вақтида Малахов кургандан инглизлар томонга уч марта залп берилди. Дьякон ҳам-

мага яхши эшитилсин деб, оёғининг учига кўтарилиб, «Узоқ йиллар умр берсин!» деб қичқирди. Худди бунга жавоб бергандай, Венянинг кулоғига батареядан мичман Нефёдов иккинчининг:

— Замбараклар бортга! — деб янграган овози эшитилди.

Тўртинчи залнинг гумбури хонишчиларнинг овозини босиб кетди. Замбарак гумбурининг орасидан яна тутун ортидан:

— Бомба! Бизники! Тойчоқ! — деган овоз эшитилди.

Ён томондан отилган оғир бомба пахмоқ ёлини ёйиб учиб келиб, батарея ёнига чинқириб тушди-да, шу онда ёқ ёрилди.

Сигналчи ингичка овоз билан:

— Замбил! — деб қичқирди.

Яқинроқ жойдан аллакимнинг йўғон товуши:

— Замбил! — деб такрорлади.

— Естр! — деб жавоб бердилар манорадан ва йўл-йўл кофта кийган икки аристон, чекиб турган махоркаларини ерга ташлаб, батареяга замбил кўтариб югуриб кетишди.

Веня ҳамма нарсани унутиб, аристонлар кетидан югурди. Ибодат тугади. Нахимовнинг флаг-адъютанти овозини баланд қилишга уриниб, ҳазрати олийнинг буйруғини ўқиб эшиттирди.

Веня батареядан қўрқиб ва ранги оппоқ оқариб қайтди, дадасининг қўлидан ушлаб ҳарсиллаганича:

— Дада, дада, Нефёдов ўлди! Эҳтиёт бўл, уйга қайтганда тагин айтиб қўйма, Маринка жинни бўлиб қолади-я... — деди.

— Ол-а! — деб жавоб берди чол Могученко. — Ана холос, «кўп йиллар умр» тилаш оқибати шу бўбди-да!

Хонишчилар шу онда бараварига:

— Омин! — деб бўкиришди.

— Омин дегани тамом дегани! Юр, ўғлим, бориб энди сомсани ейлик!

Уйга қайтишда Андрей Могученко лой ё қуруқ демасдан тўғри келган ердан юриб борар, этиклари сап-сарик лойга беланиб кетганди. Веня отасидан кейинда қолиб кетмаслик учун елиб чопарди.

— Дада! Менинг тўғримдаги буйруқни ўқишдими?

— Оббо! Энг кераклигини эшитмай қолибсанда! Нега замбил кетидан эргашдинг. Албатта ўқишди!

— Буйруқда нима дейилган экан?

— Подшоҳ, биби Марям туғилган кундан бошлаб замон ўн икки марта тезроқ юрсин деб буюрибди. Ҳар ой бир йилга ўтаркан. Бир кун бир соатга юраркан. Тун ҳам бир соат деб ҳисобланаркан. Уйқудан турмасингданоқ яна ётиб ухлайсан. Қарайсангки, ажалинг ҳам етиб қопти. Соат сайин кунинг яқинлашади.

— Қандай қилиб бир ой бир йилга баравар бўларкан?

— Қандай бўларди. Подшоҳ амр қилдими, бўлди, ишимиз юришиб кетди деявер. Масалан, сен менинг штабимга бормаганингга қанча бўлди? Борсанг — соатнинг аҳволини кўрардинг: минут стрелкаси доирани беш минутда айланиб чиқадиган бўлган. Каккуни айтмайсанми, уясига беркинишга ҳам ўлгурмайди, какку-какку дегани деган. Ҳеч тинмайди.

— Сенга нуқул кулиш бўлса. Ажалинг келганда ҳам кулиб кўрчи! Яна сен тўғрингда буйруқ чиқди дейсан-а...

Могученко тўхтади-да, оғир қўлини ўғлининг елкасига қўйди.

— Ҳайронман: тентаклигингни ҳам билмайман, ақлигингни ҳам. Тушунолмай қолдим, йигитча, биби Марям туғилган кун неча ёшга кирган эдинг?

— Тўққизга.

— Бугун Никола куни, шу кунгача орадан қанча вақт ўтди?

— Уч ой ўтди!

— Хўш? Подшоҳ амрига кўра, неча ёшга кирган бўласан?

Веня оғзини очиб, қадини ростлади, тўйиб нафас олди-да:

— Ўн иккига?— деб жавоб берди.

— Ана! Бирдан бўйинг уч вершок ўсди-қолди!

— Дада!— деб қичқириб юборди Веня севиниб кетиб ва устидан пўстинини ечиб ташлаб.— Ушла бун! Шапками ҳам ушла. Фуражкани буёққа бер... Бўлди, мен энди билиб ишимни қиламан!

Могученко Венянинг пўстини билан шапкасини олди-да, ўғлининг бошига форма шапкани кийгизиб қўйди.

Юнга:

— Ура! Узоқ йиллар умр кўрсин!— деб бақирди ва орқасига, Малахов курган томонга қараб чопиб кетди.

Андрей Могу́ченко ўғлининг кетидан бакенбардларини силаб, кулиб қараб турар эди.

КУН ҚАЙТИШИ

Ибодатдан кейин курган жимжит бўлиб қолди. Одатдагидек, туш пайтда қанонада тинди. Ибодатдан кейин халойиқ тез тарқалди. Матрос ва офицерлар понушта қилгани блиндаж ва земланкаларга кириб кетдилар. Фақат часовойлар ўз жойларида ва сигналчилар банкетларда қимирлаб турар эдилар. Байрам муносабати билан кургандаги ишлар тўхтатилган эди. Ахлатхоналарда гўнг қарға, ола қарға ва зағчалар беор чумчуқларни ҳайдаб, бемалол ахлат титкилаб ётар эдилар. Офтоб хийла қизитарди, гоҳ унда, гоҳ бунда тортилган арқонларда матросларнинг пайтава ва фуфайкалари шамолда ҳилпиллаб турарди.

Веня оқ манора томонга қараб йўл олди: маноранинг пастки қаватида Малахов курган бошлиғининг маҳкамаси жойлашган эди. Бир вақтлар замбарак очиқ далага тумшуғини чиқариб турган доира шаклидаги деразага энди аллақадан топиб келинган квадрат ром қоқиб қўйилганди. Веня эшикни очиб қараган эди, дераза тагидаги стол ёнида ўтирган ўзининг таниши Николай Петрович Нечитайло деган мирзага кўзи тушди. Навбатчи мирзанинг олдида, стол устида ғоз паглари¹³⁹, тоза қоғоз, яримта пиёз, устига қалин қилиб туз сепилган бир бўлак нон турар, яримтали бўш арақ шиша билан стакан турарди. Девор тагидаги икки топчандан бирида адмирал Истомин чироқдан кўзини фуражкеси билан беркитиб ухлаб ётар эди. Мирза пичоқ билан ғоз патларини очиб ўтирар эди.

— Ўтир, Могученко, меҳмоним бўласан,— деб Веняни қарши олди мирза, шивирлаб,— аммо жим ўтирасан. Жаноби олийларининг энди кўзи илинди. Нимага келдинг?

Веня жиддий оҳангда туриб, бугун эълон қилинган буйруққа кўра, ўзини расмийлаштиргани желганини шивирлаб билдирди.

— Мени Қора денгиз флотининг ўттиз олтинчи экипажига юнга этиб қабул қилиш тўғрисида буйруқ ёзиб беринг, Николай Петрович амаки, бутун таъминот берадиган бўлишсин ҳамда менга мойлама этик, мис тугмали ва кундуз ёқали шинель билан қишлик мўйна қалпоқ беришсин. Ҳов анови, ўттиз тўққизинчи экипаждагига ўх-

шаган. Подшоҳ ҳазратларининг амрига кўра, ёшим бугун ўн иккига тўлди.

Нечитайло Венянинг илтимосидан ҳайрон бўлганини ҳатто билдирмади ҳам. Очилган патни қулоғига қистирди-да:

— Тўғри! Агар ёшинг тўққизга кириб, яна уч ой ошган бўлса, демак бугунги кунда ўн иккига кирган бўласан. Юнгаликка ёзилишга тўла ҳақинг бор.

— Буйруқни ёзиб берақолинг, амакижон,— деб ялипти Веня, энтикиб шивирлаб.

— Биринчидан: юнгаликка буйруқ билан қабул қилинмайди, юнгага қабул қилинганни буйруқ билан эълон қилиш — катта гап, сен кимсан, офицермидинг! Иккинчидан: юнгалар ҳар куни эрталаб экипажга бериладиган буйруқ билан бирга оғзаки тайинланади, учинчидан: бугун байрам, улуғ айём кунлари оддий буйруқ, берилмайди. Тўртинчидан: фавқулодда буйруқ бериш мумкин, бундай буйруқлар байрам кунлари ҳам берилади, ҳатто энг катта улуғ айём кунлари ҳам берилиши мумкин.

— Фавқулодда буйруқ ёзиб берақолинг, амаки. Мен ҳеч кутолмайман!

— Хўп, фараз қилайликки, ёзиб бердим. Аммо, бешинчидан: ким имзо чекади, муҳими шунда-да!

— Адмирал.

— Ҳа, сени деб адмирални уйғотиш керакми?.. Адмирал ҳам дамини олсин-да!

— Амаки, адмирал тургунча кутиб тураман.

— Бу ҳам майли дейлик. Яна олтинчиси ва энг муҳими бор: байрам куни сени юнгаликка қабул қилиш тўғрисида фавқулодда буйруқ ёзиш ва сени деб пошшолик сиёҳи, қуми ва қоғозини сарфлашдан менга нима фойда? Шиша бўш турибди, ана яна қанча закуска бекор ётибди. Ўзинг бундоғ ўйлаб кўргин-да!

Веня буни анча бурунроқ, Нечитайло ўз далолатларини энди санай бошлагандаёқ ўйлаб қўйган эди. Юнга анчадан буён чўнтагида қўлда маҳкам ушлаб турган ўн тийинлик пулни дарров мирзанинг олдига чиқариб қўйди,— бу пул юнгалар кузда учта лимон еганлари учун гардемарин Панфилов берган ўн тийинлик эди.

Нечитайло пулга қарамади ҳам, хомизак тортиди-да, уни ўнг қўлининг кафти билан столдаги нон ушоқлари аралаш сидириб, чап кафтига солди-да, оғзига ташлаб, ютиб юборди.

Веня қўрққанидан вой деганича қолди.

Веня ухлаб ётган адмирални ҳам унутиб:

— Ун тийинликни... ютиб юбординг-ку!— деб юборди.— Энди ўлиб қоласан!

— Смирно! Қанақа ўн тийин? Ун тийинликни кўрган бўлсам, кўзим ситилсин.

— Мен стол устига қўйдим-ку.

— Э! Э-е-е? Ёмон бўпти-ку! Ҳа, майли, йиғлама, юнга. Мен ўн тийинликларни ютадиган аҳмоқ эмасман. Мана, ўн тийининг...— Нечитайло кафтини Венянинг тумшуғи тагига келтириб кўрсатди. Веня матроснинг икки бармоғи ўртасига қистириб қўйилган ярим тангани кўрди.

— Мазкур Веня Могученко-тўртинчини юнгаликка қабул қилишга монелик топмадим, деди жерилиб мирза ва патни тили билан ҳўллади-да, чап қўли билан сиёҳдоннинг оғзини очди; танганинг қўлидан тушиб кетмаганини кўриб, Веня жуда ҳайрон бўлди.

Нечитайло патни сиёҳга ботирди, қўлини осмонда баланд айлантириб, қоғозга энгашди.

Патни қоғозга гижирлатиб ёзаркан, Нечитайло:

— Қоғозга қарама, ҳалал берасан! — деди.

Кейин имзо чеккандай бўлди, хат устига қум сепди-да, қозықдан шапкасини ола туриб:

— Жим қимирламай ўтир, қоғозга тегма, адмирал тургунча ўтир, балки ўзи қўл қўйиб берар, мен бир таниш хотинни кига бориб, дарров яримта олиб келаман,— деди.

Нечитайло чиқиб кетди. Венянинг Нечитайло ёзиб кетган хатни жуда ўқиб чиққуси келар эди, аммо уни ўқимасдан адмиралнинг уйғонишини куттиш ундан ҳам ширинроқ кўринарди. Ўзини ўқишдан тийиш учун Веня кўзларини чирт юмиб:

— Жуда бўлмаса замбарак отсачи, бўлмаса кечгача уйғонмайди!— деб шивирлар эди.

Худди юнганинг истагини сезгандек, манора яқинидан портлаш овози эшитилди. Дераза дириллаб кетди. Веня кўзини очди. Портлаш овозидан уйғонган Истомин топчандан оёқларини тушириб ўтирди-да афтини буриштириб, Веняга дарғазаб бўлиб қаради.

— Бу нимаси!— деб жаҳл билан сўради Истомин.

— Мен эмас, Владимир Иванович, бомба,— деб жавоб берди Веня ўрнидан ирғиб туриб.— Сизни мен уйғотганим йўқ, ёлғон гапирсам худо орсин!

— Мен буні сўраётганим йўқ. Бу ерда нима қилиб ўтирибсан деб сўраяпман! Мирза қани?

— Подшоҳ ҳазратларининг амрига мувофиқ мени юнга этиб тайинлаш тўғрисида фавқулодда буйруқни ёзиб, сизнинг туришингизни ва имзо чекишингизни кутиб ўтир деб кетди. Узи бир иш билан кетди... Қоғоз мана, столда ётибди. Владимир Иванович, қўл қўйиб беринг, ўтинаман сиздан...

Истомин мирзанинг ўрнига келиб ўтирди-да, қоғоз устига энгашди. Кейин Веняга қараб туриб:

— Уқишни биласанми?— деб сўради.

— Сал-пал!

— Уқи!

Веня адмиралнинг қўлидан қоғозни олиб ўқий бошлади:

— «Ғоз қаноти пати қандай ёзаркин. Ғоз қаноти пати қандай ёзаркин. Могученко-тўртинчи, Веник, флот хизматида қолган унтер-офицер Андрей Могученконинг ўғли. Проба. Проба. Могученконинг бурни оқиб ётиптию, юнга бўламан дейди... Ёзиб қўйилсин, ёзиб қўйилсин. Яримтага ўн тийин олинди. Адмирални уйғотма. Адмирал ҳам уйқуга тўйсин бир марта. Жуда бўлмаса, байрам куни. Ғоз қаноти пати қандай ёзаркин. 36-нчи флот экипажининг кичик мирзаси Нечитайло».

Венянинг кўзларидан қайнаб тошиб оқа бошлаган кўз ёшлари қоғозга тушарди. Юнга бошини столга қўйганича, аччиқ аламдан қимир этмай ўтирар эди.

Истомин қўлига пат олди-да, тоза қоғозга ёза бошлади:

«36-нчи экипажга. Унтер-офицер Андрей Могученконинг ўғли Вениамин экипажга юнга этиб тайинлансин ва таъминотга олинсин. Юнганинг оти Могученка-тўртинчи деб юритилсин.

Контр-адмирал Истомин
Севастополь, 1854 йил 6 декабрь.»

— Юнга, қўй, йиғлама. Табриклайман!— деди Истомин, столдан Венянинг бошини кўтариб.— Эҳтиёт бўл, флотга ҳалол ва мардона хизмат қил. Отангдан ва акаларингдан ибрат ол. Ўзингдан ҳам ўртоқларингни азиз кўр.

Веня Истоминнинг ёзганини ўқиркан, ўзига ишонмас эди, кейин қоғозни тортиб олдида, «ура» деб бақирганича маҳкамадан чопиб чиқиб кетди.

— Ҳой тирмизак! Севиниб кетганидан раҳмат дейиш-ни ҳам унутди дейман! Юнга! Бери кел!

Веня қайтиб кирди, адмирал рўпарасига келиб нима қиларини билмай турди.

— Хизматни ёмон бошладингиз-ку, оғайни! Сенга адмирал флотга ҳалол, фидокорона ва мардона хизмат қил деяпти. Нима деб жавоб қайтаришинг керак?

— Бош устига, жаноб олийлари. . .

— Энди жўна!

— Минг ташаккур, жаноби олийлари. Яхши қолинг, жаноби олийлари.

Юнга чап томонидан айланиб, қадамларини: «Левой! Левой! Левой!»га дадил ташлаб, эшикдан чиқиб кетди.

Уйга юнга шошилмасдан юриб келарди. Ҳали эшикни очмасидан Венянинг қулоғига ичкаридан зиёфатда ашула айтаётганлар овози эшитилди. Могученколарникида Никола-Морской¹⁴⁰ шарафига берилган зиёфатнинг аини қизиган пайти эди.

Ичвор давра қадаҳини қолдирмай ҳеч бир,—

Ичсанг ҳам, ичмасанг ҳам — ўласан бари бир!

Дастурхон атрофида меҳмонлар ўтиришарди. Мокроусенко жуда ёқимли тенор овози билан ашулани бошлаб берарди. Андрей Могученконинг энг яхши кўрган ашуласи айтилмоқда эди.

Бир кун келди жодугар ажал,—

Яъни кампир кўтариб ўроқ,

Дедим: «Совчи, соғ бўл ҳар маҳал,

Соғ бўл, ичгин мен билан арақ!»

Стрёма, Ручкин, Андрей ва Михаил Могученко стаканларини уриштириб, нақаротни кўтаришди:

Ичвор давра қадаҳини қолдирмай ҳеч бир,—

Ичсанг ҳам, ичмасанг ҳам — ўласан бари бир!

Веня адмиралнинг хатини ҳаммага кўрсатишга ошиқарди. У картабоз катта козир билан картани уриб олган-дек қилиб буйруқни стол устига қўймоқчи бўлиб турарди. Аммо Веня онасининг қовоқларини солиб турганини кўриб, бунга ботинмади. Қизи Ольга билан бирга Анна меҳмонларга хизмат қилиб турарди. Хоня, Наташа ва Маринкалар меҳмонхонада кўринмасди.

Ашулага қизиқиб кетган маишат қилаётганлар юнганинг келганини пайқамадилар. Веня ойисининг ёнига келди-да, секингина:

— Маринка қани?— деб сўради.

— Хужрада.

— Дадам Нефёдовни айтдими?

— Дадангсиз ҳам ошкор бўлди.

— Хоня қаерда?

— Тирик-ўликлигини билгани лазаретга кетди.

Веня чала ёруғ хужрага кирди. Ҳсрғин Маринка кўзларини юмиб, Наташа билан қучоқлашиб ўтирарди. Наташа унинг сочларини силарди. Веня Маринкани секин чақирган эди, Маринка индамади: балки эшитмагандир ё жавоб беришга ҳам ҳоли қолмагандир. Веня хужрадан секин-секин юриб чиқди-да, Ручкин ёнига скамейка четига келиб ўтирди.

— Ана, янги юнгамиз ҳам келиб қолди. Қани, ишлардан гапир,— деб буюрди дадаси, ахир Веняни кўриб.

Юнга истар-истамас ва хомушлик билан жавоб берди:

— Ишлар нима бўларди! Истомин «Қабул қилинсин» деб экипажга фавқулодда буйруқ ёзиб берди.

— Йўғ-е?

Веня Истомин ёзган хатни отасига узатди. Адмирал буйруғини ҳаммага ўқиб эшиттиргач, Андрей Могученко:

— Онаси, ана, кенжангни ҳам денгиз олиб кетди,— деди.

— Ерда юрибдику, денгиз қаёқда!— деб ғамгин товуш билан жавоб берди Анна.

— Фарқи йўқ: денгизчи бор жойда денгиз ҳам бўлади. Севастополь ҳам бир кемадай гап.

— Қон ва кўз ёшларидан ҳосил бўлган иккинчи денгиз!— деди маъюс оҳангда Ольга.

— Ўртоқлар, юнга Могученко-тўртинчини шавкатли Қора денгиз сафига кириши муносабати билан табриклаймиз!— деб таклиф этди Ручкин, тили зўрға қалимага келиб.— Гарчи менинг денгизчи деган номим бўлмаса ҳам, флот билан қадрдонман, денгизчилар ҳам менинг туғишган оға-иниларим. Ҳаммаларинг менинг оға-иниларимсиз. Ҳаммангизни яхши кўраман. Юнга Могученко-тўртинчини ҳам яхши кўраман.

— Эҳ, жуда латта экансанку, Ручкин. Ҳали тузукроқ ичганимиз ҳам йўқку, алжиб қолибсан!— деб койиди Митяни, дадаси.

— Янглишасиз, ҳурматли Андрей Михайлович! Мен винодан эмас, ҳаётдан мастман. Бугун менинг ҳаётимда жуда катта бахт йўли очилди...

Столга товада қовурилган балиқ келтириб қўяркан.
Ольга:

— Хоня сизни бахтиёр қилишга розилик билдирдим дейман?— деб кесатиб қўйди.

— Янглишдингиз! Сиз ҳам янглишдингиз, қимматли синглим!

— Наҳотки бугун Ручкиннинг бошига қандай бахт қуши қўнганини билмасанглар, яхшилар...— деб гап бошлади Анна.

— Йўқ! Йўқ! Йўқ!—деб қичқирди Ручкин, қўлларини Аннага чўзиб.— Сиз гапирмай туринг, онажон...

— Ана, кўрдингларми! Ҳалитдан мени она дейди!

— Йўқ! У эмас дедим, у эмас. Марина Андреевнанинг бошига тушган мусибат менинг юрагимни эзиб юборди. У хаёлимга ҳам келгани йўқ... Шундай бўлса ҳам, юрагимнинг эзилиб кетаётганига қарамасдан, мен бахтиёрман.

— Мен ҳам жуда бахтиёрман,— деди ғамгинлик билан ўқсиниб Мокроусенко ва бошини қуйи солди.

Юнга Могученко-тўртинчи . кemasоз устага тақлид қилиб хўрсинди:

— Ҳаммадан ҳам мен бахтлиман,— деди.

Анна ўзини кулгидан тутаолмади:

— Жуда бўлмаса сен айтсангчи, Тарас Григорьевич, нимага бахтли эканлигингни...

— Эҳ, қимматли азиз Анна Степановна. Мени фақат Ольга Андреевнагина бахтли қила олишини ўзингиз яхши биласиз-ку. Ольга Андреевна бугун менга: «Сен қаҳрамон бўлишинг керак, уста» деди. Агар нотўғри гапирсам, ўзидан сўранг. Менга: «Шуни билиб қўй, Тарас! Михаил билан Стрёма кўкрагига Георгий крестларини тақиб юришибди. Нима учун? Душман томонга бориб, ёвнинг учта замбарагини парчинлаб келишгани учун! Сен бўлсанг, битта ҳам замбаракни парчинлаганинг йўқ. «Георгий» олмагунингча, тегиб бўбман сенга» деди. Суюнга-нимдан юрагим қинидан чиқиб кетаёзди. Эҳе, Тарас!— дедим ўзимга ўзим.— Улар икки киши бўлиб уч замбаракни парчинлаб келган бўлса, сен бир яримта замбаракни парчинлашинг керак экан! Нима қипти, қоп-қоронғу кечани пойлайсан-да, пластунлар билан бирга пистирмага бориб, бир яримта замбаракни парчалаб келасан! Ана ўшанда кўрамиз. Ольга Андреевна, Тарас Мокроусенкога нима деркин!

— Сўзимдан қайтмайман!— деб жавоб берди Ольга.
— Эшитдингларми? Гувоҳ бўлинглар!— деб Мокроу-сенко ҳаммага бир-бир қараб чиқди.— Мен бахтли бўл-масам, ким бахтли бўларкан!

— Ручкин, қани, сен айтчи, нимадан бахтлисан,— деб сўради Веня.

— Тушунармикинсан! Менга ҳечкимнинг тушунгуси келмайди!

— Тушуниш қийин эмас!— деб кесатди Ольга.— Под-шоҳнинг амрига кўра, замон ўн икки марта тез айланмоқ-да. Ручкин бехатар манорасининг устига чиқиб ўтириб олади-да, ипларни тортиб ўтира беради, қарабсизки, виж-донан кўрсатган хизмати учун бирон мансабга эга бў-лади...

— Яна бир хато!— деб қичқирди Ручкин ва Веняни қучоқлаб, бағрига тортди.— Юнга! Менга сендан бошқа ҳеч ким тушунмайди, Могученко-тўрттинчи! Тўғри, замон энди тез айланади, ўн икки марта эмас, балки минг мар-та тез айланади! Бизнинг оптик телеграфимизнинг куни битди. Петербургдан Севастополгача устун ўрнатиб, сим тортиб келишмоқда,— уни гальваник телеграф дейдилар! Уни электр учқуни ҳаракатга келтиради. Чақмоқ қандай тез учса, депеша ҳам сим орқали шундай тез учиб келадиган бўлади! Чиқ этиб босдингми-бўлди! Петербург эшик-ни энди қоқиши билан Севастополь: «Ким у?» деб сўраб турадиган бўлади. Менга ҳаммасини мина офицери гапи-риб берди. Шаҳарга миначилар ротаси келган, эшитдинг-ми? Мен гальваник командага ёзилдим. Душман тагига чуқур ковлаб борамиз-да, электр қуввати билан мина портлатамиз! Порох солинган бочкага сим улаймиз-да, битта учқун юборсак, бас, гумбур-гумбур этади-ю, порт-лайди— кетади. Французларнинг оёғи осмонга бўлади! Оёғи бир ёққа учиб кетса, қўли бошқа ёққа учиб кетади!

— Ёлғонни жуда ошириб юбординг-ку, Ручкин,— деб қўйди Анна.— Қандай қилиб депеша сим орқали келар-кан?

— Петербургдан Севастополгача етадиган сим ҳам йўқ,— деб қўшиб қўйди Мокроусенко.— Бунақа узун сим-ни қаердан топишади?

Аммо юнга Могученко-тўрттинчи депешанинг сим ор-қали чопиб келишини равшан кўз олдига келтирди: осмон-да парвоз қилиб турган варрак ипга боғлангандек, симга қоғоз боғлаб қўйсанг, ўзи учиб кела веради.

— Нимасига тушунмайсизлар! Ручкин ҳеч ҳам ёлғон гапираётгани йўқ!— деди Веня, оёисига ўқрайиб қараб.— Учқун қанақа учқун ўзи?

— Электр учқуни,— деб тушунтирди Ручкин.— Шиша банкаларга солинган серная кислота билан цинкдан ҳосил бўлади. Плюсни минусга қўшсанг, учқун чиқади. Гумбур-гумбур этиб портлаб кетади. Парча-парча қилиб ташлайди.

— Ақлга сигмайди!

Ҳамма Ручкинни масхара қила бошлади ва яна гапир, деб ундашар эди. Ручкин бўлса ҳа деб:

— Гумбур-гумбур! Гумбур-гумбур!— дерди, холос.

Меҳмонхонага Хоня югуриб кирди. Ҳамма кўзини унга тикди. Хоня тўхтамасдан бошидан қора рўмолини олиб, тўғри ҳужрага югуриб кириб кетди.

Меҳмонхонадагиларнинг ҳаммаси жим бўлиб, қимир этмай қолдилар. Бирдан ҳужрадан Маринканинг чинқирган товуши эшитилди, худди электр ургандай, ҳамма бир сесканиб тушди.

Маринка ув тортиб йиғлай бошлади. Унга қўшилиб Наташа йиғларди. Анна билан Ольга ҳужрага отилдилар-да, Наташа билан Маринкага қўшилдилар.

— Бошлашдику,— деди Андрей Могученко, қовоғини солиб.— Уларга энди битта хўроз камлик қияпти! Бундан чиқди, Нефёдовнинг тамом бўлгани рост экан-да!

Веня ҳужрага отилиб киришдан ўзини зўрға тийиб турарди. Бу воқиа кеча бўлганда онаси ва опаларига қўшилиб йиғлаган бўлар эди. Аммо Венянинг чўнтагида адмирал имзо чеккан қоғоз ётибди: ҳаракатдаги флот юнгасига хотинларга ўхшаб дод-вой солиш ярашадими?

Ҳужрадан Хоня чиқиб, Михаилнинг ёнига келиб ўтирди.

— Шундай қилиб, жон берибди дегин?— деб сўради кекса Могученко, хириллаган овоз билан шивирлаб.

— Йўқ! Улмайди, Пирогов жаноблари айтди...

— Бўлмаса, Маринка нимага ҳўнграб йиғлаяпти?

— Суюнганидан, дада. Лазаретга Пирогов афандининг келиб тургани Нефёдовнинг бахти экан. Бошқа бир доктор замбилчиларга: «Ўликни нимага олиб кирдинглар?» деб турган эди, Пироговнинг кўзи тушиб қолди-да:

«Жуда яхши бўпти, ўликлигида ўзим қараб чиқай. Даставвал, қўлдан бошлаймиз...» деди.

— Кесиб ташладими?— деб сўради юнга Могученко-тўртинчи, қўрқиб кетиб.

— Йўқ, қўли ҳам бутун қолди. Елкасидан пастроғининг суяги синган экан. Пирогов синган суякни жойига солди-да, гипс тахтакачга олинлар деб буюрди. Тахтакачга солишаётганда мичман ўзига келди. Бомбанинг бир парчаси бошига келиб теккан экан, шундан ҳуши кетиб қолган экан. Пирогов: «Ярангиз арзумаган яра экан, шу ҳам яра бўптими, йигитча!» деди. Аристонларга нима! Нефёдовни Гушчин уйига* олиб кетишмоқчи эди...

Андрей Могученко ўзининг одатда кемада бақирадиган йўғон овози билан:

— Ҳой, хотинлар!— деб бақирди.— Қўй, ув тортманлар энди! Маринка, бу ёққа чиқ!

Ҳужрада йиғи тинди, пиқир-пиқир кулги эшитилди, кейин эгачи-сингиллар худди келинни олиб чиққандай Маринкани қўлтиқлаб, тўйларда айтиладиган шўх қўшиқ айтиб олиб чиқишди.

Ранги оппоқ оқариб кетган Маринканинг юзида табассум ўйнади. Уни столнинг тўрига ўтқаздилар.

— Ойи, ертўладан семиз шишани олиб чиқ-чи. Келинчақ матрослар билан кўк вино ичса ярашмас,— деди Ольга.

— Ро-ост,— деб жавоб берди Анна ва эшик томонга қараб юрди. Эшик тикиллади.

— Худо яна кимни юборди экан?..

Анна эшикни очди ва кетинга тисланиб таъзим берди-да, уйга янги меҳмонни киритди. Уйга гардемарин Панфилов кириб келди. Унинг матросча шинелига яп-янги мичман погонлари тақилганини ҳамма дарров пайқади. Матрослар ўринларидан турдилар.

— Қимирламанлар, қимирламанлар, дўстларим! Мени фақат бугунгина мичман этиб тайинлашди. Ўзим ҳам кутмаган эдим ва суюнганимдан чидаб тура олмадим: погон топиб олдим... Мен шунинг учун келдимки... Ҳозир лазаретда эдим. Лазаретда Нефёдов-иккинчи ётибди...— дерди Панфилов, гапдан янглишиб ва тили тилиб.

* Савдогар Гушчиннинг бўш ётган уйига тузалмайдиган ярадорларни ётқизар эдилар.

Маринканинг юзи оппоқ оқариб кетди ва Панфиловнинг юзидан кўзларини узмай қараб қолди.

— Қўрқманг. Тирик. Аҳволи тузук. Қўли бутун қолди. Фақат бошим ғувуллайди дейди. Контузия. Мендан илтимос қилдики, бориб Маринкага. . .

Маринка Панфиловдан кўзини узмасдан, ўзини у томонга ташлади. Юзи чўғдай ёнар, сўнук кўзлари чарақлаган, рангсиз лаблари қип-қизариб кетган эди.

— У мендан шуни илтимос қилди: «Маринага бориб айтинг, денгиз тагида ётгани унутмасин» деди.

Қиз икки қўлини уриштирди. Бир он ҳамма ҳозир бошини столга уриб йиғлаб юборади деб ўйлади. Бунинг ўрнига Маринка севинч ичида чинқариб ўридан туриб кетди-да, ўзини Панфиловга ташлаб, бўйнидан қаттиқ चुчоқлаб юзидан ўпди.

— Ана, айтмадимми, унинг гапига тушунишингизни билардим,— деди севиниб Панфилов.— У шуни айтмоқчи эдики. . . нима демоқчилигини ўзингиз яхши биласиз. Жуда шўх-да. . . Унга нима деб жавоб берай? . . Шуни билиб қўйингки, сизнинг унинг ёнига боришингизни Пирогов қатъиян ман этди. . . Биласизми, уни ҳаяжонга солиш мумкин эмас. Аммо мен бориб айтишим мумкин. Нима деб айтиш?

— Жавобим шундай бўлади: «Ўлгунимча унутмайман!»

— Жуда яхши! У жуда хурсанд бўлади. Биламан. Энди хайр!

— Йўқ, жаноби олийлари, бизни хафа қилмайсиз. Қизимизни хурсанд қилдингиз, энди бизнинг нон-тузимиздан ҳам ҳазар қилмайсиз!— деб илтимос қилди Анна, меҳмонга таъзим қилиб.— Жавобни мичманга кейинроқ етказарсиз, ўлиб қолмас. . . Аммо, ростини айтсам, бир гапга тушунган бўлсам, ўлай агар!

— Ўтир, ўғлим,— деб хотинининг ёнига тушди Андрей Могученко.— Шинелингни ечиб, қозикқа ил. Яна бир жуфт погонга пулинг етмаганга ўхшайди-а? Гардемарин Георгий ордени кавалери билан бир стол ёнида ўтирса, айб эмас. . .

Панфилов шинелини ечди-да, кираверишдаги қозикқа илди. Андрей Могученко янглишмаган эди: гардемариннинг елкасида офицерлик поғони йўқ эди.

Анна ер тўладан Қримнинг кўҳна ширин виноси қўйиб қўйилган семиз шишани олиб чиқди. Стаканлар тўлдирилди, Андрей Могученко қадаҳ кўтарди.

— Кўп йиллар яшасин генерал-медик Пирогов! Ура! . .
— Э-ҳа-а, Пирогов кўп яхши ишлар қилди,— деди Панфилов, қадаҳдан кейини.— Бир ўзи ўн кишининг ишини қилади-я. Академиядан келган шогирдлари ҳам шу-шақа. . .

— Хирургиясиз медицина — бир пул! — деб овоз берди Ручкин.

— Гап хирургияда эмас, ҳисобда,— деб эътироз билдирди Андрей Могученко.— Энг муҳими шундаки, Пирогов афанди ўғирликнинг томирини қуритди. Пирогов афанди келмасдан бурун бизнинг докторлар ва қуйи мансабдаги хизматчилар солдатларнинг қонини кўриб, самариб ётар эди. Ҳисоблаб чиқса бўлади. Қримдаги лазаретларда ҳаммаси бўлиб йўғирма мингга яқин одам ётибди. Ҳар бир кишига кунига ўн беш тийиндан пул ажратилади,— ҳаммасини жамласанг кунига уч минг сўм бўлади. Шундай касаллар борки, фақат: «Сув! Сув!» дейди. Сув беришади, вассалом! Пул — лазарет ходимларининг ёнида қолади. Ҳар бир касалдан беш тийиндан қолганда ҳам табибларнинг ёнига бир минг сўм нақд пул қолади. Улганлардан ҳам фойда қилишади: одам ўлиб кетган бўлса ҳам, рўйхатда тирик деб ёзаверадилар, негаки, харажат пули келиб туради-да. У пул қаёққа кетади? Яна ўша таги йўқ чўнтакка кетади! Пирогов афанди: «Бас! Мен бунга ортиқ йўл қўймайман! Таъзирларингни бераман!» деди. Хуллас калом, қисқасини айтганда, Пирогов афандим саломатлигига яна бир қадаҳдан кўтарайлик!

— Бажону дил! — ҳаммадан олдин жавоб берди Митя Ручкин.

Йил охирини Севастополдагилар куннинг қишдан ёзга оғишини кутиш билан ўтказдилар. Декабрь тугай деб қолган. Халқ календарига кўра Спиридон Поворот куни, яъни янги стиль билан ҳисоблаганда 24 декабрь куни кун қишдан ёзга оға бошлайди¹⁴¹. Россиянинг ўрта томонлари шаънига айтилган мақол: «кун ёзга бурилса, қиш чиллага кирари» дегани 1854 йилда Қримга ҳам жуда тўғри келди: 24 декабрь куни қаҳратон совуқда Севастополда қор ёғди. Тоғлар оқарди. Йўлларнинг лойи қогди. Севастополь атрофидаги тоғ йўлларидан юриш мумкин бўлди. Қора дарёнинг юзи пиёда аскарларни кўтарадиган даражада яхлади. Қаҳратон совуқдан душман ниҳоятда қийналар

эди. Князь Меншиковга худди табиатнинг ўзи ожизланиб қолган душманга қақшатғич зарба бериш учун яна бир қулай фурсат бергандай эди. Меншиков бу сўнгги қулай пайтни бой берди. Совуқлар пасайиб, қушлар исий бошладди. Қор юмшаб, тезда эрий бошлади. Йўллар яна лўй бўлиб кетди. Севастополь болалари шаҳарда қордан қалъалар ясаб, уларга штурм қилар эдилар. Ур ва ғарлардан сувлар шалдираб оқа бошлади. Қора дарёнинг сатҳи кўтарилиб, муз парчаларини бухтага қараб оқизиб кета бошлади. Тоғлар қорайди, офтоб қаттиқ қизита бошлади, водийларда майсалар кўкара бошлади. Қрим қиши бирдан тугаб, иссиқ ва қуруқ кўклам бошланди.

Денгизчи талабгорларнинг Севастополдан душман позицияларига муваффақиятли ҳамла қилиб, қайтиб келишлари душманни муваффақият билан атака қилиш мумкинлигини кўрсатар эди. Бироқ Меншиков ўз қўшинининг орқа томони таҳликада қолмагунча, йирик операция бошлашга журъат этолмади. Евпаторияга кемалардан иккита турк ва бир Миср дивизияси,— ҳаммаси бўлиб йигирма мингга яқин одам туширилди. Петербург қистовлари остида қолган ва ўзининг орқа томонидан хавфсираган Меншиков Евпаторияга ҳужум бошлашга аҳд қилди: у турклар Перекоп томонга юриш бошлайдилар, Қрим билан Россияни боғлаб турган бирдан-бир ягона йўлни кесиб қўяди деб қўрқарди. Меншиковнинг бу ҳаракати ҳужумга ўхшарди, холос. Аммо 5 февралда жуда оз кучлар билан бошланган Евпатория ҳужуми муваффақиятсизлик билан тугади. 7 февраль куни Меншиков бу тўғрида махсус чопар билан Петербургга ахборот юборди ва ахборотига шаҳзода Александрдан жавоб олди. Александр отасининг номидан (Николай Павлович касал ётган эди) Меншиковни Қрим қўшинлари бош қўмондонлигидан бўшатиб, унинг ўрнига Жанубий қўшинлар қўмондони Горчаковни тайинлаган эди.

Алами нчига сиғмаган Меншиков, Горчаковнинг етиб келишини кутмасдан, қўшинларни ва Севастополни «Ерофенч»га, ўзи ёмон кўрган Остен-Сакенга ташлаб, Симферополга кетиб қолди.

Декабрда Николай Павлович Россияга қаратиб мурожаатнома чиқарган, аммо бу мурожаатномада душманга сулҳ тузиш тўғрисида шама қилинар эди. Сулҳ тўғрисида дастлабки музокаралар Венада бошланди, музокара вақтида душман вакилларида бири: «Музокарани Севасто-

поль таслим бўлган деб ҳисоблаб, олиб борамиз» деб айтди. Бу менсимай айтилган гаплардан Севастополь душман учун ҳам урушнинг энг асосий узели экан деган маъно келиб чиқарди.

Севастополь тебранмас тоғдай мустаҳкам тураркан, на Дунайдаги рус қўшинларининг чекиниши, на Кавказ уруш майдонида рус қўшинларининг муваффақиятлари ишни бир ёқлик қила олмас эди.

Меншиковнинг Симферополга кетиб, янги бош қўмондон Горчаковнинг етиб келиши ўртасидаги «подшоҳсизлик» пайтидан Тотлебен билан Нахимов яхши фойдаландилар. Душманнинг ҳамма атака ва ҳамлаларини Кемасозлик томонга ва асосан Малахов курганга қаратиш нияти маълум бўлди. Душманнинг бундай нияти борлигини жуда бўлмаганда шундан билиш мумкин эдики, қамал ишларининг ўнг қанотидан французлар пайдо бўлган эди.

Учинчи ва Тўртинчи бастионлар орасидан Севастополга ўпириб кириш тўғрисидаги дастлабки режанинг хатолигига эртами-кеч душманнинг ўзи ҳам иқдор бўлишига Тотлебен шубҳа қилмас эди. Башарти бу бастионлар таслим бўлганда ҳам, душман шаҳарда қола олмасди: Малахов курган батареялари уни ер билан яксон қилиб ташлар эди. Корнилов бастиони шаҳарни ҳам, рейдни ҳам, Жанубий бухта тепасидан ўтган йўлни ҳам назорат қилиб турарди.

Севастополь шахрининг калиди Малахов курган эди.

Нахимов билан Тотлебен чап қанотда актив мудофаага ўтишга қарор беришганда, француз генераллари ҳали ҳам Севастополга Кемасозлик томондан ҳамла қилиш плани устида бахслашиб ўтирар эдилар.

Тотлебен французларни ғафлатда қолдириб, дадил илгари силжиди-да, душман Малахов курганнинг олди томондаги тепаликнинг ёнлари ва орқа томонини ўққа тутиш учун жойлашиб олмоқчи бўлиб турган позицияларга янги истеҳкомлар қурдилар. Малахов кургандаги матрослар бу тепаликни «Қийшиқ товон», французлар эса «Яшил тепа» деб атаган эдилар.

Февраль тунларидан бирида Килен-балка ортида иккита янги редут пайдо бўлди, бу редутлар чап томонга, душман томонга яқинроқ жойга қурилган эди. Бу редутларга уларни қурган полклар: Волинь ҳамда Селенга полкларининг номлари берилди. Янги редутларга

қатнаб туриш учун Нахимов Килен-балкага кўприк қурдирди.

Французлар янги редутларни қўлга киритиш учун бир неча марта қаҳрамонона ҳамла қилиб кўришди-ю, бироқ, натижа чиқмади. Редутлар учун жойни Тотлебен жуда усталик билан танлаган эди: редутлар тепаликнинг чўққисига, Малахов курган, бухтадаги пароходлар ва Шимоллий томон батареяларнинг ўқлари тўқнашадиган жойга қурилган эди.

Шундан кейин Тотлебен французлар силжиб келаётган «Қийшиқ товон»ни мустаҳкамлашга киришди. «Яшил тепа»га қаратилиши мумкин бўлган ҳамма замбаракларнинг ўти 26 февраль кuni душмanning шу участкадаги ишларига қаратилди.

Замбараклардан отилган ўқлар французларни ишни тўхтатишга мажбур этди, эртаси кuni тонг отарда эса французлар «Яшил тепа»да бир кеча ичида кўтарилган баланд валларни кўрдилар. Душман бу янги истеҳкомларни дарҳол ўққа тута бошлади, аммо бу, ишга ҳалал бермади. Французларнинг «Қийшиқ товон»га қилган бир неча ҳамлаларини Камчатка полки қайтариб турди. Мудофаанинг бу янги пунктига унинг шаклига қараб ва полк шаънига Камчатка люнети¹⁴² деган ном берилди: истеҳком, букир томони душман томонга қараган янги кўринган ой шаклига ўхшарди.

Февраль охирларида бир кuni эрталаб Тўртинчи бастион тўғрисидаги окоплардан бир группа французлар оқ байроқ кўтариб чиқди-да, уларнинг қаршисига чиққан рус парламентёрларга¹⁴³ 18 февралда Петербургда император Николай Павлович ўлди деб хабар қилдилар.

Душман подшоҳ ўлими ҳақидаги хабарни тезда етказиш билан Севастополь ҳимоячилари орасига саросима солишни, уларнинг руҳини туширишни ўйлаган эди: французлар русларнинг ишларидан беҳабар ва халқ Николай Палкин деб атаган Николай Биринчининг номи рус халқи учун на қадар нафратли эканини билмас эдилар.

Биринчи март кuni Севастополда қўшин ва флот янги подшоҳга қасамёд этди. Петербургдан Александр Иккинчининг тож кийгани ҳақида хабар келтирган чопар янги буйруқлар ҳам келтирди: вице-адмирал Нахимов 2-нчи мартда Севастополь ҳарбий губернатори ҳам Севастополь порти командири этиб тайинланди. «Ғийбатчи чол» — ад-

мирал Станюкович Петербургдаги Адмиралтейство кенгаши аъзоси этиб тайинланган эди, у дарҳол Севастополдан жўнаб қолди. Қалъа, флот ва денгиз муассасаларининг бутун изми энди биргина Нахимовнинг қўлида бўлиб қолди. Ҳамма бундай бўлиши мудофаанинг янада яхшиланишига имкон беради дерди.

Кураш давом этарди, «қари ажал» — ўлим сира ҳормай ишларди, 7 март куни Малахов курган ҳимоячиси Истомин вафот этди. У Камчатка люнетидан курганга қайтиб кела туриб йўлда ҳалок бўлди. Адмирал траншея чўққисидан юриб келмоқда эди.

Люнет командири Сенявин Истоминга:

— Траншеяга тушсангиз бўларди, жаноби олийлари, бу ер жуда хавфли, — деди.

— Э, отахоним, мен аллақачон бу дунёдан ўтган одамман. Бари бир: минг қилсанг ҳам ядродан қочиб қутилолмайсан.

Худди шундай деб турганда инглиз батареясидан замбарак отилиб, Истоминнинг бошини ядро учириб кетди.

Истоминнинг ҳалок бўлиши Нахимовни чуқур қайғуга солди. «Севастополь мудофааси ўзининг ҳамиша олийжанисб ғайрат ва мардона жасорат билан жўш урган энг катта ҳимоячиларидан биридан жудо бўлди, — деб ёзди Нахимов, марҳумнинг укаси К. И. Истоминга. — Корнилов бастиони ва бутун тўртинчи дистанциянинг даҳшатли истеҳкомлари ҳатто душманни ҳайратга соларди, бу истеҳкомлар энг муҳим ва айни вақтда энг ожиз пост бўлганидан унга марҳум бошлиқ қилиб тайинланган эди. Марҳумнинг сафдошлари бўлган бизлар уни Қора денгиз денгизчилари учун муқаддас ҳисобланган қабрга, унутилмас адмирал Михаил Петрович Лазарев ҳамда Севастополь мудофаасининг энг биринчи ва энг катта қурбони Владимир Алексеевич Корниловларнинг жасади ётган сағанага кўмдик. Бу жойни мен ўзимга атаб қўйган эдим, марҳумга бердим».

Саккизинчи март куни Шимол томонга янги бош қўмондон Горчаков катта штаби билан бирга етиб келди. Меншиковга ҳеч қандай штаб керак бўлмаган эди, янги бош қўмондонни эса ҳаддан ортиқ тантана-дабдабозликда айбласа бўларди: унинг штаби еттита ясанган-тусанган генералдан — штаб бошлиғи, артиллерия бошлиғи, инженерлар бошлиғи, генерал-квартирмейстр,¹⁴⁴ навбатчи ге-

нерал, генерал-интендант ва, ниҳоят, ҳатто «походний атаман»дан иборат эди.

Севастополь ҳимоячилари янги бош қўмондон душманнинг тез орада Қримдан ҳайлаб чиқарилишига ишонч билдириб еўзлаган нутқини тингладилар. Горчаковга ишонмадилар, чунки унинг беқарорлигини, биринчи марта муваффақиятсизликка учраши биланоқ руҳи тушиб кетишини билар эдилар.

Янги бош қўмондон қўшинларни айланиб, улар билан чинқириб кўришди. Унинг овозига, янги бош қўмондоннинг кўзойнак таққанига солдатлар ҳайрон бўлар эдилар. Солдатлар Горчаковга дарҳол «шапкўр» деган лақам бердилар. Денгизчилар Горчаковни бутунлай танимас эдилар ва уни, «бу — аскарларнинг иши», бизга алоқаси йўқ деб, менсимай қарши олдилар.

9 мартда французлар тўсатдан ҳужум қилиб, Камчатка люнети олдидаги ўқчи окопларни эгаллаб олдилар, эртасига эрталаб эса траншеяларга ўрнатилган замбарак, дада тўплари ва кичкина мортиралардан люнетни тор-мор қила бошладилар. Французлар артиллерия ҳимояси остида кундуз кун истеҳком ишларини олиб боришга ботиндилар ва илгариги траншеялар билан бир қаторда янги траншея қазидилар, бу билан улар бир кун олдин қўлга киритган окопларни Камчатка люнетига қарши қаратиш-ни кўзлар эдилар, бу окоплар эса «Камчатка»дан ниҳояти юз қадамча нарида эди. Француз окопларидан тинмай отилиб турган кичкина мортиралар люнетга граната ёғдирар эди.

Мудофаанинг чап қанотидаги қўшинлар бошлиғи генерал Хрулёв билан бўлган кенгашда Нахимов билан Тотлебен кечаси душманга ҳамла қилиб ва унинг траншеяларини тор-мор қилиб, французларнинг бу қилмиши учун таъзирини беришга қарор қилдилар.

Тўсатдан қилиниши керак бўлган бу ҳамлага Хрулёв истар-истамас рози бўлди. Ҳужумга бир неча батальон пиёда аскар, ҳаммаси бўлиб олти минг киши юбориладиган бўлди. Асосий зарба Камчатка люнетидан тўппа-тўғри французларга бериладиган бўлди. Душман диққатини тарқатмоқ учун французларга қарши ҳамла қилиш билан бир вақтда инглизларнинг Учинчи ва Тўртинчи бастионларга тинчлик бермай турган икки батареясига ҳам ҳу-

жум қилинадиган бўлди; айниқса Лабораторная балка деган жар ёқасидаги Гордон батареяси бастионларга кўп зарар етказар эди. Малахов курган остидаги Док жарлиги ёнбағрига қурилган батареянинг бошлиғи флот лейтенанти Будишчев Гордон батареясига қилинадиган ҳужумга бошчилик қилишни ўз устига олди. Будишчевнинг ихтиёрида ҳаммаси бўлиб штуцерлар билан қурулланган юз нафар ўқчи-матрос ва грек батальонининг тўртта ротаси бор эди, холос. Будишчев талабгор чақирди. Волин полкининг резервдаги солдатлари билан Учинчи бастионга Малахов курган матрослари талабгор бўлиб чиқдилар. Талабгорлар чақирилиб турган пайтда Тарас Мокроусенко Корнилов бастионига блиндаж қуриш учун энди хода келтириб турган эди.

Юнга Могученко-тўртинчи, қайиқсоз устани кўриб қолиб:

— Тарас Григорьевич! Пайтни бой берма! Пайти келди: инглизлар батареясидаги замбаракларнинг овозини ўчиргани отланяпмиз. Ольга сенинг андишангдан ўлиб бўлди, қиз бечорага раҳминг келсин...— деб маслаҳат берди.

— Сен кимсан ўзинг, болакай: командирмисан дейман?

— Ҳозирча менинг амалим унча катта эмас: мени мичман Завалишин ўзига йўл бошловчи қилиб олди. Док жарининг мен билмаган ери йўқ. Ҳар бир бутасини, ҳар бир тошини биладан. Матросларни айтган ерига тўғри бошлаб бораман...

— О-о, даҳшатку! Сен борсанг, майли, бора қолай. Бўпти, борганим бўлсин! Худо урсин, бормасам! Фурштатларимни қайтариб юбораман-да, ўзим сизлар билан кета вераман! Учта ерш¹⁴⁵ олиб оламан, иккаламиз, йигитча, учта замбаракнинг ичига биттадан ерш тиқамиз, бошқалар кўп ҳам кеккая бермасин! Ершни замбаракнинг ичига нима билан уриб киритадилар, болакай? Болта олиб олиш керакми ё болғами?

— Унақа асбоблар олинмасин дейилган: уларнинг батареясида метин, белкурак, болта-молталар тўлиб ётибди.

— Юксиз борар эканмиз-да. Яна яхши! Хўп, болакай, бордию ўқ-мўқ ё бомба-момба тегиб кетса, унда нима бўлади...

— Ўқ қўрқоққа тегади,— деб билармонлик билан жавоб берди Могученко-тўртинчи:—қўрқмасанг—бўлгани.

— Енингдан тегмай ўтиб кетади дегин? Яғриним жуда кенг-да. Четлаб ўтираманми дейди-да, нақ юракка келиб ўзини уради...

Веня Тараснинг барваста, аммо яғрини кенг гавдасига қараб чиқди-да, жаҳл билан:

— Қаймоқ билан вареникни¹⁴⁶ камроқ е... Мана, мени қара, қандай озғинман... — деди.

— Худо урсин, болакай, кечгача ҳеч нима емайман. Балки сал озарман! Ундоғ бўлса, Ольга масхара қилади-да! Хўп, қачон кетамиз?

— Люнетдан сигнал берилганда.

Будишчев люнетдан барабандан сигнал берилиши биланоқ, инглизлар батареясига бирданига уч томондан атака қилмоқчи бўлди: рўпарадан, ўнг томондаги Лабораторная балкадан ва Док жарлигидан ўтиб, инглизларнинг орқа томонидан атака қилишга қарор берди. Шунинг учун у ўз жангчиларини уч отрядга бўлди. Соат тўққизларга етиб қолганда найзалари қадалган штуцерлар билан қуролланган ўқчи-матрослар отряди мичман Завалишин командирлиги остида Будишчев батареясидан чиқди-да, Док жарлигининг кун ботар томонидан юриб, унинг чўққисига йўл олди. Энг олдинда Завалишин билан бирга юнга Могученко-тўртинчи борар эди. Улар кетидан сўқмоқ йўлдан матрослар битта-битта тизилиб, овоз чиқармай борар эдилар. Ҳаммадан кетинда ўқчилар командасининг сартароши билан бирга елкасига болта қўйиб олган Тарас Мокроусенко борар эди.

Ой бота бошлаган эди. Сутдек ойдин кечаларни денгизчилар «қора» тун деб аташади: ойнанинг ёруғи тарқоқ бўлмайди, шунинг учун ерга тушиб турган ойнанинг қалин кўланкасида ҳеч нарсани кўриб бўлмайди. Ой тоғ ортига беркинди. Юнга Могученко-тўртинчи матросларни бошлаб бораётган якка оёқ йўлдан энди ой кўринмасди. Жарнинг қалин соя тушиб турган ғарбий ёнбағридан кетаётган отрядни французлар кўра олмас эди. Жарнинг нариги томонида, ой ёритиб турган ёнбағрида, французларнинг эгри-бугри қилиб қурилган траншеялари яққол кўриниб турарди. Француз траншеяларида ҳаракат борлигини сезиб, Завалишин тўхтади. Камчатка люнетидан «ура» деган қийқириқ эшитилди. Бунга жавобан француз окопларидан залплар берилди бошлади. Бу генерал Хрулёвнинг люнетдан асосий атакани бошлаб юборганининг аломати эди. Француз батареяларининг замбараклари гумбурай

кетди, траншеялардаги мортиралар овоз бера бошлади. Завалишин ўз стрядини тўхтатди. Бундай отишмада Камчатка сигналини эшитиб бўлмасди. Мичман мен ҳам бошлаб боравераман деди-да, сигнални жутмасдан, матросларга Док жарлигининг нариги томонидаги француз скопларига залп берилсин деб буюрди. Қасирлатиб залп отилди. Француз солдатларининг иккинчи траншеядан тоғ тепасига, инглиз батареясининг ҳимояси остига қоча бошлагани яққол кўришиб турарди,— афтидан, душман чап томондан қуршовга олиндик деб ўйлаган бўлса керак. Тобора сийрак эшитилаётган «ура» садолари борган сари секинлашиб борар эди: Хрулёв солдатлари тоғ тепасига, жануб-шарқ томондаги инглизларнинг «Виктория» деган редутига чирмашиб чиқа бошлаган эдилар; французлар чекинмоқда эди.

Ой қип-қизил чўғ бўлиб денгизга ботди ва сўнди. Бирдан ҳамма ёқни қоронғулик босди, Док жарининг чўққисидан ҳеч нарса кўринмай қолди,— ой ёруғида траншеялар, тошлар, чуқурлар, кўкимтир бўлиб кўришиб турган жойлар энди юлдузлар чарақлаб турган осмон фонида узунасига кетган тепалик бўлиб кўринарди. Бирдан тепаликнинг устини рангба-ранг бомбаларнинг ёруғи камалак каби қуршаб олди. Гродно батареясининг пастки ва юқори қаторлари гумбурлай кетди. Батарея Камчатка люнетини ўққа тутиб, люнет билан француз окопларининг ўртасини тор-мор эта бошлади. Инглизлар руслар бошлаган атаканинг миқёси қанча эканлигини пайқамаган бўлса керак, улар ўзларидан хавфсирамай, французларга мадад берар эдилар.

Завалишин матрослари милтиқларини ўқлади, отряд яна йўлга тушди.

— Жарнинг ўзинг айтган қиррасига бошла, юнга,— деди мичман Веняга.

— Сал нарида тикка кўтарилган жой келади, жаноби олийлари. Сўқмоқ йўлдан бориб бўлмайди, «у» кўриб қолади.

— Қайси йўл яхши бўлса, шунисидан бошлай бер.

Веня сўқмоқ йўлдан жарнинг тикка пастлаб кетган томонга бурилди. Мичман билан матрослар унинг кетидан пастга туша бошладилар. Оёқларнинг тагидан шағал тошлар шириллаб тушарди. Пастликка сирғониб тушиб кет-

маслик учун ажинанинг* узун пояларига ёпишиб, юқорига тармашар эдилар.

Бирдан уларнинг тепасидан, жар қиррасининг нариги ёғидан товушлар эшитилди. Одамлар команда берилмасданоқ ерга ётиб, жим қолдилар. Веня мичманнинг ёнига ётиб:

— Қўлга тушдик, жаноби олийлари!— деб шивирлади.

— Жим!— Мичман товушларга қулоқ бериб ётиди-да, Веняга шивирлаб тушунтирди:— француз инженери ер ўлчапти, жар ёқаси бўйлаб траншея қазилмоқчи шекилли, улар кўп эмас. Ҳозир қайтиб кетишади. Бизни сезишмади.

Тепадан болта овози келди: болтанинг орқаси билан ерга қозиқ қоқа бошлаган эдилар. Кейин овозлар жар ёнбағридан пастликка қараб узоқлашди.

— Йўлга тушиш керак, жаноби олийлари, жарнинг тагига оз қолди,— деб маслаҳат берди Веня.— Бўлмаса, худо кўрсатмасин, яна қайтиб келиб қолади. Тур!

Мичман турди-да, Венянинг кетидан юрди. Бу бошқалар учун ишора эди. Тепалик тугади. Веня энгашиб, нишабликдан югуриб ўтди-да, ўнг томонга, чуқурликка бурилди. Чуқурликнинг таги тош зиналардан тоққа қараб кўтариларди. Бир неча минутдан кейин Веня ҳарсиллаб тўхтади. Орқадан ўртоқлари ундарди. Яқин бир жойдан, олд томон ва сал ўнгроқдан замбарак гумбурлади.

— Жарнинг қирраси — шу, сал нарида — юқори батарея,— деди Веня.

— Офарин!— деб мақтаб қўйди мичман, юнгани.

— Хизматга тайёрмиз. Аммо бир оз чарчадим. Юрагим гупиллаб уряпти.

— Дамингни ол. Биз бораёлик энди, сен бизни шу ерда кутиб тур.

— Ана холос!— деб Веня хафа бўлди.— Шунча юриб-юриб энди қол экан-да! Нима, мен отнинг думини тозалайдиганманми? Буюр, «ура» деб қичқиришсин, яланг ердан чопиб ўтмасак бўлмайди.

Командир билан йўл бошловчи атрофига матрослар тўпланишди.

— Йўқ, оғайни, бу ерда «ура» кетмайди, товуш чиқармасдан иш қилиш керак,— деб маслаҳат берди матрослардан бири.

Мичман унинг гапига қўшилди.

* А ж и н а — қора малйна.

— Бўпти, йигитлар, товуш чиқармасдан югурамыз!
— Югуришнинг ҳам кераги йўқ,— деди бояги кўпчи кўрган матрос,—«унга»ча ҳали уч юз қадамча келади. Чопсак «у» дарров кўриб қолади. Секин-секин, шошилмасдан бемалол юриб бориш керак, ўзимизнинг одамлар деб ўйласин. Сен, жаноби олийлари, юнга билан бирга олдинга ўт, у билан французча гапиришиб бор, бизни французлар деб ўйласин. Яқин қолганда Алёна*ни чақирамыз.

Матрослар орасида секин кулги кўтарилди.

— Шундай қилсак яхши бўлар,— деб рози бўлди мичман.— Демак, дўстларим, бемалол юриб бора верамиз, кейин овоз чиқармасдан устига ёпирилиб найза санчамиз. Тамом! Кетдик.

Завалишин Венянинг қўлидан ушлаб олди, қиличини яланғочлади-да:

— Олға!..— деб команда берди.

Матрослар иккита-иккита бўлиб, тепаликдан инглизлар батареяси томонга бемалол юриб борар эдилар, олдинда Веня билан мичман борар эди. Батарея ўқ узиб турарди. Тўплар отилган пайтда батареяда пиёда аскарларнинг йўқлиги, фақат артиллеристларнинг ўзи шошилмасдан, бемалол ишлаб тургани кўринар эди. Артиллеристлар тўплар атрофида фонис кўтариб юрардилар.

Батареяга эллик қадамча қолди. Мичман Венянинг қўлини маҳкам сиқиб, тилига келган нарсани гапира бошлади:

A quoi bon entendre
L'oiseau du bois?..

— Қаёққа? Ҳов анови томондаку! Чиқ! *Дубу дай!*— деб дадил жавоб берди юнга, француз тилида.

L'oiseau le plus tendre
Chante dans ta voix**.

Веня жавоб беришга улгурмади.

— Qui vive?***— деган инглиз соқчисининг ховотирли товуши эшитилди.

* Allons nous! — атакага борувчи французларнинг ҳайқирғи.

** «Урмон қушининг куйини тинглаб нима қиласан? Овозинингнинг ўзи ажойиб қушдан қолншмайди-ку» — В. Гюгоннинг шеърдан.

*** Ким у?

— France vous regarde*,— деб жавоб берди мичман, парольга, таҳдид қилмоқ учун эсига келган дастлабки сўзни айтиб.

Мичман Венянинг қўлини қўйиб юборди-да, қиличини ўйнатиб олдинга қараб отилди. Матрослар пишқириб нафас олиб, мичман кетидан батареяга югурдилар. Веня чопиб кета туриб қоқилиб йиқилди. «Ётавер, қимирлама! Бўлмаса ўласан!»— деб ўзини ўзи ундарди Веня, батареядан даҳшатли овозлар, ҳайқириқлар, инграш ва яроқ-аслаҳаларнинг шарақлашини эшитиб ётиб.

Кўп ўтмай жимлик чўмди. Матрослар бир марта ҳам ўқ узмасдан, ҳамма тўпчиларни ва командирларни найза билан тамомлаган эдилар.

Веня бошини кўтариб қаради ва қўрққанидан чинқириб юбориб, батареяга югурди: назарида, худди қоронғу зимистонда биров елкасидан тортаётгандай бўларди.

Ур-ийқит вақтида бутун қолган фонисларни кўтарган матрослар ўлганлар орасида ивирсиб юришар, уларнинг яроқ-аслаҳаларини ечиб олар эдилар. Матрослар блиндажларга ҳам кириб олган ва стойкалардаги штуцер ва патрон халталарини йнғиштириб олар эдилар.

— Тўплар қулатилсин! — деб буюрди Завалишин.

— Э, аттанг, ерш олмай келибман. Ишнинг бундай бўлишини билганимда...— деб жавоб берди матрослардан аллаким.

— Нега олмай келардик,— деган Мокроусенконинг овози эшитилди, Венянинг қулоғига,— мана, учта ерш. Тарас шуни деб келди-да бу ерга!

Веня Мокроусенконинг овози эшитилган томонга югурди... Қайиқсоз, запалнинг тешигини қидириб, замбаракнинг ўқланадиган жойини пайпаслаб турарди.

— Қаёққа йўқолди? Оғайнилар, буларнинг замбаракларининг тешиги йўқ-ку!

— Ёнида! Буларники ёнида бўлади!— деб қичқирди Веня.

— Ҳа,ҳа, топдим! Раҳмат, йигитча!— деб жавоб берди Мокроусенко, тўпнинг ичига ершни болта билан уриб кирита туриб. — Оғайнилар, ким ерш олиб келганини ва замбаракнинг ичига тикқанини кўриб қўйинглар: мен Тарас Мокроусенко бўламан!

* Французнинг умиди сизларда!

— Бир чекиб олишга рухсат этинг, жаноби олийлари... Кейин уйга қайтсак ҳам бўлади...

— Мумкин!— деб жавоб берди мичман.— Қўлимдан ярадор бўлдим.

— Сартарош! Буёққа кел! Жаноби олийлари ярадор бўптилар.

Сартарош югуриб келиб, мичманнинг чап қўлини боғлаб қўйди: тирсагининг юқорироғини найза тилиб кетган эди.

Пастликдан, учинчи бастион тарафдан милтиқ овозлари портлаб эшитила бошлади.

— Бизнинг грекослар ҳужум бошлади. Чап томондан ҳам отишмоқда... Бирюлев Яшил тоққа чиқа бошлаган бўлса керак...

Матрослар батарея валининг устига тўпландилар. Кимдир биров Веняни брустверга миндириб қўйган эди, ўнг ва чап томонлардан милтиқ залпларининг хира ёлқинларини кўрди. Инглизларнинг минг қадамча пастда ва олдинда турган қуйи батареяси Ланкастер замбаракларидан учинчи бастионни ўққа тутарди. Батареяда фонисларнинг милтиллаб уёқдан-бу ёққа юриб тургани кўринарди. Пастки батареядаги инглизлар юқори батареяларида нималар бўлаётганидан хабарлари йўқ эди. Учинчи бастион инглизларга жавоб бермас эди, Севастополнинг то денгиз бўйигача тизилган ва қоронғуда кўзга кўринмаётган батареялари ҳам жим турар эдилар. Шаҳарда ва рейлда сийрак чироқлар милтилларди. Ундан нарида, қоп-қоронғу ер тепасида баланд денгиз кўкрагини кериб ётарди. Буларнинг ҳаммаси Венянинг эсига ўтмиш кунларни соларди,—бу тоғ тепасига дим уйдан қочиб қутулиш учун июль кечалари Могученконинг бутун оиласи тез-тез келиб турар эди...

— Нега хўрсиңдинг, юнга?— деб сўради Венядан, ёнида турган бир киши.— Қимга ачинасан?

— Ўзимга,— деб жавоб берди юнга.

Матрослар ўзаро секин-секин гапиришиб турар эдилар.

— Пастда милтиллаб турган чироққа бир залп берсак, сичқоннинг ини минг танга бўлиб кетарди-да!

— Бориб етмас дейман!

— Нега етмас экан. Жаноби олийлари, бутун борт замбаракларидан қуйи ярусга залп беришга рухсат этинг.

15 Малахов курган

— Қўйинглар, оғайнилар! Билиб қолишса, ишимиз чатоқ бўлади. Усиз ҳам ишимиз жойида бўлди.

— Унчалик жойида деб бўлмайди: ана, Федя Бабуновнинг боши пачақланиб ётибди...

— Уйга қайтганда санаймиз!

Пастдаги инглиз окопларида ва чап томонда сурнайлар тревога чала бошлади. Орқа томонда, олисда,— Канробер редутида бўлса керак, трубалар янграй кетди.

— Жўнаб қолиш керак!— деб буюрди Завалишин.— Асбоб-анжом олинмасин, йўлимиз олис.

— Рухсат этинг, жаноби олийлари, болтамни инглиз болтасига алиштириб олай, хотира учун,— деди Мокроусенко.

— Алиштира қол. Отланингллар, йигитлар. Ишни бажардик.

Матрослар батареядан жарликка илдам чопиб туша кетдилар. Матросларнинг кўпи елкасига иккитадан милтиқ кўтариб олган эди, бундан Веня, батарея олдида қолган фақат Федя Бабунов эмаслигини пайқади.

Веня билан Мокроусенко олдинга ўтиб олган эдилар. Юнганинг таъби хира эди.

— Сен жуда бўлмаса болта оливолдинг, мен икки қўлим бўш қайтаётиман.

— Нега бирон нарса олмадинг, йигитча?

— Бутун иш тез бўл, тез бўл билан ўтди-ку!

Отряд Док жарига тушди-да, жар тагидан ўтган Севастополь йўлидан кетди. Юқорига чиқаётганларида, бор ерга ётиб, беркинган тик тепаликка етганларида, жар тепасидан пойма-пой милтиқ овозлари эшитилди. Хавфли жойдан чопиб ўтдилар-да, французлар ташлаб кетган траншея ёнида дам олгани тўхтадилар.

— Жаноби олийлари, рухсат этинг, йигитча билан иккимиз тўғри Қамчаткага ўтиб кетайлик, юнгамиз онасини соғиниб қолибди. Ҳа, эсингиздан чиқмасин, жапоби олийлари, биз икковимиз, яъни Могученко-тўртинчи билан мен Мокроусенко Тарас,— уч замбаракни парчинлаб ташладик, ҳар биримизга бир яримта замбаракдан тўғри келади!

— Раҳмат, Мокроусенко. Эсимдан чиқмайди. Энди бор уйингга, юнга. Кўрсатган хизматинг учун сенга ҳам раҳмат.

— Саломат бўлинг, Тарасни унутманг. Башарти мукофот чиқиб қолса, ўртоқлар, бир кварта арақ мёндан.

Матрослар кулишди.

Мокроусенко билан Веня тоғ ошиб, тўғри Камчатка люнетига кетдилар. Французлар ташлаб кетган олдинги траншея ичида мис мортиркага дуч келдилар.

Мокроусенко тўхтади-да:

— Ана, сенга ҳам ўлжа топилди, йигитча,— деди.— Хоҳласанг, мен сенга мис итни тақдим этаман. Малахов курган тепасидан туриб акиллаб турсин..

— Тақдим этаман эмиш: мен буни қандай кўтариб кетаман..

— Тарас бу ерда нима қилиб турибди?

Мокроусенко мортиркани ёғоч станогидан уриб чиқарди-да, болтани Веняга бериб, мортиркани ўнг елкасига даст кўтариб қўйиб, Камчатка люнети томон тоққа қараб чиқиб кета бошлади. Веня севинчи ичига сиғмай, унинг кетидан зўрға етиб борар эди.

Эрталаб Камчатка люнети олдидаги кенг ялаиблик худди чамандек гуллаб кетганга ўхшарди: тунги жангдан кейин бутун дала ҳалок бўлганларнинг усти-бошлари билан қопланганди; кўк курткалар, қизил чалворлар, мундирлари ечиб олинганларнинг ички оқ кўйлаклари, нам ўтмайдиган сариқ плащлар,— бу ранг-баранг кийимлар корамтир-яшил тепаликларни гуллаб турган лолозор қилиб юборганди. Улик рус солдатларининг жулранг шинелларини бутун далани қоплаб ётган тошлардан ажратиш қийин эди. Аммо кулранг тошларнинг баъзилари бирдан қимирлаб қолар, ярадорлар бирдан ҳушга келиб, ётган ерларидан турар, қўлларини кўтарар, яна ерга йиқилиб, ўз томонларига силжишга уринар эдилар. Балки улар нажот истаб овоз бераётгандир, аммо канонада гумбурлашидан уларнинг товушлари эшитилмас эди. Кечаси бошланган отишма эрталаб янада авжга чиқди. Гордон билан Чапманларнинг тунда тор-мор этилган инглиз батареялари овоз бермасди, улар кетидан бошқаларнинг ҳам овози тинди. Французлар ва инглизлар ҳамма замбаракларнинг ўтини Севастополь мудофаасининг чап қанотига қаратдилар. Камчатка люнетига, Килен-балка ортидаги редуларга ва Малахов курганга минглаб снаряд ёғилиб турарди. Душман кечаси кўрган талафоти учун энди аламдан чиқмоқда эди.

Тунги ҳужум жуда муваффақиятли чиқди. Бастиёнларда, казарма ва штабларда тунги жанг ҳақида дув-дув

гап, баҳслар борар эди. Меншиков даврида нуқул мағлубиятга учраб келган пиёда аскарларнинг мардлиги ва ҳужумда матонат кўрсатганлиги Горчаковни ва унинг генералларини ҳайратда қолдирди. Тунги жанг тафсилоти энди, кундуз кунини, жанг иштирокчиларининг айтишига қараганда, бундай эди: солдатлар Камчатка люнетини қаршисидаги окопларнинг биринчи линиясидан зуавларини уриб чиқариб, дўлдай ўқ ёғилиб туришига қарамасдан қочиб кетаётган душман билан кетма-кет босиб, траншеяларга бостириб кирганлар. Даҳшатли найзабозлик жанги бошланган: найзалар ва милтиқ қўндоқлари билан уришган, траншеяларнинг тагига беркиниб олганларнинг устига парашютлардаги тур ва тошларни қулатганлар, айни вақтда сапёрлар французлар ўзлари учун қисман тузатиб олган олдинги окопларни тузатишга киришганлар.

Кейинроқ душмanning шу кеча Камчатка люнетини ва Килен-балка ортидаги редутиларга ўттиз минг аскар билан атака қилмоқчилигини билиб қолдилар. Генерал Хрулёв атаканинг олдини олиб, ўзининг ихтиёридаги ҳамма кучларни жангга ташлади. Французлар биринчи параллелга чекиндилар.

Камчатка полкининг солдатлари траншеяларга бостириб кириб, ҳамма тўпларни ағдариб ташладилар. Шу вақтда Будиншчевнинг денгизчилари учинчи бастион пастидаги окоплардан инглизларни уриб чиқариб, траншеяларни кўмиб ташладилар. Завалишин Гордоннинг юқори батареясини қўлга киритди. Лейтенант Бирюлёв қўл остидаги матрослар Яшил тоғда инглизларни Чапман батареясининг орқа томонига суриб бориб, ундаги замбаракларни парчинлаб ташладилар.

Хрулёв тунги жанг олдида қўйилган мақсадга эришилди деб ҳисоблаб, чекинишга буюрди, бироқ буни бажариш мумкин бўлмади. Қизишиб кетган солдатлар отбой сигналларига ҳам эътибор бермас эдилар (улар бу сигнални французлар бераётгани деб ўйлар эдилар): французлар кўпинча шунақа найранг ҳам қилар эдилар. Қочиб кетаётган ёвни таъқиб этаркан, солдатлар инглизларнинг Ланкастер батареяси билан французларнинг Канробер редутини қўлга киритмоқ учун зўр бериб Докжари билан Килен-балка ўртасидаги тепаликка интилар эдилар. Ҳужум қилувчиларни тўхтатиш учун Хрулёв ўзининг ҳамма ординар ва адъютантларини ҳар ёққа тарқатди: башарти французларнинг резервда турган ниҳоятда

кўп аскарлари ишга аралашса, ҳужум қилувчиларнинг бари қирилиб кетган бўларди. Ниҳоят тонг отарга бориб ҳужумкорлик ғайрати сўнди, қўшинлар ярадорларни кўтариб, артиллерия, редутлар ва бастионларнинг ҳимояси остига чекина бошладилар. Ярадорларнинг ҳаммасини олиб кетиб бўлмади. Шу сабабдан 11 март кuni Севастополдан парламентёр юборилди, парламентёр тирикларни сақлаб қолиш ва жанг майдонида ётган ўликларни кўмиш учун яраш тузишни таклиф этди. Яраш 12 мартнинг туш пайтига тайинланди.

10 мартда бўлиб ўтган жанг учун мичман Завалишиннинг ўқчилар командасига учта Георгий крести билан, сафдан ташқаридагиларга учта медаль ажратилди.

Буни эшитиб Мокроусенко ўйланиб қолди. Завалишин қўл остида ўтган тунги жангда сафдан ташқаридагилардан уч киши: Мокроусенко, Могученко-тўртинчи билан сартарош қатнашган эди. Учала медалнинг шу уч кишига берилиши турган гап, бироқ Мокроусенко крестга умидвор эди, медаль хабари чиққунча вақти ҳуш бўлиб юрарди. Ховотирлигини босиш учун ишхонада верстак ёнида туриб, Могученко-тўртинчининг «митти ит» тўпи учун дуб ёғочидан уч филдиракли станок ясаб берди. Ўзи ясаган нарсага маҳлиё бўлиб қараркан, Мокроусенко ашула айтарди:

Ай, анави тепа ортида
Ишлашар ўроқчилар,
Тепанинг нақ тегроғида —
Казаклар шаҳдам келар.
Гетман Дорошенко шоввоз
Келар лашкарини бошлаб,
Лашкарлари жуда ҳам соз.

Мокроусенконинг дурадгор шогирдлари арра ва рандаларини қўймасдан, ашулага жўр бўлдилар.

Ишхонага юнга Бобёр кириб келди-да, овозини ашулачиларнинг овозидан ҳам баланд қилиб:

— Севастополь портининг сафдан ташқари солдати қайиқсоз уста Тарас Мокроусенко тезда ўттиз тўққизинчи флот экипажининг штуцерчилар казармасига етиб борсин!— деб қичқирди.

Мокроусенко: «Нимага?» деб сўрамоқчи бўлиб энди оғзини очган эдики, юнга орқасига бурилиб, эшикни тақ

этиб ёлиб чиқиб кетди. Ашулачилар жим бўлиб, арраларини, рандаларини қўйиб, ишдан тўхтадилар.

Мокроусенко станок филдиракларини тери билан ишқалаб турган ишини йиғиштирди, фартугини ечди-да:

— Йигитлар, мен ўз ишим билан кетдим. Ҳамма ўз ишини қилаверсин, мен келгунимча ҳеч ким бекор турмасин,— деди.

— Тарас Григорьевични табриклаймиз!— деб қичқирди шогирдлар.— Табриклаш керак!

— Раҳмат! Ҳозирча, табриклашга арзийдиган гап йўқ. Хўп, мен кетдим.

Мокроусенко «мис ит»га атаб ясаган станокни елкасига кўтарди-да, Веня билан маслаҳатлашгани Малахов курганга кетди. Яраш бўлиши муносабати билан кемасозлик томон жимжит эди. Сукунатдан хавфсизраган чумчуқлар маржон буталар орасида шовқун-сурон билан мажлис қуриб, нима сабабдан шаҳарни жимжитлик босганлигини муҳокама қилар эдилар. Қўраларда хўрозлар қичқирарди. Осмонда зағчалар ўзларини ҳар ёнга уриб учарди. Бақатеракларда ва бомбалар хароб этиб кетган денгиз госпиталида ўтирган қарғалар худди куз фаслидагидек, бирдан қўзғалиб, шовқун солиб осмонга учиб чиқар ва кўклам фаслидагидек бир-бирлари билан осмонда ўйнашар, кейин худди командага бўйсунгандек, ҳаммалари бирдан чап қанотлари билан ағдарилиб, яна осмонга учиб кетар эдилар.

Анча қизита бошлаган қуёш тип-тиниқ осмонда кўзни қамаштиргудек чақнарди.

Малахов курганга этиб келгач, Мокроусенко юнгани бастионнинг бурган ўтлар босиб ётган бир бурчагидан топди. Веня тиз чўкиб олиб, мортиркани едирилган гишт билан ўбдон ишқалаб ўтирарди. «Мис ит» ялтирарди.

— Бу ёққа қара, йигитча, замбарагингга станок олиб келдим.

— Тайёрми? Э, раҳмат, минг раҳмат! Бобёр ҳадеб: «Станоксиз замбарак ҳам замбарак экаи!» деявериб жонга тегди.

Веня севиниб кетди. Икки кишилашиб мортиркани станокка қўндиришди-да, устидан маҳкамлаб беркитишди. Тамомила ускунадан чиққан «ит» энди худди янги туғилган кучук боласи онасига ўхшагандай, беш пудли катта замбаракка ўхшарди.

— Ана, йигитча, бир қара итваччангга! Жудаям ку-
туриб акилласа керак дейман!— деб мақтарди Мокроу-
сенко, кичкина замбаракнинг устини силаб.

Веня бир сўз дея олмасдан, ўзининг «лайча»сидан
қўзини узмай маҳлиё бўлиб қараб турарди.

— Хўш, Бобер сенга ҳам повестка олиб келдими, йи-
гитча?

— Бўлмасачи! Келиб кетди, казармага бор деди. . .

— Мени ҳам айтиб кетди. Сиз нима дейсиз, юнга, ни-
ма балога боришимиз керак экан?

— Сизга айтмадими? Менга айтди: менга медаль бе-
ришмоқчи! Сизга ҳам. Сиз билан биз сафдан ташқари-
дамиз-ку.

— Ҳа-ҳа-а! — Мокроусенко аламдан томоғини қириб
қўйди, хомага ўтирди-да, трубкасини майда тамакига тўл-
дириб, чека бошлади.— Медаль? Ҳали шунақа бўпти-да.
Ўзингизга маълумки, йигитча, ақлингиз етади: агар мен
кўкрагимга медаль тақиб борсам, Ольга Андреевна мас-
хара қилиб кулмайдими? . .

— Ҳа, шундай бўлиши ҳам эҳтимол — унга кулги бўл-
са бас,— деб унинг гапига қўшилди Веня.

— «Хи-хи-хи,— деб Ольгага тақлид қилиб кулган
бўлди Мокроусенко.— «Георгий» оламан деб мақтаниб
эдинг. Медални мишиқи болага ҳам бераверади» демай-
дими!

— Қха-қха!— Могученко-тўртинчи унинг бу гапига
ҳам қўшилди.

Тарас Григорьевич шошиб қолди:

— Тагин сизни айтаётibdими деб ўйламанг. Асло!
Худо сақласин. Сиз, юнга, бошқачасиз, бошқаларга ўх-
шамайсиз. Масалан, Боберни олайлик, югуриб келдиро,
мишиқи, гапни тузукроқ ҳам тушунтириб айтмай, чапга
бурилиб, иштонини ҳилпиратиб чиқди-кетди. . . Сиз унақа
эмассиз, юнга. Мен ўша Боберга ўхшаган мишиқилар
билан гапиришмасдим ҳам. Сиз ақлли боласиз. Ўзингиз
айтингчи, ўтиниб сўрайман сиздан: мастеровой одам саф-
дан ташқари деб, унга крест берилмаслиги тўғрими? Ана,
Павел Степанович Нахимов бир аристоннинг кўкрагига
«Георгий» крестини ўз қўли билан тақиб қўйди. Эшит-
гандирсиз?

— Қхм-қхм,— деб йўталиб қўйди Веня.

— Нима бало томоғингиз қичишяптими, юнга?

Веня қаттиқроқ йўталди-да, савлат билан туфуриб:

— Павел Степанович хоҳлаган одамига крест тақиб қўйишга ҳақи бор,— деб жавоб берди.— Менинг батареяга бостириб кирганимни ўз кўзи билан кўрганда, менга ҳам албатта крест берарди, аммо Павел Степанович кўрмагандан кейин, кимга крест, кимга медаль бериш керак-лигини ўртоқларимизнинг ўзи ечади. Балки улар бўлган ҳамма ишни назарга олиб, сизга крест беришар... Ахир, сиз замбаракни парчинлаб ташладингиз!

Мокроусенко бироз ўйлаб туриб:

— Бундай бўлса, борсак ҳам бўлади,— деди.

Юнга айёрлик билан жилмайди ва Мокроусенко сингари хаёлга ботган киши қиёфасига кирди-да:

— Бориш-бормаслигимни билмайман,— деди.— Сизнинг ишингиз-ку жойида-я. Сиз тўғрингизда дадам билан маслаҳатлашдим, Тарас Григорьевич. Дадам: «Медаллар ҳам ҳар хил бўлади, баъзи медаль крестдан ҳам қолишмайди» дейди. Дадамнинг битта медали бор — устига олтин югуртирилган, қизил лентали медаль, медалнинг юзидаги қизил доира ичига крест шакли солинган... Орден билан баравар деса бўлади. «Аммо сенга,— менга қаратиб айтади дадам,— авлиё Анна медалини беришмайди» дейди. Мен шунда: Тарас Григорьевичга шу медалдан тегса эди, деб ўйладим.

— Медални нима қиласиз, бошингизга урасизми, юнга?

— Дадам: сен билан,— қхе-қхе!—Мокроусенкога яна қачон медаль тегиши номаълум, дейди. Севастополь учун энди медаль чиқаришмоқчи, дадамнинг медалига ўхшаган медаллар ҳозир ҳам берилади. Тожли! Лентали медаль! Устига яна юз сўм кумуш пул қўшиб беришади. Маза! Мен нима қиламан бориб? Менга аталган медаль ҳали дунёга келмаган. Мана, дарров медални кўкрагингга тақиб қўйишар деб, ойим тўғноғич берган эди, сиз ола қолинг, Тарас Григорьевич.

— Эҳ, йигитча, ким бўлишингизни билмайман: ё муттаҳам бўласиз,— Мокроусенко тўғноғични бушлатининг ёқасига тўғнаб қўйди ва бироз ўйлаб туриб, давом этди:— ё, худо билади, ким бўлишингизни. Бориш керак. Керак бўлса — бораверамиз. Лайчангизга ҳеч ким тегмайди, юнга.

Веня бултурги бургандан бир нечта тупини юлиб олди-да, ялтираб турган мортирка ўтган-кетганининг ҳавасини келтирмасин деб, эҳтиётдан, устини беркитиб қўйди.

Юнга билан қайиқсоз кургандан тикка сўқмоқ йўл орқали пастга тушдилар-да, док томонга қараб йўл олдилар.

Флот штуцерчилари командаси портнинг бўш ётган бир складда турар эди. Уч сидра темир эшиклар ланг очик эди,—складда дераза деган гап йўқ. Складнинг эшиклари бухтага қарарди. Зумраддай товланиб турган сувдан тарвуз ҳиди келиб турарди. Қирғоқнинг гранит девори остида чайқалиб турган лихтерлар¹⁴⁷ бир-бирларига тегиб фижирлар, мачталарининг учлари эса осмонга бўй чўзган эди.

Юнга билан бирга склад томон келаркан, Мокроусенко йироқдан хушчақчақ ҳангома ва ҳушвақт кулги овозларини эшитиб қолди. Улар ичкарига киришлари билан ҳамма жим бўлди. Ёруғдан кирган Веняга ичкари жуда қоронғу бўлиб кўринди.

— Ийе! Менинг оёғимни сақлаб қолган бола-ку!— деган овозни эшитди Веня; бу овоз Веняга таниш кўринди.— Кел, юнга, ёнимга ўтир...

Веня кўча ёруғини йўқотиш учун кўзларини чирт юмди, кейин очиб, шифти пастак кенг бинони кўрди: шифтни йўғон-йўғон темир ходалар тутиб турарди. Ходалар устида икки каптар юриб турарди, бири нуқул ғувулларди. Ўрта эшик олдида, тўрда — усти ёпилмаган стол. Стол ёнида, бомбардимон бошланган куни Веня билан Наташа Малахов курган ёнбағрида порох тутуни ичида учратган, майиб оёғини боғлаб, муздек шўр қудуқ суви ичириб, уйларига олиб келган боцман Антоновнинг ўзи ўтирар эди.

— Салом, Антонов амаки!

— Сен ҳам саломат бўл. Кел, ёнимга ўтир! Сен ҳам ўтир, уста, агар бўш жой топсанг...

— Салом, ўртоқлар!— деди Мокроусенко.— Тикка турганлар бор экан, мен ҳам тикка турсам, ҳеч нарса қилмас.

— Мукофот кавалерига ҳамма вақт жой топилади!

Скамейкалардан бирйда матрослар сиқилишиб, жой бердилар, Мокроусенко скамейка четига ўтирди, Веня Антоновнинг ўнг ёнига бориб ўтирди. Боцман юнгани оёғи билан туртди:

— Оёғим бутунлигини кўрдингми? Ушанда кесдирмаганинг яхши бўлган экан.

— Мен сизни ўшанда ҳазиллашаётибсиз деб ўйловдим, Антонов амаки.

— Ҳазил қаёқда... Ҳазилнинг вақти эдими... Хўш, матрослар, энди ҳамма кавалерлар тўпланиб бўлди. Муҳокама қиламизми... ё бошқача...

— Муҳокама! Муҳокама бўлсин!— деб ҳар томондан жавоб беришди матрослар.

Столда, Антоновнинг олдида, кичкина рўмолча устида ётган қоғозга Венянинг кўзи тушиб қолди.

Боцман кафтини шу қоғознинг устига қўйиб, сўз бошлади:

— Мана бу қоғозга «Старший адъютант Леонид Ухтомский» деб ёзилган ва имзоланган, нимага десанглар адмирал Нахимов мукофотларни кимга беришни муҳокама қилиб чиқишни ва мукофот олганларнинг рўйхатини порт бошлиғи ва ҳарбий генерал-губернатор жаноби олийлари вице-адмирал Нахимовга топширишни буюрган... Шундайми? Шундай!— деб ўзига ўзи жавоб берди Антонов.— Демак, нестроевойлар учун учта медаль ажратилган, строевойлар учун эса учта крест ажратилган. Нестроевойлардан бошлаймиз. Медаль — учта, жангда қатнашган нестроевойлар ҳам учта. Шундайми? Шундай! Ҳар бирига биттадан медаль. Муҳокама қиламизми?

Жимлик чўкди. Фақат каптарнинг ғувуллаши билан лихтёрларнинг бир-бирига тегиб ишқаланиши ва ғижирлаши эшитиларди.

— Хўш, нима дейсизлар, ўртоқлар?

Ахир бир бурчакдан аллакимнинг якка овози эшитилди:

— Муҳокама қиламиз!

— Муҳокама қиламиз!— деб давом этди боцман.— Расм-қоидаси билан-а? Кичиклардан бошлаймиз. Хў-ўш. Уттиз олтинчи флот экипажининг юнгаси Могученко-тўртинчи!

— Есть!— деб жавоб берди Веня, ўрнидан ирғиб туриб.

— Март ойининг йигирма иккинчи кунда бўлиб ўтган жангда йўл бошловчи бўлиб қатнашган,— деб бошлади боцман, худди қоғоздан ўқиб бераётгандай.— Одамларни керакли жойга олиб борган. Ёнида қуроли йўқ эди. Юнгада қурол бўлмади ҳам. Шундайми? Шундай! Ўзи яхши бола. Бултур ёзда, биринчи марта бомбардимон бўлганда, менинг майиб оёғимни кесиб ташла, деб илтимос қилганимда, кесиб ташламаган эди, кесиб ташлаганда эди, бутунлай бўшаб қетган ва ўлгунимча ёғоч оёқни тикилла-

тиб юрган Сўлардим. . . Жангда ўзининг садоқатли ўртоқ ва довюрак эканлигини кўрсатди!

— Мичман билан французча ҳам гапиришган,— деди аллаким.

Матрослар хахолаб кулиб юборишди.

— Демак, Могученко-тўртинчига медаль берилсин деб ёзамиз. Шундайми? Шундай. . . Мирза, ёзиб қўй!— деб гапини тугатди Антонов, гарчи ҳеч қанақа мўрза бўлмаса ҳам.— Ёзилди!— деди, гарчи ҳеч ким ҳеч нарсани ёзмаган бўлса ҳам.— Тўғри ҳукм қилдикми, ўртоқлар?— деб сўради Антонов.

— Тўғри!

— Тартиб билан буёғини давом эттирамиз. Нестроевойларнинг иккинчиси — батальон сартароши Пётр Сапронов. Ёнида ҳамма асбоблари, яъни устара, совун, спирт, увода ва бинтлар солинган сумкаси бор эди. Мичман Завалишиннинг қўлини боғлаб қўйди. Улганларни ўлганга чиқарди, ярадорларни душман қўлига ташлаб келмаслик учун. Шундайми? Шундай! Қанисан, ҳой, Сапронов!

Бир бурчакдан:

— Бу ердан. . .— деган овоз зўрға эшитилди.

— Бу киши оёқда туролмайди, Василь Семёнич, севинганларидан байрам қилиб юборибдилар.

— Вой лаънати! Бир соатгина сабр қилсанг бўлмасмиди. . . Бошқа вақт бўлганда-ку, боқманча қилиб сўкардим-а, аммо ҳозир улуғ бир он бўлгани учун мен сенга, сўлохмон, пияниста, ўтарчи, флот сартароши бўлмай қолгур, мен сенга биронта ширин сўз демайман. Сенга медаль тегиши керак. . .

— Бўлмасамчи!— деб овоз берди сартарош.— Албатта медаль тегиши керак. . .

— Шундайми? Шундай! Мирза, ёз. Тўғри ҳукм қилиндими, ўртоқлар?

— Тўғри! Тўғри!

— Хафа қилдингиз, Василь Семёнич!— деб бақирди узоқдан туриб Сапронов.— Хушёр одамни халойиқ олдида пияниста қилиб кўрсатасиз.

— Жим!— деб Антонов бир бўкириб берган эди, каптарлар ҳуркиб кетганидан шифт тагида типирчилаб қолди, кейин қанотлари билан ҳуштак чалиб, очиқ эшикдан ташқарига учиб чиқиб кетди. . .— Давом этамиз. Учинчи нестроевой қайиқсоз уста Тарас Мокроусенко.

— Есть!— деб жавоб берди Мокроусенко, ўрнидан туриб.

— Узи талабгор бўлиб борган,— деб худди хат ўқиб бераётган одамдай, бийрон гапира кетди Антонов.— Ёнида қуроли йўқ эди, бунинг учун койиб қўйишим керак. Сен сайир-тамошага борганинг йўқ. Узи билан учта ерш олиб борган, сиз бўлсангиз, оғайнилар, буни унутгансизлар, шўнинг учун сизларни ҳам койиб қўйишим керак. Замбарақларни парчинлаб беркитиб ташлаган. Медаль бериш керак. Шундайми? Шундай! Мирза, ёз. Ёзилди.

Мокроусенко уч тарафга эгилиб таъзим берди.

— Раҳмат, ўртоқлар, раҳмат! Уч кварта биздан...

Матрослар шовқун кўтарди, баъзилар кулар, баъзилар сўқинар, яна бошқалари ҳуштак чалар эди, афтидан, «уч кварта» деган сўз, ҳаммаинг иззат-нафсига теккан ва хафа қилган эди. Мокроусенко худди мукофотдан ё бундай шовқун кўтарганидан суюнган одамдай, билдирар-билдирмай кулимсираб қўйди.

Юнга бу шавқун-сурондан фойдаланиб, боцманнинг қулоғига:

— Антонов амаки! Унга крест бериш керак... Бу Ольганинг, яъни менинг опамнинг қайлиғи-ку...— деб шивирларди.

— Крест бериш керак дейсанми? Мен бераётганим йўқ, ўртоқлар бераётибди. Ўртоқлардан сўраб кўрайлик...

Боцман юнганинг шивир-шивирини бир қулоғи билан тинглаб, бошини гоҳ у томонга, гоҳ бу томонга буриб, матросларнинг юзига тикилиб қарар эди. Матросларнинг баъзилари: «Бериш керак!» деб қичқирса бошқалари: «Бериш керак эмас!» деб қичқирар эди. Уч бурчакдан уч киши ҳаммаси бирдан Мокроусенкога қараб бақирар эди, улар уни сўкишяптими ё қўллаб-қувватлашяптими — билиб бўлмасди. Матрослар йиғинининг бу шовқунига бегона одам сира ҳам тушуна олмаган бўлар эди. Бу йиғин муҳим бир масала юзасидан қий-чув кўтарилган ва бегона одам сира тушуниб етолмайдиган қишлоқ йиғинига ўхшарди. Антонов қичқириқ ва бақир-риқларни тўхтатмасданоқ ҳар хил фикр борлигини пайқади, ҳамма қичқириқ ва бақир-риқларнинг маъносига етди ва айтиладиган муҳим гапларнинг айтиб бўлинишини кутиб, ахир қўлини кўтарди.

Шовқун тинди. Овозлар босилди. Қий-чув тугади. Сув қуйгандек жимлик чўкди.

— Мен сенга бир гап айтай, Мокроусенко,— деди боцман, қайиқсозга қараб.— Сенинг нестроевой экаплигинг, мастеровойлигинг кўриниб турибди! Агар сен тартиб-қондани тушунадиган, ҳақиқий матрос бўлганигда эди, бу ерда кварта тўғрисида гапирмаган бўлардинг. Айёр одам экансану, аммо айёрлигингни ошириб юбординг. Ҳамма кавалерлар биттадан зиёфат қарздор,— ҳаммамиз қувонамиз, қоидаси шу. Юнгалар ҳисобга кирмайди. Юнгалардан зиёфат ейилмайди. Аммо биз бу ерда виждонан муҳокама қилаётимиз, кимнинг муносиблигини. Бундай пайтда кварта у ёқда турсин, бир бочка ром ҳам ҳеч кимнинг эсига келмайди.

— Бу катта тоғарада арақ қўймоқчи! Бели бақувватда!— деб кесатиб қўйди аллаким.

Мокроусенко қўлини кўксига қўйиб:

— Ўртоқлар, менга ҳам гап беринглар,— деди.

— Гапир. Сўз берайлик, ўртоқлар. Гапир, уста,— деб рухсат берди боцман Антонов.

— Ўртоқлар! Уч кварта деб мен хато қилибман, тўғри айтасизлар. Ножўя гап бўлди. Уч квартами, бочками, тоғарами — барибир эмасми. Гап унда эмас, гап ҳаётмамот устида кетаётибди.

— Крест олмоқчи.

— Ҳа, олмоқчиман, ўртоқлар, яширмайман! Шунини ҳам айтайки, ўртоқлар, крестга муносиб ҳамманг.

Мокроусенко қўлини кўксидан олди.

— Қалбим ғам-аламдан ўртаниб битди, ўртоқлар. Ўзим учун эмас, мастеровойлар учун. Севастополни нима суяб турибди? Найзамми? Милтиқми? Замбаракми? Шундай деса ҳам бўлади, демаса ҳам. Сиз қаҳрамонлар, оғайниларим, сиз мардонлар шаҳарни ушлаб турибсизлар. Мен сизларга арз-додимни қилиб айтаманки, шундай деса ҳам бўлади, демаса ҳам. Доклардаги темирчилар темирчилик ишини йиғиштирдими? Йиғиштирди. Қуювчилар пўлат қўймай қўйдими? Қўймай қўйди. Менинг усталарим қайиқ ясарди энди нима қилмоқда? Замбаракнинг станогини снаряд ёриб кетса, кимга олиб келишади? Мокроусенко Тарасга ва унинг шогирдларига олиб келишади. Штуцерларингнинг қўндоғи синиб кетса, кимга олиб келасизлар? Милтиқсоз устага олиб келасизлар. Дала тўпининг филдирагини кимга олиб келасизлар? Темирчиларга, яна ўша Тарас Мокроусенкога олиб келасизлар. Бу тўғрида кўп гапириб ўтиришнинг ҳожати ҳам

йўқ, ўзларнинг тушунадиган одамсизлар, биласизлар: Севастополни сиз мардоналар ҳимоя қиласизлар. Аммо фақат сизлар эмас, мастеровойлар ҳам, ишчи халқ ҳам ҳимоя қилади. Ёлғиз найза билан эмас, балки тоштарошнинг метини билан, болға, арра, ранда, болтаси билан ҳимоя қилиняпти, ёлғиз ҳарбийларгина эмас, балки ишчилар ҳам ўз меҳнати билан ҳимоя қилиб турибди. Фақат замбараклар билан эмас, балки белкураклар билан ҳам ушлаб турибди. Мард дегани ким ўзи, ўртоқлар? Буни ҳам аниқлаб олиш керак. Мен бир ақли калта одамман, менинг фикримча, ўққа ўқ билан жавоб бериш учун катта мардликнинг кераги йўқ. Балки, сени бир урсалар, сен икки урарсан. Одам, жон-жаҳди билан найза санчганда, кесиб, чопиб ташлаганда, милтиқ отганда, юрак қаҳру ғазабга тўлиб-тошиб кетади. Буида ҳам завқ, ҳам шавқ бўлади. Винонинг ҳам кераги йўқ! Мастеровой-чи? Мастеровой ўяди, болға уради, кавлайди, букади, рандалайди, қуяди ва жанг майдонига бориш тўғрисида эмас, балки берилган топшириқни яхши ва пухта бажариш устида ўйлайди. . . . Ўқ билан бомба ҳеч кимни ажратмайди, — қўлинг-даги нима, белкуракми, болғами, штуцерми, қилчми, деб сўрамайди. Ажал ҳаммани бараварига қириб кетаверади. Менга мукофот бераётисизлар, оғайинлар, бунинг учун сизларга икки букилиб миннатдорлигимни билдираман, аммо мастеровойлар ва ишчилар учун қалбим ўртанади. . .

Мокроусенко бир хўрсинди-да, қўлини кўксига қўйиб, бошини кўкрагига эгиб, скамейкага ўтирди.

Чуқур сукунат ичида бурчакдан аллакимнинг ҳўнграб йиғлагани эшитилди. Сартарош Сапронов йиғлар ва:

— Заҳматкаш одамни хафа қилдинглар! Нима гуноҳ қилпти у?— деб бақирар эди.

— Яхши гапирдинг, Мокроусенко,— деб мақтаб қўйди Антонов қайиқсоз устани.— Қара, ҳамма ўртоқларимиз индай олмай қолди. Ҳаммамиз индай олмай қолдик. Ҳамма учун мен жавоб берай сенга. Флотга кимларни оладилар — озод матросларни, мастеровойларни, қўлидан ҳамма нарса келадиган одамларни оладилар. Мен ўзим ҳам флотга кирмасимдан олдин ёшлигимдан Берд заводида слесарлик қилиб келганман. Ана, ёнингда Сумгин ўтирибди, Невада биринчи пароходни ясаганимизни ўша айтиб берсин. Биринчи рус пароходини биз ясаганимиз! Ана, мисгар Передряга ўтирибди, кублар, қозонлар-

ни тоблаш билан умри ўтган. Ана, Иван Степенний ўтирибди,— Васильевский островда Кебке заводида елкан бичиб келган. Мана, мен сенга уч кишини санаб бердим,— учови ҳам асл мастеровой, жанг бўлган кун кечаси сен билан бирга тоққа чиқиб тушган, учови ҳам крестга муносиб одамлар. Биз, Қора денгиз флотининг матрослари, бундай деб ўйлаймиз. Қим мардроқ? Ҳамма мард! Қим чаққон? Ҳаммамиз чаққонмиз. Ҳаммамиз бир-биримизга меҳрибон ўртоқмиз. Уч кишига крест берилибдими — ҳар биримизга берилгандай деб биламиз. Менга крест тегмайди, мен тоққа чиқиб тушганим йўқ. Аммо ўша шонли жанг учун бериладиган мукофотни мен ҳам кўксимда сақлайман! Сенга мукофот теккан бўлса — бутун Қора денгиз флотига теккан бўлади. Мана шунга тушундингми, уста? Раз сен бизнинг қитиғимизга тегдингми, биз сенга жавоб бермасдан қололмаймиз. Гап мардликда ё номардликда эмас. Балки дунёда сенга тенг келадиган мард йўқдир, гап бунда эмас. Гап биз сени ўз қаторимизга қўшишимизда, сени ўз орамизга қабул қилишимизда. Шундайми? Шундай! Демак, ҳамма ўртоқларимизнинг тилидан айтганда, сен бизнинг қитиғимизга тегиб ўтдинг. Матрос деган танти бўлади. Қора денгиз флотининг матроси қирғоқда ҳам ишчиши етаклайди. Шунинг учун биз сени, ишчи киши бўлганингни назарга олиб, ҳаракатдаги флот матроси қаторига қўшишимиз керак. Тўғри гапирдимми, ўртоқлар?

— Тўғри! — деб бир овоздан жавоб берди матрослар.

— Ёз, мирза! Ёзилди. Шундайми? Шундай! Демак, биз гарчи Мокроусенко Тарас нестроевой бўлса ҳам, ҳақиқий матрос деб ҳисоблаб, флотчилар бахтидан ўз улушини беришга қарор қилдик. Шундайми? Шундай! Ёзилди. Тоққа бизнинг экипаждан, нестроевойлар ҳамда мичмандан ташқари, эллик киши чиқиб тушган. Экипажимиздан саккиз киши тоғ тепасида қолди. Қуръамиз қирқ иккита, Мокроусенкони қўшсак — қирқ учта бўлади...

Антонов ўрнидан турди-да, столдаги рўмолчани чап ёққа суриб қўйди. Рўмолча тагида қоздан бежирим қилиб қирқиб қўйилган квадратларга Венянинг кўзи тушиб қолди.

Боцман қирқ учта қуръани санаб ажратди. Квадратларнинг учтасига Антонов қалам билан крест чизди-да, кафтлари билан бир пасда думалатиб найча ясади, унинг бу ишга уста бўлиб қолганлиги кўриниб турар эди.

Матрослар Антоновнинг қўлидан кўзларини узмай, тикилиб қараб ўтирар эдилар.

— Юнга, шапкангни бер, сен ҳали бегуноҳсан.

Веня бескозиркасини очиб турди, Антонов юнганинг шапкасига кичкина найчаларни биттадан санаб ташлади.

— Қирқ уч!— деб санаб бўлди Антонов.— Шундайми? Шундай! Юнга, энди силкит...

Юнга— худди ун элаётгандай, шапкасини силкитди ва тантанали маросим тамом бўлгунга қадар силкитиб турди.

— Қани, келаверларинг, оғайнилар, битта-биттадан, бир-бирларингни туртмасдан,— деб таклиф этди Антонов.

— Мокроусенко ола қолсин олдин, тоқати тоқ бўлиб турибди!— деб қичқирди аллаким.

— Йўқ!— деб қисқа жавоб берди қайиқсоз.

Веня шапкасини силкитар ва шапка тагида думалаб ётган ва бири-бирига ўхшаган найчаларга қараб-қараб қўяр эди.

— Қани, вақт кетмасин, оғайнилар, қадаҳ кўтариш, боршч тушириш вақти ҳам бўлиб қолди. Қани, сен бошлай қол, Передряга...

Передряга таваккал деб борди-да, шапкага қарамасдан ичидан найча олиб очиб қараган эди, пуч чиқди! Передрягадан кейин Степенний олди, уники ҳам пуч чиқди. Энди иш тез юришиб кетди,— ҳамма ўз толеини синаб кўришга ва тезроқ қутулишга ошиқарди. Найчалар анчагача пуч чиқиб турди, Берд заводнинг собиқ қозончиси шапка тагидан крестли найча чиқарганда шапкада ҳаммаси бўлиб ўн еттита найча қолган эди.

— Биринчи крест Пётр Сумгинники. Ёз, мирза! Ёзилди!— деди Антонов ва крест шакли солинган квадрат қоғозни ҳаммага кўрсатиб, орқасига: «Сумг» деб ёзиб қўйди.

Сумгиндан кейин крест солинган найча жингалак сочларини пешонасига тушириб тараб қўйган ёш матросга чиқди.

Шундан кейин Мокроусенко ўрнидан турди. Матрослар яна шовқун кўтардилар.

Мокроусенко кўзларини чўрт юмиб, шапка тагидан битта найчани олди-да, очмасдан Антоновга узатди.

— Йўқ, ўзинг очиб кўр!

Мокроусенко найчани очди.

— Крест! Оббо!— деб юборди Мокроусенко; юзи қипқизариб кетган ва шу қадар ачинарли эдики, Антоновдан бошқа ҳамма матрослар унга қараб хахолаб кулиб юбордилар.

— Учинчи крест қайиқсоз уста Мокроусенко Тарасга чиқди. Мирза, ёз!

Антонов учинчи найчанинг орқасига: «Мокроус» деб ёзиб қўйди.

— Ёзилди. Юнга, бўлди, силкитма.

— Мен эмас, қўлимнинг ўзи силкиняпти, амаки.

— Тагида қолганини стол устига ағдар.

Шапкадан столга тўкилган найчаларни Антонов биттадан санаб чиқди.

— Ун бешта қуръа.

Боцман қолган ҳамма найчаларни бирма-бир очиб кўрсатиб бўлгунга қадар матрослар унинг қўлига тикилиб қараб турдилар.

— Тўғри муҳокама қилдикми, биродарлар?— деб сўради Антонов.

— Тўғри! Тўғри!

— Кавалерлар, диққат!— деб худди «бутун рейдга эшиттириб» айтгандай, йўғон овози билан бўкирди Антонов.— «Мен энди орденлиман, сенда орден йўқ» деб кеккаймаглар. Сенинг толеинг келиб қобди, уста, ўртоқларинг юзига дадил боқиб юрабер. Крестни бутун Севастополь меҳнаткашлари учун тақишингни унутма. Суюн, шодлан! Аммо кўкракда крест борми-йўқми, бундан қатъи назар, ҳамманинг кўксига нишон борлигини бил ва ҳамма ҳам библиб қўйсин! Флот учун, Севастополь учун, Россия учун, рус халқи учун жонимизни фидо қиламиз!

Еттинчи боб

«КРАСНАЯ ГОРКА»

Хоня ота уйини биринчи бўлиб тарк этди. Лазаретда яраддорларни боқиб юриб, тиф касалига учради. Касал бир паснинг ичида оёқдан йиқитди: Хоня великий постнинг¹⁴⁸ олтинчи ҳафтаси якшанба кунини, сулҳ битилишининг эртаси кунини ётиб қолди. Академик Пирогов билан бирга Петербургдан келган шафқат ҳамшираларидан би-

ри унга қараб турди. Жуда яхши боқилиш ва даволашга қарамасдан, Хоня қирқ соатдан кейин жон берди.

Хонянинг ўлганини Веня кечқурунгача билмади. Эрта-лаб Стрёма ва Михаил билан бирга мортиркани синаб кўрмоқчи бўлиб, уни Камчатка люнетига ғилдиратиб олиб келган эди. «Лайча»ни беш пудли баҳайбат мортира ёнига ўрнатдилар (бу мортирани эски комендор ўлгандан кейин, энди Михаил отар эди). Каттакон мортира ёнида «лайча» кичкина ўйинчоқдай кўринарди. Бироқ, ўйинчоқ учун ҳам қолипи тўғри келадиган бомба ва тутатадиган трубкалар топилди. Бундай мортиркалар фақат французлардагина эмас, Севастополда ҳам бўлгучи эди.

Юнга Могученко-тўртинчи тўп отармиш деган овоза юнгалардан Бобер билан Репканинг ҳам қулоғига етиб борди. Улар,— бири ичида «ҳаммаси ёлғон гап» деб ишониб, иккинчиси «ёлғон» бўлмаса ҳам, мортирка отилмайди, отилса ҳам биринчи отишда ёрилиб кетади — ажаб бўлади-да, деган умид билан люнетга келишди. Хуллас, улар буни «бекорчилик» дердилар. Бироқ, люнетга келганларидан кейин улар доғда қолдилар, уларнинг қалбини ҳасад ёндирди.

Бобер билан Репкани Веня узоқдан кўриб қолиб, оёғини «лайча»нинг думига жўрттага бемалол қўйиб, кеккайиб турди.

— Яхшимисан, веник*,— деб бепарво саломлашди Репка, ўртоғи билан.

— Салом, репица**,— деб бошлаб жавоб қайтарди юнга Могученко-тўртинчи.

— Сенга аллаким замбарак ҳадыя қилди дейишади. Қани замбарагинг?— деб сўради Репка, «лайча»га орқасини ўгириб ва ҳомизак тортиб атрофга қараб.

— Кўзингни каттароқ очиб қара!— деди Веня, жаҳли чиқиб.— Қаеринг билан қараяпсан ўзинг!

Репка ахир замбаракка кўзи тушиб:

— Э, ҳа-а!— деди.— Кўзга дарров кўрина қолмайди ҳам!

Репка кўзларини жўрттага қисиб, гоҳ Михаил Могученконинг беш пудли тўпига, гоҳ юнга Могученко-тўртинчининг «лайча»сига қарарди.

* Веник — сулурги.

** Репица — дум ўсиғи, думғаза.

Матрослар тўпларни залп отишга ҳозирлаб бўлиб, юнгаларнинг атрофига тўпландилар ва индамасдан жиддий суратда, ҳатто ўқрайиб уларга қараб турар эдилар. Фақат Михаил кўзлари укасининг кўзлари билан учрашганда секин кулиб қўярди,— акасининг истеҳзоли, шунинг билан бирга меҳрибонларча кулиб қўйишини Веня яхши кўрарди. Шундай пайтларда Михаил Хоня опасига ўхшаб кетарди.

— «Лайчам» кичкиналикка кичкина, албатта,— деди Веня.— Аммо бир кўтариб кўрчи. Кўтара олмайсан! Мен буни француз батареясида елкамда кўтариб келганман.

Веня кўкрагидаги медалини тўғрилаб қўйди-да:

— Агар ёлғиз ўзингнинг кучинг етмаса, Репка, икки кишилашиб кўтариб кўринглар. Қани, юнгалар, бир кўтариб кўрларингчи! Биз тамоша қилайлик.

Юнгалар кўнди. Бобер билан Репка икковлари қанча чиранмасин, «лайча»ни ердан узишолмади.

— Аҳмоқлар!— деди Веня.— Уқлаб қўйилган-ку, ахир! Ичига порохнинг ўзидан ўн беш пуд кетади, унинг устига яна беш пудли бомбани қўшларинг. Отиб бўлганимдан кейин кўтаришларинг мумкин.

Мичман Панфилов келди.

— Хўш, кавалер, сенинг ишларинг қалай?

— Тўлни отишга ҳозирляяпман,— деб жавоб берди Веня.

— Демак, залп берсак бўлади дегин. Ҳамма жой-жойига! Сигналчи!— деб қичқирди Панфилов.— Сен ҳаммадан ҳам Могученко-тўртинчининг замбарагидан отилган бомбанинг қаерга бориб тушишига қараб тур.

— Есть,— деб жавоб берди сигналчи.

Комендорлар жой-жойларига бориб турдилар.

Михаил ўз тўпининг тутантирувчи ипининг учидан ушлаб:

— Нарн қоч!— деб қичқирди.

Веня Репка билан Боберга зарда билан қараб:

— Нарн қоч!— деб такрорлади.

Юнгалар орқага тисландилар.

— Пали!— деб команда берди Панфилов.

Қатор турган замбаракларнинг гўмбири орасида юнга Могученко тўпининг овози эшитилмай кетди.

Сукунатда йироқдан уч бомба портлагани эшитилди.

— Сигналчи, кўрдигми?— деб сўради Панфилов.

— Кўрдим. Могученко-тўртинчининг бомбаси французларнинг заряд яшигини портлатиб юборди.

Веня қовоғини солди: бу очикдан-очиқ масхара эди. Могученко-тўртинчи юнгаларга кўз қирини ташлаб қараб қўйди. Аммо улар замбарак гумбуридан қулоқ кар бўлмасин деб оғизларини очганича ҳали ҳам беркитмай ҳайратланиб турар эдилар.

— Яна отасанми?— деб сўради Репка.

— Шунинг ўзи ҳам кифоя!— деб жавоб берди Веня ва Наташа тикиб берган брезент жилд билан «лайча»нинг оғзини беркитиб қўйди.

Репка Веняга қўлини узатди:

— Яхши қол, кавалер. Бизнинг бастионга ҳам бориб тур. Бизда ҳам қизиқ-қизиқ нарсалар топилади. Хўроз уриштиришни кўрсатамиз. Менинг сариқ Пелисеевим ҳамма хўрозларни қочиради!

— Хизматдан бўшасам, бориб қоларман!— деб такаллуф билан розилик билдирди юнга, Репка билан Бобернинг қўлини сиқиб.

Веня уйига қараб чопди. Ҳали эшикни очмасдан опасининг ув тортиб йиғлаётганини эшитди. Анна Хонянинг денгиз сандигига суяниб ерда ўтирар эди.

— Вой, болам!— деб ув тортиб юборди Анна, Веняга қўлларини узатиб.— Хонюшка бизни ташлаб кетди, кўзимнинг оқу қораси...

— Қаёққа кетди!

— Ҳали боласан, билмайсан! Бутунлай кетди, ер қаърига кетди! Ола қанотли қалдирғочим учди-кетди! Ҳа демай ҳамма қушчаларим ҳар тарафга қанот қоқиб учиб кетади!

— Олыгачи? Маринкачи?

— Опаларини у дунёга ясантиргани кетишди. Қизчагинамга қафан ўрнига яхши ният билан тикилган кийимларини кийдиргани кетишди. Шум тақдир унга бу кийимларни меҳроб олди-да эмас, гўрга кийиб боришини буюрган экан!..

Хоняни Шимолий томонга, денгиз тепасига, урушда ўлганлар учун қурилган янги гўристонликка кўмдилар. Кўмиш маросимида қавм-қариндошлардан ташқари адмирал Нахимов ҳам бор эди; адмирал Нахимов Хоня билан

черковда видоълашди-да, пристангача кузатиб қўйди, пристанда тобутни Шимолий бухтага олиб ўтиш учун барказга қўйдилар.

Барказ нариги қирғоқ бўйидаги сўрига бориб тақалганда, Веня бошларига оқ рўмол ўраб, учини олдинга боғлаган бир неча аёл ва эски шинель кийган, этиклари лой, паст бўйли бир солдатни кўрди. Солдат шапкасини бошидан олди, унинг икки чекасидаги сийрак ва узун сочларини шамол ўйната бошлади. Веня бу одамлар шаҳар томонга ўтиш учун барказ кутиб турган бўлса керак, деб ўйлади. Барказ сўри ёнига келиб тўхтади. Венянинг дадаси, Михаил, Стрёма ва Панфиловлар тобутни кўтардилар. Бояги солдат тобутга эгилиб таъзим қилди, шапкасини аёллардан бирига берди, кейин Михаил ўз сочиғини унга берди. Солдат сочиқни елкасидан ошириб ушлаб олди. Тобутни тепаликка олиб чиқа бошладилар.

Маринка укасига секин:

— Веня, қара, Николай Иванович Пирогов шу киши бўлади,— деб шивирлади.

Хоня госпиталдан уйга тунагани келиб қолганларида «Пирогов жаноблари» тўғрисида кўп гапириб берар эди.

— Бугун госпиталга бир солдатни олиб келишди,— деб ҳикоя қилиб берди бир кун Хоня.— Солдатнинг оёғини ўқ тешиб кетган экан. Оёғини кесиб ташлаш керак, бўлмаса ўлиши турган гап. Столга ётқизишди. Олдига клеенка фартук таққан, бошига аёллар рўмолини ўраган, енгларини шимариб олган Пирогов жаноблари келди. Ҳамма ёғи қон! Пироговни кўриши билан солдат: «Вой дод!» деб юборса бўладими! Ҳақорат қила бошлади. Пирогов унга «Жим ёт!» деб ўшқириб берган эди, солдат қўрқиб кетиб, жим бўлди. Пирогов оёғини кесди, ҳамма ишни саранжом қилиб бўлди, солдат қийналса ҳам, индамасдан жим ётди. Аммо оғриққа чидаб бўлмайди. «Баракалла!— деди Пирогов.— Тирик қолдинг!» «— Раҳмат жаноби олийлари. Энди бақирсам бўладими? Жуда бўлмаса бир мартагина бақирай!»— «Энди қанча бақирсанг бақирабер». Солдат овозининг борича: «Ҳе, онангни!..» деб сўкди. Пирогов кула-кула бошқа одамни ўлимдан сақлаб қолишга тутинди. Кейин солдатнинг ўзи ҳам кулиб юборди. . . Бошқа сафар яна бундай бўлди: лазаретга бир матросни замбилда олиб келиб қолишди. Навбат-

чи доктор замбилга қаради-да: «Нимага буни бу ерга олиб келдинглар, калласи йўқ-ку!» деб қичқирди. «Зарари йўқ, жаноби олийлари, калласини кетимиздан олиб келишяпти. Пирогов жаноблари бир амаллаб танасига улаб кўяр. Матрос бизга яна керак бўлади».

— Бўлган гапни айтаётибсанми, Хоня, ё эртақ айта-япсанми? Бу гапларингга ким ишонади?— деди Ольга, опасининг гапини тинглаб бўлиб.

— Эртақ? Мен сизларга Пирогов тўғрисида солдатлар тўқиган бир эртақни айтиб берай бўлмаса. Эшитасизларми? Эшитинглар. Бир куни қишда Пирогов шаҳардан Шимолий томонга келибди, ўлгудек чарчаган, оч экан,— у вақтларда ҳали Шимолий томонда кўмир складиди турар эди. Николай Иванович қайиқдан тушибди-да, лой кечиб тепаликка кўтарилди бошлабди, оёқлари лойга ботиб қолармиш, сал бўлса этини лойда қолиб кетай дермиш. Қоп-қоронғу зимистон. Энди уйига етай деб қолганда пастдан тепага қараса, бир неча отлиқ турганмиш. Пирогов уларни казаклар бўлса керак деб ўйлабди. Бирдан тўрт киши отдан сакраб тушибди-да, Пироговнинг бошига қоп ташлабди, Пирогов ҳатто бақирмиш ҳам улгурмабди. Қўл-оёқларини арқон билан боғлашибди. Кейин отга ўнгаришибди. Ҳеч биттаси индамасмиш. От солишибди. Пирогов ўлганини ҳам билмасмиш, тириклигини ҳам. Қаёққа олиб кетишяпти, кимлар олиб кетяпти — билмасмиш. Гоҳ тепаликка чиқишармиш, гоҳ пастликка тушишармиш, гоҳ дарё кечиб ўтишармиш,— отларнинг оёғи тагида сув шариллармиш-да. Бир маҳал яна тепаликка чиқишибди. Пирогов энди мени ўлдиришади деб ўйлабди. Йўқ, худога шукур, бир ерга бориб тўхташибди. Пироговни отдан туширишибди-да, қўл-оёқларини ечиб, бошидан қопни олишибди, докторни оёққа турғизишибди. Пирогов қараса, атрофида милтиқ кўтарган бегона одамлар фонис ёритиб туришганмиш. Николай Иванович асир олинганини билибди. Уни душман лагерига олиб келишган экан. Николай Иванович олдида бир инглиз офицери турганмиш. «Сизга нисбатан бундай беадаблик қилганимиз учун афв этасиз, жаноб Пирогов. Бошқа иложимиз йўқ эди. Сиз билан бизнинг бош қўмондонимиз, фельдмаршал лорд Раглан кўришмоқчи, аммо сизни иззат-икром билан таклиф этиш,— шубҳасиз, сизга шундай иззат-икром кўрсатишимиз керак эди,— мумкин эмас, негаки, сиз билан биз бир-биримизга уруш эълон қилган-

миз. Лорд Раглан ҳузурига бир кириб чиқишга йўқ демасиз?» дебди офицер. «Мени князь Меншиков сақлаб қололмабдими — мени нима қилиш сизнинг ихтиёрингизда, мен сизнинг асирингизман,— дебди Николай Иванович.— Аммо, жуда чарчаганман, эрталабдан бери ҳеч нарса еганим йўқ. Балаклавага пиёда юриб ҳам боролмайман, отда ҳам».— «Хотирингиз жам бўлсин, жаноби Пирогов, Балаклавагача темир йўл қурганмиз. Темир йўлдан биз тоққа порох, замбарак, снаряд ва озиқ-овқат ташиймиз. Балаклавагача роҳат қилиб борасиз». Пироговни жуда катта карета ёнига олиб келишибди, катталиги худди уйдек келармиш. Каретага атиги икки от қўшилганмиш. Николай Ивановични каретага олиб кириб, диванга ўтқозишибди. Сурнай чалинибди. Отларни ҳайдашибди. Карета темир йўл изидан ғилдираklarини тақирлатиб юриб кетибди.

Бир пасда Балаклавага етиб боришибди-да, фельдмаршал турган уй ёнига келишибди. Пироговни уйга, каттакон залга таклиф этиб, креслога ўтқизишибди. «Марҳамат қилиб бир минут кутсангиз, ҳозир лорд келади». Бир минут ҳам ўтмасдан фельдмаршал кирибди. Пирогов уни кўриб ҳайратда қопти: лорд Рагланнинг битта чап қўли бормиш, ўнг ени бўш эмиш. Инглиз Пироговга чап қўлини узатибди, Пирогов ҳам чап қўлини берибди. «Жаноби фельдмаршал, қўлдан қачон ва қандай қилиб айрилдингиз, сизни ярадор бўлди деб эшитмаган эдик-ку?»— деб сўрабди Пирогов. Фельдмаршал Пироговнинг рўпарасидаги креслога ўтирибди-да, маънос жавоб берибди: «Буни руслар қилган эмас, бу қўлимдан ҳозир эмас, балки ўттиз йил илгари, Наполеон Бонапарт билан урушганимизда* айрилганман. Қўлимдан мени французлар жудо қилган, аммо эндиликда биз улар билан иттифоқмиз. Менинг бу бўш енгим машъум ўтмишни эслатиб туради. Сизнинг донфингиз, жаноби Пирогов, бутун Европани тутган. Сизни муъжизалар яратади дейишади. Менга янги қўл улай олмайсизми? Гарчи чап қўлим билан ёзишни ва ҳатто пистолет отишни ўрганиб олган бўлсам-да, ҳарбий кишига бир қўл билан яшашнинг не қадар қийин эканлигини ўзингиз билсангиз керак!» Пирогов: «Яқинда бизникилар тунги жангда

* Инглиз фельдмаршали Раглан ўнг қўлини 1815 йилда, машъур Ватерлоо жангида йўқотган эди.

сизнинг Келли деган бир полковнигингизни асир олиб келишди, унинг иккала қўли ҳам йўқ-ку. Шундай бўлса ҳам, қўмондонлик қилиб келган-ку» деб эътироз билдирибди. «Бу гапингиз-ку тўғрия, аммо шундай бўлса ҳам мен янги қўл ўстирсам деган эдим»—«Кечирасиз, аммо қаердан оламан қўлни? Сизга ҳар қанақасига қўл улашим мумкин, сиз ҳам қўлни ҳар қанақасига ишлатиб кетишингиз мумкин, аммо қўлнинг ўзи қани?» Фельдмаршал бир оз хижолат бўпти-да: «Урушда қўлдан ажралганлар озми» деб шама қипти. «Нима дедиингиз?—дебди Пирогов, ўрнидан ирғиб туриб кетиб.—Тирик одамнинг қўлини кесиб, менга ула демоқчимисиз? Хирургия нуқтаназаридан қараганда буни қилиш мумкин, аммо бошқа кимсани қўлдан жудо этиш—олижаноб иш бўлмайди-ку! Сиз Пироговни ким деб ўйлайсиз, афандим, душманга қўл улайди деб ўйлайсизми? Йўқ, отиб ўлдирсангиз ўлдиришми, сизнинг ҳожатингизни чиқаролмайман,—мен ўз ватанимнинг содиқ фарзандиман!» Раглан ҳам креслодан туриб, Пироговнинг чап қўлини сиқибди ва: «Сиз олижаноб одам экансиз, жаноби Пирогов! Сизнинг ўрнингизда мен бўлсам, мен ҳам шундай қилардим. Русларнинг қанақалигини энди билдим, нима учун Севастополни ололмаганимизга ҳам энди тушундим! Сиз озодсиз. Сиз билан танишганимга кўп хурсандман. Мен буйруқ бераман, тонг отаргача сизни Севастополга элтиб қўйишади, хоҳласангиз пароходда, хоҳласангиз темир йўл орқали» дебди. «Темир йўл тузуқроқ» дебди Пирогов. Эрта билан Пироговни Қора дарё бўйига олиб келишибди-да, оқ байроқ кўтариб, казаклар пикетига топширишибди. «Оғайнилар,—дебди Пирогов казакларга,—бир бурда нон билан бир кружка сув беринглар. Инглизлар менга ҳеч нарса беришмади, бўлмасам фельдмаршалнинг ҳузурида бўлдим-а!».—«Ўзларининг ҳам супраси қуруқдир-да!»—дейишибди казаклар ва Николай Ивановичга бир ёғлоғи сув билан сухари келтириб беришибди. Кеча куни бўйи обед ҳам қилмаган, ужин ҳам қилмаган одам шу ерга келиб нонушта қилибди.

Пирогов ҳақидаги эртаки эсларкан, Веня худди тезроқ етиб боришга ошиқаётгандай, олдинга югуриб ўтар эди-да, оғир тобутни тепаликка кўтариб чиқаётган кишиларни кутиб, Пироговдан кўзини узмай қараб турарди.

Эртақларда номи айтиладиган Пироговнинг шу киши эканлигига Венянинг ишонгуси келмасди.

Ниҳоят ҳамма ёғи очиқ гүристонлик кўринди, устларига крест қўндирилган қатор-қатор янги қабрлар. Омонат қўндирилган ёғоч учидаги рангини билиб бўлмайдиган кичкина бир байроқча шамолда ҳилпиллайди, у байроқча янги қазилган қабрнинг қаердалигини кўрсатиб турар эди: ўликлар қаторасига кўмилар эди. «Бу ёққа олиб келинглар!»

Маросим қазиб қўйилган қабрларнинг энг четидагиси, байроқча тепасига бориб тўхтади. Тобутни қабрга туширдилар. Устидан тупроқ тортидилар. Иш тугагандан кейин Хоняни кузатиб қўйганларнинг ҳаммаси қабр тепасида бир пас хаёлга ботиб турдилар,— одатда кўмиш маросими ўзи шундай бўлади: яна бирон нарса қилиниши керакдай туюладию, аммо нима қилиниши кераклигини ҳеч ким билмайди. Анна нам қабрга бағрини бериб, одат бўйича уф тортиб йиғламоқ учун бегона одамларнинг қайтиб кетишини кутарди. Пирогов сал нарида турарди, у кетишга шошилмасди. Унинг ёнидаги аёл ҳамроҳлари бир нимани кутиб тургандай кўринар эдилар. Бирдан Пирогов Анна учун ва марҳуманинг қавм-қариндошлари учун кутилмаган бир ҳолда қабр тепасига келди-да, шапкасини қўлига олиб, бошини қуйи солиб, ҳеч ким тушунмайдиган бир тилда бир неча сўз айтди.

— Қадимги юнон шоири айтган бу сўзларни,— деб рус тилида давом этди Пирогов,— ҳозиргина биз қабрга қўйган кишига қаратиб айтиш мумкин. Бунинг исмини ҳамма унутди. Аммо Севастополь аёллари қилган улурини ҳамманинг эсида абадий қолади. Биз, мен билан менинг ходимларим, бу ерга келганимизда шак-шубҳалар билан, ҳатто қўрқа-пуса келган эдик. Ҳарбий госпиталлардаги одатларни, ходимларнинг бешафқатликлари ва дағалликларидан, фельдшерларнинг нодонлиги ва пиянисталигини, нозир ва директорларнинг очикдан-очиқ ўғрилиқ қилишларини ва врачларнинг бунга атайин йўл қўйишларини билар эдим. Менинг устимдан ҳам кулиб масхара қилар эдилар. «Нима, нима? Қассоб пичоғидан бошқа нарсани билмайдиган, жасур, ҳатто ҳеч нарсадан қўрқмайдиган хирург Пирогов дала лазаретларида аёллар қўлидай нозик ва енгил воситадан фойдаланмоқчимми? Лазарет даҳшатларига аёл киши чидаш бера олармикин? Усти-бошлари ифлос касал ва ярадорларга, шишиб кет-

ган яраларнинг сассиқ ҳидларига, қон-йиринг ва нажасларга чидай олармикин?!». Иқрорман, ўзим ҳам иккиланган ва муваффақиятсизликка учрайманми деб қўрққан эдим. Бунга аҳд қилиш учун дала хиргурги жасоратига эга бўлиш керак эди. Мен аҳд қилдим. У ёқ-бу ёқни кўриб олиш учун олдин мен фақат врачларни олиб келдим, шафқат ҳамшираларини олиб келмадим. Бу ерда кўрган даҳшатли нарсалар кутганимиздан минг марта ошиқ бўлиб чиқди. Аммо шу билан бирга мен беҳад суюниб кетдим ҳам. Бошқаларда шак-шубҳа туғдирган, бошқаларнинг мазахига сабаб бўлган, аммо ёвузликни тугатиш учун менга энг яхши бир восита бўлиб кўринган нарса — Севастополнинг ўзидан топилди! Госпиталларга, лазаретларга биринчи марта келиб киришимдаёқ аёл ва қизларни кўрдим, улар бегона одамларни туғишган ака-укаларидан ҳам яхшироқ боқар эдилар. Улар матросларнинг хотинлари ва опа-сингиллари эди, улар орасида бир денгиз офицерининг хотини ҳам бор эди. Уларни ҳеч ким чақирмаган. Улар ўзлари келишган. Мен аҳд қилган иш учун Севастополда замин тайёр эканлигини билдим ва ҳарбий-даволаш муассасаларида аёл киши қўлининг жуда кераклигига, кўп фойда келтиришга, унинг ўрнини бошқа ҳеч нарса босолмаслигига шубҳа қолмади, тўрт ойдан кейин бу шубҳа ҳеч кимда ҳам қолмади.

Мен Феврония Андреевна Могученкони дастлабки кунлардаёқ учратдим ва танишдим, уни солдатлар ҳам, матрослар ҳам «Хоня синглим» деб чақирарди, мен ҳам шундай деб айта бошладим. Бугун биз ундан жудо бўлдик. У ниҳоятда чиройли эди, гўзаллиги ишда халал берарди, аммо унинг дили ҳам ниҳоятда гўзал эди, бу эса унинг ишига мадад берарди. У барча паст ва ёвуз гапларни ўзига юқтирмади, ўзидан улоқгириб ташлади. Дастлабки даврда госпиталь маъмуриятининг ўғрилики ишларига қарши кураш бошланган вақтларда ҳамшира Хоня менинг ўнг қўлим бўлди. Мен келмасимдан олдиноқ у, ярадорларга ювинди эмас, балки жадвалда кўрсатилган қуюқ шўрва берилишига эришди. Ўлганларнинг кўп-кўп пуллари бола-чақаларига қайтариб берди, у бўлмаганда бу пуллар еб тўймас ўғриларнинг чўнтагига тушиб кетган бўларди. Госпиталга биринчи марта келганини ҳамшира Хоня менга гапириб берган эди. Вахтёр уни госпиталга киритмабди. Госпиталь дўзахининг

эшигида ўтирган цербер*га Хоня: «Менинг қайлигим ярадор бўлиб ётибди» дебди. «Қани, кўрсат қайлигингни!» деб биров юмшабди у. Хоня тўғри келган бир одамни кўрсатибди, у алахсираб ётган ярадор бир матрос экан. Вахтёр Хонянинг қолишига рухсат берибди, аммо эртаси куни цербер яна Хонянинг йўлини тўсибди: «Қайлигинг ўлди. Йўқол бу ердан!» дебди. Шунда ҳамшира Хоня: «Буерда ётганларнинг ҳаммаси менинг қайлигим!» дебди. Вахтёр нима дейишини билмай, ҳамширани тўхтатмайдиган бўлибди. Хоня ярадорларга пул бериб турар, уларга чой, қанд, вино олиб берар эди. Бу пулларни қардан оларди? Хоня йиллар давомида йиғиб қўйилган цепимни сотишга онам рухсат берди, деб иқрор бўлди. Бутун бор-йўгини бахтсиз бечораларга сарфлади. Ҳаётини ҳам аямади. Тинч ёт, қадрдонимиз ҳамшира, биз энг содиқ кўмакчимиздан, жафокашлар меҳрибони ҳамширадан ва меҳрибон қайлиқдан жудо бўлдик. Сенинг мардонавор ишларинг бошқаларни илҳомлантиради ва ўрناق бўлади. *Sid tibi terra levis***.

Пирогов қабрга паст эгилиб таъзим қилди-да, қўлини ерга тегизиб, шапкасини бошига кийди ва ҳеч кимга қарамай, гўристонликдан чиқиб кетди.

Ана қабр устида ув тортмади. Пироговнинг нутқи айтиб йиғловчи йиғичининг ҳамма гапларини унуттириб юборган эди.

Пироговнинг гапларини Веня худди эртак эшитгандай тинглади. У шинель кийган доктор менинг опамни эмас, балки бутунлай бошқа одамни айтяпти деб ўйларди. Уйга поминкага қайтганларида Веня тўппа-тўғри Хонянинг денгиз сандиғининг ёнига келиб, қопқоғини очиб қаради: сандиқ бўш эди. . .

Великий постнинг страстной ҳафтасида Могученколарнинг иккинчи қизи Ольга ҳам ота уйини ташлаб кетди.

Бўхта орқасидаги сухари заводи тиклана бошлаган эди, шунинг учун Ольга ҳар куни эрта билан уйдан чиқиб Павел бурунига кетар, у ердан қайиққа тушиб, Шимолий бухтадан сухари заводига етиб олар эди. Павел бурунига борадиган йўл анча хавfli эди: бу ерга кўп-кўп бомба тушиб турарди. Душанба куни уйдан чиқиб кетган Ольга

* Қадимги грек афсоналарига кўра, ўликларни қўриқловчи даҳшатли ит.

** Ётган еринг юмшоқ бўлсин!

кечаси қайтиб келмади. Сешанба куни ўтди ҳамки, Ольга қайтмади. Опаси ва сингиллари кеча Ольга ўзининг биронта дугонасиникида тунаб қолгандир, деб ўйлаган ёдилар, ё бўлмаса йўлда ярадор бўлган ёки бомба тагида қолиб ўлдими деган хаёлга ҳам бордилар. Сешанба куни эрталаб опасидан хабар олиб келгани Веняни сухари заводига юбордилар. Юнга ҳали эшикдан чиқмаган ҳам эдики, кўкрагига «Георгий» тақиб олган Мокроусенко уй олдига соявон арава ҳайдаб желиб қолди.

Анна қайиқсоз устага тикилиб қараб туриб:

— Ольга қани?— деб сўради.

— Ташвиш тортманг, қимматли Анна Степановна, Ольга соғ-саломат юрибди ва сизни сўраб юборди...

— Ўзи қани?

— Менинг уйимда туришни ихтиёр қилдилар. Кемасозлик томондан Шимолий томонга қайиқда қатнаш жуда хавфли бўлиб қолди,— деб изоҳ берарди хижолатда қолган Мокроусенко.— Мени сандиққа юбордилар... Усти-бошлари керак бўлиб қолган экан.

— Кўтар, олиб кет сандиғингни! Очиб қара, бўшаб қолмаганмикин!— деб алам билан бақирди Анна.

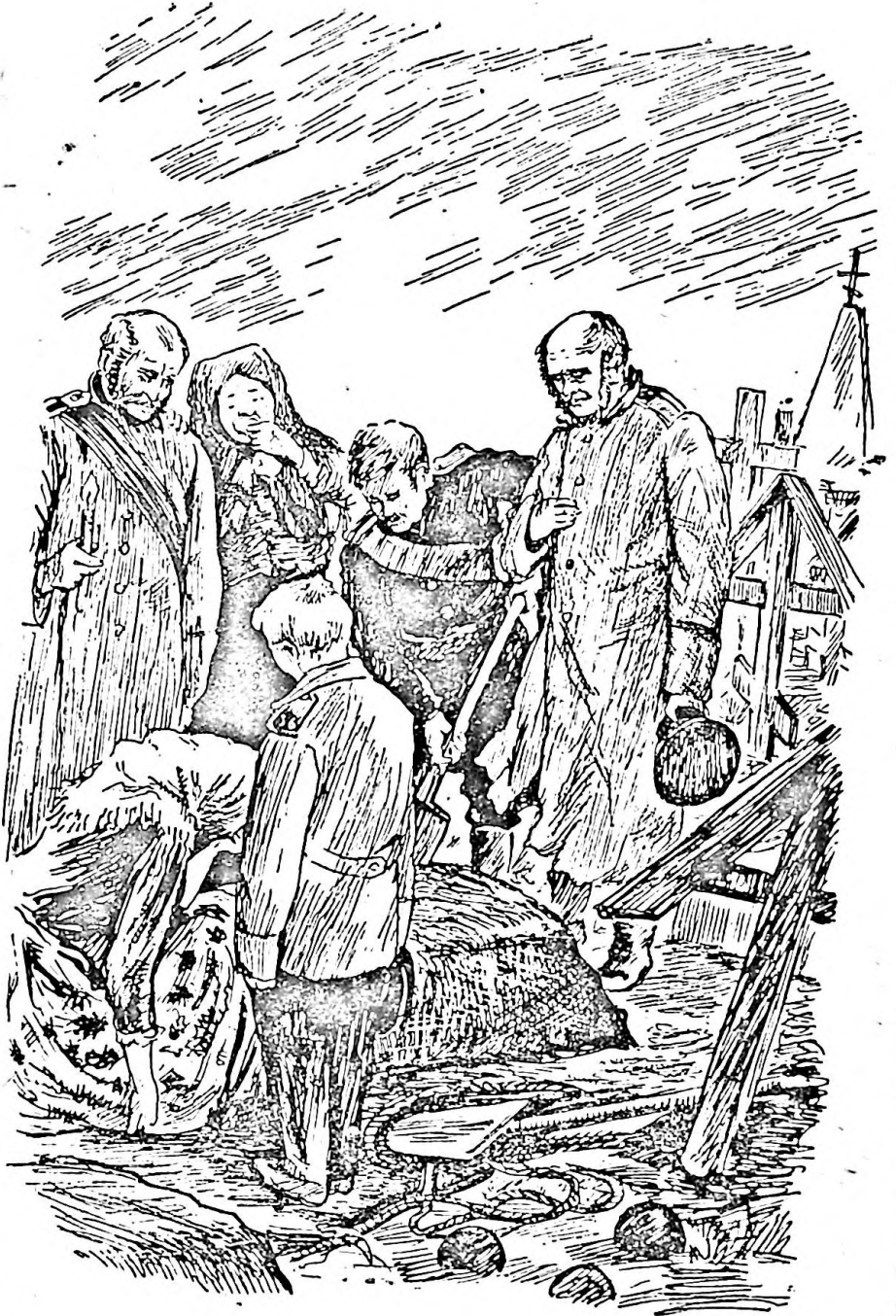
— Очиб қараймиз!— деб жавоб берди Мокроусенко ва сандиқни кучаниб ердан узиб кўрди.

Қайиқсоз уста Ольганинг зил-замбил сандиғини уйдан ташқарига судраб чиқаётганда ҳеч ким, ҳатто Веня ҳам қарашмади. Мокроусенко Ольганинг оғир сандиғи билан овора экан, Анна иккала қўлини кўкрагига қовуштириб, истеҳзо билан кулиб қараб турди. Бесўнақай сандиқни аравага ортиб бўлгач, Мокроусенко уйга қайтиб кирди-да, таъзим бериб:

— Саломат бўлинг, қимматли қайнанамиз, худо бу юрган куёвингизникига қуймоққа боринг,— деди.

Анна печь ёнига келди-да, нима учундир қўлига оташкурақни олди: печь ёқилмаган эди. Аммо Мокроусенко Аннанинг нимага оташкурак олганини пайқаб, илдам ташқари чиқиб кетди.

— Ана, иккинчиси ҳам берухсат кетди. Раҳмат дегани бу! Энди навбат сизларга, жоним қизларим: Наташенька билан Маринка мени нима билан хурсанд қиларкин? Веня кўрибди: Стрёманинг азиз рафиқасига атаб қурган кўлбаси тайёрмиш. «Одлий матрос хотини бўлмайсан, қиролича бўласан» деб мақтанар эди, ана, ўзининг қироличасига ертўладан сарой қуриб берибди!

Наташа умрида биринчи марта жаҳли чиқиб, онасига қараб қичқира бошлади:

— Нега ҳа деб Ольгани уришаверасиз! Ўзингиз дадам билан неча йилдан бери беникоҳ умр кўриб келасиз. Стрёма иккимиз «Красная горка»да* черковга бормоқчимиз. . .

— Подшоҳ қонуни йўл бермагани учун даданг билан беникоҳ туриб келдик. Ҳозир замон ҳам бошқа, турган жойимиз ҳам бошқа: у «Колабабья воля» бўлса, бу ерни «Машҳур Севастополь шаҳри» дейдилар. . . Сен нега индамайсан, Маринка, сен ҳам онангни хурсанд қилақол. Қайлигинг тузалай деб қолгандир? Қўлини ва қалбини тақдим этгандир? Ё шошилмаяптими? Онасининг фотиҳасини кутаётгандир?

Маринка ойсига чақнаб турган кўзлари билан бир қаради, ранги оппоқ оқариб кетганди, аммо тилини болдай ширин қилиб мулойим гапира бошлади:

— Ойижоним! Нефёдов тузалиб қолди. Келаси ҳафта дам олгани жўнатадилар. Аммо жуда ожиз, нимжон бўлиб қолган. Ойижон; мен ҳам у билан бирга кетаман, бориб ўзим боқмасам бўлмайди. Ўзининг туққан онасидан хат келди. Менга ўқиб берди хатни. Менсиз туролмаслигини ойсига ёзган бўлса керак. Онаси рози бўпти, менга уйланишни буюрибди.

— Замбилга солиб черковни айлантиришадими?

— Ойижон, биз «Красная горка»да унашмоқчимиз, поп госпиталга келади, тузалганидан кейин никоҳдан ўтамиз.

— Ўзим ҳам билувдим-а!— деди Анна, дарғазаб бўлиб.— Уй хонзавайрон бўлиб кетсин-е! Даданг бўлса уйга сира келмайди. Михаил қарзни узиши керак, уй деса жони чиқади. Трифонни бўлса, ўлдирсанг ҳам кемадан пастга туширолмайсан. Веник ўзига замбарак топиб олган. . . Ёлғиз ўзим яккаю-ягона бўлиб қолабераманми. . . Ё парвардигор, битта бомба тушириб, уйни остин-устун қилиб юбор! . .

Веня ойсини қаттиқ қучоқлаб, йиғлай-йиғлай овута бошлади:

— Ойижон, мен уйланмай тураман. Мен ёнингда қоламан. Ҳеч ҳам сени ташлаб кетмайман. Ула-ўлгунимча сен билан бирга бўламан.

* «Красная горка» — православ байрамларидан бири.

— Менга аччинадиган битта сен бор экансен!— деди Анна, ҳам йиғлаб, ҳам кулиб.— Қани, юр, кўрсат, Стрёмма ўзининг қироличасига қандай сарой қуриб берибди экан.

Тўрт киши бўлишиб Стрёманинг «кулба»сини кўргани кетишди.

Аннанинг уйимга бомба тушсин дейишининг сабаби қўни-қўшниларнинг унга хасад билан қарашида эди. Кемасозлар слободкасида бойлар ўзларига бомба тушмайдиган уйларни танлаб олишди, деган гаплар юрар эди. Слободканинг пастки қисмида кўп матросларнинг уйларини снарядлар хароб этиб кетганди. Истеҳкомларга яқин жойда туриш кундан-кунга хавfli бўлиб борарди. Хотин-халажлар ва ёш болалар хавfli жойдан Шимолий томонга кўчиб ўтсин, деган буйруқ чиққан, шундан кейин шаҳардан қочиб келганлар бу ерларга ҳам землянка, чодир ва бостирмалар қуриб, шаҳарча пайдо қилган эдилар. Шаҳарнинг кўп уйлари бузилиб-ёзилиб, хароб бўлиб кетган эди. Шаҳар, айниқса унинг Тўртинчи бастионга яқин жанубий қисми тобора бўшаб борар эди. Давлатманд хонадонлар мол-мулкларининг кўпини олиб уйларини ташлаб жетган эди. Бўш ётган уйларга хоҳлаган одам кириб олиши мумкин эди, резервда турган аскарый қисмлар милтиқ ўқидан шу уйларга беркинар эдилар: қамал ишлари шаҳарга яқин келгани сари ўқлар бу томонларга ҳам учиб келадиган бўлиб қолган эди. Бастион ва батареялар қанчалик хавф-хатарли бўлса, шаҳар ҳам, ҳатто унинг маркази ҳам шунчалик хавfli бўлиб қолган эди. Шу сабабдан генерал ҳамда офицерларнинг кўпчилиги ҳам шаҳар уйларини ташлаб баъзилари бастионлардаги блиндажларга, баъзилари снаряд кам тушадиган рейд яқинига ўтган. Николай ва Павел батареяларининг снаряд тешиб ўтмайдиган тош казематларига беркиниб олган эдилар.

Шаҳарнинг маркази билан истеҳкомлар ҳалқаси ўртасидаги «обод» масофада аҳоли тобора кўпайиб борар ва ниҳоят шаҳар томоннинг ҳамма бева-бечоралари ҳам шу ерга кўчиб ўтган ва бу билан хавфдан узоқлашган эмас, балки хавфга яқинлашган эди. Севастополнинг ҳарбий губернатори этиб тайинлагандан кейин, Нахимов шаҳарда эгасиз қолган уйларнинг ходаларини, тахталарини, эшик ва деразаларини бошпана қурувчиларга бердирди. Нахимовнинг ўзи ҳамон ўзининг шаҳар квартирасида,

ҳувуллаб ётган, ярим хароба бўлиб, ёнғинда куйган уйлар орасидаги уйида якка ўзи турарди.

Стрёма ўзининг кулбаси учун жойини Малахов курган тагидаги жарликнинг туртиб чиққан еридан, ташландиқ тош конидан танлаган эди. Бир вақтлар бу ердан тош қазилар, кейин ташлаб кетилган эди. Ғорнинг ичнини кенгайтиришга фурсат йўқ эди: Стрёма Мокроусенко ҳамда Михаилнинг ёрдами билан ғорнинг оғзини тахта девор қилиб беркитиб, девордан эшик билан дарча очиб қўйди.

Қизлари ва ўғли Веня блан Анна саройни кўргани келганда, меъморлик ишлари тамом бўлган, ҳаммаёқ саришта қилиб қўйилган эди. Сарой эгаси уйда йўқ эди.

Жар ёқасига қурилган саройнинг олд томони ниҳоятда кўркам эди. Чап томонда — Людовик XV услубида ишланган нақшинкор ва зархал эшик (бу эшикни Стрёма савдогар Воскобойниковнинг ташландиқ уйидан олиб келган эди). Эшик олдида ўша уйдан олиб келинган ва дуб ёғочни фонига қора юлдуз шакли солинган квадрат паркет ётарди. Паркетнинг бир четига этикнинг лойини қириб ташлайдиган темир қоқиб қўйилганди. Эшикнинг ўнг томонида, саройнинг олди томонида — нақшинкор ва ойналари кўк, қизил, сариқ, яшил доира дераза. Дераза тепасидан самовар карнайига ўхшаган ва учи осмонга қаратилган труба чиқиб турарди. Трубанинг учига оғзини катта очиб турган ва темир тожли аждаҳо шаклида ишланган флюгер қўндирилганди. Кузнинг изғирин шамоли уриб турганда, сарой ичида шинама ўчоққа ўт ёқилганда, бу аждаҳо оғзидан тутун ва учкунлар сочиб, даҳшатли калласини айлангиришига ҳеч ким ишонмас эди.

Саройнинг ички жиҳози ҳам жар тепасидаги тош деворга қўндирилган фасад сингари ажойиб бўлса керак. Могученколар индамасдан саройга маҳлиё бўлиб қараб турар эдилар.

Анна кулумсираб қўйди-да:

— Қизларим ичида энг бахтлиги сен экансан: эринг сени ўз уйига олиб келар экан,— деди.

Русларнинг (православларнинг) пасха байрами ҳамда французларнинг (католикларнинг) пасха байрами 1855 йилда бир якшанба кунга тўғри келди. Бу эса камдан-кам бўлади. Тонг отарда, заутренядан кейин Могученколар

оиласи Камчатка люнетига отлана бошлади, Стрёма билан Михаил бугун тунги вахтада туришлари керак эди. Анна кулич¹⁴⁹, пишлоқ ва бўялган тухумларга ўзи «фотиҳа» берди¹⁵⁰: у ҳали ҳам ўзининг қадимги поморлар динидан чиқмас ва православ черковига фақат бир марта, шунда ҳам Хонянинг жанозаси ўқилганда борган эди.

Байрам олдидан люнетни тартибга солдилар: замбаракларнинг станокларини бошқатдан бўядилар, тўпларни ювдилар, улар тагидаги платформаларни тозаладилар, майдончага қум сепдилар. Веня ўзининг «лайча»сини яна бир карра ғишт билан ишқалаб ялтилатди ва энди онаси, отаси ва опаларига мақтаниб кўрсатар эди. Анна Венянинг замбарагини кўриб ҳайрон қолди ва бошини чайқади, дадаси эса замбаракни ғишт билан ишқаламай-дилар, «бу самовармиди!» деди.

Камчаткага ҳаммадан кейин иккала Мокроусенко: Ольга билан Тарас келди. Ольга отаси ва онаси билан уч мартадан ўпишиб кўришаркан, уйдан берухсат кетганидан кечирим сўради. Онаси ҳеч нима демади.

Мокроусенко люнетга қоп орқалаб келди.

— Тарас Григорьевич қовурилган чўчка боласини олиб келдими дейман,— деб тахмин қилди Маринка.

— Йўқ!— деб жавоб берди Мокроусенко, кўзини қисиб.

— Бўлмаса, бир нимта дудланган ветчинадир-да,— деди Стрёма.

— Йўқ!

Веня қопни ушлаб кўрди: қопда қаттиқ ва дум-дум-малоқ бир нарса ётарди.

— Билдим! Билдим!— деди Веня.— Тузлаган тарвуз олиб келган!

— Йўқ, йигитча! Бундай кунда тузлаган тарвузни ким ейди? Тузлаган тарвузни великий постда ейдилар-да.

— Бўлмаса, кўрсат олиб келган нарсангни!

Мокроусенко қопдан беш пудли катта бомбани думалатиб чиқарди. Ҳамма вой деганича қолди. Бомба худди Украинада байрам кунлари бир-бирларига берадиган ва ҳар хил бўёқларга бўялган тухум сингари қип-қизил ва ям-яшил гуллар ва япроқлар билан безатилган эди...

— Нимадан қўрқасизлар? Бомбанинг заряди йўқ, ичи бўш. Француз билан христослашмоқчиман¹⁵¹, байрам

билан қутламоқчиман. Уч кун вақтим кетди буни безаб чиқишга. Веня, югур, батарея командиридан ижозат олиб кел: бомбани отайлик...

Веня суюнганидан қийқириб, мичман Панфилов турадиган землянкага қараб югурди ва қайтиб кела туриб, узоқдан:

— Мумкин! Мумкин!— деб қичқирди.

Ичи бўш, аммо ранг-баранг бўялган бомбани Михаилнинг тўпига солдилар-да, отдилар.

Бир неча минутдан кейин французлар батареясидан жавоб келди, Қамчатка сигналчиси:

— Бомба! Бизники! Эҳтиёт бўл!— деб қичқирди.

Аёллар ваҳима ичида ўзларини таппа ерга ташладилар. Бомба увиллаб учиб келиб, люнет орқасига тушиб ёрилди, ҳамма ёқни сассиқ қора тутун босиб кетди. Осколкалар визиллаб учиб келиб, ерни тешиб кириб кетди.

— Хотиржамлик!— деб эълон қилди сигналчи ва кетидан:

— Ҳазилни билмас экан-ку!— деб қўшиб қўйди.

— Қани, юр, кетдик, кампир, фалокатдан нарироқ турайлик, уйга қайта қолайлик!— деди Андрей Могученко.

Меҳмонлар Қамчаткадан кетишди. Французларнинг жавоби матросларнинг жаҳлини чиқариб юборди ва Панфилов залп беришни буюрди, бироқ бу сафар ичи бўш бомба билан эмас, балки ўқланган бомба отишни буюрди. Французлар жавоб қилмади. Умуман бу куни ҳамма истеҳкомлар яна тинч бўлди. Улган ва ярадорлар ҳаммаси бўлиб қирқтача келар эди.

Душанба куни тонг отарида, кучли шамол туриб, жала куйиб турган пайтда Севастополь бухтасининг оғзини қўриқлаб турган француз кемасидан осмонга ракета учди. Бу сигналга жавобан французларнинг ҳамма батареялари бирданига губурлай бошлади, бир соатдан кейин уларнинг ёнига инглизлар ҳам қўшилди.

Севастополь истеҳкомлари ҳам жавоб бериб, уларнинг устини канонада ўтлари қамраб олди. Севастополь комендорлари беш соатгача душман билан отишдилар ва улардан сира қолишмай, тинмай отиб турдилар. Порох ва снарядлар тамом бўлди ва шундан кейин ҳамма батальонларга: душмanning икки ўқиға битта ўқ билан жавоб берилсин, деган буйруқ тарқатилди.

Инглиз ва французлар порох билан снарядни ямак эдилар. Улар Балаклава темир йўлидан фойдаланиб, байрам кунига ўз позицияларига жуда кўп миқдорда порох ва снаряд келтирган ва энди Севастополь устига минглаб снаряд ёғдирар эдилар. Канонада гумбур-гумбурида қайси томоннинг тўплари отилиши билинмас эди, уларнинг ҳаммаси кети кўринмас ва қулоқни битирувчи ҳайқирикда айланиб кетган эди.

Кеч кирди. Канонада ҳамон тинмади ва кечаси билан давом этиб чиқди. Ядро ва бомбалар валларни қўвориб кетар, ҳандақларни кўмиб ташлар, замбарак туйнукларини беркитиб ташлар, бастионларнинг саҳналарида катта-катта чуқурлар қазиб кетар эди. Айниқса мудофаанинг чап қанотидаги олдинги истеҳкомлар — Селинг ҳамда Волинь редутилари, Камчатка люнети оғир зарар кўрарди, — улар тупроқ, тош, тур, тахта ва ходалар уюмига айланиб кетган эди.

Тунда, канонада бўлиб турганига қарамасдан, севастополликлар истеҳкомларни тиклашга киришдилар. Слободкалар ва бастионларнинг илгари беҳатар ҳисобланган орқа томонларига Севастополь бева-бечоралари қурган кулба ва уялар аҳолиси жала остида сўқмоқ йўллардан лой кечиб, бастион ва батареяларга келдилар. Солдатлар, матрослар ва халойиқ эрталабгача ҳамма истеҳкомларни тузатиб чиқдилар, шикастланган тўплар ўрнига батареяларга янги тўплар келтирилди, тонг отганда Севастополь душманнинг бетўхтов, қақшатғич ва беомон ўтига яна бояги-боягидай қақшатғич жавоб қайтариб турди. Замбаракларнинг гумбур-гумбури яна бутун кун давом этди, кечқурун эса душман окопларидан милтиқ залллари ҳам эшитила бошлади; душман шу милтиқ залллари панасида баъзи жойларда рус траншеяларининг олдинги қаторини атака қилишга уринди. Ҳамма атакалар даф қилинди. Ярим хароба ҳолга келиб қолган истеҳкомларга тунда штурм бўлишини кутар эдилар. Қўшинлар милтиқларини шайладилар. Замбаракларни картеч билан ўқладилар. Аммо нима учундир душман штурм бошлашга ботинмади ва канонадани давом эттира берди.

Шундай қилиб, даҳшатли кураш олти кечаю, олти кундуз, бутун бир ҳафта давом этди. Тўртинчи бастион тамомила хароб бўлиб кетган эди, уни бутунлай бошқатдан қуришга тўғри келди. Душман пиёда аскарларининг ке-

чалари қилиб турган сует атакаларини севастополлилар милтиқ найзалари билан даф қилар эдилар. Қўшин ва халойиқ тамомила ҳолдан тойди. Замбаракларга заряд етишмасди, бу эса милтиқ патронларини очиб бўшатишга мажбур этди: болалар ва хотин-халаж патронларнинг порохини холост халталарга бўшатиш билан банд эдилар.

Шанба куни душман Тўртинчи бастионнинг туртиб чиқиб турган бурчаги тагига келтириб кўмган ер ости минани портлатиб юборди. Қоп-қора тутун лоп этиб осмонга кўтарилдию, бастион устига тупроқ ва тош ёғила бошлади. Мина портлашида мина қўяётган русларнинг гальваник командасидан бир неча кишиси галереяда ҳалок бўлди. Гальваник команда солдати Ручкин ҳам шу ерда ҳалок бўлди.

4 апрель якшанба куни, «Красная горка» арафасида икки томондан ҳам канонада бироз пасайди. Севастополда бир одат бўлгучи эди: бу куни қуёш чиқишини тепаликларда кутиб олинарди: Севастополь слободкаларининг аҳолиси якшанба кунига ўтар кечаси ишдан бўшаб, бастион ва батареяларда қолди. Урмон қоплаган тепаликлар ортидан қип-қизил ва ширмондай қуёш кўриниши билан бастионларда шодиёна садолар ва қўшиқлар янграб кетди. Солдат хотинлари ва матросларнинг қизлари бастионларнинг снарядлар кавлаб ташлаган саҳнларида бир-бирларининг қўлларини ушлаб довра қуриб, айланар ва ашула айтар эдилар. Гоҳ у ерда, гоҳ бу ерда батальон хорлари ашуласига, балалайка ва сурнайлар куйига ўйин тушар эдилар.

Кундуз куни шаҳар томондаги черковда Наташа билан Стрёмани никоҳ қилдилар. 1855 йилнинг «Красная горка» байрами куни шунча никоҳ ўқилдики, Севастополда ҳеч қачон бир кунда шунча никоҳ ўқилмаган эди. Яқиндагина Хоня жанозаси ўқилган черков оқ никоҳ кўйлаги кийган қизлар, парад мундир кийган ёш-ёш аскарлар ва флот офицерлари, кўкракларига «Георгий» крестлари таққан солдат ва матрослар, келинларнинг ясанган-тусанган дугоналари ва кувларнинг олифта бўлиб олган ўртоқлари билан тўлиб кетди. Қиз ёки ўғилларининг никоҳига ота-онанинг желишига одат йўл қўймас эди.

Никоҳ тамом бўлгандан кейин Наташа Стрёмани Камчатка люнетига кузатиб қўйди: Стрёманинг вахтада ту-

риш вақти яқинлашиб қолган эди. Наташа ота уйига қайтди ва бу ердан ҳаммалари Стрёманинг Док жарги тепасига қурган кулбасига жўнадилар. Тюменьда ясалган оғир сандиқни дадаси билан Тарас Мокроусенко икки кишилашиб қўлда кўтариб келдилар.

Сандиқ олиб кирилгандан кейин ҳамма келганлар кулбага сиғмай қолди. Наташа саройнинг ранг-баранг ойнали деразасидан тушган ёруғ ажойиб ёритиб турган ички жиҳозини Анна ёқтирмасдан кўздан кечирав ва:

— Иккинчи куёвимни унча бой деб бўлмас экан!— деди.

Сўри устида кичкинагина матросча-чемодан, сўри тагида бир жуфт солдат этиги, тош орасига қоқиб қўйилган қозиқда Стрёманинг жомакори оснғлиқ турарди.

Наташа сўрида яшнаб кулиб ўтирарди.

Шу онда кулбага Веня югуриб кирди, у харсиллар, кўзлари эса шокосасидан чиқиб кетгундай эди.

— Йиғлама, Наташа, йиғлама! У тирик!— деб қичқирди Веня.— Уқ кўкрагидан кириб, тешиб ўтиб кетди. Ўзи ҳам кулади. «Югур, хотинимдан суюнчи ол!» деб тоборди мени. Павел бурунига олиб кетишди.

Наташа гуллар билан безатилган фатани¹⁵² бошидан олиб ташлади. Чинқирмади ҳам, кулбадан ўқдай отилиб чиқди-да, Павел бурунига қараб чопди.

... Орадан ярим йил ўтди, Малахов курганда адмирал Корниловнинг ярадор бўлиб ўлган кунидан олти ой ўтиб, еттинчи ойга қадам қўйган эди. Бу орада кўп ўзгаришлар юз берди, аммо бир нарса ҳамон ўзгармасди. Севастополь ғамбарак ва мортиркалардан душманни ҳамон ўққа тутди. Баъзан қасира-қусир милтиқбозлик бошланиб кетарди: руслар Севастополь истеҳкомларининг ўнг қанотига ва марказига — Учинчи ва Тўртинчи бастионлар рўпарасига ҳандақ ва траншеялар қазиб тобора яқинлашиб желаётган душман устига тўсатдан ҳамла қилиб қолар эдилар. Контр-апрошлар¹⁵³ қазиб олган Севастополь химоячиларини француз ва инглизлардан торгина «эгасиз» ер ажратиб турарди, бу «эгасиз» ернинг кенглиги баъзи жойларда юз қадам, баъзи жойларда эса ундан ҳам кам келарди.

Фақат чап қанотда анча олдинга туртиб чиққан редутлар ва Камчатка люнети французларни Малахов курган-

дан минг қадамча нарида тутиб турарди. Севастополга жануб томондан яқинлашишга душман жуда кўп вақт, куч ва қон сарф қилди, аммо бундан сира натижа чиқмади: Малахов курган ва унинг олдинги истеҳкомлари метиндай мустақкам тураркан, Учинчи ва Тўртинчи бастионларга штурм қилиш беҳуда эди.

Кемасозлар слободасида ҳаёт ўз йўли билан давом этарди. Стрёманинг яраси тезда тузалиб, Камчатка люнетидagi ўз жойига қайтди ва бўш вақтларини ўз қироличаси учун, (Наташани у фақат қироличам деб атарди) қуриб берган қасрда ўтказар эди. Ольга ҳамон сухари заводида ишларди. Мокроусенконинг ишхонасига жуда кўп иш топширилганди. «Красная горка» кундан бери ўтган бир ой мобайнида Тарас билан Ольга Малахов курганга бир марта ҳам келиб кетмадилар. Маринка ўз қайлиғи билан госпиталда унашиб, уни ўзи парвариш қилгани олиб кетди. Уйдан Маринка фақат бир тугун олиб кетди, холос. Маринканинг сандиғи Хонянинг бўш сандиғи ёнида қолаверди. Андрей Могученко уйга кўп деганда ҳафтада бир марта келиб турарди. Веня уйга ундан ҳам кам келарди, келганда ё ўзи, ё Михаил билан бирга келарди,— у акаси билан бир вахтада турар эди. Трифонни эса аллақачон «кесиб ташланган бўлак» дердилар.

Анна бир неча кунлаб ёлғиз қоларди: Наташа қудуққа сувга келганда онасиникида «бир соатгина» ўтириб кетарди. Анна Нахимовнинг ҳар куни эрталаб Малахов курганга ўтадиган маҳалини билиб олиб, худди шу маҳалда йўлга чиқиб супургига эрман юлишни одат қилиб олган эди. Нахимов Анна билан мулойим кўришар, унга кулиб қарар эди, аммо бирон марта отини тўхтатиб, гапиршмас эди. Анна унинг кетидан қараб қолар эди-да, кейин тошга ўтириб, эрмандан ва бурган ўтлардан чамбар тўқир ва ўқларнинг чийиллаб учишига парво қилмай, ашула айтиб ўтирарди:

Отамда шафқат йўқ эди сира,
Мен қизни денгиздан қутқазмади,
Лаққа чўр тошдан ҳам қутқазмади.
Онамда шафқат йўқ эди сира,
Мен қизни денгиздан қутқазмади!

Анна бир йилга етадиган супурги боғлаб, печка тепасига осиб қўйди: бозорга олиб чиқиб сотсанг арзийди! Ёш

ва қари қўшни хотинлар курган тагига қуриб олган ва баларидан Аннага қараб ҳайрон бўлар ва ҳатто бундай замонда ашула айтганини койир эдилар: қудуқда тортиб, қудуқ ёнида кир ювганда ҳам, эшик олдида ўғилларининг усти-бошларини ямаб ўтирганида ҳам, ўчаккага элтиб бериш учун ҳовлидаги ўчоқдаги ширганида ҳам, қўшнилар Аннанинг интичиши овозини эшитар эдилар. Анна бу ерли кишилар қўшиқларни айтарди. Ҳовли ўртасидаги қайин дарахтига деразадан қараб-қараб, қизларнинг ўйин билан айтадиган ашуласини айтарди:

— Нега калтак единг, ёш қизча,
 Азобландинг ёш қизча нега?
 Нима ўргатишди, ёш қизча?
 — Ўргатишди қиз одатини!
 Уқдиришди қиз одатини,
 Унутмайман ўлсам ҳам буни,
 Ҳеч тарк этмайман рақс тушишни.
 — Очил, яйра, эй гўзал қиз,
 Уйна, уйна, эркин куйлаб.
 Текис, майса дала бўйлаб.
 Оқ тангача, товлан ҳаргиз
 Оппоқ қайин бўйин бўйлаб.

Бирдан Аннанинг қўшиғини ҳовлининг ўртасига тушиб ёрилган оғир бомбанинг овози кесди. Дераза ёнгалари жаранглаб синиб тушди, том черепидалари қўшиб тушиб Анна эшикдан югуриб чиқиб, вой деганча қалди: бомбанинг бир осколкеси қайин дарахтининг танасини ўтди бўлиб кетган ва қадди букилган қайиннинг жингалар берган учи ерга узун шохларини ёйиб ётарди.

Анна йиғлаб юборди ва югуриб бориб қайинни етган кўтарди, у турғизиб, тираб, синган жойини бораб тирлатирмоқчи бўларди. Дарахт енгил шабадада чайқалиб турганда одамга жуда енгил кўринади, аммо севкентез кейин кичкина дарахтчининг ҳам оғирлиги маълум бўлади. Анна қайинни кўтариб қўйишга кўп уришди — бўлмади, қайтанга дарахт бутунлай синиб узалиб тушди. Анна уйга югуриб кириб кетди-да, самоварнинг қайнаб тошиб кетганини ҳам пайқамай, ўзини ҳар ёнга уря бошлади. Аннанинг кўзларини қоронғу босди, кўрпага мукка тушиб ётиб, ҳушдан кетди.

Қримда қайин дарахти кам учрайди. Севастополда се унинг атрофида эса Анна ўз қўли билан ўстириб қўйган қайиндан бошқа биронта қайин дарахти йўқ эди.

Бундан йигирма уч йил илгари, Андрей Могучий Коладан чақиртирганда Анна тошлар орасида жўкариб ётган бир яшар қайин дарахтини илдизи билан суғуриб олиб, илдинини чимўтларга ўраб, Қора денгизга етиб келгунча авайлаб олиб келган эди, йўлда бир яшар Мишани қандай эҳтиёт қилиб келган бўлса, қайинни ҳам шундай эҳтиёт қилиб келган эди. Севастополга келгач, қайин дарахтини Анна ҳовлининг ўртасига ўтқазди. Дарахт кўкардию, аммо сусти ўса бошлади. Анна уни тўйдириб-тўйдириб суғорар эди, шу сабабдан дарахт худди мажнун тол сингари ўсган эди. Могученконинг ҳамма болалари мажнун қайинни яхши кўрар, уни ардоқлар ва бундай қайин бошқа ҳеч кимникида йўқ деб мақтанар эдилар.

Анна ўзига келгач, ястиқнинг кўз ёшларидан ҳўл бўлиб кетганини кўрди.

— Э, қизгина! Яна одамлар кекса хотинларда кўз ёши бўлмайди дейдилар!— деди Анна, ўзига ўзи.

Уй ичини йиғиштирди-да, ҳалок бўлган дарахтга яна бир қарай деб ҳовлига чиқди. Қайиннинг ёрилиб ётган тепаси ичидан оқиб ётган шираси офтобда худди қон сингари сарғиш-қизил бўлиб қотарди.

Саккизинчи боб

МАТРОС ҚАРЗИ

Апрель охирида қамал қилувчи Франция қўшинларининг беқарор, бироқ қайсар қўмондони Канроберни янги бош қўмондон генерал Пелисье алмаштирди; генерал Пелисье жасур ва ботир одам эди. Руслар томонига қочиб ўтувчи французларнинг сони тобора кўпайиб борар эди. Улар французлар орасида ҳам, инглизлар орасида ҳам интизом жуда бўшашиб кетди, дердилар. Француз қўшинининг интизомини кўтариш мақсадида Пелисье жуда қаттиқ чоралар кўрди ва инглизлардан ҳам шуни талаб этди. Қаттиқ жазолаш чоралари солдатлар орасида норозилик туғдирди. Оқопа ётабериб жуда қийналиб кетган француз ўқчиларидан бири бош қўмондон Пелисье окопларни айланиб юрган маҳалида уни отиб ўлдирмоқчи бўлган. Милтиқ отилмай қолган. Ўқчининг ҳарбий-дала судига берилиши ва отилиши равшан эди: у Пелисьени отиб ўлдирмоқчи эканини иқрор қилди, бу қарордан қайт-

маслигини айтди. Пелисьеннинг ўқчини суғи танишидан
дан, фақат милтигининг булуқлиги унунини кўриди. Бир
виговор бериб қўя қолгани ҳамминин қийратда қилди.
Агар қочиб ўтганларнинг гани тўғри бўлса, Пелисьен
бу иши солдатлар ўртасида унинг обрўсини жўра кўриш
юборган эди. Севастополь бастионларидагилар ҳам бунга
эшитиб, французларнинг янги бош қўмондонининг тасовул
Канроберга нисбатан қаттиқ қўлли, жасур ва ҳарикатчан
оқанлигини билдилар. Жерве батареясининг матрослари
замбаракларнинг овози тинган маҳалларда хўроз уриш
тиришни эрмак қилар эдилар, юнга Робертининг хил уриш
уришқоқ хўрози бор эди, матрослар унга «генерал Пели-
сеев» деб ном қўйган эдилар.

Генерал Пелисьеннинг қатъий ҳаракатлар бошлаб кўри-
ришини кутиш мумкин эди. Дезертирларнинг ҳаммаси бир
оғиздан Пелисье Кемасозлик томондаги редутлар ҳақда
Қамчатка люнетига штурм қилмоқчи ва башарти уларни
қўлга киритса, бу истеҳкомларни Малахов курган томонга
буришга қарор беради, дер эдилар. Бу маълумотлар тўғ-
ри чиқди. Июль ойининг биринчи кунлари кузатувчи пост-
лардан душманнинг Қамчатка люнети рўпарасидаги
траншеяларга аскар тўплаб, атакага ҳозирлик кўра бош-
лаганини кутиш мумкин эди; 25 май куни кечқурун фран-
цузлар истеҳкомларни ўққа тута бошладилар,
тунда қамчаткага қанчалар қанчалар қанчалар
бир вақт қанчалар қанчалар қанчалар
лик қанчалар қанчалар қанчалар
Обед қанчалар қанчалар қанчалар

ганидан дарах берарди.
қўшин қўмондонини генерал
ликка солиб, Шималий томон-
га ушбу қўмондонликни ўз устига олган генерал
Хрулёв олдинги позицияларни янги аскарлар билан эъди
мустаҳкамлаб бўлган ҳам эдики, бирдан штурм бошланиб
кетди.

Қамчатка люнети рўпарасидаги тепалик устига худди
рангбаранг гулдастадек бўлиб сигнал ракеталари ушар
чиқди. Люнетдан дурбин билан қараб турганларга бир
талай отликлар группаси кўринди,— улар генерал Пе-
лисье билан штаб аҳли бўлса керак.

Генерал Хрулёв Малахов курганга от чоптириб келди-
да, Кемасозлар слободасида турган резервларни келти-

ришни буюриб, штурм бошланганини хабар қилиш учун бир казакни Нахимовга юборди.

Французлар чап қанотнинг энг чеккасига ҳужум бошладилар. Волинь редути уларни картечь билан қарши олди. Французлар атакага «Марсельеза» айтиб, илдам юриб келар эдилар. Муром полкининг бир батальонигина ҳимоя қилиб турган Волинь редутига олти минг киши лавадай ёпирилди. Муромлилар кучларининг борича қаршилик кўрсатди, аммо кучлари камлик қилганидан, чекиндилар: жанг майдонида редут коменданти флот лейтенанти Шестаков, ўз командирлари майор Беляев ва солдатлардан ярмининг ўлиги қолди. Батальоннинг қолган солдатлари Забалкан батареясига чекинди. Забалкан батареясига қарши французлар тоғ артиллерияси билан кучайтирилган бир дивизия пиёда аскар юборди.

Адмирал Нахимов французлар «Виктория» редутидан энди штурм бошлашга сигнал бериб турганларида Камчатка люнетига етиб келди. Отини люнет орқасидаги устунга боғлади-да, денгизчи-тўпчилар билан кўришиб, люнет олдидан юриб кетди. Бирдан сигналчининг:

— Штурм! Французлар силжиди!— деб бақиргани эшитилди.

Нахимов тревога чалишни буюрди. Тўпчилар ўз тўплари ёнига югурдилар. Солдатлар штурм қилиб келувчиларнинг устига ўқ ёғдириш учун банкетларга қатор тизилиб турдилар. Замбараклар французларга картечь билан икки марта залп бериб улгурган эдики, Жазоир ўқчилари: «Ё олло! Ё олло!» деб қичқириб, чап томондаги батарея томондан люнетга бостириб кирдилар. Люнет ичида найзабозлик жанги бошланиб кетди. Матрослар тўпларни қўйиб, қўлларига милтиқ олдилар.

Люнетнинг олди томонидан ленийний пиёда полк французлари ёпирилиб кирди. Унг томондан зуавлар бостириб кирди.

Нахимов қиличини яланғочлаб, жангнинг энг қизгин жойига отилди. Унинг заррин адмираллик погонлари душман солдатларининг диққатини ўзига жалб этди, улар Нахимовни қуршовга олдилар. У ё ўлиш, ё асир тушиш хавфи остида қолган эди. Матрослар Нахимов таҳлика остида қолганини кўриб, қуршовни ёриб кирдилар-да, найзаларини ўқталиб, люнет кўтармаси тагига тислана бошладилар. Веня акаси Михаил билан бирга Нахимов ёнидан силжимасди. Бирдан юнга қорадан келган, соқоли қоп-

қора, бошига баланд қизил феска, устига зарҳал солиб тикилган яшил нимча кийган душман солдатини кўриб қолди. Солдат найзани кўкраги билан баравар кўтариб, бостириб келар эди. Веня даҳшат ичида чинқириб юборди. Солдат тўхтамасдан ва Веняга қарамасдан, унинг елкасига милтиқ қўндоғи билан урди-да, Нахимовга отилди. Михаил Нахимовни итариб ташлади-да, уни ўзининг гавдаси билан тўсиб қолди, аммо душман зарбасига зарба беришга улгуролмай, унинг найзасига кўкраги билан йиқилди.

Михаил қичқириб юборди, қўлидан милтиғи тушиб, Веняни ҳам ўзи билан эргаштириб ерга йиқилди. Матрослар Нахимовни яна ўртага олиб, уни ҳамон люнет кўтармаси томонга итариб бэрар эдилар.

Веня ирғиб турди-да, акасининг юзини осмонга ўгириб қўйди. У ҳа деб Михаилни туртарди. Михаилнинг опоқ кўйлагига қон ёйилар эди.

— Тур, Миша! Турсангчи! Бизникилар кетиб бўлди.

Михаил кўзларини очиб:

— Укам, сенмисан? Югур, дадамга бориб айт. . . — деб хириллади.

Михаилнинг томоғида бир нарса ғилғила тортди-да, оёқларини узатиб, жим бўлди. . .

— Нимани айтай?— дерди Веня, акасининг бошига энгашиб ва юзига тикилиб қараб.

Матроснинг кўзларидан нур кетди. Михаилнинг чеҳрасига мамнуният акс этган ғалати табассум ёйилди. Оёқларини узатди. Веня Михаилнинг жон берганини пайқади.

Веня ўрнидан турди-да, атрофга қаради. Люнетда ўликлар орасида ярадорлар инграб, оғриқдан тиришиб ётар эди, улар қаддини кўтариб, яна йиқилар эдилар. Душман солдатларининг ҳар хил кийимли аломони люнетдан анча йироқлашиб, Иккинчи бастион томонга силжиб қолган эди: бир тўда матрослар ва Қамчатка люнетининг солдатлари Нахимов билан бирга ўша томонга чекинмоқда эдилар.

Малахов курган билан Иккинчи бастион замбараклари гумбурлай бошлади. Замбараклар жартечь отаётган бўлса керак. Веня аломоннинг тўхтаганини ва бир тўда одамларнинг бастион валлари томонига тарқалишиб чопиб кета бошлаганини кўрди.

Веня Михаилнинг кўкрагидан «Георгий»ни апир-шапир

ечиб олди-да, қўйнига беркитди. Акасининг музлаб қолган лабларидан ўпиб, унинг милтиғини елкасига осиб, югуриб кетди.

Ҳайқириқлар эшитилди. Веня орқасига қаради. Французлар шошилмасдан валдан ошиб люнетга кўтарилар эдилар. Байроқдор бастион валига уч рангли француз байроғини тикди.

Веня люнетдан чопиб чиққан эди, бирдан отнинг азоб ичида ҳиринглаганини эшитиб қолди: Нахимовнинг оти арқонини устунга чалкаштириб тортар ва хириллар эди. От нажот сўрарди. Веня отни ечди-да, эгарга тирмашиб минди. От қамчисиз чопа кетди. Док жарига туша бериш-да Веня отни секинлатиб, йўлдан бурилди. Унинг рўпарасидан солдатлар милтиқларини олдинга қилиб, олдинмакетин чопиб келмоқда эдилар. Солдатларнинг олдида генерал Хрулёв қиличини ўйнатиб от чоптириб келар эди. Генерал Хрулёв орқасига қайрилар ва:

— Азаматлар, олға! Камчаткани халос қилайлик! Азаматлар, бўш келманглар! Тезроқ!..— деб қичқирди.

Солдатлар амуницияларини тақиллатиб, ҳарсиллаб чопар эдилар, генерал кетидан карнайини орқасига илиб олган трубачи от чоптириб келар эди. Нахимовнинг ювош оти таниш жойга келиб қолганини билиб, тинчиди-да, Малахов курган томонга йўргалаб кетди.

Веня Шайтон кўприк ёнига етгач, Нахимовнинг отини боғлади.— Нахимов Малахов курганга келганда отини ҳамиша шу ерга боғларди. Қош қорая бошлаган эди. Бастионда одатда гарнизон ўзгарган пайтда бўладиган шовқун-сурон ҳукм сурарди. Бастионнинг чап томонидаги замбараклар. Килен-балкани ўққа тутиб турарди.

Кўприкнинг нариги томонида бир тўда хотин-халажлар турарди, Веня улар ичида ўз онасини кўриб қолди. Анна рўмолга тугилган чуғунок* кўтариб турарди: бошқа хотинлар билан бирга Камчаткадаги ўғли ва эрига кечки овқат олиб бормоқчи бўлиб турган бўлса керак.

— Ойижон, Михаил ўлди!— деб қичқирди Веня, йиғлаб-йиғлаб ойисининг олдига югуриб келиб.— Бир нафасда ўлдиришди! Менга айтдики, дадамга бориб...

Аннанинг юзи тошдай қотиб қолди. Турган ерида тиз чўкди-да, Веняни қучоқлаб, юзини унинг кўксига босди.

* Чуғунок — овқат соладиган идиш.

Боршч тўла чуғунок қўлидан тушди, рўмол ечилиб кетиб, боршч тўкилди.

— Ойижон, йиғлама, Мишанинг дадамга нима демоқчилигини билдим: дадамнинг қарзини Миша тўлаб қутулди...

Довра қуриб турган матрос хотинлари бир-бирлари билан секин-секин гапиришиб, кўзларини артиб турар эдилар. Хотинлардан бири қаттиқ аламли товуш билан деди:

— Улган битта эмасдир. Меники ҳам ўша ерда эди.

Анна ўрнидан турди-да, деди:

— Ҳар ким ўз қарзини тўлайди. Юр, болам, дадангга бориб айт, даданг Павел Степанович билан бирга... Люнетда кўрганларингни улар билиши керак.

Анна билан Веня Нахимовни Корнилов бастиони бошлигининг блиндажи ёнидан топдилар: Нахимов, Тотлебен ва Васильчиковлар блиндаж олдидаги скамейкада ўтирар эдилар. Нахимовнинг орқасида Андрей Могученко унинг плашчини кўтариб турар эди.

Анна ўглининг икки елкасидан ушлади-да, Нахимовнинг рўпарасига итарди. Нахимов Веняга бир қараб қўйди-да, Тотлебенга мурожаат қилди:

— Волинь редутига ўзингиз бориб келмоқчимисиз? Камчатка люнетининг аҳволини билиш муҳимроқ. Мана, у ердан хабарчининг ўзи ҳам келиб қолди. Юнга, Камчатка люнетидан биздан кейин кетдингми?

Веня кўрган ва билган нарсаларини: Камчатка люнетига француз байроғи тикилганини, генерал Хрулёвнинг Камчаткани халос қилгани бир батальон бошлаб кетганини тутила-тутила гапириб бера бошлади.

Гапнинг энг муҳими эсига келгач, акасининг милтиғини елкасидан тушириб, қўндоғини ерга тиради-да, Нахимовнинг тепасидан отасининг юзига қараб туриб:

— Миша ўлди. Уша ерда ётганича ётибди. Мана милтиғи. У менга: «Дадамга бориб айт...» — деди.

Веня онасининг қўллари елкасини қаттиқ қисганини сизди. Веня жим қолди, кўзларини Нахимовнинг юзига тикиб, тамом қилди:

— Люнетдан отингизни миниб келдим, жаноби олийлари. Ана у ерга, Шайтон кўприк ёнига боғлаб қўйдим.

Нахимов фуражканин ечди, бошини эгиб хаёлга ботди. Венянинг юраги орзиқиб-орқизиб жетарди. Анна ўгли-

ни бағрига босди, юнга онасининг ҳам оғир нафас олаётганлигини сизди. Веня Нахимов нима деркин деб, қўрқиб турарди.

Адмирал бошини кўтарди: унинг чеҳрасида табассум асари ҳам, ғам-хасрат асари ҳам кўринмас эди, Нахимовнинг чеҳраси порларди. Аннанинг юзига сокин қараркан:

— Ҳаммамиз ҳам ватан олдидаги қарзимизни тўлаймиз. Ҳаммамиз шу ерда ўлиб кетамиз. Улсам ҳам, тирик қолсам ҳам, мен бу ердан кетмайман,— деди.

Кейин Нахимовнинг кўзлари Веня билан учрашиб, сал кулумсиради-да:

— Отимни олиб келганинг учун раҳмат, юнга,— деди.— Мен сендан қарздорман...

Веня милтиқ қўндоғини ерга турс этиб урди.

— Милтиқни отангга бер,— дағаллик билан деди Нахимов ва Тотлебенга қараб, яна ўз ишидан гапира бошлади:— Менимча, Забалкан батареясига бориб келганингиз маъқулроқ, Эдуард Иванович. Хрулёв французларни лангетдан суриб чиқарса, улар Килен-балки ортидаги — редутларни ҳам қўлда сақлаб қола олмайди. Майлими, князь?— деди Нахимов, Васильчиковга қараб.

— Албатта,— деб дарров жавоб берди Васильчиков.— Редутларнинг аҳволини полковниждан бошқа ҳеч ким билла олмайди.

Веня Михаилнинг милтиғини отасига берди. Андрей Могученко милтиқни худди ўзининг милтиғидай елкасига қўйди-да, Шайтон кўприкка қараб илдам юриб кетди. Анна унинг ёнида борар эди. Юнга Могученко-тўртинчи уларнинг кетидан қовоқларини солиб, тумшайиб борарди.

Андрей билан Анна Веняни унутиб, ўзаро гапиришиб борар эдилар.

— Хўш, Ондре, қарздан узилдим деб севинмайсан ҳам,— деди маъюс бир оҳангда Анна, эрига.

— Қарзни-ку — уздим-а, энди процентини тўлаш керак. Мен бир қари тентак одамман, зарари йўқ, ўзим тўлай олмаган бўлсам, ўғлим тўлар, деб юрган эканман. Нотўғри ўйлаган эканман! Ўз қарзини ҳар ким ўзи узиши керак экан, Павел Степанович тўғри айтди.

Анна хўрсинди.

— Сен нуқул ўзингни ўйлайсан, Павел Степанович қачонги гапни гапирди! У сени қутқазгани ўзини сувга ташлаган бўлса, ўз бурчини бажарган. Ҳар кимнинг ўзи-

га яраша бурчи бўлади. Миша ҳам, қора тунимни ёруғ қилиб келган чироғим, сенинг қарзингни эмас, ўз қарзини узди. . .

— Менга гап ўргатмоқчи бўласан шекилли, Анна,— деди жаҳли чиқиб Могученко.— Мени «Хизмат бурчи»нинг нималигини билмайди дейсанми? Штурм қутуриб турган бир пайтда шлюпкасини сувга тушириб, бир матросни денгиздан чиқариб олиш мичман Нахимовнинг хизмат бурчига кирмас эди. Штурвалчи Могученко ким эди ўзи? Матрос эди ва матрослигича қолди. Мен ўз бурчимни яхши биламан! Мичман Нахимов адмирал Нахимов бўлиб етишди. Агар у ҳалок бўлиб кетса, бизнинг тақдиримиз нима бўлади? Ҳаммамизнинг тақдиримиз? У бўлмаса, Севастополнинг ҳам куни битади!

— Хо-хо!— деб хўрсинди Анна.— Мен бўлсам ўз қарзларимни тўлашга ожизман. Синганман.

Андрей Могученко бир оз жим юриб борди-да, хотинига секин жавоб берди:

— Сен ўз қарзларингдан узилгансан, Анна. Ҳеч гуноҳинг йўқ. Ўтган ишга салавот.

Веня отаси билан онаси ўртасидаги гапларга тушунмас ва жиғи-бийрони чиқиб борар эди. Юнга мушти билан отасининг орқасига туртиб, ўзидан дарак берди:

— Ҳадеб «қарз» деяверасизлар. . . Менинг лайчам люнетда қолиб кетди. Мен энди қандай қилиб комендор бўла оламан? Адмирал Мишанинг штуцерини менга берар деб ўйлаган эдим, у бўлса кекса одамга олиб бериб ўтирибди. Билганимда, олиб келмаган бўлардим. Милтиқни сен нима қиласан?

Отаси Веняга қайрилиб қаради-да, жаҳли чиқиб:

— Милтиқни нима қиласан дейсанми? Ана холос. Ахир энди Михаилнинг ўрнини босишим керак,— деди.

Генерал Хрулёв Камчатка люнетини французлардан яна қайтариб олди, аммо у ерга мустаҳкам ўрнашиб олиш учун икки батальон озлик қилди. Французлар Камчаткага бир неча пиёда полклар юбориб, яна атака бошладилар, бу атакага ҳамма батареялари бирданига ўқ узиш билан мадад бериб турди. Хрулёв люнетдан чекинди. Французлар уларнинг кетидан милтиқ отиш билан чекланиб, таъқиб этмадилар. Забалкан батареясига етиб келгач, Тот-

лебен Килен-балка ортидаги редуларга французларнинг мустаҳкам ўрнашиб олганини кўриб, бу фикрини дарҳол генерал Хрулёвга билдирди.

Генерал Хрулёв эртаси куни эрталаб, қўлдан кетган истеҳкомларга атака бошлашни мўлжаллар эди. Тотлебен билан Нахимов бунга рози бўлишмади: Малахов курган олдидаги тепаликларни эгаллаган француз корпусининг ўттиз олти батальонига қарши ҳаммаси бўлиб ўн икки батальон тўплаш мумкин эди.

Камчатка люнети қўлдан кетгандан кейин князь Горчаков подшоҳга умидсизланиб хат ёзди:

«Менинг аҳволим тобора ёмонлашиб бормоқда... Мен энди Севастополни йигирма мингдан ортиқ одам талафот бермасдан туриб, ташлаб чиқиш йўлини излаяпман. Кемалар ва артиллерияни қутқариб қолиш тўғрисида ўйлаш ҳам ортиқча. Севастополь қаҳрамонларининг ярмини йўқотиб бўлса ҳам, қолганларини шаҳардан олиб чиқиб кетишдан бошқа иложим йўқ».

Севастополни ташлаб кетиш матрослар, солдатлар ва Кемасозлик томоннинг бутун аҳолисининг хаёлига ҳам келмади. Малахов курганнинг орқа томонига Тотлебеннинг раҳбарлиги остида янги истеҳком қурила бошлаган эди: Тотлебен рейддан то Жанубий бухтагача милтиқ ҳамда тўплардан ўт очишга қулайлик берадиган вал торттирмақчи эди: Кемасозлик слободасининг бу қисми «рентраншемент», яъни ички истеҳкомга айланиши керак эди; башарти душман Малахов курганни эгаллаб қолса, бу ердан туриб яна мудофаани давом эттириш мумкин бўлар эди. Анча олдинга чиқариб қурилган Забалкан батареясини ҳимоя қилишни Тотлебен фойдасиз деб тобди. Батареянинг ҳамма тўпларини бухтага ағдариб юбордилар, батареяни ташлаб чиқиб, Килен-балка кўпригини бузиб юбордилар. Аммо Док жари билан Шимолий бухта ўртасидаги мудофаа линиясини кучайтириш ишлари жадаллашиб кетган эди. Катта калибрли замбараклар учун валлардан янги туйнуклар очардилар. Штурм эҳтимолига қарши дала замбараклари учун керакли жойларда барбетлар қураб, батареяларнинг валларига ўқчилар учун банкетлар ясар эдилар. Рентраншементнинг у бошидан бу бошигача бир километрдан ортиқ келадиган масофага қатор қилиб тош қалаб чиқдилар. Узоқ жойлардан қопларда тупроқ ташиб, тош устига тўкдилар. Агар Кемасозлик томоннинг ҳамма аҳолиси қатнашмаганда эди, бу катта ишларнинг

ҳаммасини солдатларнинг ёлғиз ўзи бажара олмаган бўлар эди.

— Башарти ақлга сиғмайдиган бир нарса юз бериб, душман шаҳарни олган тақдирда ҳам, биз Малахов курганда яна бир ойча туриб берамиз,— деяр эди Нахимов қатъий қилиб.

Пелисье Камчатка лионетини эгаллаб, энди Малахов курганни штурм қилишга тайёргарлик кўрарди. У муваффақият қозонишга шубҳа қилмасди ва Малахов курганни олсак, шаҳар ўз-ўзидан таслим бўлади деб ишонарди.

Французлар императори Наполеон III Пелисьени шошилтирарди ва ғалаба янада тантана ва дабдабали бўлсин учун Севастополни 6 июнда, яъни Ватерлоо ёнида бўлган жангнинг¹⁵⁴ йиллиги куни штурм қилишни буюрган эди.

Франциянинг 1815 йилда, Наполеон Биринчи даврида мағлубиятга учраганини штурм олдидан французларнинг эсига солишнинг беадаблик эканини инглизлар билар эдилар, ундан ташқари, штурм тайёргарлиги ҳали тамом бўлмаган ҳам эди. Инглизларнинг бош қўмондони лорд Раглан французлар билан бўлган дўстлик андишасига бориб, штурмни 6 июнда бошлашга қатъий розилик билдирди.

5 июнь тонг отарида канонада бошланди. Шу билан Севастополнинг тўртинчи марта бомбага тутилиши эди, бу сафаргиси олдинги учтасидан қолишмас эди. Душман бир кечаю бир кундуз мудофаа истеҳкомларини, Кемасозлик томонни ва шаҳарни тинмай ўққа тутиб турди. 6 июнга ўтар кечаси ҳам бомбага тутиш давом этди. Душман пароходлари рейд оғзига келиб, шаҳарга, қирғоқдаги батареяларга ва бухтада турган кемаларга залп кетидан залп отиб турардилар. Шаҳар томонининг ҳамма ерига ёндирувчи снарядлар ва ракеталар тушиб турар эди. Шаҳарда ёнгинлар чиқди.

Севастополь порохни штурмга сақлаб, канонадага сийрак жавоб берар эди. Кемасозлик слободкаси аҳолисининг, ҳамма денгизчи ва солдатларнинг куч-қуввати истеҳкомларнинг бузилган-ёрилган жойларини тузатишга қаратилган эди.

Севастополнинг порохдан бошқа ҳам муҳтожлиги бор эди. Заряд картузлари яшаш учун мата етишмасди, картузларни адмирал эшкакчиларининг фланель кўйлакла-

ридан тикабошладилар. Уттиз олти футли денгиз замбараклари учун ядролар етишмасди. Бундан кўп йиллар муқаддам артиллерия машғулотлари вақтида кемалардан шундай замбараклардан Шимолий томондаги вални мўлжалга олиб, ўқ отганларини эсладилар: валнинг тагини қазиб, бир неча мингтача ядро ковлаб олдилар. Катта калибрли замбараклар учун ядро ўрнига ёндирувчи бомбаларни қум билан аралаштириб снаряд ясар эдилар. Ўғил ва қиз болалар отилган ўқларни ердан териб ва кавлаб келиб, арсеналга топширар эдилар, буни «қўзиқорин териш» дейилар эди. Баъзан шундай «қўзиқорин» териб юрилган пайтларда ўқ ёғиб турган жойларга бориб қолар ва баъзилари ўлиб кетар эдилар. Шундай бўлса ҳам, минг хил чора кўрилишига қарамасдан, ўқ-дори етишмасди, душман канонадасига ва милтиқдан отган ўқларга камдан-кам жавоб берар эдилар: ўқ-дорини штурм маҳалига сақлар эдилар.

Севастополь батареяларининг сийрак отиб туриши французлар бош қўмондонини алдади. У 6 июнь тонг отарида канонадани бошламай туриб, штурм бошлаб юборишга қарор берди,— Пелисье Малахов курганни тўсатдан босиб олишни мўлжалларди.

Кечаси французларга қарши Севастополдан пистирмалар юборилди. Фира-шира тонг ёришган пайтда Қиленбалка тепасидаги пистирмадан генерал Хрулёвга жарга жуда кўп душман аскарлари тўпланиб турибди деб хабар берилди. Пистирмалар дарҳол французларнинг олдинги қаторларини ўққа тута бошладилар. Сири ошқор бўлган душман Кемасозлик томондаги истеҳкомларнинг чап қанотига,— Биринчи ва Иккинчи бастионларга штурм бошлади. Рус пароходлари Қилен-бухтанинг оғзига келиб, французларни қаттиқ ўққа тута бошладилар. Шимолий томон батареялари ҳам ишга киришди. Пароход ва батареяларнинг тўплари французларнинг жуда кўп одамини қириб юборди. Французлар, бастионга етолмай чекиниб, Қиленбалка тагига беркиндилар.

Тўсатдан қилинган ҳамла натижа бермади. Чап қанотга қилинган штурм қайтарилгандан кейингина Пелисье «Яшил тепа»га (Камчат люнетини французлар «Яшил тепа» деб атар эдилар) от чоптириб келиб қолди. Фақат шундан кейингина «Яшил тепа»дан осмонга учта ракета

отилди, бу ёппасига штурм бошлаш сигнали эди. Французлар Малахов курганга уч томондан бостириб кела бошладилар.

Малахов курган ҳимоячилари французларни тўп ва милтиқлардан қақшатғич ўт очиб қарши олдилар. Курган олдидаги майдон ўликлар билан тўлиб кетди. Французларнинг тор-мор этилган колонналари бетартиб аламонга айланиб кетди. Шундай бўлса ҳам аламон Малахов курганнинг тикка кўтаришга жойигача етиб келди; французлар штурм нарвонларини ўрнатиб, валга чиқа бошлади. Нахимов шу ерда эди. У: «Найзалар билан кутиб олинсин», деб команда берди. Французларни рўпарадан туриб отилган милтиқ ўқлари ва найзалар билан қарши олдилар, уларнинг устига тош ва бомба осколкаларини ирғита бошладилар. Французлар орқага қайтди ва курганнинг чап қанотига яна икки марта беҳуда атака қилдилар. Сўнгги атакани қайтаришда умр бўйи матрос ўтган 36-экипажнинг унтер-офицери Андрей Могучий бир неча ўқ еб, ҳалок бўлди.

Марказда Корнилов бастионига қилинган икки атака қайтарилди, картечь ва милтиқ ўқларидан французларга талай талофат етказилди. Курганнинг ўнг томонида французлар вақтинча муваффақиятга эришган эдилар. Французлар Жерва батареясини эгаллаш билан Малахов курганнинг ғарб томонидаги ёнбағирга етган эдилар. Бу ёнбағирдаги уйларнинг аксарини кечаси снарядлар қўприб ташлади. Могученколар уйнинг деразалари синиб тушди. Беш пудли бомба черепицани ёриб ўтиб, чердакда ёрилди ва шифтни ўпириб кетди. Бу пайтда Веня бастионда эди. Анна билан Наташа Малахов курган билан Иккинчи бастион ўртасидаги вални кўтариш учун тупроқ ташиш билан обора эдилар. Бошқа уйларда ҳам ҳеч ким йўқ эди.

Французлар Жерве батареясининг тўпларини Кемасозлик томон мудофаасининг ичкариги линиясига буриб турган пайтда, батареяга генерал Хрулёв Полтава полкининг бир батальони билан етиб келди. Полтавалилар французларни батареядан улоқтириб ташладилар: батарея душманни картечь билан таъқиб этди. Бундан сал олдин слободкага бостириб кирган французлар қамалиб қолди. Уларга уйларга ва бостирмаларга бекиниб олиб, милтиқлардан ўқ уза бошладилар. Ҳар бир бинони штурм билан олишга тўғри келди. Полтава полкининг солдатла-

ри ва 36-экипаж матрослари душманни уйлардан зўрға суриб чиқардилар ва ўнлаб француз солдатларини асир олдилар.

Инглизларнинг Учинчи бостионга қилган ҳамласи ҳам қайтарилди, улар жуда кўп талафот берди. Эрталаб соат олтига яқин душман атакалари тўхтади. Французлар ва инглизлар Ватерлоо йиллиги шарафига бошлаган штурм натижа бермади.

6 июнь галабаси муносабати билан жуда кўп мансаблар, орден ва пул мукофотлари берилди. Солдагларга киши бошига икки сўмдан пул ва ҳар бир ротага учтадан «Георгий» крести берилди.

Адмирал Нахимовга мояна устига йилига олти минг сўмдан «ижара ҳақи» бериладиган бўлди. «Бу пулни нима қиламан?— деди у.— Бунинг ўрнига бомба юбориш-майдами». Штурмдан сал олдинроқ генерал унвони олган Тотлебенга 3 даражали Георгий ордени, генерал Хрулёвга Владимир ордени берилди.

Андрей Могученкони Шимолий томонга, Хэянинг ёнига кўмдилар. Нахимов ўзининг эски қадирдон дўстини қабргача кузатди-да, тобут устига ҳарбий нишон сифатида Камчатка люнетига ҳалок бўлган Мехамл Могученкoning Вена ечиб олган орденини қўйишни буюрди.

Штурм икки томонни кучдан толиқтирди. Жимлик чўмди. Душман артиллерияси деярлик отмай қўйди. Севастополлилар порохни аяр эдилар. Аммо тинч кунларда душман қамал ишларини давом эттирди. Рус ва душман траншеялари бир-бирларига тобора яқинлашиб келар эди. Душман ўқчиларининг милтиқ ўқлари остида Кемасозлик томондаги истеҳкомларни мустаҳкамлаш ишлари ҳам давом этарди. Минёрлар ер тагини худди каламушдай қазиб, душман траншеяларини портлатиб юбориш учун кўраларга порох солинган бочкаларни кўмар эдилар.

Еттинчи июнь кuni генерал Тотлебен Малахов курганга тушиб ёрилган бомбадан контузия бўлди; врачлар Тотлебенга «қимирламай ётишни» буюрдилар, бироқ эртасигаёқ инженер-генерал минёрларга зарур иш топшириш учун Жерве батареясига етиб келди. Керакли буйруқларни бериб бўлгач, Тотлебен Малахов курганга кетди. Душман ўқчилари уни кўриб қолдилар. Милтиқлардан ўқ узилди. Уқ Тотлебеннинг оёғига келиб тегди. Етиб келган

сартарош этикни кесиб, ўқ оёқни тешиб ўтиб кетганини аниқлади. Оёқни боғлаганларидан кейин, Тотлебен тайёр турган замбилга ётди-да, сигара чекиб, квартирасига олиб боришларини буюрди.

Тотлебен ярадан қийналса ҳам, мудофаа истеҳкомлари ишларига ғойибдан раҳбарлик қилиб турди. Аммо бу илгаригидек эмас эди: матрослар ҳам, солдатлар ҳам, аҳоли ҳам Тотлебенни Нахимов билан бирга Севастополнинг энг хатарли жойларида кўришга ўрганиб қолган эдилар. Энди Нахимов ёлғиз қолганди. У Тотлебеннинг ғамини еб, ёнига махсус одамлар қўйдирди, ўзи ҳам тез-тез хабар олиб турар, унинг уйини гуллар билан безаттирар эди.

Бир куни Нахимов Тотлебенникига дарғазаб бўлиб келди.

— Қабиҳликдан хабарингиз борми?— деб қичқирди, остонадан киратуриб.

— Йўқ, хабарим йўқ,— деб жавоб берди Тотлебен, кулиб.— Илгариги қабоҳатлар озмиди, яна қандай қабиҳлик қилишибди?

— Шимолий бухтага кўприк қуришмоқчи. Инженер-генерал Бухмайер ахир ўзига иш топибди: ёғоч кўприк лойиҳасини тузибди...

— Буни у, албатта, князь Горчаковнинг буйруғи билан қилган. Қандай қабиҳлик? Бухмайер ўз вазифасини бажарадиган ва нимани буюришса шуни қиладиган одам. Ҳазабингиз сабабини билиб турибман, дўстим: кўприк қуриш деган гап — Севастополни ташлаб кетгншга қарор берилди деган гап. Мен буни шундай деб тушунаман.

— Гап сиз билан менинг қандай тушунишимизда эмас, гап буни солдат ва матросларнинг қандай тушунишларида... «Тўрт томонларинг қибла, ҳамма нарсани ташлаб, ўзларинг қочиб қолларинг...» деб тушунади улар. Биз яна уч ой туриб берсак — бўлгани. Сентябрда душман қамалдан воз кечиб, уйига қайтиб кетади. Бу ерда яна бир марта қишлашга тоқати йўқ.

— Шубҳасиз. Аммо бу уч ойнинг бизга қанчага тушишини биласизми?

— Қанчага тушса тушаверсин. Россиянинг шон-шарафи миллион марта қиммат эмасми.

— Келингчи, Павел Степанович, қизишмайроқ гаплашайлик. Ҳамма pro et contra*ни тарозига солиб кўрайликчи.

* Ҳам яхши, ҳам ёмон томонларини.

— Тарозига солиб бўлмайдиган нарсалар ҳам бор-да. Севастополь гарнизонининг қаҳрамонлигини қайси тарозига солиб ўлчайсиз?

— Келинг, сўздан ушламайлик; ўлчаш демасак, қадрлаш дейлик. Сиз баҳо бериб бўлмайдиган, бебаҳо нарсалар бор, масалан, денгизчилар матонати бебаҳо дейсиз. Баҳо бера олмасак, муҳокама қилишимиз мумкинми?

— Ҳа, мумкин,— деди Нахимов, хаёлга берилиб ва Тотлебен ётган койка ёнидаги креслога ўтириб.— Даҳшатли суд куни келади-ку...

— Сизнингча, Павел Степанович, даҳшатли суд крепостной Россия устидан бўлади...

— Крепостной Россия ўн иккинчи йилда голиб келган. Енгилмас Наполеонни енгиб чиққан.

Тотлебен Нахимовнинг тиззасига қўлини қўйиб:

— Башарти биз ғалаба қилмаганимизда ҳам, бари бир крепостной ҳуқуқнинг куни битди деяверинг,— деди.— Менинг жуда кўп вақтим бўш, шунинг учун миямга ҳар хил ўйлар келади: Севастополни сақлаб қолишга қодир-мизми ё қодир эмасмизми деб кўп ўйлайман.

Нахимов Тотлебеннинг қўлини тиззасидан олиб ташлади-да, ўрнидан туриб кетди ва уй ичида юра бошлади.

— Нима? Нима дедингиз?— деб қичқирарди Нахимов, уйнинг бу бошидан у бошига юриб.— Сиздан шу гап чиқдими, сиздан-а?.. Ўзингиз айтдингизми у гапни?— деб тутақиб сўрарди, Тотлебеннинг тепасига келиб туриб.

— Ҳа, мен айтдим, гарчи дилингизни қаттиқ сиёҳ қилган бўлсам ҳам, азиз дўстим... Жаҳлингиз чиқмасдан менинг фикримни эшитинг. Утиринг. Одам ўтирганда вазминроқ бўлади.

Нахимов ўзини зўрға тийди-да, креслога ўтирди.

— Хўп. Гапиринг.

— «Эрк» тўғрисидаги овозаларнинг бултур, денгиз ополчениелари тузилган пайтда етиб келганини сиз ҳам биласиз, мен ҳам — буни ҳамма ҳам билади. Эндиликда, худди ўн иккинчи йилдаги сингари давлат ополчениеси тузиш ҳақида эълон чиққандан кейин, урушдан кейин эрк берилармиш деган овоза янада кенгроқ тарқалади.

— Бундай бўлса яна яхши.

— Шундай бўлиши аниқ: баъзи жойларда деҳқонлар ҳозирданоқ исён кўтара бошлабди. Эски тузумни сақлаб қолишнинг энди сира иложи йўқлиги ҳаммага аён бўлиб қолди. Сиз билан биз Меншиковни ғалаба қозонишимиз-

га ишонмайди деб, ёмонга чиқарган эдик. Хулқи-атвори бутунлай бошқача бўлган Горчаков келди, хўш, нима ўзгарди? Меншиков нима қилган бўлса, бу ҳам худди ўшани қилмоқда.

— Ундан беш баттар,— деб унинг гапига қўшилди Нахимов.

— Балки шундайдир... Қўйи табақалар ғалаба қозонишга интиладилар. Аммо қўйи табақаларни ғалабага ким бошлаб боради? Генерал Хрулёвнинг бир ўзи ёлғизлик қилади. Дарвоқи, Брестовский деган капитанни танийсизми?

— Танишга муяссар бўлганимизча йўқ.

— Владимир полкида хизмат қилади. Мен уни бирикчи марта владимирлиларни Иккинчи бастионга олиб кетаётганларида кўрдим. Қарасам, бир тўда солдатлар, хахолашиб кулишяпти, ўртада — офицер. Офицернинг қўлида — китоб. Яқинроқ бориб қарасам, офицер — «Улик жонлар»дан Чичиковнинг Коробочканикига келган жойини ўқиб бераётган экан. Брестовский билан танишдим. «Улик жонлар»ни ҳаминша ёнида олиб юрар экан. Сафарларда, бастионларда бўшаган дамларда солдатларга ўқиб бераркан; агар мен ўлсам, китобни Владимир полки кутубхонасига топширинглар деб васият қилибди. Солдатлар ўртасида қандай фикрларни тарғиб этади у? Қандай фикрни тарғиб этиши равшан: «Сизларга, солдатлар, ўлик жонлар командирлик қилади» деган фикрни тарғиб қилади. Қўшинга ўлик жон қўмондонлик қилса ғалаба қозониб бўладими?

Узоқ давом этган сукунатдан кейин Нахимов деди:

— Сиз жуда қаттиқ ва бешафқат ҳукм қилар экансиз, дўстим. Сизнинг муҳокамағиз ҳақиқатан ҳам қўрқинчли муҳокама. Биз Қора денгиз флоти денгизчилари тўғрисида нима дейсиз?..

— Сизларга кўприкнинг қўрқинчи йўқ. Сизлар қочмай-сизлар ҳам, бунинг учун кўприкдан фойдаланмайсизлар ҳам. Сиз денгизчилар Россиянинг ўтмиши эмас, балки келажакисизлар. Бу сизларнинг бахгингиз, аммо бало ҳам шунда. Яна муҳим бир нарса шуки, сизларнинг ўрнингизни босадиган ҳеч ким йўқ. Пиёда аскарлардан Севастополга яна ўнлаб дивизия келтириш мумкин, аммо биронта денгизчи олиб келишнинг сира иложи йўқ. Ўттиз минг матросдан тўққиз ой ичида йигирма мингдан ортиғи ҳалок бўлиб кетди. Демак сентябрь ойигача Севастополда

жуда оз денгизчи қолиши равшан. Ҳақиқат қанча аччиқ бўлмасин, унинг бетига дадил қарай билиш керак-да, дўстим.

— Менинг қалбим айтган нарсаларни сизнинг ақлингиз айтиб турибди. Шундай бўлса-да, бу гапларни сиздан эшитишим менга ниҳоятда оғир, генерал. Бизнинг ўлиб кетишдан бошқа йўлимиз йўқ.

— Мен бир нарсага яхши тушуниб турибман, Павел Степанович. Сиз бор экансиз, Севастополь ҳам бардош бериб туради. Менинг бирдан-бир истагим — тезроқ оёққа туриб, яна сиз билан бирга бўлиш. Аҳвол унчалик оғир эмас.

— Менинг кўнглимни кўтариб қўймоқчимисиз? Нима кераги бор?

— Сиз билан бизга кўнгил кўтаришнинг кераги йўқ. Мен ҳали умид бор демоқчиман. Сувга чўкиб кетаётган одам сомон парчасига ёпишади. Биз учун сомон парчасининг қилса ҳам шу Қрим қўшини. Солдатлар эркака чиқишни орзу қиладилар.— улар кўрсатаётган матонатнинг замини шунда. Улар уруш гирдобидан жон-жаҳдлари билан қутилиб чиқишга умид қиладилар,— улар мардлигининг гарови шунда. Улар фидокорона ва мардона курашадилар... Назаримда, Горчаков Альма ё бўлмаса Инкерман жангини такрорламоқчига ўхшайди. Яна катта жанг қилиб, ишни бир зарб билан бир ёқлик қилмоқчи. Горчаковни айблаб бўлмайди: аҳволи танг қартабоз ё бор-йўғимни бой берай, ё ютай деб таваккалига уради. Ўйин нима билан тугаса тугасину, аммо ўйиндан қутилай дейди. Аммо ихтиёрида Багратион ўрнида Ноздрёв, Кутузов ўрнида Чичиков бўлса, катта жаңгни ҳатто Суворов ҳам юта олмас эди.

— Сомон парчаси қани?— бетоқатлик билан Тотлебенинг гапини бўлди Нахимов.— Кўрсатинг, менга сомон парчасини.

— Марҳамат. Мана, сомон парчаси. Горчаковнинг катта жангни ютиб чиқолмаслиги равшан. Ҳозир у икки-лашиб тураркан, қўшин аскарлари касалликлардан ва душман ўтидан қирилиб кетмоқда. Биз ана штурм бўлади, мана штурм бўлади, деб, солдатларни доим истеҳкомлар линиясида тутиб турибмиз. Бу эса катта талафот келтиради. Нима учунлиги равшанми? Севастополь қалъаси гарчи одамимиз оз бўлса ҳам, торлик қилади. Дастлаб қараганда, бу фикр ғалати кўриниши мумкин. Агар ҳозир

мавжуд истехкомларга солдатларни икки ҳисса кўпайтирсак, кучимиз ҳам икки ҳисса камаяди. Бунинг устига талафотларимиз ҳам икки ҳисса ошади: нишон гавжумлашади-да. Бинобарин, дала қўшинлари қалъа гарнизонини тўлдириб туриш учун резерв хизматини ўтаркан ва талафот ўрнини тўлдириб тураркан, бундай қўшин бизга керак. Аммо биз бастионлардаги ўқчи ва солдатларни ишлатгандек, резерв қўшинларни ҳам тинмай ишлатиш имкониятига эга бўлганимизда, унда янада яхшироқ фойдаланган бўлар эдик. Яна бир ажиб ҳол туғилади: бунинг учун, гарчи ҳозир биз ҳимоя этиб турган истехкомларни зўрға тутиб турган бўлсак ҳам, уларнинг масофасини янада узайтиришимиз керак бўлади. Душман истехкомларига рўпарадан туриб штурм қилиб олдинга силжиш — беҳуда гап...

— Сомон парчасини кўрмай турибман,— деди Нахимов.— Сомон парчасини топиб бермасангиз, сизнинг сўзларингиз оқимида фарқ бўлиб кетаман. Қисқароқ.

Тотлебен ҳамсуҳбатининг киноясидан хижолат бўлмай, ўз фикрнини айтиб тугатди:

— Қўшин катта жангда ғалаба қила олмайди. Бироқ чап қанотимиздан душманни суриб чиқариш қўлидан келади. Малахов курган ва бутун чап қанотимиздаги артиллерияни кўпайтириш керак. Душманга ҳамла қилиб, Камчатка люнетини, Килен-балка ортидаги редутларни қайтариб олиш, улар билан Лабораторная балка ўртасидаги тепаликларни қўлга киритиш, хуллас истехкомларимизни шарқ томонга узайтириш ва дала қўшинларини шу линияда ишлатиш,— буларнинг ҳаммаси ҳозир қўлимиздан келадиган нарса, шундай қилсак кучимизни икки ҳисса кўпайтирган бўламиз. Хуллас, менинг бу фикрларим генерал-инженер Бухмайернинг ўз оғзи билан айтган фикрларига тўғри келади. Бинобарин, дўстим, сиз билан биз Горчаков штабига кўприк солишимиз мумкин. Менимча бундай кўприкка қарши ҳеч нима демассиз? Башарти Горчаков бизнинг гапимизга кўнмаса, Бухмайер билан биргалашиб туриб кўндирамиз. Менинг сомон парчам шу.

Нахимов ўрнидан турди-да, Тотлебеннинг боғлаб қўйилган оёғига қаради:

— Келинг, тезроқ тузалинг. Сизсиз жуда қийналиб кетдим. Хайр, дўстим. Бирон нарсадан муҳтожлигингиз борми?

— Раҳмат, ҳеч нарсадан муҳтожлигим йўқ. Сиз мени худди сеvimли хотинни эркалагандай эркалатиб юбордингиз.

6 июнда қақшатғич зарба еб чекинган душман энди яқинроқ масофадан штурмни такрорлаш учун қарийб бир ойча илон изидай траншеялар қуриб, Севастополга яқинлашиб келар эди. Артиллерия ўти пасайди, фақат Кемасозлик тарафига душман суткасига бир мингга яқин снаряд отиб турар эди.

Душманнинг траншея қазииш ишларини барбод этиш учун Севастополь аввалгидан кўра кучлироқ жавоб берар эди.

Ёзининг иссиқ ва дим кечалари бошланди. Оқшомлари айрим қисмлар музика билан бастионларга тарқалар эди,— генерал Хрулёв шундай тартиб ўрнатган эди.

Блиндажларда, землянкаларда, окоп ва бастионларда бургалар кўпайиб кетиб, кечалари ҳеч кимни ухлатмасди. Бастион ҳимоячилари эрталабгача мижджа қоқмай чиқар эдилар. Матрослар вахта вақтини ташқарида, кечқурун картель билан ўқланиб қўйилган тўплар ёнида ўтказар эдилар. Ўқчилар бастионлардан бир қадам ҳам нари силжимасдилар. Торгина «эгасиз» жойларда пистирмалар кўз-қулоқ бўлиб ётар эди,— улар ҳарбир дўнглик ё тош панасига, чуқурларга ё мина жавлаб кетган воронкаларга тушиб ётар эдилар. Тонг отар пайтда, қуёш баланд кўтарилгунга қадар, тонг шабадасида бироз дам олинар эди. Бу қисқа оннинг қадрига душман ҳам етарди: икки томондан ҳам милтиқбозлик тугарди, замбаракларнинг овози ўчарди. Тўпчилар тўп ёнига навбатчиларни қўйиб, ўзлари дам олгани блиндажларга кириб кетар эдилар, бироқ уларни бу ерда янги бир бало: дув-дув пашшалар кутиб турарди. Пашшаларнинг сон-саногии йўқ эди. Блиндаж шифтлари ва деворларининг бирон жойи бўш қолмасди, пашшалар ҳамма ёқни худди бахмалдай қоплаб оларди. Бир бурда нонни оғизга келтириб бўлмас эди-да: нон пашшадан қоп-қора бўлиб кетарди; чашка ва кружкаларга юзлаб пашша тушарди; бурунга ва оғизга кириб, сира ухлатмасди. Аллақандай сурранг, ўғринамо, шум ва тезучар пашша пайдо бўлди, чаққанда бургадан ҳам қаттиқ чақар эди. Кўк тусли катта-катта йўл пашшалар тинмай ғинғиллар, ўзларини девор ва ойналарга

уриб, землянка ичидан кетмай безор қиларди. «Одобли» пашшалар нуқул ухлаб ётган одамнинг лабини келиб чақиб кетарди, унинг захридан одамларнинг бутун юзи шишиб кетарди. Улимтикка ўч, зумраддай ялтираган пашшалар лак-лак бўлиб учиб келиб, ўликлар устини ва кўлмак бўлиб ётган қонларни қоплар эди, шундай пайтларда узоқдан у ерда худди шамол шойи рўмолларни ҳилпиратаётганга ўхшарди. Қаллалари сариқ мурдахўр пашшалар ўлимтик излар эди. Пашшаларни блиндажлардан қувиб чиқариш учун солдатлар шундай чора кўрадиган бўлдилар: бир лист тунукага порох тўкар эдилар, кейин тунукани шифтга кўтариб боғлаб, ёндира эдилар: порох бирдан ёниб кетар эди-да, лак-лак пашшалар қирилиб кетарди, ташқаридан яна пашша лашкари бостириб киргунга қадар одамлар бир-икки соат ҳузур қилиб олар эдилар. Пашшалар кетидан пашшахўр қушлар — чумчуқлар, қалдирғочлар, майналар ва тўрғайлар ёпирилиб келар эди. Ҳатто жазирама туш пайтларида ҳам Малахов курган тепасида қушларнинг чуғур-чуғури, чирқиллаши тинмасди.

Пашшалардан касаллар тарқала бошлади. Дизентерия ва вабо касалликларининг эпидемияга айланиб кетиш хавфи туғилди.

Йигирма саккизинчи июнь куни эрталабдан душман учинчи бостионни бомбага тута бошлади. Бастион ҳимоячилари ховотирга тушиб қолдилар: кейинги кунларда душман ўз артиллериясининг ўтини Кемасозлик томонга қаратган ва душман Учинчи бастионга атака қилиш ниятидан ҳозирча қайтгандай эди. Нахимовга одам юбордилар. Нахимов: «Ҳозир етиб бораман» деб жавоб қилди.

Ярим соатдан кейин Нахимов бастионга етиб келди ва адмирал Панфилов блиндажи олдидаги скамейкага ўтирди. Унинг атрофига денгиз ва пиёда офицерлари тўпландилар. Сигналчининг: «Бомба. Бизники», деб бақиргани эшитилди. Нахимов атрофида тўпланиб турганларнинг ҳаммаси, ҳатто унинг адъютанти Колтовский ҳам, блиндажга қочиб кириб кетдилар. Фақат Нахимовнинг ёлғиз ўзи қолди, у бомба ёрилиб, скамейка олдиларига ва ҳозиргина ҳамсуҳбатлари турган жойга бомба осколкалари, тош ва тупроқ ёғилабошлаганда ҳам жойидан қимирламай ўтирар эди. Нахимовнинг ҳамсуҳбатлари блиндаждан югуриб чиқиб, тутун тарқалгандан кейин қарасалар, Нахимов соппа-соғ ўтирибди, — ҳаммалари суюна-суюна

ва ўзингизни эҳтиёт қилмайсиз деб койиб, унинг ёнига югуриб келдилар.

Учинчи бастионда керакли буйруқларни бериб бўлгач, Нахимов лейтенант Колтовский билан бирга Малахов курганга кетди. Тепаларидан ўқлар чийиллаб учар ва визиллаб пастлаб, тошларга чирқ этиб тегар, чаңларни учириб юборарди. Нахимов ўзининг юввош отини шоширмас эди, Нахимовнинг чап ёнида бораётган Колтовский ҳам унга қараб отини лўкиллашиб борар эди. Колтовский ўздан қўрқишдан кўра кўпроқ адмиралдан жаҳли чиқар эди.

— Павел Степанович, рухсат этсангиз, мен сиздан бир нарсани очик сўрардим,— деб гап бошлади Колтовский.— Тепангиздан бомба тушаётиндую, қандай қилиб жойингиздан қимирламай ўтира олдингиз?.. Мен худди ёш боладай блиндажга бир ҳатлашда кириб кетибман.

— Ёш боладай. Бутун гап ҳам шунда. Мен кексайиб қолган одамман. Мен қўрқиб кетишга улгурмадим. Вассалом. Орқага чўзиб турган қўлингизни сиз сира унутмасиз? Мен эшикнинг бандидан ушлаб очишга очаману, аммо бандини анча вақтгача ушлаб тураман: уни қўйиб юбориш эсимдан чиқади. Баҳорда бундай эмас эдим. Баҳорда офтобга қарасам, бир минут ўтмасдан кўзим олдидаги қора доғ йўқ бўларди, энди бўлса ўн беш минутча кўзимни парда босгандай бўлиб туради. Мана мен сенга бир қарадим, юзимни тескари бурдим, сенинг юзинг эса худди йўлда ҳам кўриниб тургандай... Рост, урушнинг бир ойини бир йил деб ҳисоблаш ҳам бежиз эмас. Мен ўн ёш кексайдим...

Нахимовнинг бу гапларидан таажжубланган лейтенант:

— Сизни ҳамма фаталист¹⁵⁵ дейдику,— деди.

— Мен бу гапга тушунмайман. Фаталист хавф-хатарни менсимайди, чунки у пешонага, тақдирга ишонади. Менимча, ҳар ким хоҳлаганича яшашга ва ўлишга ҳақи бор.

— Ўлишга. Сиз ўлим излайсизми? Ё худо,— деди Колтовский, чуқур қайғули товуш билан.

— Яна бемаъни гапирдинг. Ҳаммага ўлим тайёр тургандан кейин, ўлимни излашнинг нима кераги бор. Ўлим қайгусини ейиш — бемаъни гап. Мен яшамоқистайман, мен ҳаётни жуда севаман... Мана, сен билан мен бемалол от ҳайдаб кетаётимиз,— шунинг ўзи ҳам завқ эмасми, Павлуша? Нима қилмайлик, ниманинг орқасига беркин-

майлик, нимани қалқон қилмайлик, ўзимизнинг ожизлигимизни кўрсатган бўламиз. Виждони соф ва олийжаноб одам ўз ажалини ҳамиша ўйнаб-кулиб кутиб олади, номард эса ажалдан қўрқади, чунки у табиатан қўрқоқ бўлади.

Колтовский ортиқ ҳеч нима сўрамади. Нахимов индамасдан Малахов курган осмонига, оқ булутлар остида парвоз қилиб юрган шунқорларга қараб борар эди.

Шайтон кўприкка етганда, Нахимов отдан сакраб тушди. Нахимовни матрослар ўраб олишди. Юнга Могученко-тўртинчи жиловни олди-да, отни устунга боғлаб қўйди.

Матрослар Нахимовга савол ёғдиришди:

— Французлар олдига Наполеон келибди дейишади, ростми? Боя винтли кема келган эди, уни бутун флот салют билан кутиб олди. Наполеон шу пароходда келди дейишади.

— Чекиниш учун бухта устига кўприк қуришаётгани ростми?.. Бундан чиқди, Севастополь билан флот тамом бўпти-да?

— Минг-минглаб хода ташишмоқда, ҳамма аравалар хода ташиш билан банд, порохимиз йўқ. Бомбалар қаерда қолиб кетди?

Нахимов жавоб берди:

— Наполеоннинг бу ерда қиладиган иши йўқ. Келса ҳам нима, келаверсин. Севастополни денгиздан ҳам, қуруқликдан ҳам қўлга киритишнинг иложи йўқлигини ўз кўзи билан кўриб кетади. Тўғри, кўприк қурилмоқчи. Кўприк бизга ўқ-дори ташиш ҳамда штурм бошланиб қолгудай бўлса, Шимолий томондан шаҳарга аскар олиб ўтиш учун керак бўлади. Порох ва бомба масаласи чатоқроқ. Порохни эҳтиёт қилиш керак. Севастополни ташлаб кетиш масаласига келганда, буни хаёлга ҳам келтира кўрманглар. Матрослар! Сизнинг қаҳрамонлигингизни мендан яхши биладиган одам йўқ. Мичман погонини таққан кунимдан бери мен сизларнинг қандай меҳнат қилиб келаётганингиз ва жонингизни фидо қилишга тайёр турганингизнинг гувоҳиман. Севастополни қўлдан бермаймиз. Ўз байроғимни сизларнинг ёрдамингиз билан бошқа мачталарда қандай шараф билан тикиб юрган бўлсам, бундан буён ҳам шундай шараф билан тикиб юришимга ёрдам беришларингга ишонаман. Шундай бўлсин, дўстларим, ўзингизнинг ким эканингизни французларга бир кўрсатиб қўйинглар. Яхши жанг қилганларинг учун раҳмат.

— Сенга раҳмат, Павел Степанович,— деб жавоб қайтардилар матрослар.

Матрослар билан суҳбатлашиб бўлгач, Нахимов бастионнинг туртиб чиқиб турган бурчагига қараб кетди. Юнга Могученко-тўртинчи Нахимов билан бирга борар ва унга ҳар хил бўёқли сигнал байроқчаларининг сурати солинган дурбинини кўрсатар эди.

— Бунга бир қара, жаноби олийлари, отамдан менга мерос қолди. Мен сигналчи бўлишим керак, негаки мен ҳозир амалсиз қолдим... Айтинг, Павел Степанович, буйруқ ёзишсин. Мендан қарзингиз ҳам бор, эсингиздами?

Нахимов Венянинг дурбинига кўз қирини ташлаб қўйди-да:

— Нега эсимдан чиқсин, юнга? Эсимда. Аммо сен қандай қилиб сигналчи бўла оласан? Банкетга чиққанингда ҳам бруствердан ҳеч нарса кўролмайсанку?

— Хотирингиз жам бўлсин. Бунинг йўлини топиб қўйдим: тагимга табуретка қўйиб оламан. Жуда яхши кўрилади-да...

— Қани, юр бўлмаса, сигналчи. Дурбинингдан французларга бир қарай...

Юнга суюниб кетганидан ҳурмат деган нарсани ҳам унутиб, дурбинини Нахимовнинг қўлига тутқизди-да, унинг бир қўлидан тортиб, банкетга судради: банкетга табуретка қўйилган эди.

Нахимов кулумсираб, юнга судраб кетаётган томонга юрди ва кетатуриб, Колтовскийга:

— Лейтенант, юнга Могученко-тўртинчи Корнилов бастионига сигналчи этиб тайинланади деб ёзиб қўйинг,— деди.

— Есть.

Малахов курган командири биринчи ранг капитан Керн ва бурчак батареясининг командири лейтенант Лесли, батареяга Нахимов келганини эшитиб, унинг ҳузурига этиб келдилар. Кейин Нахимовнинг жияни лейтенант Воеводский ҳам этиб келди. Керн бастионда хотиржамлик деб рапорт берди ва Нахимовни хатарли жойдан олиб кетиш учун:

— Образ олдида тунги ибодат ўқиляётган эди. Ибодатга боришни хоҳларсиз, жаноби олийлари?— деди.

— Хоҳласангиз — ўзингиз бораверинг. Мен сизни ушлаб турганим йўқ,— деб қўрс жавоб берди адмирал.

Керн таъзим қилди-да, хавф-хатарга шерик бўлиш учун, адмирал блан бирга қолди.

Нахимов лейтенант Воеводскийга қаради ва кулиб туриб:

— Э-э. Айтмоқчи эртага именинниксиз-а, ёдимдан кўтарилибди. Дарвоқи, эртага «Пётр билан Павел» куня.¹⁵⁶ Ҳозир ёдимдан кўтарилибди, бўлмаса эсимда эди. Мен сизга яхши бир совға ҳозирлаб қўйибман. Кейин кўрасиз. . .

— Раҳмат, тоғажон.

— Сиз ҳам эртага именинниксиз, Лесли?

— Худди шундай.

— Сизга қандай совға беришимни айтмайман.

Лесли адмиралга таъзим бериб:

— Сизни маросим пирогига таклиф этишгина қолди, жаноби олийлари. . . Шу ерда батареянинг ўзида. . .—деди.

— Раҳмат. Сизни табриклагани албатта келаман. . .

— Ўзингиз ҳам эртага именинниксиз-ку, Павел Степанович?—деб сўради капитан Керн.— Туғилган кунингиз муборак бўлсин.

Нахимов қўл силтаб қўя қолди. У худди тепада учиб юрган лак-лак пашшаларни қўригандай бўлди. Катта-катта кўк пашшалар Нахимов фуражкасининг оқ матадан тикилган чўққисини кўриб учиб келган эди.

Бу орада батареяда комендор Стрёма адмирал борида отиш учун катта замбаракни бомба билан ўқлаб турар эди. Замбаракнинг отишга тайёр турганини кўриб, Веня Нахимовдан дурбинни сўради.

— Бир минутгагина. . . Қайтариб бераман. Қаерга бориб тушишини кўрай. . .

Веня лип этиб табуреткага чиқди-да, дурбинни брустверга қўйиб, бир кўзини дурбин ойнасига қўйиб қарай бошлади. Замбарак гумбурлаб отилди.

Душман траншеялари томонидан бомбанинг гумбурлаб ёрилиши эшитилгандан кейин сигналчи:

— Эҳ, жуда бошлаб кўтариб ташладими. Уч киши асфаласофинга кетди. Жаноби олийлари, бир қара, худди суваракдай типирлашиб қолишди,—деди.

Нахимов юнганинг қўлидан дурбинни олди-да, энгашиб қарай бошлади. Адмиралнинг бруствер тепасидан чиқиб турган фуражкеси француз ўқчиларининг диққатини ўзига тортди. Бир ўқ Нахимовнинг ёнига келиб, вал чўққисини ялаб ўтиб кетди.

— Павел Степанович, бошингиздан фуражкаигизни олинг, улар оқни мўлжаллаб отишяпти,— деб маслаҳат берди адмиралга Колтовский.

Нахимовнинг ёнидан бир печа ўқ чийиллаб учиб ўтди.

— Сизга отишяпти, жаноби олийлари. Банкетдан тушинг,— деб худди буйруқ бергандай қичқирди Керн.

Нахимов огоҳлантиришларга эътибор бермай, ҳамон дурбиндан қараб турар эди, кейин бирдан секин «оҳ», деди-да, чалқанчасига йиқилди, дурбин қўлидан тушиб кетди. Нахимовнинг бошидан фуражкаси ҳам тушиб кетди, ўнг кўзининг сал тепароғидан қон оқиб чиқа бошлади.

Турганларнинг ҳаммаси бир он тошдай қотиб қолдилар. Сўнгра беҳуш ётган Нахимовни кўтариб, оқ манора харобалари ёнига олиб келишди. Бу ерда ҳамиша шафқат ҳамшираси навбатчиликда турарди. Нахимовнинг бошини бинт билан боғларкан, ўқнинг тешиб ўтиб кетганлигини аниқлади: Нахимовнинг энсасидан ҳам қон томиб турар эди.

Нахимов оғир нафас олиб ётарди.

Мусибат ҳақидаги хабар бир пасда бутун бастияга ёйилди. Нахимовни Шайтон кўприкдан олиб ўтиб кетаётганларида замбил кетидан бошларини яланғочлаган бир-талай одам борарди. Бултур 6 декабрь куни Веня ибодат вақтида йилнинг бир ойга ўтишини эшитган, энди эса тунги ибодат бўлаётган майдончада ҳеч ким қолмади. Пётр ва Павел иконалари турган налой¹⁵⁷ олдида битта ҳам ибодат қилувчи одам қолмади,— ҳамма замбил кетидан борар эди. Фақат кимхоб тўн кийган поп билан дьякон икона тевагаида айланиб, худди ҳеч нарса юз бермагандай, бир-бирларига эгилиб таъзим берар ва ибодат ўқишда давом этар эдилар.

Нахимовни Павел бурунига олиб келдилар, бу ердан қайиққа солиб, Шимолий томонга олиб ўтдилар. Докторлар тўпланди, улар ўлим хавфи борлигини аниқладилар. Нахимов гарчи аҳён-аҳёнда кўзини очиб, худди бир нима демоқчи бўлгандай лабларини қимирлатса ҳам, ҳушига келмас эди. Енидагилар сувсираётибди деб ўйлаб, лабига стаканда сув тутган эдилар, қўлини кўтариб, стаканни қайтарди.

Нахимов бир кечаю-бир кундуз ўлимга бардош бериб ётди. Госпиталь жойлашган бино олдини индамай тўпланиб турган солдат ва матрослар босиб кетганди.

30 июнь туш пайтида Нахимов жон берди.

Нахимовнинг жасадини тобутга солиб, барказга ўрнатилган катафалкка олиб ўтдилар. Севастополь бухтасининг зумрад сувларидан Нахимов сўнгги марта сузиб ўтди. Кемаларда байроқлар эгилди, улар ўзларининг севимли адмиралига мотам салютини эмас, балки тириклигида бериладиган салют бериб, замбараклардан ўқ уздилар. Кемаларнинг командалари тепада бош кийимларини ечиб, қатор саф тортиб турар эдилар.

Граф пристанидан Нахимов тобутини то шаҳардаги уйига денгизчилар кўтариб борди.

Нахимовнинг жасадини «Мария» кемасининг Синоп жангида кўп жойларини снаряд тешиб ўтиб кетган катта байроғи билан ёпдилар. Тобутнинг бош томонига учта адмирал байроғи тикиб қўйилди.

Агар Нахимов кўзларини очолганда эди, залнинг ланг очик эшикларидан, атир гуллар очилиб ётган боғ орасидан, ялт-ялт этиб мавж уриб турган денгизни, қуёш шуьлаларида кўриниб турган душман кемаларининг қораларини кўрган бўларди.

Нахимов уйига кечасию кундузи бетўхтов келиб турган солдатлар, матрослар, офицерлар, генераллар, болаларини етаклаб олган солдат ва матросларнинг хотинлари, Кемасозлик томон аҳолиси, шаҳар хонимлари, татар хотинлари, бола-чақаларини етаклаб келган балиқчи грекларнинг кети кўринмас эди.

Кўмиш маросими 1 июлга тайинланди. Нахимов кватирасининг рўпарасига икки пиёда аскарлар батальони билан кемалардан чақирилган флотчилар батальони ва дала артиллерия батареяси саф тортиди. Нахимов тобутини уйидан черковгача, черковдан Шаҳар тепалигигача қўлда кўтариб бордилар: у ерда Истомин, Корнилов ва Лазаревлар ёнидан Нахимовга қабр ҳозирлаб қўйилган эди. Кўмиш маросими кечқурунгача давом этди. Минглаб кишилар марҳум билан сўнгги марта кўришиш ва у билан видолашишни истар эдилар. Черков қўнғироқлари мотам тутиб янграрди. Мотам куйлари тинмасди. Мис карнайларнинг чинқиргани аёлларнинг аччиқ-аччиқ йиғлаган овозлари билан қўшилиб кетарди. Осмонда қора булутлар пастлаб сузиб юрарди: денгиздан шамол уриб турарди.

Солдат ва денгизчиларнинг миллий «Константин» кемасининг эсимбарак сийлишига Нахимов жасаддан қаборга туширилди.

Севастополь бешинга оғир мушбон туширилди билар эди. Дафн маросими вақтинда душман бахирларидан бир марта ҳам тўн оғилмади.

Адмирални қаборга қулатиб келгиларини эдилар.

— Уй эгаси кетди, эгаси уй — сина, — деди.

Бу сўзлар бир мартагина айтилгани эди! Дилидаги фикри бир эдию, бироқ ҳамма қилганини тақариб айтолмас эди...

Ҳамон касалдан туюлмаб ётган Тотлебеннинг видолашгани дафн маросимига кели эдилар.

«Мотам меннинг бутун вужудимни қамрай, — деб ёзди у, хотинига 17 июлда. — Нахимовни ҳақ қилмайдай яхши кўрардим. У мислсиз даражиди ўз қилгани. Уни севмаган ва ҳурмат қилмаган одам йўқ эди. Унинг ёрдами билан биз флотда одам ақлига сизилган ишларни бажардик. У худди қадимги замон ваташчиларига ўхшарди, у Россияни беҳад севар ва дунда қадимги Греция ва қадимги Римнинг олийжаноб ваташчиларлари сингари, ўз ватанининг шаъни ва шарофати бор-йўғини қурбон этишга тайёр эди. Шунинг билан бизга нақадар меҳрибон бир киши эди. Жафсонларга ўрмак беришларини айтмайсанми. У кўмак берилган ишга йўқ эди, ҳамманинг ҳолидан хабар оларди ва бундан мислсиз фидокорлик билан қилар эди.»

Нахимов вафотидан сўнг Тотлебен Севастопольни ташлаб, Бельбекка кўчиб кетди. Нахимовнинг қабридаги кўча Тотлебеннинг аҳамияти ва таъсири қолмади-қўлмади. Севастополь юраги уришдан тўхтади. Тотлебен вафотидан кейин Севастополнинг ақли сўнди.

Узил-кесил жанг қилмасдан туриб Севастопольни ташлаб кетишнинг мумкин эмаслигини бош қўмондон Горчаков тушунар эди. Император Александр IIнинг маслаҳатига кўра, бош қўмондон ҳарбий кўмак чақирди. Горчаковга ёзган хатида подшоҳ «Севастополь гарнизон руҳини тушириб юборишни мумкин бўлган ҳар қандаш локатли урушга ҳотима бериш учун бирор-бир қўмак кўра кўриш» кераклигини лозим тонар эди.

Горчаков генералларни тўнмаб, маршуд қилган ҳолатида ўз фикрини баён этди ва эргаси кўра қўмак берилган ишга йўқ эди, ҳамманинг ҳолидан хабар оларди ва бундан мислсиз фидокорлик билан қилар эди.

раллардан: вақтни чўзиш учун Севастополь мудофаасини давом эттирайликми ё бўлмаса Қримга келаётган янги қўшинлар етиб келиши биланоқ узил-кесил ҳужумга ўтиш керакми? деб сўради. Агар ҳужумга ўтиш керак бўлса, Горчаков қандай чора кўриш ва қачон ҳужум бошлаш кераклигини билмоқ истарди.

Эртаси кунни генераллар ўз жавобларини топширдилар. Аксарият Қора дарё орқали ҳужумга ўтиш керак деган таклиф киритди. Дмитрий Ерофеевич Остен-Сакен Севастополни бўшатиб, ҳамма қўшинларни бир ерга жамлаб, очиқ ерда жанг қилиш керак деган таклиф киритди. Инженер-генерал Бухмайер Қора дарёдан ҳужум қилиш билан бирга Кемасозлик томондан ҳам атака қилиш керак дер эди. Генерал Хрулёв уч хил план топширди. Кемасозлик томондан ҳужум бошлаш керак деган таклифга базўр қўшилди.

Генералларнинг фикрини ўқир ва ягона хулоса чиқарар экан, Горчаков аниқ қарорга келиб қўйган эди: «Мен ёвга қарши ҳужумга отланмоқдаман,— деб ёзган эди, у, ундан бир кун олдин ҳарбий министрга.— Агар бундай қилмаганимда ҳам бари бир Севастополь яқин орада таслим бўларди...»

Депешани жўнатар экан, Горчаков ҳарбий кенгаш аксариятининг фикрига мувофиқ душманга Қора дарёдан атака қилишга қарор берган эди. Горчаков генерал-адъютант Тотлебеннинг фикрини билмоқчи бўлиб, Бельбекка ўзи жўнаб кетди. Учрашув вақтида Тотлебен Горчаковни душман позицияларини Қора дарё томондан атака қилиш бемаъни ва беҳуда иш эканига ишонтирди. Тотлебен ҳамма мавжуд кучларни бир ерга йиғиб туриб, Кемасозлик томондан атака қилинсагина, бир натижа чиқиши мумкин деб ўйларди.

Горчаков беҳуда ҳужум қилиш фикридан айниган эди, бироқ ўз квартирасига қайтиб келгач, штабидаги «ўлик жонлар»нинг таъсирига берилиб, гарчи ғалабага ишончи бўлмаса-да, яъни эски қарорига қайтди.

Ҳужумни 4 августга ўтар кечаси бошламоқчи бўлдилар, 4 август кунни тонг отарида рус қўшинлари Қора дарёдан ўтиб, душман позицияларига атака бошладилар. Солдатлар жонбозлик билан урушдилар, аммо уларнинг Сапун-гора ва Федюхин тепаликларини қўлга киритиш учун ўлиб-тирилиб қилган ҳаракатлари натижа бермади: тарқоқ кучларни бир мақсад сари башлаб бэрувчи яго-

на ирода йўқ эди. Генераллар беқарорлик, Ўзбошим-чаллик, қатъиятсизлик билан ҳаракат қилар эдилар, ҳатто Горчаковнинг бўйруғини бажаришдан оқибдан очиқ бош тортишлар ҳам бўлди. Қонли жанг натижа бермади.

Севастополнинг куни битиб қолган эди. Горчаков Шимолий бухта кўприги қурилиб бўлишни биланок Жанубий томонни ташлаб чиқиб кетмоқчи эди. Душман ҳамон шаҳарга оғир мортиралардан снаряд ва бомбалар ёғдириб турарди. Шаҳарда биронта бехатар жой қолмади. Шаҳар томон тамомила ҳувуллаб қолган эди. Кемасозлик томонда ҳам деярлик одам қолмаганди: душман замбаракларининг ўти тобора кучаяр эди. Кемасозлик томонга паноҳ қидириб келганлар ҳам энди кулба ва землянкаларини ташлаб, Шимолий томонга кўчиб кета бошлаган эдилар. Снарядлардан ўт олиб кетган док мастерскойлари ёниб тамом бўлган эди.

Мокроусенко Шимолий томонда, Шимолий истехком орқасидаги тепаликда пайдо бўлган янги шаҳарда ўзига бир уйча қуриб олиб, хотини билан кўчиб ўтди. Анна билан Наташа, Стрёманинг ўз қироличаси учун қуриб берган саройида тиқилишиб яшар эдилар. Французларнинг окоплари Малахов кургандан ўн беш қадамча нарига келиб қолган эди, шунинг учун дурбиндан қарашнинг ҳам ҳожати қолмаганди, шундай бўлса-да, Венья ҳамон Корнилов бастионида сигналчи бўлиб ишларди. Бастионга снарядлар шу қадар қалин ёғилиб турар эдики, уларнинг қайси томонга учишини, қаерга бориб тушишини айтиб бўлмасди. Французлар элликдан ортиқ оғир замбарак ва яна шунча оғир мортираларининг ўтини Малахов курганга қаратган эдилар.

Йигирма тўртинчи август тонг отарида канонада бошланди, бу канонада олдингиларининг ҳаммасидан зўр бўлди. Бутун Севастополь устини қалин тутун босиб кетди.

Қуёш чиққан, аммо тутундан кўринмасди.

Канонада тунда ҳам давом этиб, бузилган-ёрилган жойларни тузатишга ҳалал берди. Шаҳарнинг кўп жойларини ўт олиб кетди. Рейдда ракеталардан ёниб кетган кемалар алангалаб ётарди. Малахов курган штурм эҳтимолига қарши кучларини тежаб, душманга сийрак жавоб берар эди. Тонг отарда Малахов курган бутунлай жим бўлди. Корнилов бастионининг олд томонидаги вални

снарядлар бутунлай текислаб, зовурни кўмиб ташлаган эди. Қуриб қолган турлар салга ёниб кетар ва олов атрофга тарқалиб порох складларига яқинлашиб келар эди. Душман канонадаси билан баҳслашиш қаёқда дейсиз, курган ҳимоячилари порох складларини сақлаб қолиш учун фақат ўт ўчириш билан овора бўлар эдилар.

26 августга ўтар кечаси канонада бироз пасайди. Душман эртага Бородино жанги¹⁵⁸ йиллиги шарафига ёппасига штурм бошласа керак деган фикр туғилди. Штурмни картёч билан қайтариб туриш учун кечаси Малахов курганнинг амбразураларини нари-бери амаллаб тузатдилар.

Душман 26 августда ҳам штурм бошлашга ботинмади, ҳамон кун бўйи замбараклардан ўқ отиб турди. Малахов курган устига яқин окоплардан иргитилган бир неча бочка порох келиб тушди. Бочкалардан бири ёрилиб, валнинг йигирма қадамча жойини текислаб кетди. Яна бир бочка бомба сақланадиган кичкина складни портлатиб юборди.

Малахов курган отишни тўхтатди. Бастионнинг снаряд ва бомбалар кавлаб ташлаган саҳнида курган ҳимоячилари нима қилишларини билмай юрар эдилар. Ҳамма ерда ўликлар ётарди, ярадорларнинг инграшлари эшитиларди. Уларни кургандан олиб кетиб бўлмас эди, чунки курганнинг бутун ғарбий томонини душман замбарак ва милтиқлардан ўққа тутиб турарди. Кечки пайт курганга матрос аёллари бир амаллаб ўтиб келишди; баъзилари ёш болаларини оталари билан ҳайрлашгани етаклаб келган эдилар. Анна ва Наташа Веня билан Стрёмага овқат ва икки челақ сув келтиришди. Матрос ва солдатлар сувни кўриб, хотинларни ўртага олдилар ва жуда бўлмаса бир қултумдан сув беринглаб деб ялиндилар: бастионда бир кечаю, бир кундуздан бери сув йўқ эди. Қўлдан қўлга ўтиб кетган челақлар бир нафасда бўшади. Стрёма овқат емайман деди, унинг кетидан Веня ҳам овқат ейишдан бош тортди.

— Ундан кўра уйга қайтсаларингчи, хотинларга бу ерда нима бор,— овозини жўрттага йўғон қилиб хириллаб дерди Веня, унинг тили зўрға калимага келарди.

— Энди бизнинг уйимиз шу ер. Сизлар бор жой — бизнинг уйимиз,— деб жавоб берди ўзи ва онаси учун Наташа, эрини қучоқлаб.

Анна ўғлини бағрига босди.

— Гандираклаб қолибсанку, ботир ўғлим... Дурбининг қани, сигналчи?— деб сўради Анна, ўғлидан.

— Яшириб қўйдим. Фалокат босиб, яна синдириб қўйишмасин. Мана бу тош тагига яшириб қўйдим, шу ерда ётаверади.

Она ўғлини қучоқлаганича блиндажга олиб кетди. Кюига йўқ демади. Блиндажнинг ичи қоронғу ва тутун босиб кетганди. Сўриларда, сўриларнинг тағларида, ерларда солдатлар бир-бирларига суяниб, зич бўлиб ўтиришарди. Анна ўғлини сўрига, икки солдат ўртасига ўтқазиб қўйди, солдатлар сўрида милтиқларини тизза орасида ушлаб, ўтирган ерларида уйқуни урмоқда эдилар.

— Сен кетмайтур, ойи, мен фақат бир минутгина ухлаб оламан,— деди Веня, кўзи уйқуга кетаётиб.— Штурм бошланганда мени албатта уйғотиб қўй... Стрёма икки-миз икки кеча ухлаганимиз йўқ...

Веня ухлаб қолди. Анна унинг тепасида бир пас турди-да, блиндаждан чиқди ва челақларни олиб, дўлдай ёғилиб турган ўқлар остидан қудуққа сувга кетди.

27 август тонг отарида тунги вахтадан қайтган пистирмалар душман окопларида парад форма кийган аскарларнинг тўпланиб турганини хабар қилдилар. Эрталаб душман қақшатғич канонадани пана қилиб туриб, Севастополь истеҳкомларига яқин турган окопларга бирталай куч ташлаб, уларни эгаллади. Туш пайтида чап қанотдаги Килен-бухтадан тортиб ўнг қанотдаги Бешинчи бастионгача бўлган ҳамма истеҳкомларга ёпнасига штурм бошланди. Сигнал берилиши билан замбараклар барабарига жим бўлди-да, французлар ғуж-ғуж бўлиб атакага ўтдилар. Асосий зарба Малахов курганга қаратилган эди,— ўн минг кишига яқин бир дивизия ҳайқириб ва бақириб, курганга интила бошлади. Малахов курган замбараклари энди бир мартагина картечь отиб улгурган эдики, кўмиб ташланган зовурдан французлар бастионга бостириб кирдилар. Бастионнинг ичида найзабозлик жанги бошланиб кетди. Қучлар баравар эмас эди: битта рус жангчига учта, балки тўртта француз тўғри келар эди. Ҳамма командирларини йўқотган солдатлар ва бир тўда матрослар курган остидаги ретганшементга чекиндилар. Оқ манора харобалари олдидаги вал тепасида уч рангли француз байроғи пайдо бўлди. Французлар кургандан

чап томондаги Иккинчи бастионга ва ўнг томондаги Жерве батареясига силжиб ўтдилар. Айни вақтда душман Иккинчи бастионга тўғридан штурм бошлади, қарши атака билан қайтарилди. Малахов курган билан Иккинчи бастион ўртасида французлар бир неча пиёда аскарлар ротасини енгиб, ретраншемент валидан ўтиб, Кемасозлар слободкасига бостириб кирдилар.

Генерал Хрулёв бутун қолган замбаракларни душман томонга қаратиб, резервда турган аскарларни атакага бошлади. Қартечь ва найзалар билан французларни ретраншементдан суриб чиқардилар ва Иккинчи бастиондан ҳайдадилар. Французлар янги аскарлар билан Иккинчи бастионга яна ҳужум қилишга уринган эди, бироқ Биринчи бастион ҳамда Қилен-бухта оғзига етиб келган кемалардан отилган замбарак ўқлари билан қайтарилди. Душман дала тўпларининг ўти билан штурмга мадад бермоқчи бўлди. Милтиқ қартечь ўқлари ёғилиб туришига қарамай позиция эгаллаган француз артиллерияси иш кўрсата олмади: тўртта замбарагини ташлаб, орқага чекинди. Французлар қамал учун қурилган батареяларининг ҳимояси остига чекиндилар. Кундуз соат учларга бориб бутун чап қанот, яъни Малахов кургандаи тортиб Қилен-бухтагача бўлган масофада штурм қайтарилган эди.

Шимолдан уриб турган совуқ изгирин шамол чангтўзон кўтарар эди. Бошқа жойларда жангнинг қандай аҳволдалигини тутун ва чангдан кўриб бўлмасди.

Инглизлар Малахов курганга уч рангли байроқ тикилганини кўрганларидан кейингина Учинчи бастионга атака бошладилар. Инглизларнинг атакаси натижа бермади. Улар жуда кўп талафот бериб, ҳамма ерда кетинга чекинди.

Тўртинчи ва Бешинчи бастионларга французлар штурм қилган эди, улар ҳам милтиқ ўқлари ва найзалар билан ўз окопларига улоқтириб ташланди.

Генерал Хрулёв Малахов курганни французлар қўлидан қайтариб олишга қарор берди. Уч полкнинг қолган қутганларини бир ерга тўплаб, отдан тушди-да, солдатларни узун колонна қилиб тизиб, Малахов курганнинг орқа томонидан штурмга бошлаб кетди. Малахов курганга бу томондан штурм қилиш французларникидан анча қийин эди: французлар курганнинг олд томонидан, кўмиб ташланган зовур ва текисланган валлардан штурм қилган бўлсалар, генерал Хрулёв тоғнинг тикка кўтарилган

томонидан штурм қилиши керак эди. Корнилов бастионнинг орқа томонини зовур билан вал ҳимоя қилиб турар эди. Солдатлар Шайтон кўприк орқали ўтсин учун валнинг бир ерини ўпириб, йўл очдилар. Кўприкни кано-нада бузиб юборган эди. Атака қилувчиларга зовурдан ўтиш ва валнинг бузилган еридан ўпириб киришга тўғри келар эди.

Колонна жангга мардона кириб борди. Колоннанинг биринчи қаторлари йиқилди, колонна ҳамон олға қараб борди. Найзалар олдинга қаратилган. Бироқ Хрулёвнинг қўлига ўқ тегиб яраланди, кейин бошидан контузия бўлди-да, солдатларни ортиқ бошлаб боролмади. Қўшин тўхтади, чекинди-да, курганининг шимолий ёнбағридаги уйларнинг харобаларига беркинди. Яра ва контузия оғри-ғига чидай олмаган Хрулёв қўшинларни генерал Лисенкога топшириб, жанг майдонидан кетди. Лисенко солдатларни қайта атакага бошлади, бироқ қаттиқ ярадор бўлди. Роталарда ҳамма офицерлар қирилиб кетди. Лисенко-нинг ўрнини генерал Юферев босиб, икки марта чекинган қўшинларни учинчи марта штурмга бошлади. Солдатлар жон-жаҳдлари билан жанг қилиб, бастионнинг кўтармаси ичига бостириб кирдилар. Даҳшатли найзабозлик бошланди. Юферев колонна бошида туриб жанг қилар эди. Французлар генерални қуршаб, таслим бўл деб қичқирар эдилар. Юферев қилич солиб жавоб берди ва бир неча найза зарбидан ерга йиқилиб, ўлди.

Горчаков эрталабдан бери Николай батареясининг бе-хатар казематида ўтирар эди. Хрулёвнинг ярадор бўлганини эшитиб, бош қўмондон Кемасозлик томондаги қўшинларнинг бошлиғи этиб генерал Мартинауни тайинлади ва унга французлардан Малахов курганини қайтариб олишни буюрди. Мартинау бастионга фақат икки полкнигина олиб келиши мумкин эди. Улар бирон марта ҳам ўқ узмасдан, барабан садолари остида атака бошладилар. Мартинау оғир ярадор бўлиб йиқилди: ўқ елкасини мажақлаб кетган эди. . .

Кемасозлик томон қўшинлари командирсиз қолди. Малахов курганининг бутун ёнбағри ўликларга тўлиб кетди. Шундай бўлса ҳам солдатлар: «Патрон келтир. Бошла бизни», деб қичқирар эдилар.

Корнилов бастионига французлар жуда кўп аскар олиб келдилар. Рус солдатлари бир тўдагина матрослар ва сапёрлар, ҳатто баъзан командирсиз, Корнилов басти-

онига бостириб киришга яна ва яна уринар, ҳаммалари ҳалок бўлиб кетар эдилар.

Малахов кургандаги оқ манорадан фақат шифти билан пастки қават қолган эди. Бу ерда учта ёш офицер ва икки флот юнкери бошчилигида бир тўда солдат ва офицер,— ҳаммаси бўлиб қирқтача киши қолган эди. Узун-узун абордаж илгаклари билан қуролланган матрослар тор йўлакка тизилиб турар эдилар.

Французлар Малахов курганни тамомила қўлга киритди деб ўйлар эдилар, бироқ оқ маноранинг тўйнуқларидан ўқ отила бошлади ва душман аскарларини қира бошлади. Ўқлар кўпинча офицерларга келиб тегар эди, чунки оқ манорадагилар офицерларни ташлаб отар эдилар. Французлар тўйнуқларни ўққа тутган эдилар, натижа бермади: манора ҳимоячилари фақат милтиқ тумшуғига жой қолдириб, тўйнуқларнинг ҳамаёғини тўшак ва ястиқлар билан беркитиб ташлаб, ҳамон ўқ узар эдилар.

Генерал Мак-Магон оқ манорани штурм қилиб олишни буюрди. Французлар эшикларни бузиб, торгина йўлакка отилиб кирдилар. Аммо найзаларга дуч келиб, бари қирилиб кетди. Шундан кейин Мак-Магон маноранинг теварагига шох-шабба, тахта ва турлар қалаб, манора ичидагиларни тутун билан қувиб чиқариш учун ўт қўйиб юборишни буюрди. Ўт ловуллаб ёна кетди.

Ловуллаб турган аланга устига маноранинг тепасидан тахталар, бочкалар, ёғоч пақирларнинг ташланишини кўриб, французлар беҳад ҳайратда қолдилар: қамалдагилар манора харобаларининг тепасига чиқиб, алангани кучайтириш учун у ердан ёнадиган нарсаларни пастга улоқтирар эдилар. Қамалдагиларнинг ўлимни ҳам писанд қилмасдан, ўт сал наридаги порох складига бориб етсин учун оловни кучайтирмоқчи бўлганликларини французлар тушуниб қолдилар. Улар дарҳол ўтни ўчиришга киришдилар ва манора олдига мортира қўйиб, маноранинг ичига гранатлар ота бошладилар. Манора ичидан милтиқ овозлари босилди. Французлар секин йўлакка кирдилар. Каземат ичидан ярадорларнинг инграшлари эшитиларди,— ярадорлар ўн беш киши эди. Қолганлари казематнинг тош плиталарида ўлик ётар эдилар. Капитан-лейтенант Карпов қўмондонлиги остидаги қирқ киши, французларнинг бутун бошли бир дивизияси эгаллаб турган Малахов курганнинг сўнгги истеҳкомини беш соатгача ҳимоя қилиб турди.

Кеч соат олтиларга бориб канонада тина бошлади, аммо бутун фронт бўйлаб тинмаган милтиқбозлик қоронғу тушгунга қадар давом этди.

Бу орада, Горчаков шлюпкага тушиб, Жанубий бухтага келган ва Кемасозлар слободкасининг денгиз бўйи кўчасидан ўтиб келган эди,— у ерда, ғалати тош биноларнинг харобалари панасида йўқлама бораётган эди: полкларнинг қолган-қутганлари тўпланар ва ўзларини тартибга келтирар. Хизмат бурчи бош қўмондондан фронт линиясида ўзини бир кўрсатиб ўтишни талаб этар эди. Бош қўмондон Малахов курганга тикилган француз байроқларига бир кўз ташлаб қўйиб, Николай батареясига қайтиб келди-да, Севастополни ташлаб чиқиш тўғрисида буйруқни ва қўшинларни кечаси Шаҳар томонидан кўприк орқали Шимолий томонга, Кемасозлик томондан эса пароход ва шаландаларда олиб ўтиш тўғрисида олдин тузиб қўйилган режани имзолади. Бу режага кўра, қўшинлар кетиб бўлгандан кейин бастионлардаги замбаракларни бузиш, порох складларини портлатиб юбориш, шаҳарга ўт қўйиб юбориш, одамлар ташнииб бўлгандан кейин эса кемаларни чўктириб юбориш кўзда тутилган эди.

Веня ўлгудек чарчаган одамдай, қотиб ухларди. Бундай қотиб ухлаб ётган одамни: «Тўп отсанг ҳам уйғонмайди» дейдилар. Бундай қаттиқ уйқуда ётган одам кўзини бирдан очиб уйғона олмайди, уйғониш олдидан албатта тушига бироқ нарса кириб чиқади. Юнга Могученко-тўртинчи ҳам худди шундай бўлди: бирдан ўзини денгиз тўлқинида чайқалиб кетаётгандай сизди. Веня кўзини очиб, нари-бери қурилган ва смола суртилган қўйиқда, дуб пўстлогни билан бирга қайнатиб пиширилган малла матадан ясалган елкан остида ўтирганини кўрди. Мачтанинг учида байроқча ўрнида сурранг қуш қаноти. Кучли изғирин шамол сувни тўлқинлатар ва тўлқинлар чўққисидаги оқ кўпикларни учириб юбориб, юзга муздек совуқ сув келтириб сачратарди. Веня Шимолий денгиздан кетаётганлигини дарров пайқади: онаси Шимолий денгиз ҳақида жуда кўп афсоналарни айтиб бергучи эди. Қайиқ — поморларнинг балиқ овлайдиган қайиғи. Елкан — «дориломон». Юнга ҳам энди юнга эмас, балки зуёк; зуёк балиқчилар қайиғида ўз жойида, яъни мачтанинг ёнидаги тахта девор орқасидаги «митти ҳужрачада»

ётибди. Бу ғалати сўзларнинг ҳаммаси Венянинг тушида дарров эсига келди. У қайиқнинг кўприк томонига қараган эди, руль ёнида ўтирган онасини кўрди. Анна «погудало»ни қўлида маҳкам ушлаб ўтирарди: руль гардишини онаси ҳали ҳам эскича қилиб: «погудало» дерди. Онасининг эғнида сариқ клеенкадан тикилган жалта тўн, бошида ҳам шундай зюйдвестка, оёқларида — балиқчилар киядиган оғир этик. Анна лабларини чирт юмиб, қовоқларини солиб олдинга қараб ўтирарди... Веня олдиндан, жуда яқин жойдан ораликлари қордан оқариб турган қоп-қора қояларни кўриб қолди, қояларнинг паст томони тўлқин сувларига ясанган эди...

— Ойи. Қаёққа кетаётибмиз?— деб сўради Веня, қўрқиб кетиб.

— Э, уйғондингми. Ҳа, совуққотдингми дейман? Ҳозир, болам, қирғоққа оз қолди.

Қайиқ тўппа-тўғри денгиз тўлқинлари ичидан чўққайиб чиқиб турган катта-катта қояларга қараб елиб борарди.

— Қаёққа кетаётибмиз, ойи?

— Уйга.

Қайиқ тўхтамасдан ўзини қояга келиб урди, тўлқин сувдан кўтариб туриб, яна тошга урди. Мачта қулаб тушди, шамол елканни узиб, учириб кетди. Ҳамма нарса бўкирган ва ҳайқирган тўлқин ичида йўқ бўлиб кетди...

Веняни тўлқин қоядан тортиб олиб, денгизга олиб кетди...

Веня кўзини очишга ўзини мажбур этди: унинг тепа-сида онаси ғамгин юзини эғиб ўтирар эди. Пешонасини рўмоҳ билан танғиб олган. Рўмоҳ тагидан юзига қон томиб тушар эди.

— Уйғондингми,— деди Анна ва юзида табассум пайдо бўлди.— Биз сени ўлиб қолдингми деб қўрқиб кетибмиз...

Веняни онаси қўлтиғидан, Наташа эса сёғидан кўтариб борар эдилар...

— Ойижон, қаёққа кетаётибмиз?

— Павел бурунига.

— Стрёма қани?

— Стрёма ўз жойида, Малахов курганда қолди.

Веня бир силтандию, оёқларининг қўлидан чиқиб, тошга йиқилди, ирғиб ўрнидан туриб, қочмоқчи бўлган эди, гандираклаб кетди: оёқ ва қўллари зирқиллаб оғрирди.

Анна:

— Қаёққа?— деб ўшқириб берди ва ўғлининг қўлидан тутиб қолди.

Анна ўғлини кафти билан бир шапатилади. Веня ўзини худди бултурдагидек «кичкина» бола деб ҳис қилди. Ойисининг бағрига ёпишиб йиғлади-да:

— Стрёма қани, ойижон?— деб сўради.

— Стрёма ўлди, укажоним,— деб секин жавоб берди Наташа.

Анна билан Наташа Венянинг икки қўлидан етаклаб, Павел буруни томонга, изғирин ва чанг шамол қаршисига қараб кетдилар.

Қош қорая бошлади. Улар кетаётган томонга қуролсиз солдатлар, елкаларига қоп ортган аллакимлар судралиб борар эди. Хотинлар, ёш болалар йиғлаб чопар эдилар.

— Э, бахтимиздан ўргилай. «Владимир» кепти-ку,— деди Анна.

Қирғоқ бўйида пароход турарди. Пароходнинг юқори палубаси одамга лиқ тўла эди. «Владимир» қисқа сигнал берди-да, жўнашга ҳозирланиб, филдиракларининг паракларини айлантира бошлади. Командир кўприкчадан туриб, орқадаги шаландаги карнай орқали:

— Арқонни маҳкамроқ боғла,— деб қичқирди.

Шаланда ҳам одамга лиқ-тўла эди.

— Есть!— деган жавоб бўлди шаландадан.

Анна қизи ва ўғли билан пароходга чиқиш учун кўприкка югурди. Уларнинг кетидан пароход бортининг эшиги ёпилди.

— Олд томондаги арқонни еч.

Машина юриб кетди, палуба ларзага келди, трубадан бурқсиб тутун чиқа бошлади. «Владимир» кетинга тисланиб, олд томонини зўрға шамол қаршисига буриб олди.

— Кетин томондаги арқонни ечиб юбор.

— Есть.

Машина олдинга қараб юра бошлади, пароход кетидаги шатакни етаклаб, Шимолий томонга қараб йўл олди. . .

Анна одамларнинг сўкиш ва ҳақоратларига ўзи ҳам бошлаб жавоб қайтариб, палубанинг ўртасига суқулиб кириб олди. Бу ер унча тиқилинч эмас эди: одамлар уюлиб ётган арқонларда ўтирар, палубада ярадорлар инграб, оҳ-войлаб ётар эди. Ҳамма орқада қолган Севастополдан кўзини узмай қарар эди. Шаҳар томонининг ён-

фин алангалари пастлаб сузиб юрган булутларни қип-қизил қилиб бўяган эди. Кўкда ракеталар худди камалак янглиғ ловуллаб ёниб учарди. Шамолдан ва ғилдирак парракларнинг шовқунидан мўлтиқ овозлари эшитилмас эди. Олисдан замбаракларнинг сийрак гумбури эшитилиб қоларди.

Бирдан палубада:

— Қаранглар, оғайнилар, анови тоғлардаги нима?— деган кўрқувли овоз эшитилди.

Ҳамма Жанубий бухта томонга қаради. Пастдан, қиргоқ бўйидан тепаликларнинг чўққиларига худди илондай олов ўрмалаб чиқиб борар эди. . . Ахир олов тепалик чўққисига етди, сўнди ва бир нафас ўтмасдан бастионлар тепасига бирин-кетин ўтли устунлар кўтарила бошлади. Пароход палубасида турганларнинг ҳаммаси бирдан даҳшатли сурагда бақириб юборди ва бунга жавоб бергандай, Кемасозлик томондан портлашларнинг гумбури эшитилди.

Веня дағ-дағ титрарди.

— Ойижон,— деди юнга Могученко-тўртинчи, худди ёш боладай,— Трифоннинг машинахонасига тушиб исинсам майлими?

— Борақол, аммо тез қайт, ҳозир етамиз. . .

Веня машинахона зинасига бориб, пастга мўралаб қаради.

— Ҳой, Тришка, олдинга тушиб исинсам майлими. . .

— Ййе,— деб жавоб берди Трифон, пастдан туриб.— Қайси шамол учирди?

Веня тикка зинанинг силлиқ бандидан пастга тирғаниб тушди. Трифон арқон увадалари билан ёғ босиб кетган қўлларини артди.

Ака-ука қўлларини қаттиқ сиқиб кўришдилар.

— Анови ишларни кўрдингми, оғайни,— деди юнга Могученко-тўртинчи.— Гумбура-гумбурни эшитдингми? Режага кўра, порох складларини портлатиб юбордик, Бухтадан то тепасигача порох сепаб, ўт қўйиб юбордик. . .

— Нега у ердан иш тугамасдан кетдинг?

— У ерни портлатиш учун фақат талабгорлар қолди. Биз асосий ишни бажардик, ўт қўйиб юбориш ҳам иш бўптими.

— Бизнинг пароход четини ўттизта снаряд тешиб кетди,— деди мина юнгаси Трифон Могученко.— Биз эртдан кечгача французни гоҳ ўнг томонимиз билан, гоҳ чап

томонимиз билан ўққа тутиб турдик. Килен-балканинг тагига мингдан ортигини ётқизиб келдик. Аммо бизни ҳам роса бошлади. Гоҳ «полный вперед», гоҳ «стоп», гоҳ «малый назад»*.

Қўнғироқ жаранглади.

— Стоп!— деган овоз эшитилди.

— Есть «стоп»,— деб жавоб берди вахтада турган навбатчи.

Машинанинг цилиндрлари тўхтади, поршеньларнинг ялт-ялт этган штокларининг ҳаракати босилди.

— Средний назад.

— Есть средний назад. Юнга. Таг подшипникларга мой қуй.

— Есть,— деб жавоб берди Трифон ва дарҳол қўлига мойдон олди...

Вахта бошлиғи ҳуштак чалди. Кочегар ўтхонанинг эшигини очди-да, белкуракни гижирлатиб, ичига кўмир ирғита бошлади.

«Владимир» Шимолий томондаги Куриная балка яқинидаги кўприклар ёнига келиб тўхтади. Халойиқ бир паста пароходдан пастга тушиб кетди. Ярадорларни пристанга олиб туширдилар. Чарчаб ҳолдан тойган Наташа уйиб қўйилган арқон устида йиғлаб ўтирар эди.

— Бормайман, ойижон, бормайман... Ёнига қайтаман.

— Жиннилингини қўй, қизим. Энди сен унга нима қилиб бера олар эдинг? Ўлган одамни қабристондан кутмайдилар.

— Бормайман, ойижоним. Унинг тиниқ кўзларини ким беркитади? Ким уни сўнгги марта ўпиб қўяди? Улимтикни кўмгандай, чуқурга кўмадилар-қўядилар... Қаерга кўмилганини ҳам ҳеч ким айтмайди мен бечорага...

— Тентак қизим, борганимиз билан қаердан ҳам қидириб топардик уни?.. У ерда ҳозир душманлар бор-ку... Улар бизни қийнаб таҳқирлашлари мумкин...

«Владимир» гудок берди. Аёлларнинг олдига матрос келди.

— Хўш, маликалар, нима қилиб ўтирибсизлар? Ҳозир яна Кемасозлик томонга жўнаймиз.

— Биз ҳам ўша томонга кетишимиз керак,— деб жавоб берди Анна.

— Ё уйда бирон нарсаларинг қолганмиди?

* Пароход командалари.

— Шошқолоқликдан бриллиантларимизни ташлаб келибмиз.

— Ҳа, майли, ўтирсанглар ўтираверинглар...

«Владимир» пристандан бўш шаландани судраб, Павел бурнига қараб онлжиди...

Наташа ортиқ йиғламас ва Малахов кургандан кўзини узмас эди. Бурун бўйида халойиқ тўпланиб турарди. «Тезроқ, Тезроқ ҳайда!» деган овозлар эшитиларди.

— Веняни чақирайчи,— деди Анна.— Борсак, ҳаммамиз бирга борайлик...

— Ойижон, мана бу еримни ушлаб кўр, юрагим гул-гул уради-я.

Наташа онасининг қўлини, кўкрагига қаттиқ босди...

Анна жим турди ва бир ондан кейин:

— Тентак қизим, бу юрак эмас, қорнингда боланг уй-фонди,— деди.

Пароход нима қилай дегандай гудок берди. Бурун қирғоғининг тепасида вахта бошлиғининг қўлидаги фонис чайқалиб, пароходга тўхташ жойини кўрсатди. «Владимир» шаландани қирғоқ бўйига келтириб қўйди-да, ўзининг ёнига келиб турди. Пароходга халойиқ ёпирилди.

— Қани, қизим, энди ўликни ахтаргани борамизми?— деб сўради Анна.

Наташа онасининг қўлини лабига босиб, кўзидан дув-дув ёш тўкиб, кафтидан ўпди.

— Йўқ, ойижон. Пешонамга битгани шу экан,— деб жавоб берди Наташа онасига, оғир хўрсиниб.

«Владимир» одамлари олиб бўлиб, иккинчи марта Шимолий томонга жўнаб кетди.

Сузма кўприкдан Шимолий бухтага сўнгги пиёдалар қисми ўтиб бўлгандан кейин, кўприк бошида турган инженер командирга:

— Энг охирги киши—сиз. Сиз билан тамом. Кўприкни ажратиб юбораман,— деди.

Аммо Малахов курганнинг тирик қолган ҳар бир ҳимоячиси нажот кўпригидан Шимолий томонга ҳали ўтиб бўлмаган эди.

Агар Кримнинг тоғ йўлидан Яйлу томонга келаётиб чарчасанг, тоғ чўққиси ҳали олис бўлса ва дам олгани тўхтасанг—орқангга, босиб ўтган йўлингга қайрилиб қара-да, нафасингни ростла, шундан кейин босиб ўтилиши керак бўлган йўлинг осон кўринади.

Тонг қоронғусида Севастополь ҳимоячиларининг ҳар бири қулоқ ўрганмаган машъум сукунатда тўхтар эди-да, шаҳарнинг тутун босиб ётган харобаларига қайрилиб қарар ва бош кийимини ечиб, юзини денгизнинг ҳаётбахш шабадасига тутар ва: «Йўқ, ҳали тамом бўлгани йўқ. Ҳали охири бор. Севастополь мудофааси давом этади. Олдинда ҳали чўққига кўтарилиш бор» дерди.

Москва.
1940—1944 йиллар.

ИЗОҲЛАР

- 1 *Норд-норд-ост* — шимол-шимолий-шарқий.
- 2 *Коклюшка* — тўр тўқинганда ҳар бир тола ипнинг учига боғлаб қўйиладиган қаламча.
- 3 *Вимпел* — кема мачтасига тикиладиган байроқча. Бу ерда вимпел кема маъносида ишлатилади.
- 4 *Норд-остдан* — шимол-шарқдан.
- 5 *Рейд* — денгизда портга кираверишда кемалар туриш учун қулай жой.
- 6 *Флагман* — эскадра қўмондони тушган кема; эскадра қўмондонининг қароргоҳи.
- 7 *Антрацит* — тош кўмирнинг бир хили.
- 8 *Қардиф* — тош кўмирнинг бир хили.
- 9 *Депеша* — хабар, хабарнома; маълумот.
- 10 *Тройка* — уч от қўшилган извош ё чана.
- 11 *Флигель* — адъютант — подшоҳ ҳузурида хизматда бўлган офицер.
- 12 *Фрегат* — уч мачтали ҳарбий елканли кема.
- 13 *Абордаж* — икки кеманинг бир-бирига яқин келиб, бир-бирга ёпишиб жанг қилиши.
- 14 *Бак* — кемада юқори палубанинг олдинги, тумшук қисми.
- 15 *Вант* — елканли кемаларда мачтани ушлаб турадиган йўғон арқон.
- 16 *Борт* — кеманинг чет, ён тарафи.
- 17 *Командор* — ҳарбий кемаларда тўпчи.
- 18 *Мортира* — ствол и калта замбарак.
- 19 *Стеньга* — мачтага уланадиган тикка устун.
- 20 *Вест* — ғарб; ғарб томон.
- 21 *Бушлат* — матрослар камзули.
- 22 *Бейдевинд* — елканли кеманинг шамолга нисбатан оғиши.
- 23 *Крюйт-камера* — кемада порох омбори.
- 24 *Люк* — кеманинг пастки қаватларига тушиш учун қилинган туйнук.
- 25 *Трап* — кемага чиқадиган ва тушадиган нарвон.
- 26 *Коллегия регистратори* — Пётр I даврида Россияда жорий этилган амал ва мансаблар жадвалига кўра, коллегия регистратори энг қўйи, 14-амал.
- 27 *Титуляр советник* — амал ва мансаблар жадвалида тўққизинчи мансаб.

- 28 *Фелюга* — кичик елкапли кема.
- 29 *Кабельтов* — денгизда узунлик (масофа) ўлчови; 135,2 метрга тўғри келади.
- 30 *Склянка* — илгари ҳарбий кемаларда ярим соат вақтни кўрсатадиган қум соат; шу соатга қараб ҳар ярим соатда кемаларда жом чалинар эди.
- 31 *Штуцер* — стволнинг ичи бурама милтиқ.
- 32 *Авраг* — кемада бутун команда билан ёпирилиб ишлаш.
- 33 *Док* — кемалар ремонт қилинадиган жой.
- 34 *Слободка, слобода* — шаҳар теварагидаги маҳалла.
- 35 *Амбразюра* — истеҳкомларнинг деворларида ўқ узини учун очиб қўйиладиган туйнук.
- 36 *Тур* — ичига тупроқ тўлдириб қўйиладиган баланд сават; ўқлардан пана қилиш учун ишлатилади.
- 37 *Блокшив* — ишдан чиққан эски кема; бу кемалардан казарма, кўмир складлари ва ўқ-дорни сақлаш учун фойдаланилади.
- 38 *Деловой двор* — илгари вақтларда ҳар хил моллар, кўпинча ёғоч-тахта сақланадиган жой.
- 39 *Ялик* — икки ёки тўрт эшкакли қайиқ.
- 40 *Вельбот* — бурни ҳам қуйруғи узун, эшкакли тезювар енгил қайиқ.
- 41 *Фалреп* — кемага чиққанда ва кемадан тушганда ушлаб чиқадиган ва тушадиган арқон.
- 42 *Шканци* — ҳарбий кема палубасининг ўртасидаги майдонча; бу ерда кўрик, парад ва бошқа расмий маросимлар ўтказилади.
- 43 *Флаг-офицер* — флагман штабида хизмат қилувчи офицер.
- 44 *Фалгребной* — вахта хизматини ўтаётган матрос.
- 45 *Каюта* — кемада офицерлар хонаси.
- 46 *Ют* — кемада юқори палубанинг қуйруқ қисми.
- 47 *Бастион* — бешбурчак шаклида қурилган ҳарбий истеҳком, қалъа.
- 48 *Шкуна, шхуна* — икки ёки ундан кўп мачтали елкан кема.
- 49 *Шкипер* — савдо кемаси капитани.
- 50 *Лоцман* — маълум бир доирада кема юргизиш йўлини биладиган мутахассис.
- 51 *Буёк* — сувнинг хатарли жойларини кўрсатиш учун қўйиладиган белги.
- 52 *Поморлар* — Оқ денгиз ва Муз океани қирғоқларида яшовчи тубжой рус аҳолиси.
- 53 *Шкафут* — палубанинг ўрта қисми.
- 54 *Мичман* — флотда биринчи офицерлик унвонига эга бўлган киши.
- 55 *Штурвал* — кема рулининг чамбараги.
- 56 «... Нахимовга крест беришган...» — Бу ерда Нахимовга орден берилгани айтилади.
- 57 *Гюйс* — кеманинг тумшук-томонида кўтариладиган байроқ. Бу байроқ фақат кема лангар ташлаб турганда кундуз кунлари кўтарилади.
- 58 *Бушприт* — кеманинг тумшугидан олдинга чиқиб турган хода.
- 59 *Ультрамарин* — зангори, тўқ кўк.
- 60 *Шторн* — денгизда кучли бўрон, довул, пўртана.
- 61 «... курсга бир қараб олайин деб...» — Бу ерда кеманинг бо- раётган йўлини кўрсатувчи компасга қарамоқчи бўлгани айтилади.

- 62 *Нактоуз* — кемада магнит компася ўрнатиб қўйиладиган шкафча.
- 63 *Фальшборт* — кеманинг юқори валубаси бортининг туртиб чиқиб турган қисми.
- 64 *Марсчилар* — елканли кемаларда мачтага чиқиб елкан ёйувчи ва йиғиштирувчи матрослар.
- 65 *Дирёйфга турди*... — елканларни кема жойидан деярли жилмай турадиган қилиб ёзиб қўйиш.
- 66 *Фальшфейер* — сигнал берувчи фонтан.
- 67 *Узел* — кеманинг бир соатда босган йўли: 1,87 километрга тўғри келади.
- 68 *Трепак* — рус халқ рақси.
- 69 *Гусарлар* — енгил суворийлар.
- 70 *Армада* — ҳарбий кемаларнинг жуда катта бирикмаси.
- 71 *Свита генерали* — подшоҳ хонадонида хизматда бўлган генерал; подшоҳ ёшида юрадиган генерал.
- 72 *Зюйд-ост* — жануб-шарқ. Бу ерда жануби-шарқдан эсувчи шамол ҳақида гап боради.
- 73 «... дастлаб «*Руслан*» увертюраси чалинди...» — Глинканинг «*Руслан ва Людмила*» операсининг увертюраси.
- 74 *Капельмейстер* — духовой оркестр раҳбари, дирижёри.
- 75 *Геликон* — духовой оркестрда энг катта карнай.
- 76 *Барказ* — катта қайиқ.
- 77 *Тузик* — қайиқнинг бир хили.
- 78 *Ялик* — икки эшакли қайиқ.
- 79 *Адмиралтейство* — ҳарбий кемалар қуриладиган жой.
- 80 *Барка* — юк ташийдиган кема.
- 81 «*Черномор марши*» — «*Руслан ва Людмила*» операсидан Черно-мор марши.
- 82 *Пионитер* — музикачилар олдига турадиган ва нотани очиб қўйиладиган асбоб.
- 83 *Чепчик* — аёллар бош кийими.
- 84 *Горнистлар* — карнайчилар.
- 85 *Брамстенъга* — стенъганинг давоми; стенъга уламаси.
- 86 *Яхта* — елканли ёки моторли кичик кема.
- 87 *Синопдан кейин*... — 1854 йилда адмирал Нахимов қўмондонлиги остида рус флоти Синопда турк флотини тор-мор келтирган эди.
- 88 *Шпангоут* — кеманинг кўндаланг ёғочи.
- 89 *Ватерлиния* — кеманинг қаергача сувга ботиб турганини кўрсатувчи чизиқ.
- 90 *Рангоут* — кеманинг елкан кўтариш, сигналлар бериш ва ҳоказоларга хизмат қиладиган қисмлари (мачталар, гафельлар, бушкрит ва бошқалар) йиғиндиси.
- 91 *Шторм* — денгизда кучли бўрон, довул, пўртана.
- 92 *Завтреня* — черковда эрталабки ибодат.
- 93 *Сбитень* — асал ва ҳар хил хушбўй нарсалардан қайнатиб пишириладиган иссиқ ичимлик.
- 94 *Резя* — мачтада елканни тикиб қўядиган кўндаланг ёғоч.
- 95 *Вал* — қалъа ва истеҳкомларнинг атрофига балаид қилиб қурилган кўтарма.
- 96 *Рекрут* — чор Россияда аскарликка янги олинган солдат.
- 97 *Арьергард* — асосий қисм кетида борувчи аскарлий қисм.
- 98 *Флагишток* — байроқ тикиладиган ёғоч, устунча.

- 99 *Лямка* — оғир нарсаларни тортиш учун елкадан ошириб ташла-
надиган қайиш.
- 100 «*Дубинушка*» — машҳур рус халқ қўшиғи.
- 101 *Гальваник команда* — ер остига портловчи моддалар кўмиб
қўпоровчилар командаси.
- 102 *Форт* — қалъа, мустаҳкамланган қўрғон.
- 103 *Урядник* — казак қисмларида унтер-офицер.
- 104 *Денишк* — офицернинг шахсий хизматидаги солдат.
- 105 *Лейб-медик* — подшоҳ ёки олий мансабли кишини боқувчи
доктор.
- 106 *Мортира* — стволни калта замбарак.
- 107 *Кубрик* — кемада матрослар турадиган хона.
- 108 *Гардемарин* — деңгиз ва кадетлар корпусининг юқори синф
ўқувчиси; маълум амалий тажрибадан ўтгапдан кейин унга
мичман унвони берилар эди.
- 109 *Тромбонист* — музика асбоби тромбон чалувчи.
- 110 «... *худди мадоннанинг ўзия!*...» Бу ерда ғоят чиройлик де-
йилмоқчи.
- 111 *Маэстро* — музикачилар раҳбари, капельмейстер.
- 112 *Карцер* — айбдорни жазолаш учун вақтинча қамаб қўядиган
якка қамоқ.
- 113 *Декабристлар* — 1815 йилда декабрь ойида крепостнойлик ҳуқу-
қи ва чоризмга қарши қуролли қўзғолон кўтариб чиққан рево-
люцион дворянлар.
- 114 *Картечь* — ичига йирик питра солинган снаряд; сочма снаряд.
- 115 *Ранецлар* — солдатларнинг хусусий буюмлари турадиган халта.
- 116 *Банник* — тўп стволининг ичини тозалайдиган узун сопли чўтка.
- 117 *Анишуг* — катта-катта ёғоч қозиқлар.
- 118 *Каземат* — артиллерия ўқи ва бомбалардан сақланиш учун бе-
тон билан қопланган мудофаа истехкоми.
- 119 *Банкет* — бруствернинг ички томонида супача.
- 120 *Фуришат солдати* — ҳарбий обозда хизмат қилувчи солдат.
- 121 *Чумак* — қадим замонда Украинадан Қримга ва Донга ғалла
олиб бориб сотиб, у ерлардан туз ташиб келтирувчи деҳқон.
- 122 *Гомеопатик дори* — жуда оз миқдорда берилган дори.
- 123 *Меланхолик* — хафақоликка ўрганган одам.
- 124 *Лоулендер* — Шотландиянинг тоғли бўлмаган ерларида яшай-
диган киши.
- 125 *Голиаф* — илчил ривоятга қараганда ниҳоятда зўр паҳлавон.
- 126 *Интендант* — аскарни қисмларни таъмин этувчи.
- 127 *Макферлан* — бир хил кийим.
- 128 *Зуавлар* — француз қўшнлари составидаги жазонрли аскарлар.
- 129 *Драгунлар* — энгил суворийлар.
- 130 *Португя* — қилич осиб юрадиган қайиш.
- 131 *Манерка* — ёнда осиб юрадиган сув идиши.
- 132 *Салон* — меҳмонхона.
- 133 «... князь майда-майда қумларни пуфлаб ташларди...» — илгари
вақтларда сиёҳ қурисин учун хат устига қум сепиларди.
- 134 *Плюр* — юпқа қоғоз, хитой қоғоз.
- 135 *Комиссионер* — ўртада турувчи, даллол.
- 136 *Бакенбард* — юзнинг икки чеккасидаги соқол, чекка соқол.
- 137 *Юнга* — кемада шөгирд бола; ёш матрос.
- 138 *Топчан* — ёғоч кровать.

- 139 ... *ғоз патлари*... — Севастополь мудофааси вақтида металл перолар ҳали йўқ эди, ғоз патининг учини чиқариб ёзар эдилар.
- 140 *Николи Морской* — денгизчилар ҳомийси.
- 141 .. *кун қишдан ёзга эга бошлади*... — Ҳақиқатда XIX асрда қишқини қуёш туриши 21 декабрга тўғри келган эди.
- 142 *Люнет* — дала ёки қалъа истеҳкомларидан бири.
- 143 *Парламентёр* — уруш вақтида душман билан музокара олиб бориш учун юборилган вакил.
- 144 *Генерал-квартирмейстер* — аскарний қисмларини озىқ-овқат ва турар жойлар билан таъминловчи киши.
- 145 *Ери* — бу ерда замбаракни отилмайдиган қилиб бузиш учун ўқланадиган жойинга уриб киритадиган пона.
- 146 *Вареник* — украинларнинг хамирдан қилинадиган ва қаймоқ қўшиб ейдиган тансиқ овқати.
- 147 *Лихтёр* — юк ташийдиган кема.
- 148 *Великий пост* — христианларда рўза.
- 149 *Кулич* — ширин пон; одатда пасха байрамида ёпилади.
- 150 «... *ўзи «фотиҳа» берди*...» — пасха арафасида «рўза»ни очиб олтидан куличга черковда руҳоний «фотиҳа» беради.
- 151 «... *француз билан христослашмоқчиман*...» — христианларда пасха кунини одамлар бир-бирлари билан ўпишиб кўришадилар, бир-бирларини муборакбод қиладилар.
- 152 *Фата* — шаффоф оқ рўмол; келинчак никоҳ маросимида ўрайди.
- 153 *Контр-апрош* — қамал этувчи душманни олдинга силжитмаслик учун қамалдагилар томонидан қурилган истеҳком.
- 154 «... *Ватерлоо ёнида бўлган жанг*...» — 1815 йилнинг 18 июнида Бельгиянинг Ватерлоо деган қишлоғи ёнида бўлган катта жангда Наполеон мағлубиятга учраган эди.
- 155 *Фаталист* — тақдирга, битмишга ишонувчи киши.
- 156 «*Пётр билан Павел*» кунини — авлиё Петр ва Павел кунини байрами, янги ҳисоб билан 11 июнга тўғри келади.
- 157 *Налой* — черковда икона турадиган баланд стол.
- 158 *Бородино жанги* — 1812 йилдаги Ватан урушида Бородино қишлоғи ёнида Наполеон I билан рус қўшинлари ўртасида бўлган кучли жанг.

МУНДАРИЖА

Биринчи боб. Қора булут	3
Иккинчи боб. Ҳарбий кенгаш	51
Учинчи боб. Қайнаб турган чумоли уяси	83
Тўртинчи боб. Ҳаётбахш сув	122
Бешинчи боб. Подшоҳ бўсаси	172
Олтинчи боб. Қуш қайтиши	200
Еттинчи боб. «Красная горка»	241
Саккизинчи боб. Матрос қарзи	264
Изоҳлар	307

УРТА ВА КАТТА ЕШДАГИ БОЛАЛАР УЧУН

На узбекском языке

СЕРГЕЙ ГРИГОРЬЕВ

МАЛАХОВ КҮРГАН

(Перевод с издания «Советский писатель», 1948)

Госиздат УзССР — Ташкент — 1956

Редактор — С. Муҳаммаджонов
Техредактор Л. Ф. Демидова
Корректор М. Вустамов

Теринга берилди 13/VI 1956. Босишга рухсат этилди 4/VIII 1956. Формати 84×108/32. Босма л. 9,75. Шартли босма л. 15,99. Нашр л. 17,0 Тиражи 30 000.
Р 03602. Индекс б/а. Ўзбекистон ССР Давлат Нашриёти, Тошкент,
Полиграф кўчаси, 74. Шартнома № 369—55.

ЎзССР Маданият министрлиги Ўзглавиздатининг 3-нчи босмаҳонаси.
Тошкент. Ленинград кўчаси, № 15. Зак. № 222. Баҳоси 6 с. 10 т.

БИБЛИОТЕКА КГПИ

Инв. № 42297

